

Серія
«ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ»

Парламентське видавництво

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І. Ф. КУРАСА
ЦЕНТР ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ СЕРІЇ ВИДАНЬ
«ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ»

Олег РАФАЛЬСЬКИЙ
(голова)

Юрій ШАПОВАЛ
(заступник голови)

Ярослав ГРИЦАК

Леонід ГУБЕРСЬКИЙ

Володимир КИСЛЯК

Олександр МАЙБОРОДА

Микола РЯБЧУК

Валерій СМОЛІЙ

Ігор ЩУПАК

Станіслав Кульчицький

СИМОН ПЕТЛЮРА

*«Я вірю і певний,
що Україна
як держава
буде!»*

Київ
Парламентське видавництво
2021

Серія
«Політичні портрети»

Заснована в 2018 році

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 4 від 19 червня 2018 року)*

Кульчицький С. В. Симон Петлюра: «Я вірю і певний, що Україна як держава буде!». — Київ, Парламентське вид-во, 2021.

Книга розповідає про життя, публіцистичну і політичну діяльність Симона Петлюри (1879-1926) — професійного революціонера, Головного отамана Армії Української Народної Республіки, голови Директорії УНР, безкомпромісного борця за європейський шлях розвитку відродженої національної державності, переконаного ворога червоного і білогвардійського російського імперіалізму.

ISBN 978-966-922--

© С. В. Кульчицький, 2021

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН	Академія наук
АРА	Американська адміністрація допомоги
ВКП(б)	Всесоюзна комунітична партія (більшовиків)
ВРК	Військово-революційний комітет
ВУАН	Всеукраїнська академія наук
ВЦВК	Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
ВУЧК	Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВПЦР	Всеукраїнська православна церковна рада
ДПУ	Державне політичне управління
ДЦ УНР	Державний центр УНР
ЗОУНР	Західна область Української Народної Республіки
ЗУНР	Західноукраїнська Народна Республіка
КВО	Київський військовий округ
КомЗЕТ	Комітет із землевпорядження єврейських трудящих
КП(б)У	Комунітична партія (більшовиків) України
КПРС	Комунітична партія Радянського Союзу
НАН	Національна академія наук
НТШ	Наукове товариство ім. Шевченка
ОДПУ	Об'єднане державне політичне управління
Протофіс	Об'єднання промисловців, торгівців і фінансистів
Раднарком	Рада народних комісарів
РПО	Рада праці і оборони
РСДРП(б)	Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
РСДРП(м)	Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків)

РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РКП(б)	Російська комуністична партія (більшовиків)
РУП	Револуційна українська партія
СДПН	Соціал-демократична партія Німеччини
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	Сполучені Штати Америки
ТУП	Товариство українських поступовців
УАПЦ	Українська автокефальна православна церква
УВАН	Українська вільна академія наук
УГА	Українська галицька армія
УДРП	Українська демократично-радикальна партія
УНР	Українська Народна Республіка
УПСР	Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ	Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ	Українська православна церква
УСДП	Українська соціал-демократична партія
УСДРП	Українська соціал-демократична робітничка партія
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦР	Українська Центральна Рада
УВГК	Український військовий генеральний комітет
УНС	Український національний союз
УНДС	Український національно-державний союз
УППШ	Український повстансько-партизанський штаб
ЦВК СРСР	Центральний Виконавчий комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік
ЦК	Центральний комітет
ЦКК	Центральна контрольна комісія
ЧОН	Частини особливого призначення
ЧУГА	Червона українська галицька армія

ПЕРЕДМОВА

Професор Юрій Шаповал, який є упорядником серії книг «Політичні портрети», започаткований Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України спільно з Парламентським видавництвом, звернувся до мене у жовтні 2020 р. з пропозицією попрацювати над портретом Симона Петлюри. Пропозиція була несподіваною, але я одразу зрозумів, що така книга ідеально вписується в довгий ряд моїх монографій, починаючи з 1980-х рр., і почав працювати.

Цю передмову пишу після того, як у книзі про Симона Петлюру поставив останню крапку. З подивом змушений визнати, що тільки тепер я повною мірою осягнув усю велич цієї історичної постаті — як людини, публіциста, керівника, воєначальника, мислителя. Побачив суголосність його думок і дій обставинам сучасного політичного життя. Зрозумів, нарешті, й те, що без глибокого вивчення петлюрівської спадщини намагання сучасних політиків розв'язати складні проблеми державотворчого процесу будуть менш успішними.

У роботі над цією книгою я задумувався над тим, як зробити петлюрівську спадщину найбільш доступною для сучасного читача. Немало попередників йшли протореною дорогою: полемізували з критиками, а то й фальсифікаторами, які не переводилися в усі часи — від покоління сучасників Петлюри до нашого. Такий підхід мені видався суб'єктивним, а тому й непереконливим. Справді, чому читачі чергової книги мусять вірити автору, а не цим критикам і фальсифікаторам? Тому довелося їх

проігнорувати і побудувати політичну біографію С. Петлюри у вигляді трьох десятків сюжетно закінчених новел, кожна з яких не повторює за тематикою інші. У цих новелах історичне тло, в якому доводилося думати й діяти Петлюрі, поєднане з документами, які вийшли з-під його пера, відбиваючи реакцію на це тло. Така архітектоніка спонукає читачів робити власні висновки з приводу дум і дій Симона Петлюри. Так відчуватиметься процес очищення його постаті від грязюки, наліпленої кількома поколіннями ворогів і заздрісників.

Ця книга написана в умовах карантину, тобто без використання архівів і наукових бібліотек. Своїм народженням вона зобов'язана літературі, що зберігається в бібліотеці Інституту історії України НАН України і моїй власній бібліотеці. Дослідники, які в пострадянські часи публікували наукову працю з вітчизняної історії, нерідко вважали своїм обов'язком дарувати її примірник Інституту. Українська діаспора теж не обділяла Інститут своєю увагою. З кожного відрядження до Північної Америки, а їх було немало, починаючи з 1990 року, я повертався з чималим запасом книжок, опублікованих на Заході. Інтернет-сайти теж допомагали знаходити потрібну літературу.

Симон Петлюра
(З архіву Валентини Родак,
журнал «Штурм», Новий Ульм,
1956, № 1–23)
1918

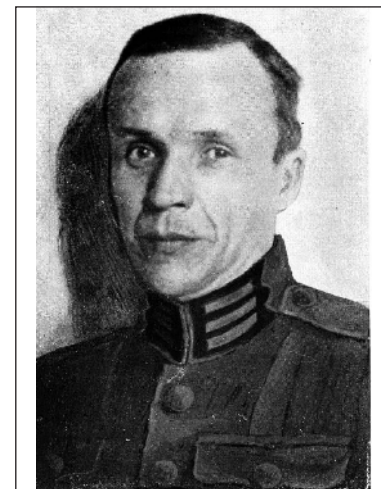
Майже все, що вийшло з під пера Симона Петлюри, вже опубліковане. Книга «Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи» з'явилася у 1956 р. в Нью-Йорку під грифом Центрального комітету вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. Другий том під такою ж назвою вийшов у Нью-Йорку у 1979 р. під грифом Української вільної академії наук у США і Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі. Продовжуючи нумерацію цих видань і зберігаючи їхню назву, проф. Володимир Сергійчук опублікував

у київських видавництвах в 1999 та 2006 рр. документи С. Петлюри, що зберігаються у вітчизняних архівах. Тексти С. Петлюри, які в працях дослідників друкувалися раніше з посиланням на архіви, майже завжди виявляються присутніми в томах, упорядкованих В.Сергійчуком. Загальний обсяг чотиритомника «Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи» складає 2428 стор.

У великій петлюріані заслуговує на окрему увагу монографія проф. Сергія Литвина «Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну», видана «Смолоскипом» у 2018 р. Це — перевидання в дещо доповненому вигляді його попередньої монографії «Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана», опублікованої в 2001 р. видавництвом ім. Олени Теліги. Працюючи над цією фундаментальною монографією, С. Литвин використав понад 300 справ з архівів Києва, Вінниці, Полтави, Кам'янця-Подільського, Львова і Варшави, більше сотні періодичних видань, понад 1300 книг і статей, пов'язаних прямо або опосередковано з життям та діяльністю С. Петлюри. Використовуючи факти з недоступних мені джерел, я робив подвійні посилання: і на це джерело, і на книгу, в якій його побачив. Частіше, ніж інші, це була книга Сергія Литвина.

Жанр політичної біографії для мене не дуже звичний: маю лише дві книги — про Християна Раковського (1990) і Володимира Винниченка (2005, 2019), обидві — про сучасників і суперників Симона Петлюри. І ось тепер, після дев'яти місяців праці, від якої в умовах карантину майже не відволікався, такою живою постаттю, як Раковський і Винниченко, для мене стала постать Симона Петлюри. Мало не фізично я почав відчувати безмежну повагу і не менш безмежну ненависть, яка його огортала в усі часи.

У 1922 р. С. Петлюра написав листа генерал-хорунжому УНР Миколі Удовиченку у відповідь на прохання подати зауваження до

Микола Удовиченко

проекту спогадів, які той мав підготувати про свою участь у визвольних змаганнях. Серед іншого Симон Васильович писав: «Я бачив, що українські партії мають силу революційну, деякі розкладову, а творчої, організаційної не мають. Я бачив, що вони не усвідомили собі головного: чи Україна, як самостійна держава, повинна в своїй закордонній політиці спиратись на Європу чи на Москву — Азію? Виявилось, що азійська спадщина в нас — занадто ще сильна: с.-р., частина с.-д. (Винниченко) перевагу давали Москві, а не Європі. Спиратись треба було на Європу, яка, до речі, нас не знала і не розуміла, одночасно треба було творити власну силу. Чим скоріше у народу нашого скристалізуються почуття незалежності од Москви, тим скоріше ми матимемо самостійну Україну»¹.

Навіть через століття, як тепер бачимо, проблеми національного державотворення залишаються не до кінця розв'язаними. Саме цим пояснюється полярність в оцінках думок і дій С. Петлюри.

Порівнювати сучасне становище України з визвольними змаганнями початку ХХ ст. не варто, хоч вже восьмий рік триває «гібридна» війна з Російською Федерацією. Тепер існують об'єктивні передумови для утвердження національної державності. На відміну від ситуації, в якій діяли батьки-засновники Української Народної Республіки, цивілізований світ надає Україні всебічну підтримку. Втім, як і в часи С. Петлюри, для утвердження суверенітету і демократичної державності потрібна згуртованість українського суспільства, його налаштованість на інтеграцію з Європою. Політична спадщина Симона Петлюри залишається як ніколи актуальною.

Висловлюю подяку своєму молодшому колезі по Інституту історії України Геннадію Єфіменку за надану мені велику допомогу у верифікації використаних джерел. На відміну від мене, старого, з радянських часів професора, він чудово орієнтується в нетрях, хащах, безоднях Інтернету. Багаторазово траплялося, що цифри і цитати, запозичені мною з опублікованих праць, доводилося виправляти за першоджерелами, знайденими Геннадієм в Інтернеті. Він же підібрав опубліковані в цій книзі ілюстрації.

Розділ I

В ДЕРЕВОЛЮЦІЙНІ РОКИ

¹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. Нью-Йорк, 1979. С. 516.

Українці самі не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра – видатний редактор, патріот, громадський діяч тощо. Це все правда, але не ціла правда. Петлюра – неконечно вищий за те, що про нього думають. Він – з породи вождів, людина із того тіста, що колись, у старовину, закладали династії, а в наш демократичний час стають національними героями. Живе він при несприятливих умовах, не може виявити себе. Та хто знає, чи не зміниться все навкруги нас? А коли зміниться, буде він вождем народу українською. Така його доля.

*Федір Корш,
академік Петербурзької академії наук, 1915*

*Збірник пам'яті Симона Петлюри, Прага, 1930.
С. 12*

1. РОКИ НАВЧАННЯ.

Симон Васильович Петлюра народився 22 (10 за ст. ст.) травня 1879 р. в Полтаві. Попередні покоління його сім'ї походили з реєстрових козаків і ніколи не знали кріпосного права. Батько Василь займався візникуванням і був досить заможною людиною, володіючи десятиною доброго дубового лісу в околицях Диканьки і кількома десятинами орної землі. Він наймав шістьох візників і мав відповідну кількість коней.

Дід Симона Павло Петлюра рано помер, після чого його дружина Ганна постриглася в черниці і закінчила життя ігуменею Тепловського монастиря неподалік Феодосії. Опинившись в Полтаві ще парубком, Василь Павлович оженився на Ользі Олександрівні з козацького роду Марченків.

В сім'ї Василя і Ольги Петлюр народилося 12 дітей, з яких троє померли малолітніми. С. Литвин опублікував у своїй книзі «гончий лист» жандармського управління, поширюваний в 1904 р. з метою розшуку С. Петлюри, в якому перелічувався склад його сім'ї: «Батько Василь Павлович, мати Ольга Олександрівна, брати Федір, Іван, Олександр, сестри Магдалина, заміжня за Іваном Скрипником, Марина і Феодосія проживають у Полтаві»². У переліку помилково зазначене ім'я Маріанни Скрипник (Магдалина) і пропущені імена двох дочок – Єфросини та Тетяни. Доля членів цієї сім'ї, які опинилися в межах досяжності радянських органів

² Литвин Сергій. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. Київ, 2018. С. 53 (далі – Литвин Сергій. Зазнач. твір).

Будинок, в якому народився Петлюра (фото 1942 року, до 1937 р. у ньому проживали сестри С. Петлюри Марина та Феодосія, а після їх арешту в 1937 р., як зазначається в джерелі, туди переселилися «дрібні співробітники НКВС»)

в чині полковника. Помер у 1951 р. в Канаді від раку.

Старші сестри Симона Петлюри Єфросина і Тетяна померли молодими. Мар'яна вийшла заміж за полтавчанина Івана Скрипника. Їх син Степан служив хорунжим в Армії УНР. Залишившись у Польщі, він став депутатом сейму від волиняків, а після Другої світової війни — архієпископом Української автокефальної церкви Мстиславом, з 1990 р. — патріархом. Другий син Мар'яни та Івана Сильвестр теж обрав церковну кар'єру, але залишився в радянській Україні і був розстріляний у 1937 р. Чекісти розстріляли також третього сина Андрія, який працював ветеринаром в Чернігові. Тоді ж четвертий син Валеріан опинився в концтаборі.³

В сім'ї Василя і Ольги Петлюр релігійна атмосфера перепліталася з щирою повагою до славної козацької минувшини. Симон зростав допитливим хлопцем, багато читав, захоплювався українським фольклором, вчився грати на скрипці, залюбки співав в хорі. Керівник бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі Іван Рудичев, який навчався разом з ним спочатку в Полтавській бурсі (духовному училищі), а потім — в духовній семінарії, залишив такий портрет свого товариша в десятилітньому віці: «Так

³ Петлюра Володимир. Родина Петлюр // Симон Петлюра і його родина. Документи і матеріали. Упоряд. Василь Михальчук. Київ, 1996. С. 306–312.

наче зараз бачу хлопця з ясними, що аж блищали, очима, одягненого в руденську курточку зі стоячим комірцем. Тримався просто... А на лиці завжди лагідність і весела усмішка... Симон завжди охоче вступав у розмову і своєю простотою, безпосередністю й лагідністю збуджував симпатію до себе. З ним приємно було розмовляти»⁴.

Ще одна яскрава замальовка з повсякдення полтавської бурси залишена членом українського клубу «Родина» і одним із засновників Київського товариства «Просвіта» та Центральної Ради Василем Королівом-Старим. У змістовному збірнику спогадів про Симона Петлюру, опублікованому після його загибелі в Чехословаччині (у цій книзі не раз використовуватиметься примірник цього збірника з бібліотеки Інституту історії України, який раніше належав Левку Чикаленку), Королів розпочав свою розповідь з такого епізоду:

«У середині серпня р. 1889-го мене привезено до Полтавської Бурси, що за тих часів звалася «Полтавським Духовним Училищем». Першого ж дня мене було нещадно бито, нову парусинову одешинку майстерно вимальовано, за комір накидано шипшинового насіння і т. ін. — одно слово, було зроблено все, що вимагав бурсацький ритуал відносно новачка. В потьоках сліз я вийшов із своїм телячим ранцем за плечима, щоб іти додому.

Разом зі мною вийшов ще один бурсачок, в такому ж парусиновому зодягу й такий же білявий та малий, як я. Між нами відбулася приблизно така розмова:

- Як тебе звать? — спитав мене мій новий супутник.
- А тобі яке діло? — відповів я, лихий на цілий світ.
- Тю, дурний. Я ж тебе не зачіпаю. Мене звать Петлюра Симон, а тебе?
- Королів Василь, — відказав я, втираючи сльози.
- Коли будеш ревіти, то тебе зватимуть «бабою» — поінформував мене Петлюра.
- Як я малий, а вони мене б'ють! — відповів я.
- Я теж малий, але мене не б'ють! — була гордовита репліка»⁵

⁴ Степаненко Микола. Симон Петлюра — національний герой України. Статті, промови, розвідки. Вашингтон; Філадельфія, 1979. С. 17.

⁵ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). С. 177.

З 1895 р. Симон почав навчатися в Полтавській духовній семінарії. Програма цього навчального закладу була надзвичайно інтенсивною. За шість років студенти повинні були засвоїти давньогрецьку, латинську і французьку мови, цілий набір гуманітарних предметів — філософію, логіку, психологію, історію, а також фізику, математику, малювання, спеціальні церковні дисципліни. Семінарія, в якій навчалось до півтисячі студентів, була важливим культурним осередком полтавського життя. В її відомій науковцям всього Лівобережжя бібліотеці зберігалось навіть Пересопницьке Євангеліє середини XVI ст., на якому тепер присягають новообрані президенти України. В ній викладав видатний письменник І. Нечуй-Левицький, її випускниками були прославлений історик-краєзнавець і статистик П. Бодяньський, майбутній президент Всеукраїнської академії наук О. Ливицький, письменник Г. Маркевич.

Полтавських семінаристів виховували у великоруському православному дусі. Будучи православним (Симон Петлюра все життя залишався глибоко віруючою людиною), він відкидав потуги своїх викладачів прищепити йому якості відданого самодержавній імперії малороса. З історії він засвоював насамперед інформацію про героїчні здобутки українських козаків у протистоянні з можновладцями Речі Посполитої, Османської і Російської імперій. Одночасно жадібно поглинав заборонену літературу, яка надходила в Полтаву через кордон між австрійською і підросійською Українами. Найбільшою увагою користувався «Літературно-науковий вісник», який почав виходити у Львові у 1898 р. з ініціативи М. Грушевського під фактичним редагуванням І. Франка, а також видані в Женеві брошури М. Драгоманова. З кількома десятками однодумців він заснував студентську «Громаду», основу якої склали полтавські семінаристи старших класів. Незважаючи на всі старання громадців діяти обережно, вони все-таки потрапили в поле зору поліції, яка почала слідкувати за ними.

Напередодні нового століття в Україні виникли молодіжні групи різного ідеологічного спрямування — драгоманівсько-федеративного, народницько-революційного, націоналістичного, соціал-демократичного. На початку 1896 р. в Києві утворилася заснована студентом історико-філологічного факультету Іваном Стешенком

*Симон Петлюра
у колі
семінаристів
Полтавської
семінарії*

Група учнів полтавської семінарії, видалених із семінарії в 1897 р.
(Посередині С. Петлюра).

і Лесею Українкою «Група українських соціал-демократів». Придбавши гектограф і використовуючи свої зв'язки з Женевськими і Львівськими однодумцями, вона почала друкувати агітаційно-пропагандистські брошури. У березні 1897 р. виникла Харківська студентська громада, всередині якої утворилися дві постійні комісії: для легальної роботи — під керівництвом студента-історика Бориса Мартоса і для нелегальної діяльності — у складі студента історико-філологічного факультету Дмитра Антоновича, студента-технолога Левка Мацієвича і студента фізико-математичного факультету Михайла Русова. На доручення громади Л. Мацієвич відвідав Галичину, щоб ознайомитися з досвідом діяльності українських політичних партій і, зокрема, Української соціал-демократичної партії, що утворилася у вересні 1899 р. Ознайомившись з досвідом галичан, М. Русов і Д. Антонович вирішили створити Українську революційну партію (РУП)⁶.

Вважається, що перша в Україні активно діюча політична партія — РУП була заснована 11 лютого (29 січня) 1900 р. в Харкові на зустрічі керівників студентських громад Д. Антоновича, М. Русова, Л. Мацієвича і Б. Камінського. Однак В. Головченко виявив, що Д. Антонович виступив через кілька днів після цієї зустрічі на заході, присвяченому пам'яті Тараса Шевченка з рефератом «Про

⁶ Головченко Володимир. Від «Самостійної України» до Союзу визволеня України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ століття. Київ, 1996. С. 12, 18.

український рух», в якому зазначив, що перша українська політична партія — РУП була нелегально заснована у минулому році. Це твердження не заперечили присутні на зустрічі представники російської, польської і грузинської студентських громад, у тому числі прибулі з Полтави члени семінарської громади Аркадій Кучерявенко, Симон Петлюра і Прокоп Понятенко. Звідси Головченко зробив висновок, що родовід РУП треба починати від часів спільної діяльності харківської студентської і полтавської семінарської громад в 1899 р.⁷

У січні 1901 р. в Полтаву приїхав родоначальник національної музики композитор Микола Лисенко. Без дозволу начальства С. Петлюра умовив його послухати самодіяльний хор семінаристів, в репертуарі якого було немало народних пісень про козацьку минушину. Коли композитор прибув, він виголосив вітальну промову, після чого хор виконав заборонену цензурою Лисенкову контату «Б'ють пороги». Посеред концерту в зал увірвався ректор семінарії архієрей Іларіон (в миру — І. Пічета, батько академіка АН СРСР історика В. Пічети). Накинувшись на Петлюру, він погрожував йому виключенням за самоуправство і «мазепинський дух». Василь Петлюра, який возив ректора по місту, виконуючи функції, так би мовити, тодішнього таксиста, просив пробачити сина. Той викликав Симона на розмову, вимагаючи визнати свої провини й зайнятися виключно навчанням. Симон провин не визнав, і на останньому році навчання був виключений з «вовчим білетом».

2. ДІЯЛЬНІСТЬ В РЕВОЛЮЦІЙНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПАРТІЇ

С. Петлюра зайнявся репетиторством, тому що батько не бажав годувати дорослого сина, і продовжував працювати в семінарській громаді РУП. Влітку 1901 р. він взяв участь в організаційній конференції РУП, яка відбулася в Полтаві⁸.

⁷ Головченко Володимир. Зазнач. твір. С. 19.

⁸ Там само. С. 22.

На початку 1902 р. юнак виїхав до Львова, де зустрічався з місцевими соціал-демократами і надрукував в «Літературно-науковому віснику» першу у своєму житті статтю «Стан народної освіти та медицини в Полтавщині в цифрах».

Навесні 1902 р. з ініціативи рупівців в Полтавській семінарії почалися виступи студентів з протестами проти практики шпигунства. Студенти вимагали внести в навчальні програми українознавчі предмети, усунути від роботи особливо одіозних наглядачів та кураторів. Немало семінаристів «пішли в народ»: Полтавщину і Харківщину після недороду огорнув селянський рух, який супроводжувався погромом поміщицьких маєтків. Полтавська жандармерія зафіксувала неодноразові виїзди С. Петлюри та його однодумців в села з метою підбурювання голодуючих селян і відкрила кримінальну справу. Рятуючись від арешту, С. Петлюра восени 1902 р. разом з приятелем П. Понятенком поїхав на Кубань. Наслідуючи їх приклад, услід за ними туди ж подалися близько десятка виключених з семінарії юнаків.

Спочатку Симон прибув до україномовної станиці Смоленської, де зупинився у свого доброго знайомого — вчителя Костянтина Безкровного, який був правнуком отамана Кубанського козачого війська і членом РУП. Той влаштував його учителем початкової школи. Незабаром, однак, Симон виїхав до Катеринодара, де теж почав працювати у початковій школі. У столиці Кубанського козачого війська з 1901 р. існував осередок РУП, створений з ініціативи Степана Ерастова і Луки Бича. Завдяки поповненню за рахунок полтавських семінаристів в Катеринодарі сформувалася досить велика Чорноморська громада. До нас дійшла датована 1902-м р. видрукована на гектографі прокламація за підписом РУП, яка була написана С. Петлюрою. В ній йшлося про трудовий конфлікт на станції Тихорецькій, де робітники застрайкували, вимагаючи збільшення заробітної плати. Залізничне начальство викликало козаків, які силою придушували страйк. «Козаки вдиралися в хати робітників, — говорилося в прокламації, — били їх, знущалися над ними і поводитися так люто, як звірі, жорстоко, як поводитися на війні з ворогами». Прокламація адресувалася не робітникам, а козакам-чорноморцям, закликаючи їх жити за традиціями козацької честі. «Пригадайте, — переконував Петлюра, — яких славних героїв-дідів

Ви діти, і станьте горою за покривджений люд. Не стріляйте в робітників, коли вас будуть примушувати це робити. Не вірте, коли Вам будуть казати про присягу. Присяга не від Бога. Христос ніколи не велів людям присягати»⁹.

Впродовж 1901–1902 рр. жандарми ретельно вивчали адреси і зв'язки рупівців, а в 1903 р. організували погром Київської, Харківської, Полтавської і Лубенської вільних громад Революційної української партії. Зібравши відомості про революційну роботу С. Петлюри на Полтавщині, вони передали їх в Кубанське жандармське управління. Петлюру негайно позбавили права викладання в будь-яких навчальних закладах. Опинившись без засобів існування, він зробив спробу скористатися своїм досвідом репетиторства, але трапилася інша нагода.

Відомий у науковому світі вчений-етнограф Федір Щербина (в 1904 р. його обрали членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької академії наук, а в 1906 р. — депутатом Державної Думи), виступаючи на губернських зборах у Воронежі в присутності губернатора в 1902 р., порушив питання про необхідність запровадження конституції в самодержавній Російській імперії. Після такого виступу розпорядженням міністра внутрішніх справ його негайно вислали на батьківщину — в Катеринодар. У спогадах про С. Петлюру, опублікованих в 1930 р., Ф. Щербина розповідав: «На моє щастя, наказним отаманом Кубанського козачого війська був Я. Д. Малама, катеринославець із старовинної козацької родини, людина дуже освічена і прихильна до козаків та до народу. Коли я зайшов до нього, як адміністративний висланець, то він зустрінув мене сміючись і сказав: “Ну, слава Богу, що Ви додому повернули. Тепер у нас буде добра козацька історія. Секретар комітету Е. Д. Феліцин вже й доклад написав у цій справі. Діло за Вами. Не забувайте, що Ви козак, і коли приїхали додому, то Вам треба взятися до роботи для рідного краю. Якщо Ви згодні скласти історію війська, то хоч зараз ідіть до начальника штабу та робіть з ним офіційну умову“»¹⁰.

Йшлося про нерозібраний архів Чорноморського козачого війська, в якому зберігалося до 200 тис. папок. До них ніхто і ніколи

⁹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. Київ, 2006. С. 14, 17.

¹⁰ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Прага, 1930. С. 189–190.

не звертався упродовж багатьох десятиліть. Ф. Щербина уклав офіційну угоду і почав підбирати собі співробітників. Одним з перших він натрапив на С. Петлюру.

Симон вже тривалий час друкував у львівському «Літературно-науковому віснику» кореспонденції про події на Великій Україні. У замітці «Історія Кубанщини» читаємо: «Написання історії Кубанського (Чорноморського) козачого війська уряд останнього ухвалив доручити д. Щербині, відомому земському статистикові та автору деяких праць переважно з історії та економіки Кубанського краю. На уложення історії військовий козачий уряд ухвалив призначити 26900 рублів... Праця над уложенням історії Кубанського війська досить широка. Одному чоловікові вона не під силу, тому то д. Щербина має на увазі, як довідуємося з проекта програми, закликати двох-трьох помічників та декілька підручних. Вступні праці над обробленням архівних документів військового архіву вже почалися»¹¹.

Наймолодший із співробітників Ф. Щербини, Симон незабаром показав здобуту як в семінарії, так і самоосвітою глибоку ерудицію в історії і не менш велику зацікавленість у козацькій минувшині. Найбільше його цікавило питання, як можна використати історію в якості зброї у боротьбі з царським самодержавством. Ф. Щербина свідчив:

«Я добре пам'ятаю, з якою енергією та захопленням накинувся він на пакунок матеріалів про так званий «персидський бунт Чорноморців», в якому провідну роль відігравав молодий козак Федір Дикун, нерядова людина для тих часів. Дикун «законним порядком», на його розуміння, тобто скаргами козаків од цілого війська до вищого начальства на непорядки та здириства заведеної царським урядом козачої старшини, домагався того, аби вернутися до запорізького уряду з існуванням самостійної козачої ради та виборної старшини. Всі «діла» в справі цього бунту Петлюра брав до себе на помешкання і перечитував од кришки до кришки, сам обмірковував діяльність Дикуну та його однодумців, балакав про це з співробітниками і не раз висловлювався про те, що «Дикун був зразковий козацький діяч» і що не дурно за ним ішли усі козаки

¹¹ Літературно-науковий вісник. Львів, 1903. Т. 24. С. 61–62 // Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 23–24.

і підтримували його в домаганнях, але не відповідні тоді були умовини для такої діяльності. «От тепер би треба Дикуну», поясняв свої думки Петлюра»¹².

Пристаючи до роботи над військовим архівом кубанців, С. Петлюра досконально вивчив історію питання. На підставі літературних джерел і ознайомлення з першими архівними справами він підготував свою першу наукову статтю «Причинки до історії переселення «турецьких запорожців» на Кубань»¹³. Мабуть, це була єдина суто наукова стаття у величезному творчому доробку Симона Петлюри. Він обирав не наукову кар'єру історика, а революційну діяльність, нерозривно поєднану з публіцистичною і журналістською роботою. Широка громадськість знала описані в цій статті події переважно завдяки першій українській опері Семена Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» (прем'єра в Санкт-Петербурзі, 1863 р.). Тому стаття була негайно опублікована в «Записках НТШ».

Влітку 1904 р., коли робота з упорядкуванням кубанського архіву закінчувалася, Ф. Щербина звільнив своїх помічників, але двох з них С. Петлюру і П. Немолянина запросив до свого хутору Джанкот на чорноморському узбережжі, щоб довести справу до кінця. Вони відібрали дві великі папки архівних вибірок і впродовж двох-трьох місяців працювали над ними, готуючи фактологічну основу для фундаментальної книги Ф. Щербини. Двотомник «История Кубанского козацкого войска» загальним обсягом в 1594 стор. з'явився у Катеринодарі в 1913 р.

Поки Симон працював і відпочивав на хуторі, поліція заарештувала в Катеринодарі одного з фундаторів Чорноморської вільної громади Михайла Ткаченка. У нього виявили 118 примірників свіжовіддрукованих революційних відозв РУП до кубанських козаків і записку «партійного змісту» за підписом «Симон». У помешканні Петлюри знайшли під час негласного обшуку той самий гектограф, на якому ці відозви друкувалися. Після повернення в Катеринодар Симона негайно заарештували¹⁴.

¹² Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). С. 191.

¹³ Записки НТШ (Львів). Т. 65, 1902. С. 1–11 // Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. 1. 1956. С. 22–31.

¹⁴ Савченко В. А. Симон Петлюра. Харьков, 2004. С. 31.

Згадуючи про перебування в тюрмі в газеті «Рада», видання якої стало можливим внаслідок здобутків першої російської революції, С. Петлюра у жовтні 1906 р. зробив таку замальовку, присвячену спілкуванням із співвітчизниками-малоросами на службі в каральних органах царизму:

«Пригадується один мій “знайомий” жандармський офіцер, який, забравши у мене на трусі українські «нелегальні» книжки, тепер вже дозволені, почав зо мною “щиру” розмову. Він без мила ліз в мою душу, сподіваючись, очевидно, зустріти і з мого боку таку ж саму щирість і одвертість...

— Ех, молодий чоловік, кар'єру собі губите, будучність свою псуєте...

— Це моє діло, — відповів я йому.

— Ну, конечно, я знаю. Я тільки так..., по-дружеськи...

Я витріщив очі і хотів було заявити, що “дружби” з ним ніколи не вів, та певно й не буду.

Він зрозумів мабуть це і з таємничим видом і притишеним голосом почав мені плести:

От у вас найдена “малорусская” література. Да..., там много интересного... Только зачем вы увлекаетесь всем этим?.. Знаете, я ведь сам малорос, — ще тише промовив він і зразу ж, наче перелякавшись своїх слів, — добавив:

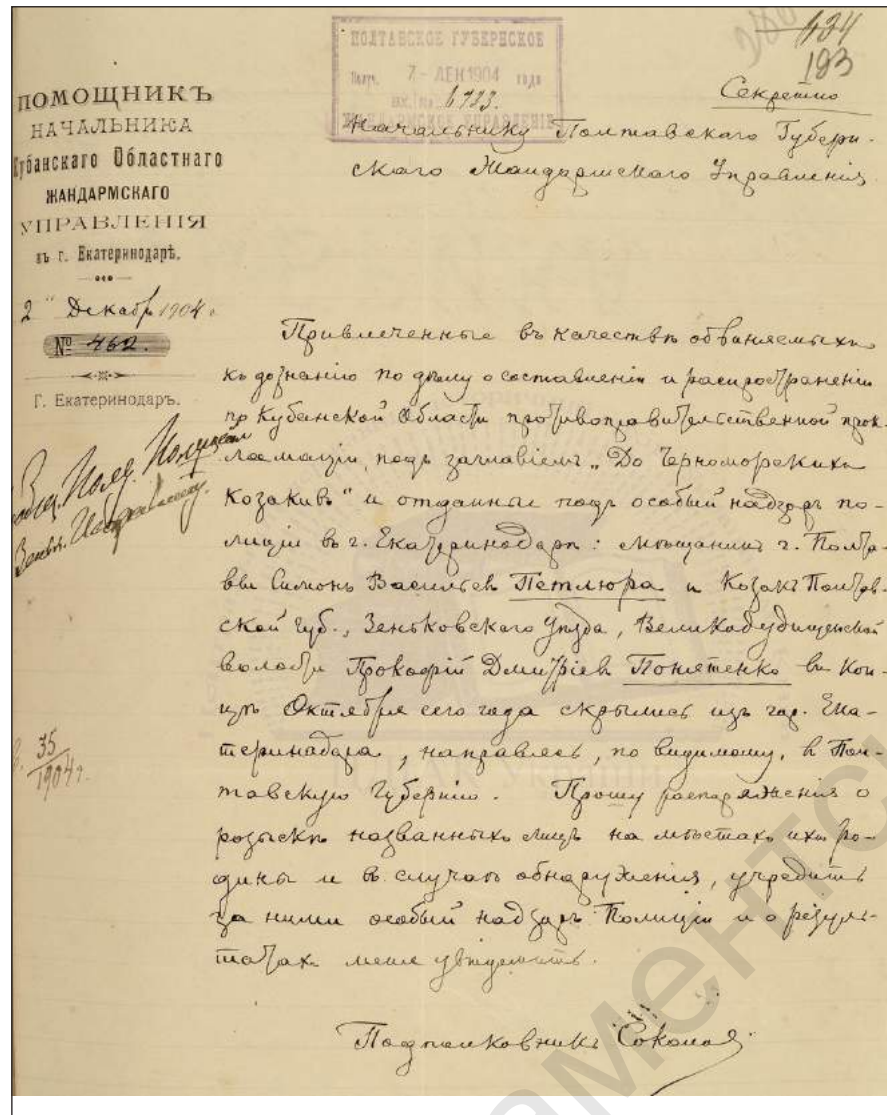
— Только я не йду так далеко.

— О, добродію! Нащо ви так кажете? Ви підете дуже далеко. Всі «малороси», такі от як ви, завше йшли дуже далеко, — відповів я йому.

Мій “щирий” жандарм “малорос” образився і увірвав балачку. Через півгодини він віз мене до тюрми і цілу дорогу вперто мовчав.

В тюрмі мені довелось зустрінути ще одного “тоже малоросса”, трохи тільки дурнішого і не такого пролазу, як “малоросс” із жандарів. Це був начальник тюрми, старий кубанський козак, жорстокий деспот. Балакати по-російському він умів дуже кепсько, а коли вставляв якесь російське слово, то воно виходило у нього “ни к селу, ни к городу”.

— Що ж це, господине, задумали ви робити? До нашого народу підсовується? Один був народ порядний, та й той хочете

Поліцейське повідомлення про втечу з-під «особливого нагляду» С. В. Петлюри та П. Д. Понятенка, звинувачених у створенні та розповсюдженні антиурядової прокламації «До Черноморських козаків».

2 грудня 1904 р.

споганити. Та я вас, с. с... вивішав би всіх, як наш Гонта колись вівшав “жидів” та уніятів!...

— Хто його зна! Може б Гонта й не повісив мене, — процидів я крізь зуби, — А як уже вішати, то певно б, довелось раніш Гонту почепити...

— Що, Гонту? Ви мені не заговаруйте зубів. Я “тоже мало-росс”...Знаю дещо. Мій дід на Запоріжжю був.

— Дуже може бути.

— І не нас вчити таким пісклятам. Гонта... Гонта був герой, за правду стояв, а ви народ баламутите. Та ще який народ?... — з докором сказав мій “патріот” і скося поглянув на “патріота” в жандармському убранні. Я пильно поглянув на цю оригінальну “патріотичну кумпанію” і мимоволі згадав тих запроданців, що сто літ раніш “розпинали” нашу країну і затягували петлю на шию свого ж вільного народу»¹⁵.

С. Петлюра знаходився в обласній тюрмі більше місяця. Йому загрожував великий строк ув’язнення. Поки тривало слідство, була можливість тимчасово вийти на свободу під велику грошову заставу і за умови взяття на поруки авторитетною людиною. За нього поручився Ф. Щербина, а гроші дістав батько продажем своєї десятини дубового лісу. Опинившись тимчасово на свободі, Симон вирішив втекти за кордон.

Від тих часів зберігся зроблений в поліції антропоцентричний опис 25-річного революціонера: «Зріст 166 см, будова тіла середня, зовнішність інтелігентна, серйозна, має звичку відставляти ліву ногу вперед і тримає руки попереду, волосся на голові русяве, довге, пряме, проділ з правого боку, на бровах і вусах також русяве, борідка рідка, рудувата, очі сірі, великі. Короткозорий, за вечірнього освітлення читає за допомогою окулярів. Череп правильний, круглий,... лоб плоский, високий, ніс прямий, обличчя видовжене»¹⁶.

Цікаво порівняти цей сухий поліцейський опис з тим, який подав його товариш від першого класу бурси Василь Королів-Старий:

¹⁵ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 54–55.

¹⁶ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ, 1998. С. 53.

«Був він середнього зросту, приблизно 168–170 см заввишки. Сухорлявий, а часами й просто кощавий, тобто важив приблизно 70–75 кілограмів... Часто ходив трохи зігнувшись наперед та підвівши вгору ліве плече — професійна статура працівника за писальним столом. Мав завжди бліде, жовтаве обличчя й зеленкуваті синці під очима. Здебільшого був добре виголений, але ж чуб попелястого коліру без кучерів мав раз-у-раз довгий й раз-у-раз відкидав його з високого чистого чола рукою назад. В тонких губах, на яких часто грала трохи скептична усмішка, якщо не говорив, раз-у-раз тримав цигарку. Палив страшенно багато й мабуть через те був такий блідий та мав закурені зуби, в рядку яких був надломлений, що показувалось при усміху. Його світло-сірі очі при певних поворотах обличчя відбивали блакиттю. В спокійному стані вони не грали, були завжди лагідні й спокійно-приятні, але в ажіотажі, в який він легко впадав., вони яскраво виблискували. Рухи його були здебільшого рвучкі, а пози — неспокійні. Часами він стояв, обпершись об стіну, або сідав на стільці, так нагнувшись додолу, що, здавалось, ніби йому було дуже незручно перебувати в такій позі і він от-от її змінить. Але ж він міг добре слухати й довго міг не змінити первісної пози. Часами він сідав і підпирав підборіддя рукою, так що його фігура й обличчя нагадували якогось католицького ченця. Коли розмова була жвава і Петлюра опонував, — не міг всідіти, а великими кроками ходив з кінця в кінець покою, часом запалюючи цигарку від своєї ж цигарки»¹⁷.

Королів все життя займався видавничою і літературною працею. Завдяки малярським здібностям і письменницькому хисту він міг відтворювати рухомий образ людини краще за будь-яку статичну фотографію. Цей опис стосується всіх етапів короткого Петлюриноного життя і ні в чому не поступається поліцейському відтворенню образу, який використовувався в слідчих і карних справах до появи фотографій в анфас і профіль.

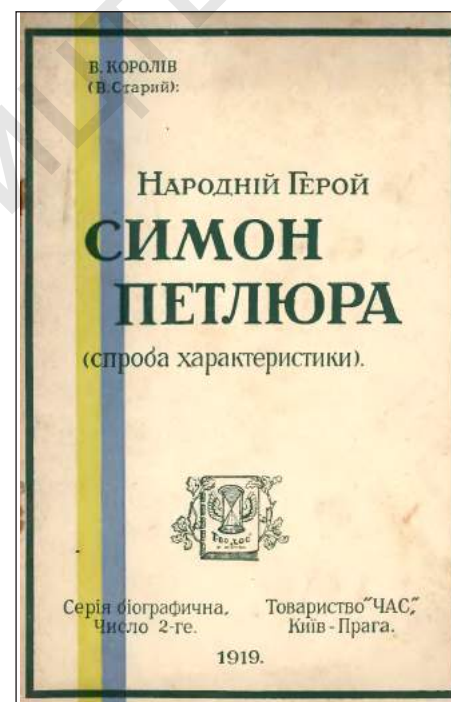
На початку листопада 1904 р. С. Петлюра разом із своїм другом Прокопом Понятенком опинилися в Києві і звернулися до члена ЦК РУП Миколи Порша з проханням зробити фальшиві документи, щоб перейти російсько-австрійський кордон. Близько

¹⁷ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). С. 180–181.

місяця Симон переховувався в місті, після чого з паспортом на ім'я Святослава Тагона прибув до Львова, в закордонний комітет РУП.

6 січня 1905 р. у Львові зібралися делегати давно планованого II з'їзду РУП. Більшість їх виявилася прибічниками М. Порша: В. Баландін (Петербурзький комітет РУП), В. Винниченко і В. Козиненко (Київська громада), С. Петлюра і П. Понятенко (Чорноморська громада), М. Сахаров (Лубенська громада), А. Гук і сам М. Порш (ЦК РУП).

Актуальне питання про об'єднання з РСДРП Порш ставив у залежність від визнання російськими соціал-демократами національно-територіальної автономії України і встановлення федеративного принципу побудови об'єднаної соціал-демократичної партії. Очоловані Мар'яном Меленевським члени Закордонного комітету РУП у Львові (Є. і К. Голіцинські, П. Канівець, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Ткаченко та ін.) вважали за можливе без попередніх умов організаційно об'єднатися з РСДРП. Пізніше М. Меленевський пояснював позицію «закордонців» тим, що «український революціонер, який хоче йти вкупі з життям і мати на нього на Україні свій вплив, не може замкнутися в рамках виключно української мови, української соціально-політичної пропаганди, обмежуючи себе від зрусифікованої частини робітництва»¹⁸. На з'їзді до групи Меленевського примкнуло

Обкладинка опублікованої в 1919 р. у Празі книги Василя Короліва (Старого) «Народний Герой Симон Петлюра (спроба характеристики)»

¹⁸ Головченко Володимир. Знач. твір. С. 46.

лише двоє прибулих з Росії делегатів — М. Коренецький (Лубенська громада) і В. Мазуренко (Донський комітет). Проміжну позицію займали Д. Антонович, Б. Камінський (Харківська громада) і В. Фідревський (Полтавська громада). Вони заперечували принцип побудови пролетарських організацій за національною ознакою, але виступали з позиції «обласного самоврядування», яка була ідентичною національно-територіальній автономії¹⁹.

Коли група Меленевського зрозуміла, що залишилася в меншості, вона покинула з'їзд і оголосила його майбутні рішення незаконними. На другому засіданні 7 січня на пропозицію Гука і Петлюри було вирішено не шукати шляхів примирення і вважати групу вибулою з партії. Після переговорів з керівництвом РСДРП (меншовиків) група Меленевського оформилася в ній як автономна соціал-демократична «Спілка».

Більшість делегатів вирішила вважати з'їзд таким, що не відбувся. Був обраний ЦК РУП у складі Дмитра Антоновича, Володимира Винниченка, Андрія Жука і Миколи Порша. Редагування періодичних органів РУП «Праця» і «Селянин» доручили Антоновичу, Петлюрі і Поршу. Однак Антонович, а слідом за ним і Порш виїхали в Росію, і редагування обох партійних журналів зосередилося в руках Петлюри.

Журнал «Селянин» виходив регулярно, друкуючи кореспонденції без прізвищ. Тому важко встановити, які з них були написані С. Петлюрою. На думку одного з упорядників першого тому Петлюриних статей, листів і документів Андрія Жука, опублікована в подвійному числі «Селянина» за вересень-жовтень 1905 р. стаття «Про національний гніт» належала перу Петлюри.

С. Петлюра починав цю статтю з твердження, що над українськими робітниками нависає потрійний гніт: капіталу, самодержавної самоволі і національний. «Російські царі, — далі провадив він, — намагалися з поляка, українця і всякого іншого неруського зробити руського. З усіх цих багатьох народів вони захотіли зробити один народ з однією мовою, однією вірою, одними звичаями, однією назвою. Вони хотіли, щоб кожен з поневолених народів вірив і думав, що він споконвіку живе під царським пануванням, щоб кожен думав, що історія московських деспотів — це його

¹⁹ Головченко Володимир. Знач. твір. С. 48.

власна історія, щоб кожен почував себе руським (москалем). Хто не хотів, або не міг перевернутися на руського, того всякими способами утискали і переслідували. Все це російські царі робили й роблять для того, щоб ніхто не намислив виплигнути з-під царської корми і тим зменшити царське багатство, царську славу, бо однакова мова, однакові звичаї й обичаї — це те, що найщільніше зв'язує людей між собою».

Як бачимо, С. Петлюра міг формулювати думки доступною для робітників мовою, логічно і переконливо. Завершувалася стаття постановкою завдань, які стояли перед Революційною українською партією в Російській революції, що розгорталася: «Ідучи поруч з робітниками всієї Росії, ми будемо домагатись того, чого домагаються робітники всієї Росії, а саме: знищення царського самодержав'я і заведення демократичної республіки, але разом з тим, ми будемо домагатися і признання рівних прав за всіма націями, що заселяють Росію, а також і за Україною. Ми будемо домагатись, щоб кожна нація могла сама собі рішати про себе і своїми законами боронити себе від сусідських утисків»²⁰.

Перебуваючи у Львові, С. Петлюра багато спілкувався з галицькими соціал-демократами, друкував статті в центральному органі УСДП журналі «Воля», часто гостював у Івана Франка, яким безмежно захоплювався. Один з активних членів УСДП, ровесник Петлюри Володимир Левинський у збірнику «Симон Петлюра в молодості» (Львів, 1936) писав: «Пригадую собі, як нині, Симона з часів 1905 р., цю незвичайно милу, товариську і шляхетну людину, людину бадьору й життєрадісну, дуже працювиту, повну енергії й запалу для справи, якій служила, людину дуже ніжної й чулої душі, що самою своєю появою в товаристві робила на нього дуже миле враження. Симона всі любили. Ніколи не міг би сподіватися, що ця людина такої ніжної вдачі у великих днях української революції виавансує на начального вождя армії УНР, отже, на становище, що його вдачі й освіти було, здавалося б, цілком чуже»²¹.

Упродовж більшої частини 1905 р. С. Петлюра лише спостерігав за революційними подіями в сусідній Росії, не маючи

²⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 202–203, 207.

²¹ Див.: Іваніс Василь. Симон Петлюра — Президент України. Київ, 1993. С. 23.

легальної можливості приїхати на Велику Україну. Після царського маніфесту 30(17) жовтня, який оголошував політичну амністію, він поспішив до Києва, де в грудні мав відбутися II з'їзд РУП. Цей з'їзд не тільки зберіг нумерацію попереднього провального з'їзду, але й змінив назву партії. Постає Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП).

З'їзд ухвалив з деякими поправками партійну програму, розроблену ще в березні Центральним комітетом РУП. Вважаючи програму Німецької соціал-демократії, вироблену на з'їзді в Ерфурті (1891 р.) найкращим висловленням поглядів інтернаціональної революційної соціал-демократії, з'їзд українських соціал-демократів прийняв її теоретичну основу. У резолюції з національного питання з'їзд включив в програму постулат автономної України в її етнографічних межах з правом законодавчим в тих справах, котрі торкалися українського народу. Склад ЦК УСДРП затверджувався в кількості п'яти осіб²². Однак на з'їзді до ЦК було обрано лише троє: В. Винниченко, А. Жук і М. Порш²³.

До березня 1907 р., коли відбувся III з'їзд УСДРП, в ЦК був кооптований Л. Юркевич. Після з'їзду ЦК короткий час діяв у складі П. Блонського, А. Жука, М. Порша, В. Чехівського і М. Шадлуна. У вересні 1907 р., за даними жандармського управління, до складу ЦК входили активно діючі в партії С. Петлюра та І. Мазепа. Однак це твердження, за свідченням дослідника архівів УСДРП, виявилось помилковим²⁴. Від початку 1908 р. робота партії була паралізована репресіями. Керівні діячі українських соціал-демократів або припинили підпільну діяльність, або виїхали за межі країни, де започаткували Закордонну групу УСДРП. С. Петлюра після завершення роботи II з'їзду УСДРП повернувся до Львова, але в січні 1906 р. разом з М. Поршем і П. Понятенком виїхав у Петербург.

У Петербурзі ще з осені 1905 р., тобто одразу після появи царського маніфесту почав видаватися щомісячник РУП «Вільна Україна». Передбачалося, що утрюх вони перетворять цей журнал

²² Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. Т. VI. Київ, 2001. С. 144–145, 148.

²³ Головченко Володимир. Значч. твір. С. 172.

²⁴ Там само. С. 55, 103.

Перша сторінка першого номеру газети «Рада» від 28(15) вересня 1906 р.

ПРИЙМАЄТЬ СЯ ПІДПИСКА
НА 1908 РІК
на щотижневу газету

„С л о в о“

Рік видання другий.

„Слово“ призначене для українських і сільських робітників. Через це „Слово“ особливу увагу звертатиме на прояви робітничого руху на всім світі і особливо на Україні.

Обстоюючи справедливі національні домагання українського народу, „Слово“ не меншу увагу звертатиме на потреби і прояви національного життя українського народу Галицької, Угорської і особливо Російської України.

Після ціна з персялкою і доставкою: на 1 рік 3.00 дол.
Адрес редакції і контори: Київ, Большая Владимирская № 76.
Видавниця: О. Корольова.
Редактор: С. Петлюра.

Реклама кийвської щотижневої газети «Слово», редактором якої був С. Петлюра, у газеті «Свобода» (Нью-Йорк), у «часописі для руского народа в Америці і органа «Руского Народного Союзу» від 16 квітня 1908 р.

націоналістів, представників демократичної і радикальної (незважаючи на назву, її сформували ліберали) партій, які в грудні 1905 р. об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію. Однак в Міністерстві внутрішніх справ до будь-яких захисників національних прав українського народу ставилися насторожено, і УДРП з 1908 р. трансформувалася в таємну позапартійну

на теоретичний орган ЦК УСДРП, поширюваний переважно серед українських студентів, які навчалися в імперській столиці. Однак М. Порш досить швидко покинув Петербург, а П. Понятенко не виявив здібностей до редакційної роботи. У повному обсязі вона була покладена на С. Петлюру. Однак йому вдалося опублікувати і поширити тільки чотири числа «Вільної України» (5–6 число цензура конфіскувала). Не маючи фінансової підтримки, видання припинилося. У липні С. Петлюрі довелось виїхати в Київ.

Від жовтня 1906 р. в Києві почала виходити щоденна українська газета «Рада». Її головним редактором став Федір Матушевський, фінансував газету Євген Чикаленко. В «Раді» зібрався надзвичайно кваліфікований колектив постійних співробітників, до якого входили зірки першої величини: Борис Гринченко, Михайло Грушевський, Дмитро Дорошенко, Сергій Єфремов, Людмила Старицька-Черняхівська. За політичними переконаннями колектив «Ради» складався з поміркованих

громадську організацію, покликану координувати національний рух — Товариство українських поступовців (ТУП).

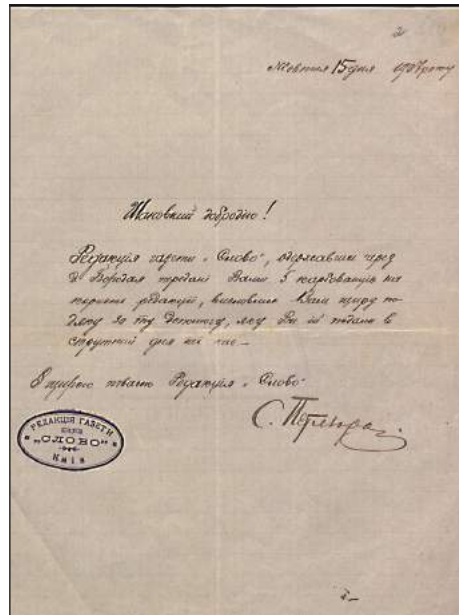
За рекомендацією М. Грушевського Є. Чикаленко взяв С. Петлюру, враховуючи його чималий журналістський досвід, на посаду секретаря редакції. Однак, поряд з бездоганно виконуваною технічною працею цей штатний співробітник «Ради» почав друкувати власні статті досить гострого спрямування, що дратувало цензорів і турбувало видавців газети. Зокрема, в грудні 1906 р. він надрукував шість статей, в яких піддавав дошкульній критиці не тільки войовничих російських шовіністів, октябристів і навіть кадетів, а й українських патріотів, які схилилися до співробітництва з ними. У замальовці «Слідком за запоріжцем Д. Еварницьким» (тобто Яворницьким) він дошкульно розкритикував шанованого українцями професора за спроби порозумітися з октябристами: «Батько Еварницький, ...закрутивши по запорожському звичаю свого довгого вуса, гукнув на всю Україну: „Гей, хто в лісі, озовися! Запорожці всього світу — збираймося до купи! Нашу матір, стару Україну можна ще спасти: Хай тільки приголубить її «Союз 17 октября». Так ото, хлопці, приставайте до нього. Спасайте заплакану неньку, вдову-сиротину, нашу рідну Вкраїну!»»²⁵.

Памфлет «Світоч казенної науки і українські катедри» був присвячений ректору Київського університету Св. Володимира правознавцю Миколі Цитовичу. У відповідь на вимогу студентів дозволити викладання українською мовою ректор заявив: «Київський університет — російський університет, утримується коштом російського уряду, а тому й наука в ньому мусить бути виключно державною мовою російською». І С. Петлюра вигукував: «Яка плутанина думок в голові професора! Університет утримується коштом російського уряду! Ученому ректорові, що звик до наукових дослідів, слід би було згадати, що ці гроші збираються з українського народу і, значить, мусять, мусять повертатися йому назад в тій формі, якої він хоче, яка йому люба і корисна»²⁶.

В. Верстюк справедливо зауважує, що більшості провідників тогочасного українського руху був властивий дуалізм політичних

²⁵ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 76.

²⁶ Там само. С. 88, 89.

Адресований Михайлу Грушевському лист редактора газети «Слово» С. Петлюри з подякою за пожертву на користь газети 5 рублів, названих у листі «карбованцями»

не в «Раді», а в органі УСДРП — газеті «Слово», яка видавалася в Києві від травня 1907 р. аж до припинення цензурою у червні 1909 р. Ця стаття яскраво відбивала його радикалізм, що виявлявся у наданні переваги соціальним вимогам перед вимогами національними. Він наводив переконливі аргументи, обґрунтовуючи взаємопов'язаність успіхів у боротьбі народу проти національного гноблення з успіхами боротьби робітничих мас за політичну свободу і соціальне визволення: «Не маючи своєї власної школи, своїх національних інституцій, геній пригнобленої нації нидіє, йому насильно підрізують крила, а сама нація швидко йде до денационалізації, не розвивається, а гине, не буяє розквітом своїх духовних сил, а поволі завмирає. І коли шкоду велику од чужої

²⁷ Верстюк В. Ф. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 116.

орієнтирів, який проявлявся у поєднанні національних і соціальних вимог²⁷. Під час першої російської революції 1905–1907 рр. і в наступні роки оскаженілої реакції С. Петлюра був за своїм світоглядом яскраво вираженим соціал-демократом, який вважав висування національних вимог справою надзвичайно важливою, але не першорядною. Потрапивши до поміркованих націоналістів, які визначали політичну орієнтацію легально існуючої української газети, він відрізнявся від них наступальним радикалізмом. Не випадково одна з його програмних статей «Українські катедри і український пролетаріат» була надрукована

культури почуває на собі ціла пригноблена нація, то подвійну муку зазнає від неї пролетаріат цієї нації». Обґрунтовуючи необхідність і доцільність боротьби українських робітничих мас з національним гнобленням, С. Петлюра підкреслював, що пролетаріат «не обмежує цієї боротьби, як націоналісти, однією тільки боротьбою за національні права, а повстає проти капіталістичного ладу, який між іншими формами гніту для свого добробуту вимагає і гніту над недержавними націями»²⁸.

Хто мав рацію серед провідників української визвольної боротьби: ті, хто ставив на перший план мету національного визволення, чи ті, хто надавав перевагу розв'язанню соціальних завдань? З висоти здобутого за останнє століття історичного досвіду можна твердити, що для пригнобленого народу важливим є поєднання усіх його верств у боротьбі з імперськими поневолювачами. Це мало особливо велике значення для України, у пролетарських центрах якої частка російського робітничого класу була дуже вагомою. Проте історичний досвід визвольних змагань засвідчував й інше: ставка на розв'язання суто національних завдань при недостатній увазі до задоволення нагальних проблем робітників і селян зіграла негативну роль у боротьбі з імперією, яка змінила своє зовнішнє обличчя після приходу більшовиків до влади на प्रतिлежне, але не змінила внутрішньої суті.

Перед С. Петлюрою під впливом загальноросійських реалій передреволюційного десятиліття 1907–1917 рр. поставала дилема:

Редакція газети «Слово» в 1907–1909 рр.: В. Садовський, С. Петлюра, Я. Міхура, М. Порш

²⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 64, 65.

залишатися пролетарським революціонером чи перетворюватися на державника, для якого здобуття суверенних прав власним недержавним народом ставало найголовнішою метою. В ході революції 1905–1907 рр. він почав здобувати оптимальний баланс політичних орієнтацій. Та внаслідок неспроможності першої революції покінчити з самодержавним способом правління Петлюра залишався рішучим поборником класової боротьби і не шукав класового миру. Тому в редакції «Ради» він залишався чужорідним елементом. Є. Чикаленко згадував: «Секретар С. Петлюра, есдек, якимось не пасував до нашої компанії, все держався осторонь, наче “на службі у капіталу”». ²⁹ С. Єфремов писав у щоденниках в 1926 р.: «Петлюру знав я, либонь, з 1905 р. Ближче до його придивився року 1907-го, коли він був за секретаря в “Раді”. І ближча знайомість була не на його користь. Багато було в йому тоді есдечеського духу — хвастливості, доктринерства і несерйозності» ³⁰. В останньому відзиві маємо яскравий приклад того, як ідеологічні розбіжності (тавровані С. Єфремовим терміном «доктринерство») впливали на характеристику суто людських рис опонента, породжуючи негативні визначення (хвастливість, несерйозність).

В газеті «Рада» С. Петлюра довго не затримався. III з'їзд УСДРП вирішив видавати в Києві підцензурний тижневик «Слово» і визначив її редакцію у складі Ф. Міхури, С. Петлюри, М. Порша і А. Садовського. Перше число газети з'явилося 24 травня (за нов. ст.) 1907 р., а вже з вересня С. Петлюра став одноособовим редактором. За період 1902–1914 рр. під грифом УСДРП в Росії і за кордоном було опубліковано 227 чисел 14 періодичних видань. Тижневик «Слово», випуск якого припинився у червні 1909 р. через брак фінансування, посів у цій сукупності гідне місце: 105 чисел ³¹.

У виданому в Нью-Йорку в 1979 р. другому томі документальної спадщини С. Петлюри опубліковані у тижневику «Слово» кореспонденції займають істотний обсяг ³². В них зустрічаємо гострі

²⁹ В. Верстюк, Т. Осташко. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ, 1998. С. 53.

³⁰ Єфремов Сергій. Щоденники 1923–1929. Київ, 1997. С. 379.

³¹ Головченко Володимир. Зазнач. твір. С. 175–176.

³² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 104–181.

характеристики опонентів українських соціал-демократів, проникливий аналіз поточного політичного моменту, цілком професійні огляди літературного, театрального і музичного життя, популяризацію діяльності українських громадських організацій. Разом з тим Петлюра залучав до співробітництва в «Слові» багатьох знамих і авторитетних фахівців, які спільними зусиллями характеризували багатогранну палітру українського національного життя.

Микола Порш, політична доля якого перетиналася з життєвим шляхом його ровесника Петлюри впродовж двох десятиліть, починаючи із спільної підпільної роботи в РУП, так характеризував людські якості свого товариша:

«Впадала в око кожному незвичайна лагідність його вдачі. За мрійними блакитними очима відчувалося добре і щире серце, глибоко вразливе на горе і лихо людське. З дивовижною байдужістю ставився Петлюра до матеріальних вигод життя, до грошей, дарма, що дуже кохався у всьому гарному та естетичному. Взагалі гроші в нього не трималися, хоч він не був марнотратний. Завжди готовий був скільки мав змоги, допомогти всякому землякові в нужді та біді. Петлюра був прегарний товариш, певний і вірний у всіх химерах змінливої долі. Незвичайно лагідний супроти кожної людини та толерантний, він не судив легковажно людей за їхні погляди та вчинки» ³³.

Ця характеристика дорогого коштує, тому що в часи Центральної Ради між Петлюрою і Поршем не раз виникали гострі сутички.

У 1907 р. С. Петлюра поряд з редагуванням «Слова» активно співробітничав з історико-етнографічним і літературно-публіцистичним місячником «Україна», який редагував Володимир Науменко. Про обставини цього співробітництва дізнаємося заднім числом з Петлюринового листа професору Харківського університету Миколі Сумцову від 21 січня 1908 р. (видання «України» припинилося у зв'язку з появою на руках Науменка «Записок Українського наукового товариства»). Прохаючи дозволу надсилати до газети «Южний край» (видавалася в Харкові у 1880–1918 рр.) свої статті на українські теми, Петлюра писав професору: «Вдаюся до Вас з цим проханням, приневолений скрутними обставинами життя. З припиненням «України», де я мав сякий-такий заробіток,

³³ Див.: Іваніс Василь. Симон Петлюра — Президент України. С. 28.

щоб удержувати себе і своїх батьків, доводиться терпіти велику нужду. Залишити Київ, де виходе «Слово», в яке я вкладаю частину свого я, понад мої сили. От і доводиться шукати заробітку по сторонам, бо «Слово» видається на бенефіції, і свою працю і редакція, і співробітники дають дурно»³⁴.

В «Україні» С. Петлюра провадив відділ «З українського життя», друкуючи в ньому як власні, так і замовлені кореспонденції. Одним з перших був його власний нарис «Політичні українські партії в Галичині»³⁵. Діяльність цієї партії являла особливий інтерес для українських соціал-демократів. Вона успішно поєднувала соціальні і національні завдання, які стояли перед українцями Австро-Угорщини. Нарис завершувався згадкою про II з'їзд Української соціал-демократичної партії Галичини (січень 1906 р.), на якому з вітальним словом виступив делегат від УСДРП.

Цим делегатом виявився С. Петлюра, промову якого опублікував Лев Ганкевич у статті «Святослав Тагон у Львові», що друкувалася в збірнику «Симон Петлюра в молодості» (Львів, 1936, під ред. А. Жука). Петлюра вітав галицьких соціал-демократів в той момент, коли перша російська революція перебувала на піднесенні. «Революційний вітер із Росії, — підкреслював він, — є іскрою, що запалила всі поневолені частини здорового суспільства до боротьби за ліпшу людську долю. Вплив російської революції слідний хоч би на Німеччині, а передусім Австрії, в якій іде зараз завзята боротьба за загальне виборче право. Перспективи, які відкриваються для соціальної демократії після виборення виборчих прав — світлі і многообіцюючі: через парламент, сейм і місцеві репрезентаційні тіла вона буде впливати на хід державного, політичного і соціального життя Австрії»³⁶.

З великим піднесенням С. Петлюра відгукнувся на утворення в II-й Державній Думі депутатської групи у складі 47 українців різних політичних поглядів. Він повідомляв у березневному числі «Україні», що 24 березня Українська думська громада виступила з декларацією, яка вимагала рівноправності національної мови в українських громадських і державних установах, українізації

³⁴ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 104.

³⁵ Там само. Т. II. С. 40–64.

³⁶ Там само. Т. I. С. 207.

шкільної освіти і встановлення політичної автономії України. «Треба тільки побажати, — писав Петлюра, — щоб українські посли виявили побільше енергії в тій великій справі, за яку вони взялись. Добрий приклад їхній буде імпульсом для такої ж енергійної праці над політично-національним усвідомленням і організацією українського народу в певну політичну силу»³⁷. Розпуск II Державної Думи 16 (3) червня 1907 р. поклав край сподіванням на розгортання діяльності громади.

Новий виборчий закон, опублікований одночасно з розпуском Думи, справедливо вважається завершенням першої російської революції. С. Петлюра відгукнувся на нього статтею «Про новий виборчий закон», опублікованою в тижневику «Слово». Роз'яснюючи хитру виборчу механіку, він зробив такий висновок: «Йому не будуть радуватись ні селяни, ні робітники, ні голота, як селянська, так і городська, зате поміщики, сільські дуки, фабриканти та городські богатири будуть тішитися, бо він дає в їхні руки велику силу і владу, тоді як у бідного люду одбирає й те невеличке, що він мав досі»³⁸.

3. РЕДАКТОР «УКРАИНСКОЙ ЖИЗНИ»

Після третьочервеневого перевороту урядовий тиск на українську періодику посилювався. Тижневик «Слово» ледь існував, постійно наражаючись на штрафи і конфіскації накладу. Місячник «Україна» припинив існування. Влаштуватися в харківську газету «Южный край» С. Петлюрі не вдалося. Від тимчасової праці в Київській міській управі його швидко звільнили як політично неблагонадійну особу. У вересні 1908 р. йому довелося переїхати в Петербург і влаштуватися на роботу бухгалтером, спочатку — у приватній транспортній конторі, а потім — в чайній фірмі «Караван».

Скромний бухгалтер, він уже був на той час знаним публіцистом. У Петербурзі він почав друкувати статті в популярних

³⁷ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 104.

³⁸ Там само. Т. II. С. 112.

С. Петлюра з дружиною Ольгою в роки еміграції

журналах, відновив спілкування з Федором Щербиною, почав регулярно зустрічатися з академіком Олексієм Шахматовим, членами-кореспондентами Петербурзької академії наук Іваном Бодуен де Куртене і Максимом Ковалевським, видатними столичними журналістами.

Від поточної роботи в УСДРП С. Петлюра самоусунувся. У липні 1909 р. була зроблена спроба зібрати черговий з'їзд партії у Львові. Проте у призначений строк на нього з'явилося лише 10 делегатів, і з'їзд трансформувався в приватну нараду партійних працівників³⁹.

Підтримуючи певні зв'язки з петербурзькими студентськими організаціями УСДРП, С. Петлюра одночасно став активним учасником «старої» і «молодої» українських громад в імперській столиці, які діяли під загальним наглядом ТУП. Його навіть обрали в керівництво «Громади».

По роботі Симону Васильовичу доводилося часто приїжджати в Москву, де він почав бувати на вечірках, влаштовуваних українськими земляцтвами. На одній з них він познайомився з Ольгою

³⁹ Головченко Володимир. Зазнач. твір. С. 108–109.

Опанасівною Більською, яка приїхала з Полтавщини навчатися в Московський університет. В 1910 р. вони побралися громадянським шлюбом. Восени 1911 р. у них народилася дочка, і С. Петлюра переїхав в Москву на постійне проживання, влаштувавшись бухгалтером в страховому товаристві «Росія». Тільки в 1915 р. шлюб Петлюр був офіційно зареєстрований, і тоді ж відбулося церковне вінчання. Всі відомі джерела засвідчують, що Ольга Більська була єдиною жінкою в короткому житті С. Петлюри. Дочка Леся померла передчасно, в 1941 р. від невиліковної тоді хвороби — сухот. Ольга Опанасівна померла в 1959 р. і похована разом з чоловіком і дочкою⁴⁰.

Найбільшим творчим здобутком Симона Петлюри в роки, які передували Російській революції, була участь у створенні і функціонуванні московського журналу «Украинская жизнь». Ідея журналу народилася у середовищі Товариства українських поступовців і всі роки його існування (1912–1917) він вважався органом цієї політичної сили, друкованим в неофіційній столиці імперії російською мовою. Депутат I Державної Думи, організатор петербурзького осередку ТУП, авторитетний журналіст і літератор, а в 1926 р. — член Празького комітету для вшанування пам'яті С. Петлюри Максим Славінський так охарактеризував десятиліттям пізніше значення журналу і глибинний смисл його видання російською мовою⁴¹:

«Це був той темний час, коли роздавлена була російською владою українська преса, і коли вияв української політичної думки міг бути зроблений, так мовити, лише в перекладі на російську мову. Тому значіння “Укр. Жизни” було на ті часи незвичайно важливим; біля того органу скупчилась була вся українська інтелігенція, до нього прислухалися уважно представники усіх національностей колишньої “тюрми народів”, не виключаючи й росіян».

Після переїзду з України спочатку в Петербург, а потім в Москву С. Петлюру вже не можна було відірвати від середовища поступовців. Чи висловив саме він ідею про заснування

⁴⁰ Миронюк Дмитро. Симон Петлюра — редактор «Украинской жизни». Київ, 2004. С. 20–21.

⁴¹ Славінський М. Симон Петлюра (1879–1926) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). С. 11.

авторитетного журналу, який об'єднував би всіх українців, розпо- рошених на просторах імперії і розповідав би про проблеми укра- їнців росіянам доступною для них мовою? Документально під- твердити це неможливо, бо він ніколи не намагався висунути на перший план. Ми знаємо тільки те, що ідея журналу народилася в московському середовищі поступовців одразу після його пере- їзду в Москву. Знаємо й те, що роботу бухгалтера Петлюра вва- жав необхідною для забезпечення сім'ї засобами існування, а сенс життя вбачав у прищепленні історичної пам'яті своєму народу за- собами журналістики. Нарешті, знаємо й те, що голова ТУП і не- формальний лідер всього українства М. Грушевський не був авто- ром ідеї. 7 листопада (25 жовтня) 1911 р. С. Петлюра писав йому: «Звертаюсь до Вас ось в якій справі. Певно з газетних відомостей, а може й з якихсь приватних джерел, Ви чували про заходи укра- їнської колонії в Москві видавати журнал, присвячений україн- ським справам в мові російській»⁴².

Історію народження «Украинской жизни» можна прослідку- вати за чотирма листами С. Петлюри до М. Грушевського. У зга- даному вже першому листі Петлюра повідомляв свого корес- пондента, що була досягнута домовленість між московськими і петербурзькими українськими діаспорами (колоніями, як він висловлювався) про створення фінансової бази видання шляхом розподілу іменних паїв. Зазначалося також, що дискутується пи- тання про місце видання журналу: чи видавати його в Москві, чи в Петербурзі на московські гроші. Ця заувага свідчить, що москви- чі взяли на себе істотно більше паїв, ніж петербурзькі українці. Насамкінець Петлюра запитував, кого Грушевський міг би бачити у складі редакції журналу і додавав: «Ваша участь в журналі, як найближча, найактивніша, була б дуже бажаною і в інтересах жур- налу, маючи тут на увазі послідовність національного програму та витривалість національного достоїнства»⁴³.

Другий лист М. Грушевський одержав через місяць, 5 груд- ня (22 листопада) 1911 р. від вже затверджених московськими і петербурзькими осередками ТУП відповідальних редакторів «Украинской жизни» С. Петлюри і О. Саліковського. Старший

⁴² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 126.

⁴³ Там само. С. 127–128.

від Петлюри на 13 років, Олександр Саліковський походив з Віннични, закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію і вже був досвід- ченим журналістом. У майбутньому він займав високі посади — голови Української ради в Москві, Київ- ського губернського комісара, члена Центральної Ради і Малої ради від партії соціалістів-федералістів, міністра внутрішніх справ УНР доби Директорії. Не жалкуючи комплі- ментів, обидва редактори писали Грушевському: «Редакції дуже ба- жаним було б, щоб Ви першу книж- ку журналу ошасливили своєю статтею»⁴⁴. Таке саме прохання Пет- люра повторив в листі від 11 грудня (28 листопада) 1911 р.: «Московські члени редакції комітету “Украин- ской жизни” од цілої душі дякують Вам за співчутте, висловлене Вами в справі початої справи видання журналу. Але одмовитись од думки, що перша книжка “Украинской жизни” не буде скра- шена Вашою статтею, вони не можуть, а для того постановили одсунути термін випуска книжки до 20, а в крайньому разі і до 25.1.1912 р. — тільки б в цій книжці була Ваша стаття»⁴⁵.

М. Грушевський подав бажану статтю у першу книжку «Укра- инской жизни», але утримався від більш щільних контактів з ре- дакцією, будучи перевантаженим своєю багатотомною «Історією України-Руси». Тоді 4 грудня (21 листопада) 1912 р. Петлюра знову звернувся до метра з таким волянням: «Хоч ми і мали за- свідчення і признання за свою роботу, але цінних вказівок, добро- зичливої, але ґрунтовної критики не мали. Особисто я увесь час сподівався од Вас власне такого слова і фактичного коректива до програму видання, до його напрямку і тону, в формі статтів по

Обкладинка журналу «Украинская жизнь», 1912 р., № 2

⁴⁴ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 129.

⁴⁵ Там само. С. 130–131.

Михайло Грушевський. Фото.
Фотограф Карл Булла.
Санкт-Петербург, 1913 р.

найбільш пекучим і настиглим питанням українського життя, про які варто знімати голос в українському журналі, видаваному російською мовою. Але сподіванки марні були. З сим примиритись я особисто не хотів би, — ото ж і зважуюсь вдатись до Вас з проханням допомоги нашому виданню в формі активної участі в ньому та вказівок-порад в разі чи непослідовності, чи збочень з найбільш відповідного шляху, що найкорисніше може привести до поставленої журналом мети. Міні все думається, що Ви щось принципіально маєте проти “Укр. Ж.”, бо в противному разі не залишили б його без належної участі та порадиництва. Міні все здавалось і здається, що Ваша довга мовчанка пояснюється не лише тим, що Ви обтяжені іншою працею і не можете урвати вільної хвилини для нашого журналу. Я дозволяю собі навести сі признання особисті в надії, що вони Вам здадуться не якимсь дів'яцьким розмірковуванням та безпідставними домаганнями, з якими я, зрештою, і не маю права наражатись, а тільки щирим бажанням знати правду і зробити “Укр. Ж.” більш заслуговуючою на Вашу увагу»⁴⁶.

Подейкують, що будучи головою Центральної Ради і керуючи з президії обговоренням державних проблем, М. Грушевський тримав перед собою верстки своїх праць з вітчизняної історії. Невідомо, чи вдавалося С. Петлюрі привертати більш пильну увагу наскрізь просоченого наукою голови ТУП до свого журналу. Проте, як засвідчує це розлоге цитування, він мав і бажання, і хист змушувати зайнятих особистими справами людей звертати увагу на те, що йому здавалося найважливішим.

⁴⁶ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 138–139.

Листування з М. Грушевським унаочнює більш широку проблему взаємовідносин відповідального редактора «Украинской жизни» з авторським колективом. Особливо важко Петлюрі давалося спілкування з авторами з-за кордону, які не мали уявлення про те, як робити свої статті підцензурними. Вони обурювалися, коли редактор втручався в текст, і Петлюрі доводилося повною мірою використовувати своє мистецтво переконування, яке так яскраво проявилось в його листуванні з М. Грушевським. Опубліковані УВАН в США два десятки листів відповідального редактора «Украинской жизни» до Дмитра Донцова, який в 1908–1917 рр. проживав в Австро-Угорщині, мав вибухову вдачу і відрізнявся за політичними поглядами від оточення С. Петлюри, засвідчує вміння останнього прокладати звивистий шлях журналу між Сциллою авторського колективу і Харибдою царської цензури⁴⁷.

С. Петлюра і О. Саліковський працювали на громадських засадах. Петлюра взяв на себе левову пайку роботи: листування з авторським колективом, замовлення статей на потрібну тематику, читання й редагування рукописів та останньої верстки. У 1913 р. Саліковський переїхав в Ростов-на-Дону і почав редагувати газету «Приазовский край». Повернувся він в «Украинскую жизнь» тільки в 1916 р., коли С. Петлюру мобілізували в армію,

Дослідник журналістської діяльності С. Петлюри в дореволюційний період Д. Миронюк нарахував в редколегії журналу 53 прізвища⁴⁸. Це були власники паїв, завдяки яким випуск журналу ставав можливим. Керівникам ТУП і редакторам журналу вдалося залучити до співробітництва кращі інтелектуальні сили, якими володіла тоді поділена державним кордоном українська нація. До авторського колективу входили й всесвітньо відомі представники інших народів, які цікавилися українським питанням: Леон Василевський, Володимир Жаботинський, Федір Корш, Олексій Шахматов, Федір Щербина та ін. За перші п'ять років в журналі було надруковано майже 700 статей і заміток з різних напрямів українознавства, не

⁴⁷ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 183–217.

⁴⁸ Миронюк Дмитро. Симон Петлюра — редактор «Украинской жизни». Київ, 2004. С. 25 (далі — Миронюк Дмитро. Знач. твір).

раховуючи матеріалів у постійних відділах «Хроніка» і «Літературний літопис»⁴⁹.

Незважаючи на ненадійну фінансову базу, «Украинская жизнь» друкувалася регулярно. Досвідчений видавець В. Королів (Старий) засвідчував, що його давній друг С. Петлюра робив все можливе для налагодження безперебійної роботи: «З цією метою він літає (варто зауважити, що це — образний вислів. — *Авт.*) то в Петербург, то на Україну до Києва, Полтави, Харкова і бесідує, агітує, розворушує зневірену інтелігенцію і врешті добуває, що треба, у бідних на гроші фанатиків національного руху, а часом то й у заможніших «українофілів», які хоча й захоплювались етнографічним українством до глибини душі, але не до глибини своєї кишені»⁵⁰.

Переконуючи С. Єфремова прикласти зусиль для збирання коштів на видання у київських громадян, С. Петлюра писав йому 19(6) травня 1913 р.: «З моїх підрахунків випливає, що якби редакція мала готівкою з Києва 3000 карб., можна було б звести баланс щасливо, і — навіть! — оголосити передплату на 1914 рік! ... Отож здається міні, що доля наша в руках киян! І коли справді надають вони “Укр. Ж.” відповідне значіння, то треба всіх сил вжити, понатужитись, щоб доказати нашу силу націоналізму і не дати до рук наших ворогів нового зайвого аргументу до глуму над нашим безсиллям та “штучністю” українського руху»⁵¹.

З року в рік С. Петлюра перенапружувався, віддаючи праці бухгалтера вранішні і денні, а редактурі — вечірні часи. Редакція «Украинской жизни» знаходилася в його квартирі по вулиці Велика Дмитрівка, 14. В. Королів, який перейняв у Петлюри секретарювання в «Раді», згадував: «На самому початку війни я по справах опинився в Москві. Якось вкупі з молодим нашим малярем п. С. ми заїхали до Петлюри, до якого С. мав того вечора справу. Ми видирались досить високо по сходах і подзвонили біля темних дверей. Увійшовши до хати, пройшли через темну вбого обставлену кімнату, в якій я побачив малесеньке ліжко,

⁴⁹ Миролюк Дмитро. Зазнач. твір. С. 36.

⁵⁰ Королів (В. Старий). Симон Петлюра: спроба характеристики. Київ ; Прага, 1919 // Цит. за: Миролюк Дмитро. Зазнач. твір. С. 49.

⁵¹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 142, 143.

чи колицку, де пиццала дитина. Перейшовши ту кімнату, ми прийшли до другої, слабо освітленої, де я побачив Петлюру та кількох ближчих співробітників “Украинской жизни”. Вони сиділи коло невеликого, підпертого під стіну столика, на якому стояв самовар, тарілка з нарізаною чайною ковбасою та білий хліб. Господар був дуже вбого одягнений, якийсь надто змучений, надто нужденний, з жовтим, висхлим обличчям»⁵².

Бухгалтерську працю Симон Петлюра поєднував не тільки з організаційною роботою в журналі. «Украинская жизнь» стала для нього трибуною, використовуваною з метою обґрунтування завдань, які стояли перед українським національним рухом, і для гострих, але в рамках цензурних обмежень, виступів проти російських націоналістів, які звели своє кубло у Києві.

У програмній статті «До практичних завдань українства», надрукованій в журналі напередодні світової війни, він підсумував успіхи українського руху, які йшли в руслі загальноросійського політичного піднесення, але відзначив їх відносність: «Ми безперечно переживаємо період зростання українства, перетворення його в суспільну силу, в реальний фактор державного життя Росії, — писав він. — Стихійні вияви українства дедалі більше поступаються перед планомерними актами національного самоусвідомлення, скріпленого організованими формами й виступами, що пройшли довгий шлях підготовчої, обдуманого та усвідомленої роботи. Та хоч яке велике значення має кількісне збільшення таких фактів, хоч як би вони імпонували сторонньому спостерігачеві, нам, учасникам та діячам перетворення стихійних елементів нашого руху на свідомі й організовані, не може не впадати у вічі те, що це збільшення далеко не охоплює і не виявляє того, що зростає в глибинах національного життя»⁵³.

Друкуючись в «Украинской жизни», С. Петлюра не обмежувався публіцистичними виступами. Й досі зберігають наукову актуальність його статті, в яких аналізується творчість Михайла Коцюбинського, Тараса Шевченка, Івана Франка. Ці статті були передруковані в Києві у 1918 р. видавництвом «Час», яке

⁵² В. Королів-Старий. З моїх споминів про Симона Петлюру // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). С. 179–180.

⁵³ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 274.

очоловав В. Королів, окремою брошурою під назвою «Незабутні». Вони увійшли і в двохтомний корпус Петлюриних творів, опублікованих УВАН у США⁵⁴.

Від першого дня світової війни майже весь західний кордон країни перетворився на фронт, в якому російська армія протистояла військам Німеччини і Австро-Угорщини. В ситуації, що склалася, розділеному цим кордоном українському народу, і в першу чергу його інтелігенції довелось визначати, чи перебуває він на стороні німецько-австрійського блоку держав, до якого приєдналися Османська імперія і Болгарія, чи на стороні Антанти — Франції і Британської імперії, до яких згодом приєдналася Італія. Втома від виснажливої війни, яку вели між собою імперії, позначилася не відразу, хоч було зрозуміло, що ця війна має імперіалістичні цілі: переділ територій, напівколоній і колоній. Спочатку в країнах, які воювали, панувало патріотичне піднесення.

Українська інтелігенція, яка задавала тон в національному русі, піддалася загальному настрою. Газета «Рада» надрукувала передову статтю, в якій стверджувалося, що українці повинні боронити Російську імперію, яка є спільною батьківщиною для багатьох народів. Однак запевнення у патріотизмі не допомогли. Випуск «Ради», журналів «Літературно-науковий вісник» і «Українська хата», популярного тижневика «Село» був заборонений. Редактора «Української хати» П. Богацького вислали у Східний Сибір, лідера ТУП М. Грушевського заарештували. У січні 1915 р. були заборонені всі без винятку періодичні видання українською мовою. Для царського уряду рідна мова українського народу стала найпершою ознакою нелояльності і сепаратизму.

У серпні 1914 р. група українських політемігрантів з Росії у складі Володимира Дорошенка, Дмитра Донцова, Миколи Залізняка і Андрія Жука, до яких незабаром приєдналися Олександр Скоропис-Йолтуховський і Мар'ян Меленевський, проголосила у Львові заснування безпартійної політичної організації під назвою «Союз визволення України» з безумовною орієнтацією на Центральні держави, які протистояли Антанті. Ця ініціатива з осудом була зустрінута провідниками національного руху українців

⁵⁴ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 156–179; т. II. С. 218–225.

в Росії. Під тиском урядових репресій вони обрали єдиною можливою позицію: нейтральність. В оприлюдненому в грудні 1916 р. меморандумі Товариства українських поступовців «Наша позиція» ставлення до імперіалістичної війни визначалося в таких виразах: «Поставившись цілком негативно до війни, ми зайняли нейтральну позицію щодо сторін у боротьбі, бо жодна з них не могла викликати співчуття ні цілями, ані способом боротьби — і в цьому ми не спинились навіть перед розбратом з нашими закордонними земляками, котрі вибрали іншу позицію — активної допомоги одній з сторін у боротьбі: (“Союз визволення України”)⁵⁵».

В ситуації, що склалася на початку війни, С. Петлюра мусив визначити позицію редагованого ним журналу, який уже тривалий час позиціонував себе легально існуючим органом всього розпорошеного по імперії українства. Якраз тоді, переїзджуючи з Петербурга (спішно перейменованого під впливом антинімецької істерії в Петроград) до Києва, Дмитро Дорошенко зробив зупинку в Москві і просто з вокзалу заїхав до С. Петлюри. Згадуючи з відстані майже в десяток років про цю зустріч, Дорошенко зазначив, за яких обставин у серпневій книжці «Украинской жизни» з'явився своєрідний маніфест «Війна і українці»⁵⁶:

«Ви дуже до речі опинились тут, — звернувся до мене Петлюра, — ми саме зараз випускаємо замість чергової серпневої книжки “Украинской жизни” особливе екстренне видання, свого роду декларацію з приводу війни. Серед народностей, представники яких заявили про свою лояльність з трибуни Державної Думи не знайшлося українців, так нехай така декларація з'явиться від редакції “Украинской жизни”, як єдиної української трибуни перед лицем російського громадянства. Ось ми зберемось по обіді з деким із тутешніх земляків, прочитаємо проект нашої декларації, а ви перекажете про це киянам».

«По обіді зійшлося нас усього четверо людей: крім Петлюри та мене, ще тільки Ол. Хруцький, адвокат у Москві, та Яків Шереміцинський, адвокатський помічник і номінальний видавець

⁵⁵ Дорошенко Дмитро. Історія України. Т. I. Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954. С. 15.

⁵⁶ Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Ч. 1. Львів, 1923. С. 13–14.

“Украинской жизни”. Більшість московських українців була, як і в Петербурзі, на виїзді. Автором тексту декларації був сам Петлюра. В ній говорилося, що для українців є лише один вибір між Росією та Австрією, — вибір на користь Росії, і що українці повинні чесно та совісно виконати свій обов’язок перед державою... Зазначалося, що в Росії офіційні кола з недовір’ям і неприхильністю ставляться до українських домагань, але ця війна, де українці литимуть свою кров поруч інших за спільну батьківщину, війна, що має провадитись передусім на українській землі, повинна розвіяти всяке недовір’я і забобони та дати українцям усе те, чого вони заслуговують і на що мають право».

«Петлюра аргументував потребу такої декларації про лояльність тим, що в цей історичний момент, коли відбувається примирення російського громадянства з своїм урядом і робиться неможливо перегляд усіх народностей імперії, мовчанка українців може служити скріпленням того погляду, ніби вони або не існують, або що для них в межах російської державності не може бути місця. А такий останній висновок мав би між іншим дуже лихі практичні наслідки для українського життя в теперішню пору. Треба також рахуватися із тим, що широкі кола громадянства й народних мас на Україні, принаймні тепер, в перші дні, піддалися загальному захопленню і дивляться на війну так, як на необхідну оборону від ворога, що нападає на нашу хату. Отже декларація “Украинской жизни” є справжнім висловом настроїв широкого українського загалу і тому її треба оголосити. Ми ухвалили прочитаний ним текст і він скоро по тому появився, замість чергової книжки “Украинской жизни”, яка вийшла пізніше» (текст був надрукований окремим відбитком, роздавався всім бажаючим, і лише потім з’явився в журналі. — *Авт.*).

Враження Д. Дорошенка дуже інформативні, але мусять бути доповнені текстологічним аналізом статті, яка вийшла з-під пера С. Петлюри. За зовнішньою формою вона не відрізнялася від передової статті в газеті «Рада», тобто була запевненням у патріотизмі українців. Разом з тим, у дещо замаскованій (через цензурні вимоги) формі Петлюра пояснював, чому майбутнє України треба пов’язувати не з Росією, а з Антантою, уникати орієнтації на Австрію і весь Четвертий союз.

Симон Васильович аргументував свою позицію, відштовхуючись від обережної критики урядових кіл, які визначали політичний курс державної нації: «Такі струси в державному житті, як війна, відкривають суспільству державної нації не одну з її помилок у відношенні до недержавних народів. Воно переконається, що ці народи в однаковій мірі з ним відстоюють цілість держави, обороняють її нерозривність та добро, віддають своїх дітей, тратять сили і матеріальні засоби на оборону проти спільного ворога і що відосередність національних прагнень не є тією небезпекою, що в ній дехто вбачає загрозу цілості Росії». Отже, проблему національних прагнень недержавних народів, розв’язання національного питання, присутності якого правлячі кола імперії не визнавали, Петлюра ставив з усією гостротою.

Засуджуючи репресивні дії вищих посадовців імперії щодо українців, які аргументувалися віднесенням бачення їх як «іногородців», Петлюра аж ніяк не заперечував самого віднесення своїх земляків до іногородців. Вони справді були, на його глибоке переконання, іногородцями, а не етнографічним відгалуженням «єдиного російського племені». Запевнюючи про лояльне ставлення іногородців до російської держави у воєнних умовах, він писав: «Якщо в найбільш критичні дні проби народи Росії виконують свої обов’язки у відношенні до неї, то в свідомість суспільства і його керівних кіл повинна просякати думка про надання цим народам і відповідних прав... Зміна відношення до іногородців торкнеться також і українців, і в перспективах розв’язання національного питання в Росії і українське питання теж буде поставлене на денний порядок»⁵⁷.

С. Петлюра не приховував, що світова війна віщує народам багато бідувань. Разом з тим він робив висновок, що війна уперше створює сприятливі умови для розв’язання українського питання. Зміст статті «Війна і українці» доводив, що в часи редагування журналу «Украинская жизнь» С. Петлюра уже входив в коло лідерів українського національного руху.

Немало учасників і не менше дослідників творчої спадщини С. Петлюри бачили в статті «Війна і українці» тільки запевнення у лояльності українців самодержавній Росії. Однак член

⁵⁷ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 186–187.

Центральної Ради і Малої ради, генеральний секретар міжнародних справ УНР Олександр Шульгин починав опубліковану в 1930 р. свою статтю «Симон Петлюра та українська закордонна політика» з таких слів: «Своє відношення до питань закордонної політики Симон Петлюра виявив ще в той час, коли за українську державність можна було говорити хіба що пошепки. Маємо на увазі своєрідний політичний маніфест, що його випустила “Украинская жизнь” в 1914 році, де було виразно виявлено симпатії до Антанти... Коли настала революція і в травні 1917 року Петлюра приїхав до Києва, щоб почати свою бурхливу політичну кар’єру, то виявилось, що його міжнародні симпатії мало різнилися від 1914 року»⁵⁸. У цьому самому збірнику, присвяченому пам’яті С. Петлюри, Максим Славинський теж стверджує: «У тому маніфесті Україні вказане місце в складі західноєвропейських народів, по боці держав, що представляли собою столітні традиції європейського політичного демократизму»⁵⁹.

Твердження соратників про орієнтованість Петлюри на Антанту в ході світової війни підтверджуються його власними документами цього періоду. Під час війни треба було триматися за самодержавну Росію, яка силою обставин зустрічала високих осіб з Франції «Марсельезою», бо це був її державний гімн. І навпаки: не можна було сподіватися, що авторитарний Другий райх сприятиме формуванню української демократичної державності. В грудні 1914 р. у листі представнику «Союзу визволення України» в Швеції Осипу Назаруку С. Петлюра піддав нищівній критиці політичну орієнтацію галицьких емігрантів і заявив: «Як не тяжко жити нам серед відомих Вам обставин, але попасти в лабеті Германії — дякую красно!»⁶⁰.

У 1917 р. Симон Петлюра увійшов в 38-річному віці, маючи за плечима два десятиліття активної революційної і громадсько-політичної діяльності. Виникає слушне запитання: як ці десятиліття позначилися на його світогляді?

5 жовтня (22 вересня) 1907 р. у редактованому ним «Слові» С. Петлюра опублікував статтю «Українські катедри і український

⁵⁸ Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879–1926). С. 172.

⁵⁹ Там само. С. 11.

⁶⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 188–189.

пролетаріат», в якій сформулював власні уявлення про завдання національної інтелігенції і українського робітничого класу в суто марксистському дусі. У статті висувалися три тези⁶¹:

— якщо буржуазна інтелігенція проймається до дна душі стражданнями пролетаріату, вона опановує той світогляд, який властивий пролетаріату, тобто світогляд наукового соціалізму;

— опановуючи пролетарський світогляд, буржуазна інтелігенція перетворюється на пролетарську і допомагає робітничому класу розвинути свою класову свідомість;

— на відміну від націоналістів, які обмежуються тільки боротьбою за національні права, соціалісти сполучають цю боротьбу з боротьбою проти капіталістичного ладу.

Це був суто марксистський погляд на перспективи розвитку людства, який походив у своїй первинній основі від сформульованої в «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса ідеї знищення приватної власності на засоби виробництва й відповідно — ліквідації капіталістів. Свій комунізм, на відміну від утопічних комуністичних поглядів попередників, К. Маркс назвав науковим. Після того, як він у 1875 р. поділив в «Критиці Готської програми» комунізм на дві фази (з розподілом матеріальних благ по труду і за потребами), науковою мусила вважатися й перша фаза, названа Марксом популярним терміном «соціалізм». Проте основоположники марксизму даремно вважали, що ідея «наукового соціалізму», що народилася в їхній голові, була споконвічно притаманна людям, позбавленим приватної власності, тобто пролетаріату. Ця ідея привносилася в пролетарські маси ними самими — людьми інтелектуальної праці. Притаманна пролетарям ідея була іншою: здобути власність на засоби виробництва, які забезпечили б їм засоби існування.

Встановлення конституційних монархій і запровадження загального виборчого права в країнах Західної Європи пом’якшили органічно властивий антагонізм між власниками засобів виробництва і людьми, позбавленими власності. Опинившись у парламентах, представники пролетарських кіл суспільства стали цінувати демократію, яка давала можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці на підприємствах і надавати державну

⁶¹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 63–66.

підтримку слабозахищеним верствам суспільства. Соціалісти, у середовищі яких поширювалися марксистські ідеї, назвали себе не комуністами, як сподівалися молоді автори «Маніфесту Комуністичної партії», а соціал-демократами, щоб продемонструвати свою відданість демократії і соціальним реформам. Вони почали орієнтуватися не на класову війну, до якої закликав «Маніфест» К. Маркса і Ф. Енгельса, а на класовий мир. Інтереси праці і капіталу справді були антагоністичні, але соціал-демократи зрозуміли, що капітал був рівноправним з працею робітників агентом виробничого процесу, тобто знищенню не підлягав.

Самодержавна Російська імперія аніскільки не походила на західноєвропейські країни, які пройшли через революції у середині XIX ст. Запозичені II-м з'їздом УСДРП теоретичні постулати Ерфуртської програми німецьких соціал-демократів залишалися в російських умовах лише добрим побажанням. Після поразки революції 1905–1907 рр. С. Петлюра почав відчувати це з наростаючою силою. Не відмовляючись від «наукового соціалізму» в його переглянутій західноєвропейськими марксистами версії, оскільки вона закликала до класового миру, він прагнув об'єднати людей праці і капіталу у боротьбі за державні права свого пригнобленого народу. Залишаючись соціал-демократом, аж поки під ударами реакції не завмерла діяльність УСДРП, він став одним з керівних діячів Товариства українських поступовців, на основі якого після повалення самодержавства виникла партія соціалістів-федералістів (есефів). «Симон Петлюра, — зробив свій висновок у 2004 р. проф. Владислав Верстюк, — переконливий взірець еволюції соціал-демократичного діяча революційного напрямку до діяча національно-державного. Саме внаслідок такої еволюції й стала можливою його історична роль, яку він зіграв як головний отаман війська УНР та голова Директорії»⁶².

Завершуючи розгляд діяльності С. Петлюри в дореволюційний період, слід зупинитися на оцінці його революційної і громадсько-політичної ваги, яку дав академік Петербурзької академії наук Федір Корш. Ця оцінка мандрує з одного дослідження про роль Симона Васильовича у вітчизняній історії в інше, викликаючи

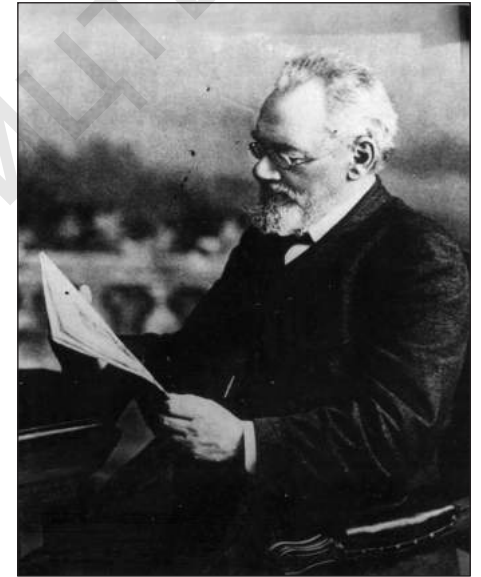
⁶² Верстюк В. Ф. Симон Петлюра; політичний портрет (До 125-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. 2004, № 3. С. 116.

здивування, тому що вона була зроблена задовго до революційних подій 1917–1920 рр., тобто в той період його діяльності, який в історіографії залишається слабо висвітленим.

Професор Московського університету, академік з 1900 р. Ф. Є. Корш помер 1 березня (16 лютого) 1915 р. у віці 72 років. Він був поетом (писав вірші й українською мовою), перекладачем, але насамперед — мовознавцем. Вільно володів латинською і давньогрецькою мовами, санскритом, усіма слов'янськими і багатьма європейськими та східними мовами. У 1905 р. разом з академіками Пилипом Фортунатовим і Олексієм Шахматовим взяв участь в академічній комісії з вивчення стану української мови, до якої запросив українських діячів Олександра Лотоцького, Максима Славінського, Петра Стебницького та ін. Результатом її роботи стала записка «Про скасування утисків друкованого малоруського слова», яку на піднесенні першої російської революції вдалося опублікувати. Був близьким другом С. Петлюри і брав активну участь в журналі «Украинская жизнь».

Тепер варто процитувати відгук Ф. Корша, який увійшов у науковий обіг завдяки статті Максима Славінського, опублікований у 1930 р. в збірнику, присвяченому пам'яті С. Петлюри⁶³:

«У Москві остаточно зформувалась персональна й політична індивідуальність Симона Петлюри. В московському оточенню став він тим, чим бачимо його трохи пізніше на тлі великої української революції. Міру його сили та можливостей тоді не

Академік Петербурзької академії наук, мовознавець Федір Корш

⁶³ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). С. 11–12.

зауважили українські товариші його, ні взагалі українські сучасники. Означена вона була чужою для нас людиною, 70-літнім росіянином, вславленим московським академіком Коршем, видатним націонологом і геніальним мовознавцем, що сердечно ставився до України і, на диво цілого оточення свого і родини своєї, був інтимно здружений з Симоном Петлюрою.

Академік Корш говорив про свого молодого українського друга: — Українці самі не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра — видатний редактор, патріот, громадський діяч тощо. Це все правда, але не ціла правда. Петлюра — неконечно вищий за те, що про нього думають. Він — з породи вождів, людина з того тіста, що колись у старовину закладали династії, а в наш демократичний час стають національними героями.. Живе він при несприятливих умовах, не може виявити себе. Та хто знає, чи не зміниться все навкруги нас? А коли зміниться, буде він вождем народу українського. Така його доля...

Слова ті переховані вдовою академіка Корша і ствержені автором цих рядків другим українським приятелем Корша, небіжчиком Ол. Саліковським, що за власним зізнанням своїм, не вірив сам собі, слухаючи їх. Сказані були вони за часів великої війни, всередині її, коли майже нікому не видно було всіх наслідків її, ні того, який вияв приберуть ці наслідки на Україні. А в тім настав рік 1917, сколихнулася до дна народна стихія українська, і пророцтво старого Корша виправдалося».

Слова Ф. Корша дійшли до нас у переказі, це не пряме документальне свідчення. Проте варто думати, що через свою незвичайність вони запам'яталися його близьким людям і дійшли до нас в аутентичній формі. Залишається тільки дивуватися глибині передбачення, зробленого російським академіком.

Розділ 2

У ПРОТИСТОЯННІ З ТИМЧАСОВИМ УРЯДОМ...

*Ціна крові і жертв, що ними купується мир
і добробут нації, завжди буде меншою,
коли раніш думають
про відповідальну ролю війська.*

С. Петлюра.

*Табір 1, 68.
Лотоцький. С. Петлюра, с. 41
Варшава, 1936*

1. ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ

У задушливій атмосфері самодержавної Росії Симон Петлюра не міг виявити своїх здібностей повною мірою. Проте політична задуха мусила зникнути під впливом світової імперіалістичної війни. Визріваючи упродовж багатьох років, війна спалахнула у серпні 1914 р. З її початком хода історії різко прискорилося.

На обплутану середньовічними пережитками російську політичну систему війна почала тиснути з величезною силою. Зважаючи на колосальну гостроту соціального і національного протистояння, поглибленого поразкою революції 1905–1907 рр., перед країною постав привід нової революції — набагато небезпечнішої для пануючих класів, ніж попередня.

Взаємозв'язок великої війни і соціальної революції у специфічних умовах Росії уперше відзначив ще до початку воєнних дій колишній міністр внутрішніх справ, один з душителей революції 1905–1907 рр. Петро Дурново. У доповідній записці Ніколаю II, датованій лютим 1914 р., він попередив, що майбутня війна з сильною Німеччиною виявиться небезпечною. Небезпеку він вбачав у потрясіннях соціального характеру, для яких у Росії був особливо сприятливий ґрунт. Народні маси, підкреслював Дурново, «сповідують принципи неусвідомленого соціалізму». У разі воєнних невдач, продовжував він, «соціальна революція в найбільш надмірних її проявах у нас неминуча»⁶⁴.

В дискусії про політичні сили, причетні до повалення самодержавства, лунали різноманітні судження. Як правило, політики

⁶⁴ Цит. за: Дан Ф. Происхождение большевизма. Нью-Йорк, 1946. С. 444.

або історики підкреслювали вирішальну участь в подіях тієї доби політичну силу, з якої походили або якій співчували. Однак такі судження озвучувалися *post factum*. Історик Сергій Мельгунов, який перебував в Росії аж до висилки за кордон у 1922 р. разом з великою групою наукової інтелігенції, опублікував в Парижі книгу з колекцією досить переконливих висловлювань сучасників подій, які сумнівалися у можливості революції у Росії.

Зокрема, В. Ленін в рефераті, озвученому в Цюріху за два місяці до революції, упевнено говорив: «Ми, старики, можливо, до грядущої революції не доживемо», М. Суханов в багатотомних «Записках о революции», опублікованих у Берліні в 1921–1923 рр., писав: «Те, що почалося в Пітері 23 лютого (8 березня за нов. ст. — *Авт.*) майже ніхто не прийняв за початок революції». Один з керівних діячів партії соціалістів-революціонерів В. Зензинов вказував: «Революція вдарила, як гром з неба і захопила зненацька не тільки уряд, але й Думу, а також всі існуючі громадські організації. Вона стала великою й радісною несподіванкою і для нас, революціонерів». Нарешті, О. Керенський згадував: коли ввечері 26 лютого (11 березня за нов. ст. — *Авт.*) у нього на квартирі зібралися представники соціалістичних партій, щоб обговорити ситуацію, соціал-демократ з очолюваної Л. Троцьким групи міжрайонців К. Юренев заявив: «Нема і не буде будь-якої революції, рух у військах сходить нанівець, треба готуватися до тривалого періоду реакції»⁶⁵. Як відомо, наступного дня петроградський гарнізон потужно виступив проти царського режиму.

Царя скинули ради солдатських депутатів (на фронтах — солдатські комітети) разом з радами робітничих депутатів. Фактично це зробила одна Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів. На початку березня 1917 р. інші організації такого типу ще не встигли виникнути.

12 березня (27 лютого) в резиденції Державної Думи утворилися два осередки майбутньої влади — Рада робітничих і солдатських депутатів та Тимчасовий комітет Думи. Цього дня повсталий народ заволодів усіма державними установами імперської столиці. Заворушення, які почалися в Міжнародний жіночий день 8 березня, на п'ятий день переросли в революцію.

⁶⁵ Мельбунов С. П. Мартовские дни 1917 года. Париж, 1961. С. 17–20.

Вирішальний голос в розвитку подій належав головній рушійній силі революції — армії. Начальник штабу армії генерал Михайло Алексєєв, який взяв на себе функції Верховного головнокомандувача (Верховним був Ніколай II, але він перебував у дорозі) запросив головнокомандувачів фронтами з приводу пропозиції Думи про відречення імператора. Спираючись на інформацію про настрої, які панували у військах, всі п'ятеро головнокомандувачів, не виключаючи дядька Ніколая II великого князя Ніколая Ніколайовича, який командував тоді Кавказьким фронтом, відповіли, що імператор має відректися від престолу. З такою думкою солідаризувався і М. Алексєєв. Ознайомившись з реакцією головнокомандувачів, Ніколай II за півгодини до опівночі 15(2) березня підписав документ про відречення і дві власноручні записки до Сенату. Першою голова Всеросійського земського союзу князь Георгій Львов призначався головою Ради міністрів, а другою імператор затверджував замість себе Верховним головнокомандувачем великого князя Ніколая Ніколайовича (який займав цю посаду від початку війни до серпня 1915 р.).

Хроніка березневих подій свідчить про те, що самодержавна влада царя була скинута не лівими політичними партіями, не партіями Прогресивного блоку, які займали панівні позиції в Державній Думі і Державній раді, і навіть не 200-тисячним політичним страйком петроградських робітників. Ніколай II втратив ґрунт під ногами, коли за його відречення висловилися головнокомандувачі фронтами і начальник штабу Верховного головнокомандувача. Їхня позиція визначалася настроями солдат на фронтах і в гарнізонах. Чому так сталося?

Здавалося, що революційних рух в Російській імперії розвиватиметься за К. Марксом, тобто в міру зростання чисельності і суспільної ваги робітничого класу. До селян Маркс ставився зневажливо, порівнюючи їх з лантухом картоплі: розв'яжи лантух, і картоплини розсиплються. Навіть соціалісти-революціонери з часом перенесли центр ваги своєї політичної боротьби на робітничі колективи. Тим більше, що останні склалися головним чином з робітників у першому поколінні.

Однак світова війна внесла вирішальні корективи в розстановку соціально-класових сил. Йдеться не про тягар війни та її

ціну — це лежить на поверхні. Війна уперше перестала бути заняттям професіоналів і увірвалася майже в кожну сім'ю. На третьому її році офіцерський корпус царської армії істотно демократизувався, постійно поповнюючись за рахунок вихідців з робітничо-селянських низів. Солдатська маса стала в основному селянською. По-перше, селянською була й країна. По-друге, кваліфіковані робітники не підлягали мобілізації, бо працювали на заводах оборонного значення.

Самі того не бажаючи, правлячі кола імперії об'єднали селян у великі й згуртовані колективи — роти й батальйони, а на додаток видали їм в руки зброю і навчили нею користуватися, Великі міста, починаючи з імперської столиці, перетворилися на бази, де мобілізованих селян нашвидкуруч навчали, збирали у військові команди і посилали на передову — воювати за чужі для них інтереси. Йти на передову чи залишатися у тиловому гарнізоні, бунтуючи проти влади — така дилема поставала перед новобранцями. Вони не мали ні політичних, ні духовних зв'язків з царською державою, яка грабувала їхніх батьків після селянської реформи 1861 р. (виплатні платежі припинилися тільки з революцією 1905 р.) і продавала їхніх дідів разом з мисливськими собаками. Породжувана війною революційна ситуація дозволяла селянам в солдатських шинелях сподівалися на соціальний реванш, і перш за все — на експропріацію поміщицької землі. Це було те, що П. Дурново назвав «неусвідомленим соціалізмом».

Настрої бунтуючих мас під час революції 1905–1907 рр. знайшли організаційне оформлення у вигляді рад робітничих депутатів. Ради були органами революційної самоорганізації народних низів, які протистояли державній владі. У новій революції поряд з робітничими радами з'явилися ради солдатських депутатів в тилкових гарнізонах і солдатські комітети на фронтах. Державній владі став протистояти згуртований фронт робітників і передягнених в солдатську форму селян. З ініціативи об'єднаної Ради робітничих і солдатських депутатів Петрограда в ніч на 14 березня в міських типографіях був роздрукований наказ № 1. В наказі, негайно розісланому на fronti і в тилкові гарнізони, рекомендувалося: в усіх ротах, батальйонах і т. п., а також на судах військово-морського флоту обрати солдатські і матроські комітети;

комітетам — підпорядковуватися Петроградській раді робітничих і солдатських депутатів і не виконувати наказів військової комісії Державної Думи у випадку, якщо вони суперечать настановам Петроради; передати все наявне озброєння у ведення солдатських комітетів; скасувати дореволюційну систему титулування офіцерів і генералів (від благородія до високопревосходительства).

Радянський чинник в Російській революції не треба ідеалізувати. Кожна рада функціонувала сама по собі, займаючись суто місцевими справами. Склад рад і комітетів був плінним, робітничі і військові колективи могли в будь-який момент відкликати свого депутата і надіслати іншого. Нерідко ради очолювалися популістами, які керувалися або партійною, або особистою вигодою, зневажаючи законність і порядок. Викликане гострою соціальною озлобленістю революційне насилля не сприяло узгодженню інтересів навіть самих народних низів. Радянський чинник в революції був анархічним. Проте його не можна назвати деструктивним, оскільки він руйнував самодержавний спосіб правління як релікт середньовіччя.

Радянські і пострадянські російські історики завжди поділяли Російську революцію на дві окремі: Лютневу буржуазно-демократичну і Жовтневу пролетарську, тобто соціалістичну. Насправді Лютнева революція, якщо використовувати цю назву для позначення початкової фази Російської революції, була не тільки буржуазною, а й робітничо-селянською, тобто радянською. На відміну від революції 1905–1907 рр., коли буржуазія зробила вибір на користь монархії, в 1917 р. вона змушена була виступити проти самодержавного способу правління під тиском народних низів. На початку революції народні маси з їх «неусвідомленим соціалізмом» потрапили під вплив соціалістичних партій поміркованого характеру — соціал-демократів (меншовиків) і соціалістів-революціонерів. Країна опинилася на роздоріжжі. Учасники революційного процесу погодилися чекати демократичних виборів до Установчих зборів.

Керівники меншовицької і есерівської партій, які контролювали Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів, були переконані в буржуазно-демократичному характері революції і вважали передчасним самим створювати уряд, який мусив

підготувати скликання Установчих зборів. На їхню думку, в Тимчасовий уряд мусили зайти за рекомендацією Державної Думи легітимні представники цензової демократії. Йшлося про партію IV Державної Думи, обрані на підставі антидемократичного виборчого закону. Цей закон різко скорочував коло підданих царя, які мали право голосу, на користь виборців з високим майновим цензом (землевласників і домовласників).

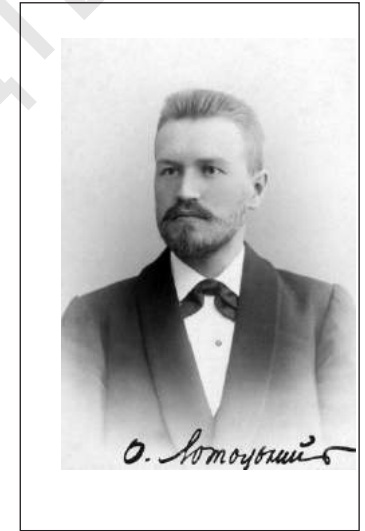
Князь Г. Львов і лідер кадетів (партії народної свободи) П. Мілюков сформували уряд, в якому погодився взяти участь в якості міністра юстиції лише один з керівників Петроради — О. Керенський. У травні, коли міністр закордонних справ Мілюков запевнив союзників, що Росія продовжить війну, Петрорада організувала в місті антивоєнну демонстрацію, в якій взяли участь близько 100 тис. робітників і солдатів. Під впливом вулиці з уряду був виведений Мілюков, якого замінив на його посаді безпартійний М. Терещенко. Військовим міністром став О. Керенський. Меншовицько-есерівському виконкому Петроради довелося погодитися на входження в уряд міністрів-соціалістів. Входженням шести своїх представників в уряд партії соціалістичної демократії брали на себе важку відповідальність за стан справ в країні.

Серед українців повалення самодержавства викликало справжню ейфорію. 25 березня Петроград уперше побачив «українське питання» в матеріалізованому вигляді, коли відбулася 20-тисячна маніфестація з приводу чергових Шевченкових роковин. Наступного дня кадетська газета «Речь» так відгукнулася на цю подію: «Немає жодного національного руху в Росії, щодо якого старий лад поведився б з таким цинізмом і байдужістю, як до українського руху. Від 1876 до 1905 року було заборонено, часом без будь-яких винятків друкувати щось українською мовою. Від початку цієї війни українську пресу заборонено. До неї було застосовано заборону раніше, ніж до німецької. Аж до самої революції українських шкіл не дозволяли, і навчання українською (малоруською) мовою вважалося злочином. Бюрократичні неукі не соромилися у своїх неофіційних актах висміювати українську мову, яка має свою історію, свою літературу — один з найбільших духовних витворів найближчого нам по крові й походженню слов'янського племені, невідривно сполученого з нами

історичними зв'язками». Автор, безумовно, співчував українцям, але був щиро переконаний, що близькість по крові і походженню є достатньою підставою для «невідривності» народу, тобто для його довічного позбавлення державних прав.

1 квітня (19 березня) в Петрограді утворилася Українська національна рада на чолі з О. Лотоцьким. 3 квітня князя Львова відвідала делегація у складі М. Корчинського, О. Лотоцького, М. Славінського, М. Чечеля та ін. В її меморандумі говорилося: «Новий уряд повинен спинити свою увагу на інтересах величезної по території країни, з надто добрими умовами задля матеріального розвитку, але пригніченої економічно, — на інтересах 30-мільйонної людності, з великими природними здібностями, але духовно підупалою, яка майже зовсім не відчула вигід нового парламентського ладу Росії, бо через виборчий закон 3 червня (1907 р. — Авт.) вона представлена в російському парламенті реакційними елементами, котрі гальмують поступальний хід державного життя»⁶⁶.

Вважати Українську революцію лише національним виміром Російської не доводиться. Всупереч намаганням самодержавної Росії стерти ознаки окремішності колишньої держави гетьмана Богдана Хмельницького, Україна являла собою історико-географічний регіон з власними соціально-економічними, національними, культурними і ментальними особливостями. Втім, за сотні років «перетравлювання» імперським організмом в російських губерніях з переважанням українського населення нагромаджувалися властиві всій країні проблеми, які вимагали розв'язання революційним шляхом.

Олександр Лотоцький

⁶⁶ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. Документи і матеріали. Київ, 2003. С. 52.

Внаслідок подібності соціально-економічних проблем палітра політичних партій у Центральній Росії і в Україні була майже ідентичною. Проте однакові за соціальними програмами партії розділилися в Україні за ознакою ставлення до українського питання (російські і українські соціалісти-революціонери, російські меншовики і українські соціал-демократи, кадети і соціалісти-федералісти). Тільки більшовики залишалися і в Україні більшовиками. Цей виняток з правила був наслідком політики верховного вождя більшовиків — людини, завжди орієнтованої на однопартійну диктатуру і готової використовувати національні гасла під демонстративною ширмою «пролетарського інтернаціоналізму». В Україні більшовики спиралися на російськомовне міське населення.

Як носії мови і культурних традицій, українські селяни були основною базою національної революції. Проте внаслідок особливої гостроти класових суперечностей вони більшою мірою прислухалися до соціально-економічних, а не національно-політичних гасел революції. Будучи здебільшого російського походження, робітничий клас і буржуазія залишалися байдужими до гасел національної революції. Українська революція могла здобути підтримку тільки серед робітництва дрібних підприємств і досить малочисельного прошарку буржуазії. За підрахунками проф. Віталія Сарбея, в українських губерніях Росії налічувалося близько 100 тис. носіїв української мови, які жили за рахунок прибутків від капіталу та нерухомості або займалися торговельною діяльністю⁶⁷.

Газета «Киевская мысль» 17(4) березня 1917 р. повідомила, що в Києві увечері попереднього дня відбулися велелюдні збори представників українських місцевих і деяких провінційних організацій і груп. Збори одностайно привітали утворення нового уряду, ухвалили надавати йому всіляку підтримку, і прийняли рішення негайно відновити українську пресу, зокрема, щоденну газету «Рада». У повідомленні вперше пролунало словосполучення «Центральна рада»⁶⁸.

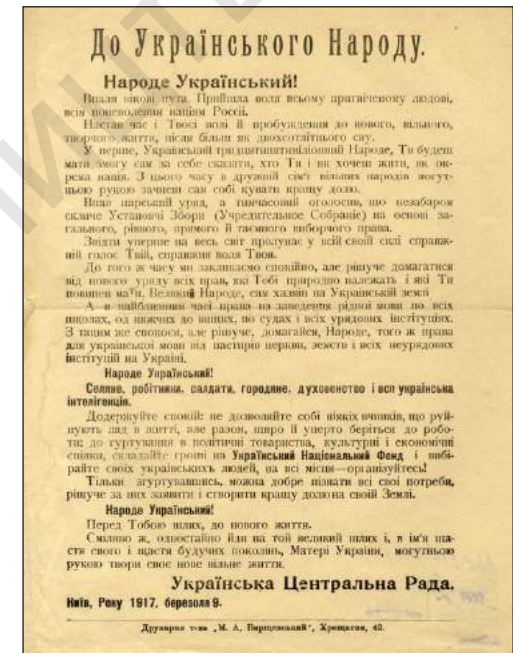
⁶⁷ Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху в Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 1991, № 5. С. 5.

⁶⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. Київ, 1996. С. 37.

Наступне повідомлення цієї газети від 18 березня стосувалося повторних зборів української громадськості, які відбулися 17 березня. Газета інформувала, що всі українські організації об'єдналися в комітеті «Центральна рада», а в Києві очікується приїзд відомого українського громадського діяча проф. Михайла Грушевського, якого було вислано в Сибірськ⁶⁹.

В. Верстюк зауважує, що створення Центральної Ради розтягнулося в часі майже на всю першу декаду березня (за ст. ст.). Таку затримку він пояснює гострою конкуренцією Ради ТУП із соціал-демократами, очолюваними Д. Антоновичем, посилюючись при цьому на спогади О. Лотоцького: «Не дивно, що тут так різко витикалися два протилежних настрої: поміркований, що джерелом своїм мав головно організацію ТУПу, та гостро революційний, що палив кораблі за собою, нехтував попередню — як-ні-як у тодішніх умовах політичну — працю й стріляв перекидним вогнем у найдальші цілі, не ставлячи собі завданням опанувати той плацдарм, що лежить на шляху до тих цілей. Між сими двома напрямками утворилася в Києві таки справжня прірва. До революції всі напрями політичні ще знаходили ґрунт — у боротьбі проти режиму, що душив українське життя... З початком революції, коли тої цілі не стало, настрої самовизначилися в гострішому напрямі,

⁶⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 37.

Звернення Української Центральної Ради до українського народу від 22(9) березня 1917 р.

Листівка

Д. Антоновичем, посилюючись при цьому на спогади О. Лотоцького: «Не дивно, що тут так різко витикалися два протилежних настрої: поміркований, що джерелом своїм мав головно організацію ТУПу, та гостро революційний, що палив кораблі за собою, нехтував попередню — як-ні-як у тодішніх умовах політичну — працю й стріляв перекидним вогнем у найдальші цілі, не ставлячи собі завданням опанувати той плацдарм, що лежить на шляху до тих цілей. Між сими двома напрямками утворилася в Києві таки справжня прірва. До революції всі напрями політичні ще знаходили ґрунт — у боротьбі проти режиму, що душив українське життя... З початком революції, коли тої цілі не стало, настрої самовизначилися в гострішому напрямі,

Будинок Педагогічного музею у Києві, де в березні 1917 р. розмістилась Українська Центральна Рада

і салонів розмови стали прибирати часто-густо досить терпкий характер, як мені наочно вдалося в тому переконатись. А поза приватними розмовами той характер посилювався й витворювалося вражіння двох ворожих таборів в одному українському світі. В тій насиченій атмосфері кияни, в одному казані варившись, не могли самі собі ради дати. Розпутати гордієвий вузол внутрішніх відносин могла би лише стороння авторитетна людина, до якої голосу обидві сторони поставилися б з увагою та повагою. Такою людиною був М. С. Грушевський⁷⁰.

М. Грушевський виправдав сподівання тих, хто вважав його арбітром. У першому числі газети «Нова Рада» від 7 квітня (25 березня) він опублікував статтю «Велика хвиля» (в сенсі: хвилина. — *Авт.*), яка окреслювала основний напрям в майбутній діяльності Центральної Ради: «Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново

⁷⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3. Варшава, 1934. С. 352. Див.: Верстюк В. Ф. Лютнева революція. Українська Центральна Рада. Брест // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. Кн. 1. Київ, 2011. С. 104–105.

правительству як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого недорозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою соціальних потреб в теперішності... Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийнято українським громадянством з щирою подякою..., але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, «розв'язанням українського питання» для даного моменту! Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який будує свою долю в нових умовах свободи».

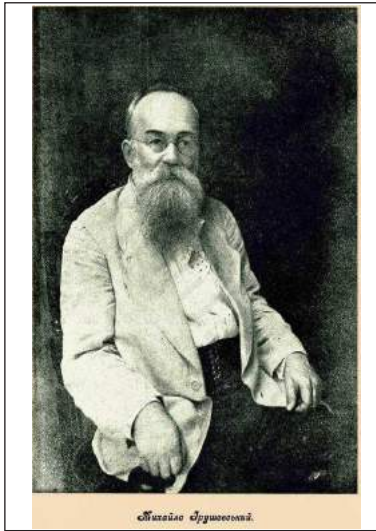
Центральна Рада мусила вступати у спілкування з Тимчасовим урядом як всеукраїнська, а не київська структура. Це розуміли як М. Грушевський та його найближчі соратники, так і представники регіональних українських організацій. В одному з перших протоколів Центральної Ради, датованому 23 березня, зазначалося, що представники одеської організації (прізвища не надавалися) повідомляли, що вона прийшла до висновку про необхідність скликання в Києві українського конгресу, який міг би домагатися для України статусу демократичної республіки у складі Росії або навіть, якщо це можливо, — самостійної республіки. Однак на цьому зібранні було ухвалено відкласти справу реорганізації Ради до слушного часу⁷¹.

Коли заочно обраний лідером Центральної Ради М. Грушевський прибув до Києва, він подумав передусім про реорганізацію Центральної Ради. Ідеальним варіантом був би конгрес, скликаний з усіх регіонів, в яких українці перевищували за чисельністю всі інші національності, разом узяті. «Тоді, — міркував Грушевський, — перевибрана таким конгресом Ц. Рада була б органом волі краю — мала б право конституювати»⁷².

Проте організація виборів за територіальною ознакою натрапляла на непереборні за короткий строк технічні перешкоди. Тому Грушевський зупинився на ідеї скликання українського національного з'їзду. 11 квітня (29 березня) у «Новій Раді» була опублікована його стаття «На Всеукраїнський з'їзд» (який увійшов в історію як Національний конгрес). «Центральна Рада, створена

⁷¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 40.

⁷² Грушевський М. Спомини / Київ. 1989. № 8. С. 144.

Михайло Грушевський

у Києві з представників усіх київських організованих верств і доповнена делегатами організацій позакиївських, уже тепер, в своїм тимчасовім складі, являється призначеним усім свідомим українством центральним українським урядом, — підкреслював він. — З'їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійнім уже складі».

Всеукраїнський національний конгрес відкрився 19(6) квітня. На нього прибуло з України та з-за її меж більше тисячі делегатів від політичних партій та різних організацій — робітничих, селянських, військових, кооперативних, еко-

номічних, культурних. Конгрес заслухав і обговорив ряд доповідей: про принципи федералізму, шляхи утвердження автономного устрою України, забезпечення прав національних меншин тощо. Було прийнято рекомендацію про створення Крайової Ради і висловлено думку, що ініціативу у творенні територіального органу влади повинна взяти на себе Українська Центральна Рада. Соціально-економічних питань конгрес не торкався.

На третій день роботи Національний конгрес обрав новий склад Центральної Ради. На пропозицію М. Грушевського делегати прийняли такий принцип її конструювання: дві третини депутатських мандатів одержують губернії та міста, одну третину — центральні комітети партій та інші центральні установи. Головою Центральної Ради конгрес обрав таємним голосуванням, але практично одноголосно М. Грушевського. Відкритим голосуванням були обрані його заступники — В. Винниченко і С. Єфремов. На цьому організаційний період українського національно-визвольного руху завершився.

2. РІЗНОВИДИ СОЦІАЛІЗМУ В РОСІЙСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

На переламі 1915–1916 рр. С. Петлюра передав редагування журналом «Украинская жизнь» О. Саліковському і опинився в Мінську, де почав працювати на посаді уповноваженого об'єднаного комітету Земського і Міського союзів «Земгор» у 3-й армії Західного фронту. Незабаром після повалення самодержавства в тилкових і фронтових частинах російської армії стали виникати національні військові комітети. На початку квітня (наприкінці березня за ст. ст.) 1917 р. він виступив ініціатором і організатором з'їзду комітетів у Мінську і був обраний головою Української ради Західного фронту, який об'єднував три армії.

Перебуваючи на цій посаді, Петлюра прибув до Києва як делегат Національного конгресу. За кілька днів до конгресу в Києві відбулася загальнопартійна конференція українських соціал-демократів. Петлюра взяв участь в її роботі як один із засновників УСДРП.

Лідери українських еседеків, за винятком С. Петлюри, який перебував в Білорусії, були ініціаторами створення Центральної Ради. У першому п'ятиособовому складі президії Ради знаходилися два представники партії — Д. Антонович і С. Веселовський. З восьми обраних тоді комісії соціал-демократи очолили п'ять: М. Ткаченко — правничу, І. Стешенко — шкільну та редакційну, С. Веселовський — агітаційну, Д. Антонович — маніфестаційну⁷³. На загальнопартійній конференції 16–18 квітня УСДРП заявила про своє організаційне відродження і окреслила головні напрямки партійної діяльності.

Резолюції конференції публікувалися в центральному органі УСДРП «Робітничій газеті» і були передруковані проф. Оленою Любовець в її фундаментальному довіднику⁷⁴. Однак видана в Києві одразу після конференції брошура «Резолюції квітневої

⁷³ Вісті Української Центральної ради. 1917. № 1. 19 березня (1 квітня за нов. ст. — *Авт.*) // цит. за: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 45.

⁷⁴ Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920. Нариси історії та програмні документи. Київ, 2012. 612 с.

Посвідчення Симона Петлюри як заступника Уповноваженого Всеросійського Земського Союзу при Штабі 4 армії.

3 червня 1916 р. (з фото)

Комом він продовжував вважатися лідером українських еседеків, але мало втручався в суто партійні справи.

Досліджуючи діяльність політичних діячів у буремні роки революції і громадянської війни, потрібно замислитися, наскільки вони залежали в своїх діях від власних ідеологічних уподобань, тиску народних мас, результатів міжнародної боротьби, яка точилася після розпаду Російської імперії, ставлення до них з боку ключових гравців на міжнародній арені. Такий багаторівневий аналіз особливо важливий для оцінки дій Петлюри в 1917–1920 рр. Не застосовуючи такого аналізу, важко зрозуміти реальний масштаб особистості Петлюри на тлі інших дійових осіб тодішньої історичної сцени.

Починати аналіз діяльності С. Петлюри після повалення самодержавства потрібно з характеристики настроїв, які запанували

конференції УСДРП 1917 р.», в якій можна було б сподіватися на публікацію даних про склад Центрального комітету, не збереглася. Так само не збереглися архівні матеріали партії за цей період. Посилаючись на дисертацію О. Бобини «Діяльність УСДРП в умовах української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.», захищену в Києві у 1993 р., проф. Сергій Литвин повідомив, що С. Петлюра був обраний на цій конференції членом ЦК партії і редколегії її ЦО «Робітничая газета»⁷⁵.

Можливо, що це повідомлення відповідає дійсності. Однак Петлюрина кар'єра в Центральній Раді розвивалася по військовій лінії.

Поряд з Володимиром Винниченком

⁷⁵ Литвин Сергій. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. Київ, 2018. С. 70 (далі – Литвин Сергій. Знач. твір).

серед народних низів в Росії, що розпадалася, і тих ідеологічних установок, які сповідували або з якими боролися політичні діячі. Привид комунізму, який завис над Західною Європою напередодні революцій 1848–1849 рр., під впливом імперіалістичної війни 1914–1918 рр. перемістився у Східну Європу. В Україні, територія якої стала ареною тривалої і жорстокої війни, завирували різні політичні сили, дії яких спрямовувалися на утвердження її незалежності або збереження її залежності від Росії. Більшість з них використовувала як мету або як прикриття мети різні версії соціалізму. На кожній версії треба коротко зупинитися, щоб встановити, в якій ситуації опинився С. Петлюра та його соратники у боротьбі за незалежну Україну.

Пов'язана з комунізмом версія соціалізму стала відомою після публікації Ф. Енгельсом у 1891 р. Марксової «Критики Готської програми». Критикуючи теоретичну платформу німецької соціал-демократії, яка у 1875 р. народжувалася в Готі, К Маркс змушений був деталізувати свої уявлення про майбутній комунізм, охарактеризовані в «Маніфесті Комуністичної партії» (1848 р.) коротким реченням: «Комуністи можуть висловити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»⁷⁶.

Основоположники марксизму вважали, що експропріація капіталістів є рівнозначною знищенню приватної власності на засоби виробництва, тобто веде до припинення експлуатації людини людиною, перетворення товарів на продукти і заміни товарообороту в грошовій формі на вільному ринку централізованим продуктообміном. Втілення в життя гасла «експропріації експропріаторів»

Симон Петлюра.
1916 р.

⁷⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 4. С. 422.

А?

Видання, рік...?

у формі націоналізації, тобто передачі засобів виробництва в руки нації, повинне було призвести, на їхню думку, до появи загальнонародної власності. Щоправда, на час переходу від капіталізму до комунізму націоналізовані засоби виробництва мусили стати власністю пролетарської держави. Характеризуючи її, К. Маркс у 1852 р. використав термін «диктатура пролетаріату», який надалі увійшов в теоретичний арсенал революційного марксизму. Як відбуватиметься трансформація державної власності в загальнонародну, Маркс і Енгельс не уявляли собі. Навіть через три десятиліття після появи «Маніфесту» Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюрінг» обмежився заявою: «Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, є водночас останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим і само по собі засинає»⁷⁷.

Та якщо вдуматися, хіба передача засобів виробництва в руки нації призводила до появи загальнонародної власності? Чи була можливою диктатура всього пролетаріату, а не пролетарської держави? Адже нації, суспільства і класи — це аморфні, безструктурні спільноти, які не мають «рук» і «голів». Соціально-економічні перетворення мусять здійснювати спільноти, які володіють ієрархізованою структурою — держави і партії. Здійснювані пролетарською державою перетворення призвели б не до зникнення приватної власності. Вони мали б зовсім інші соціальні наслідки: експропріацію суспільства державою. Якщо власність на засоби виробництва перейшла б у володіння, користування і розпорядження пролетарської держави, не втрачаючи ознак приватності, то суспільство потрапило б у цілковиту економічну залежність від неї. Іншими словами, держава не «заснула» б, а стала всемогутньою.

Отже, використаним К. Марксом для першої фази комунізму і ставшим відомим людству у 1891 р. терміном «соціалізм» позначалося таке саме утопічне явище, як і всі попередні доктрини «світлого майбутнього».

Другий різновид соціалізму народився у середовищі європейських соціалістів ще при житті основоположників марксизму.

⁷⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 20. С. 275.

Послідовники Маркса піддали глибокій ревізії постулати «Маніфесту Комуністичної партії», тому що орієнтувалися на класовий мир, приватну власність, вільний ринок і товарно-грошові відносини. Вони переконувалися, що краще рухатися в напрямі демократичного узгодження інтересів праці й капіталу, ніж знищувати капітал, який є рівноправним з працею робітників агентом виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали таким же полем для прикладення інтелекту, як і діяльність у сфері науки, культури, релігії. Демократичний вибір європейських соціалістів знайшов узагальнення в афористичному висловлюванні співробітника Ф. Енгельса Едуарда Бернштайна: «Я відкрито заявляю, що знаходжу дуже мало сенсу й інтересу в тому, що зазвичай називають “кінцевою метою соціалізму”. Ця *мета*, чим би вона не була, для мене — ніщо, рух — це все»⁷⁸.

Втілюваний в політичній діяльності соціал-демократів Західної Європи другий різновид соціалізму знайшов визнання і підтримку у середовищі російських революціонерів, які позиціонували себе як марксисты (меншовики) або дотримувалися неонародницьких поглядів (соціалісти-революціонери). Теоретична платформа Ерфуртської програми німецької соціал-демократії була обрана, як уже зазначалося, новонародженою Українською соціал-демократичною робітничою партією.

Третій різновид соціалізму став найістотнішим проявом революційної ситуації, що почала формуватися в Російській імперії, не виключаючи й України, під час світової війни. Нема причин відмовлятися від позначення цього різновиду соціалізму терміном, винайденим царським сановником Петром Дурново ще до спалаху воєнних дій — «неусвідомлений соціалізм». Протестуючи проти самодержавного режиму, підтримуваного поміщиками і капіталістами, прагнучи припинити імперіалістичну війну, яка принесла злигодні в їхні домівки і небезпеку смерті в боях для мобілізованої молоді, народні низи були настроєні експропріювати засоби виробництва у власності своїх визискувачів і обернути їх на свою

⁷⁸ Бернштейн Э. Борьба социал-демократов и социальная революция // Сборник документов по истории рабочего социалистического движения стран Европы и США. Москва, 1985. С. 37.

власність. Після повалення самодержавства і зруйнування царської вертикалі влади настрої «неусвідомленого соціалізму» стали пануючими в діях органів революційної організації народних низів — рад солдатських і робітничих депутатів. Партії, які впливали на контрольовані ними ради, зазнавали вагомий зворотній вплив. Успіх їх в революції залежав від того наскільки успішно вони корегували свою тактику і стратегію з настроями і намірами носіїв «неусвідомленого соціалізму».

Четвертий різновид соціалізму сформувався в голові Владіміра Леніна і був імплантований в голови тих російських революціонерів, які пішли за ним при утворенні Російської соціал-демократичної робітничої партії. Назовні ленінський різновид мав вигляд утопічного Марксового соціалізму, тобто першої фази комунізму, яка відрізнялася від другої фази за ознакою *розподілу* матеріальних благ, гарантуючи розподіл по труду, а не за потребами. Варто зауважити, хоч це прямо не стосується розглядуваної проблематики, що після завоювання влади більшовиками Ленін повірив запевненням Маркса про тотожність обох фаз за ознакою *виробництва* матеріальних благ і почав будувати економіку, позбавлену товарно-грошових відносин і вільного ринку. Таке будівництво впритул наблизило країну до господарського колапсу, після чого вождь більшовиків назвав створюваний ним упродовж трьох років соціально-економічний лад маскувальним терміном «воєнний комунізм» і перейшов до нової економічної політики.

Ленінський різновид соціалізму співпадав з марксистським за формою, але не співпадав по суті. Ленінізм став походити на західноєвропейський революційний марксизм доби «Маніфесту Комуністичної партії» тільки тому, що його винахідник побажав використати схожість для прикриття власної екстремістської програми. Ця програма складалася з трьох послідовно здійснюваних елементів: експропріації партії більшовиків її вождями шляхом застосування принципу «демократичного централізму» (який вимагав безумовної підпорядкованості нижчих за ієрархією партійних ланок вищим); експропріації держави — вождістською «партією нового типу» (як назвав свою партію Ленін); експропріації суспільства — зливаю з такою партією державою (державою-комуністичною, як називав її Ленін). На відміну від Марксового двофазного

комунізму, в ленінській програмі побудови держави-комуни не було нічого утопічного.

Політична система, яка обіцяла вождям більшовизму абсолютну владу, остаточно склалася в голові Леніна ще під час першої російської революції. В її основі знаходилася партія, побудована на сліпому підпорядкуванні нижчих ланок вищим, і ради — організації, що утворилися з депутатів від фабрично-заводських колективів з метою налагодження повсякденного життя на певній території під час загального політичного страйку. Ієрархію рад, побудовану за адміністративно-територіальним поділом, Ленін розглядав як вертикаль влади, що починалася на підприємствах і закінчувалася урядовими структурами.

Такий висновок можна зробити, вивчаючи призабуту статтю вождя більшовиків «Наші завдання і ради робітничих депутатів», яка була написана в листопаді 1905 р., але уперше опублікована тільки в 1940 р. В ній ми натрапляємо на кілька зовні суперечливих тез, які насправді перебували у цілковитій погодженості одна з одною. По-перше, Ленін не бачив доцільності в тому, щоб Петербурзька рада робітничих депутатів «примикала цілком до однієї якої-небудь партії». По-друге, він вважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної партії». По-третє, він вимагав розглядати Раду робітничих депутатів як зародок тимчасового революційного уряду всієї Росії. Допускав й інший варіант: щоб Петербурзька рада створила такий уряд, вважаючи, що це буде те саме, тільки в іншій формі⁷⁹.

З одного боку, вимагалось організаційно відділити ради від «партії нового типу», і ця вимога формулювалася в статті «Наші завдання і ради робітничих депутатів». З іншого боку, треба було забезпечити безроздільний контроль більшовиків за революційним радянським урядом. Це означало, що більшовики мусили витіснити з рад конкуруючі соціалістичні партії і наповнити їх собою та співчуваючими їм позапартійними депутатами. Тобто слід було домогтися, щоб партія більшовиків почала існувати у двох виглядах: по-перше, як політична партія, що здійснює під прикриттям ефемерної «диктатури пролетаріату» свою власну

⁷⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 12. С. 56–57.

А?

Видання, рік...?

диктатуру, а точніше, зважаючи на покладений в її побудову принцип «демократичного централізму» — диктатуру вождів більшовизму; по-друге, як ради, що мали вагомі управлінські функції, але були позбавлені ознак диктатури.

Ідея побудови держави-комуни у вигляді двох взаємопов'язаних вертикалей влади — незалежної від виборців партійної з функціями диктатури і залежної від них радянської з управлінськими функціями була геніальним, але руйнівним відкриттям вождя більшовиків. Щоб домогтися в ході революції створення такої держави, треба було мати переконаність у тому, що партія більшовиків здатна витіснити з рад інші партії і перетворити їх на додаткову форму свого існування. Таку переконаність Ленін мав. Адже ради були самодіяльними організаціями народних низів в країні з максимально високим соціальним протистоянням. Народившись в революційній ситуації, вони не шукали варіантів класового миру. А більшовики були єдиною політичною організацією, яка стояла на екстремістській платформі «Маніфесту Комуністичної партії».

Отже, ленінський варіант соціалізму був гібридною формою, яка сполучала в собі революційний марксизм доби «Маніфесту Комуністичної партії» з «неусвідомленим соціалізмом» радянських низів. Спираючись не на клас і націю, як Маркс, а на партію і державу, Ленін подолав утопічність Марксової ідеї соціалізму як першої фази комунізму, хоч і не до кінця, оскільки після приходу до влади почав створювати комуносоціалізм як соціально-економічний лад, позбавлений товарно-грошових відносин і вільного ринку. Російський політемігрант, випускник Колумбійського університету в Нью-Йорку Дмитро Анін слушно зауважував: попередники і сучасники Леніна, починаючи з народників і соціалістів-революціонерів, коли говорили про селянство, робітничий клас або трудову інтелігенцію, мали на увазі справді селян, робітників або інтелігентів, тобто їхні організації, потреби і сподівання. Ленін же, використовуючи ідентичну термінологію, мав на увазі тільки свою партію, яка нібито висловлювала інтереси всіх цих класів⁸⁰.

Гібридна форма ленінського різновиду соціалізму дозволяла більшовикам прослизати в ради, запевняючи народні низи в тому,

⁸⁰ Анін Д. Революция 1917 года глазами ее руководителей. Рим, 1971. С. 45.

що вони, як це й передбачалося революційним марксизмом, стануть після експропріації поміщиків і буржуазії власниками засобів виробництва. Насправді, однак, цим власником мусила стати створювана Леніним держава-комуна.

Повернувшись з еміграції в революційний Петроград, В. Ленін виступив з програмою стратегічних дій, спрямованих на завоювання його партією політичної влади під гаслом «Вся влада — Радам!». Домагаючись підтримки основної рушійної сили революції — радянських низів, він приховав кінцеву мету своєї стратегії — створення держави-комуни, і перехопив радянські гасла: землю — селянам, фабрики — робітникам, мир — народам! У протистоянні з Тимчасовим урядом, який складався з «міністрів-капіталістів» та «міністрів-соціалістів» і відкладав розв'язання назрілих соціальних проблем до Установчих зборів, більшовики здобули вигідну позицію. В кінцевому підсумку вони переграли й Центральну Раду, яку контролювали українські соціал-демократи і соціалісти-революціонери. В Україні радянські низи були просочені настроями «неусвідомленого соціалізму» істотно меншою мірою, ніж в Росії. Втім, зрештою вони відмовили Центральній Раді в підтримці.

3. УКРАЇНСЬКИЙ РУХ В КОЛИШНІЙ ЦАРСЬКІЙ АРМІЇ

Спираючись на опубліковану в кількох працях інформацію В. Дециньського, С. Литвин охарактеризував стан царської армії на початок 1917 р. таким чином: на фронтах налічувалося 6798 тис. військовослужбовців, в запасних частинах — 2260 тис. Серед них українці становили 3,5 млн. По території України проходив Південно-Західний фронт, що складався з чотирьох армій загальною чисельністю (разом з тилловими закладами і установами) 3,3 млн осіб, з яких 1,2 млн були українцями. Після вступу у війну Румунії в 1916 р. утворився Румунський фронт, на якому перебувало 1007 тис. солдатів і офіцерів, а з тилловими гарнізонами — 1500 тис., з яких 30 відсотків були українцями. На Чорноморському флоті

Микола Міхновський

українці становили близько 65 відсотків особового складу⁸¹.

Після Наказу № 1 Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів армія почала стрімко політизуватися. Однією з ознак політизації став рух за згуртування солдатів і офіцерів за національною приналежністю. С. Петлюра взяв у ньому діяльну участь, але на іншому фронті — в Білорусії. У Києві подібну роль організатора українського руху взяв на себе Микола Міхновський.

М. Міхновський у 1891 р. був провідником та ідеологом студент-

ської організації «Братство тарасівців», у 1900 р. написав для ініціаторів утворення Революційної української партії програмну брошуру «Самостійна Україна», в 1902 р. разом з однодумцями сформував Українську народну партію, яка проголосила своєю метою боротьбу за незалежність України. Мобілізований в армію, він одержав чин поручника і служив адвокатом при Київському військовому окружному суді. Одразу після повалення самодержавства він розгорнув активну діяльність серед військовиків.

22 березня з ініціативи Міхновського група солдатів і офіцерів київського гарнізону утворила Українську установчу військову раду на чолі з полковником М. Глинським, Рада підтримала Тимчасовий уряд, але зажадала від нього «вчинити до України ще до скликання Установчих зборів (Учредительного Собрания) такий самий правний акт, який вже видано для Фінляндії, і підтвердити за Українським Народом всі права і вільності, яких він має право домагатися». Далі у постанові Ради говорилося: кожен українець-воjak повинен пам'ятати, що остаточною метою війни є «зібрати до купи всі землі українські, всі гілки українського люду в Росії, Австрії, Угорщині, і з'єднаний, Український Народ увести в спільну

⁸¹ Литвин Сергій. Знач. твір. С. 65–66.

Постанова Української Військової Ради.

Стародавним звичаєм предків наших зібравшись 9 Березоля 1917 р. на Військовому Українському Вічу у нашій столиці Києві салдати, офіцери, лікарі і військові урядники ухвалили:

1. Уважати це Віче за Установчу Українську Військову Раду.
2. Установча Українська Військова Рада складає свій горячий привіт Тимчасовому Російському Урядові, вітає виголошені ним свободи і, на його заклик скупити всі спільні сили до боротьби з ворогами Російської Держави,—відповідає привселюдною обітницею піддержувати Новий тимчасовий уряд всіма своїми силами, в твердій вірі, що новий Уряд, ставши на шлях повернення народом прав знехтованих деспотичним Царем, вчинить для України ще до скликання Установчих зборів (Учредительного Собрания), такий самий правний акт, який вже видано для Фінляндії і підтвердить за Українським Народом всі права і вільності яких він має право домагатися стоячи на тій ідеї якою руководився Богдан Хмельницький складаючи статі Переяславського договору з 8-го Січня 1654 року.
3. Видинні кожен Українець-воjak памятає, що остаточною метою цієї війни є зібрати до купи всі землі Українські, всі гілки Українського люду в Росії, Австрії і Угорщині з'єднаний, суцільний Український Народ увести в спільку вільних народів Вільної Росії.
4. Нехай кожен Українець, котрий уже несе службу в Війську, памятає 1) що він є членом Української Національної Армії, 2) Що ця армія є під проводом Верховного Главнокомандуючого призначеного Тимчасовим Урядом і увходить у складь всієї Російської Армії, 3) Що ця армія служить і служитиме спільній нашій отчизні, оновленій Державі Російській, обороняючі її свободу і незалежність до остатньої краплі крови.
5. Військова Рада звертається до Тимчасового Уряду з висловом бажання щоб по всіх полках де більшість солдатів становлять Українці, негайно було військовим приказом заведено уживання Української Урядової мови і щоб такі полки поповнювались українцями і в командний склад призначалися офіцери Української народности.
6. Цю ухвалу Військової Ради представити Голові Комітету Міністрів, Військовому міністрові і Київському номісарові полковнику Оберучеву.

Українська Військова Рада.

Київ, Рону 1917, березоля 9.

Друкарня т-ва „М. А. Барщевський“, Хрещатик, 42.

Відозва Української Військової Ради з нагоди її скликання із поясненням основних завдань її діяльності.

22 (9) березня 1917 р.

спільку вільних народів вільної Росії»⁸². 24 березня Рада зібрала в київському гарнізоні віче, яке вирішило вдатися до організації Першого українського охочекомонного полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького з вільних від військової служби людей.

На засіданні Військової ради 29 березня було вирішено організувати клуб ім. гетьмана Павла Полуботка. В резолюції по доповіді М. Міхновського Рада прийняла рішення розпочати «негайну організацію власної національної армії, яко могутньої своєї елітарної сили, без якої не можна й помислити про здобуття повної волі України»⁸³.

Клуб був задуманий як дисциплінована розгалужена структура з центром в Києві та філіями на периферії. Як зауважив В. Верстюк, керівники Центральної Ради, яка робила свої перші кроки, побачили в клубі і, зрозуміло, в постаті Міхновського свого конкурента, хоч статут цієї організації обмежувався постановкою суто культурницьких задач⁸⁴. Справді, у спогадах про 1917-й рік М. Грушевський не приховував неприязні до Міхновського, не утримуючись навіть від крайніх виразів, для нього невластивих. Його «непокоїла доволі рухлива, а головню криклива організаційна робота, кажучи по теперішньому — фашистського напрямку, яка пробувала базуватись на вояцтві, властиво на офіцерстві. Провідником руху був Микола Ів. Міхновський». Голова Центральної Ради побоювався, що Міхновський вдасться до якихось самочинних акцій — «свого роду військового перевороту», які були б придушені державною владою «прямо з садистичною жорстокістю і при сій нагоді були б роздавлені початки національної організації»⁸⁵.

Відверто вороже ставлення до М. Міхновського, який дотримувався правих поглядів, з боку соціалістів М. Грушевського, В. Винниченка та інших лідерів Центральної Ради допомогло С. Петлюрі зайняти провідну роль в організаційно-військових питаннях, як тільки він з'явився в Києві на початку квітня.

⁸² Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. С. 48, 49.

⁸³ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово. Київ, 2006. С. 225.

⁸⁴ Верстюк В. Ф. Лютнева революція. Українська Центральна Рада. Брест // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 162–163.

⁸⁵ Грушевський М. Споми́ни // Київ. 1989, № 9. С. 109, 110.

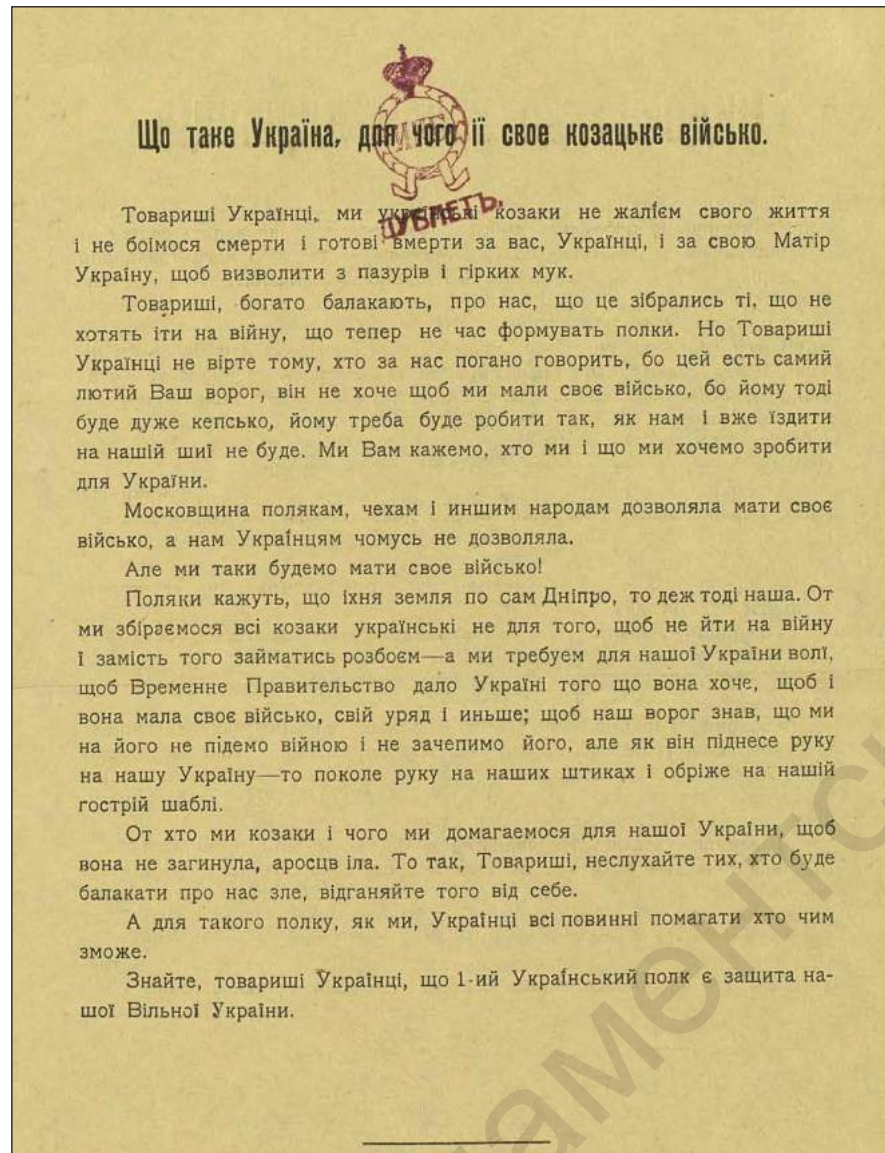
Під час роботи Національного конгресу (19–21 квітня) Центральна Рада уповноважила Д. Дорошенка, Є. Ерастова і М. Міхновського провести переговори з військовим міністром О. Гучковим про створення українських національних частин. Російський міністр дозволив формування польської дивізії в районі Білої Церкви, а ще раніше сприяв створенню латиських і чеських національних підрозділів. Українцям він відмовив, погодившись зробити виняток для двох бригад. Однак далі обіцянок справа не зрушилася. Дізнавшись про те, що Українська військова рада створює «охочекомонний» (тобто волонтерський) полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького, головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О. Брусилов розгнівано звернувся до комісара Київського військового округу К. Оберучева з наказом вжити негайних заходів: «У київському гарнізоні достатньо військової сили, щоб головний начальник округу разом з вами припинив безчинства»⁸⁶.

М. Міхновський формував полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького з мобілізованих солдат-українців (а не волонтерів), яких зібрали в кількості до 3 000 на етапно-розподільчому пункті київського гарнізону перед відправленням на фронт. Комітет Центральної Ради 28 (15 квітня) прийняв з цього приводу досить ухильне рішення, щоб не дратувати військову владу і водночас відсторонитися від самочинних дій Міхновського: «Щодо 3 000 солдатів, які випадком, без усякої агітації з боку українських організацій, через недбалість воєнних властей зібралися у Києві і за прикладом польських легіонів домагаються формування їх в український полк, Центральна Рада не бачить іншого виходу, як сформуванню з них український полк і задовольнити їх бажання вийти негайно на фронт в виді української військової одиниці. Інакше цей стихійний рух, не направлений в відповідному напрямі, може викликати заколот в тилу і на фронті і тим нашкодити справі оборони і укріплення нового ладу»⁸⁷.

Перетворившись із політика доби визвольних змагань на історика у повоєнні часи, Дмитро Дорошенко так підсумував ситуацію, що склалася в перші місяці Української революції у питанні

⁸⁶ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. Київ, 1992. С. 5 (далі — Щусь О. Й. Зазнач. твір).

⁸⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 68.

«Що таке Україна, для чого їй своє козацьке військо».
Відозва полку ім. Богдана Хмельницького.

Київ, квітень 1917 р.

Друкарня товариства «Час»

про її збройні сили: «Серед українського громадянства вже в квітні-травні ясно позначилися два напрямки у відносинах до питання про українське національне військо: один репрезентований від початку товариством імені Полуботка з М. Міхновським на чолі, який стояв за творення української регулярної армії, як основи майбутньої самостійної України; другий — табір української революційної демократії»⁸⁸.

Напрямок, взятий Центральною Радою, був реалістичний. Для створення самостійної армії тоді не було ні політичних умов, ні коштів. Фундаментом національного державотворення мусила стати українізація російського війська. Проти неї заперечували як цензова, так і революційна демократії, об'єднані в Тимчасовому уряді. Проте в армії вже існували інші національні формування. Їх наявність можна було використовувати як прецедент, одночасно спираючись на величезну підтримку з боку українців в армії і українського суспільства в цілому.

Прочитована вище відповідь Комітету генералу О. Брусилу від 28 квітня (яка не була тоді опублікована) свідчила про те, що Центральна Рада не наважувалася брати на себе всю відповідальність за своє рішення українізувати російські війська. Тому ще за день до відповіді генералу, 27 квітня вона організувала зібрання у Києві військовиків-українців — представників фронтових частин, київського гарнізону та різних тилових військових організацій. За підказкою Ради на цьому зібранні було вирішено скликати з'їзд делегатів від військових частин, де б вони не перебували. З'їзд мав відбутися 18–19 травня в Києві. До питань, які він мусив розглянути, були включені такі: боротьба з дезертирством, військова дисципліна, продовольство для армії. Та головну увагу планувалося приділити створенню українських полків на Південно-Західному фронті⁸⁹.

На середину травня в російській армії вже діяли 1 337 українських організацій, майже половина з них (615) — на Південно-Західному фронті, майже 300 — у Київському військовому окрузі⁹⁰.

⁸⁸ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954. С. 352.

⁸⁹ Щусь О. Й. Зазнач. твір. С. 5–6.

⁹⁰ Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Український історичний журнал. 2004, № 4. С. 52.

Строки для скликання з'їзду були стислі, але організатори справилися з поставленим завданням.

Перший український військовий з'їзд відкрився 18(5) травня у приміщенні Педагогічного музею (резиденції Центральної Ради). На з'їзд прибуло до 900 делегатів від українських груп і організацій усіх фронтів, Балтійського і Чорноморського флотів, тилових військових частин і гарнізонів усієї Росії, які об'єднували близько 1,6 млн українських військовиків⁹¹. Після вітального слова М. Грушевського виступив В. Винниченко і від імені Центральної Ради запропонував кандидатуру С. Петлюри на голову з'їзду. Йому заперечили делегати від клубу ім. П. Полуботка, які висунули альтернативну кандидатуру М. Міхновського, мотивуючи відхилення Петлюри тим, що військовий з'їзд повинна очолити людина військова.

Після гострих і тривалих дебатів з'їзд прийняв компромісне рішення: обрати не голову, а президію, члени якої будуть вести засідання по черзі. До складу президії були обрані: від фронту С. Петлюра, від тилових військових організацій — М. Міхновський, від Балтійського флоту — матрос С. Письменний, від Центральної Ради — В. Винниченко.

На першому засіданні роботою з'їзду керував С. Петлюра. Затвердження порядку денного знову наштовхнулося на перешкоди. Делегати, які прибули в Київ напередодні, зібралися в клубі ім. гетьмана П. Полуботка, опрацьовуючи під головуванням представника 5-ої армії Північного фронту Ф. Селецького порядок денний, після чого внесли його в секретаріат з'їзду. Петлюра відхилив їх проект, мотивуючи тим, що порядок денний був розроблений і схвалений Центральною Радою місяцем раніше. В дискусії, що почалася, з'їзд знову прийшов до компромісного рішення: затвержені Центральною Радою пропозиції були доповнені пропозиціями, висунутими в клубі полуботківців. Внаслідок цього робота з'їзду розтягнулася до 21 травня включно.

С. Петлюра на з'їзді виявився в делікатній ситуації. Підтримуваний керівниками Центральної Ради, він мусив активно протистояти дуже популярному серед делегатів М. Міхновському. Діючи за помовкою «краще бути багатим і здоровим, ніж бідним

⁹¹ Щусь О. Й. Зазнач. твір. С. 11.

і хворим», очолювані Міхновським полуботківці стояли на самостійницьких позиціях, знаходячи підтримку серед радикальної частини учасників національного руху у військах, якими, зрозуміло, були в основному делегати з'їзду. Одночасно, дотримуючись власних переконань, що сформувалися за попередній період, С. Петлюрі треба було схилити М. Грушевського і В. Винниченка до більш рішучої протидії Тимчасовому уряду і Петроградській раді робітничих і солдатських депутатів. Іншими словами, стала потрібною «золота середина» між надто рішучими аж до екстремізму, настроями делегатів з'їзду, які не виглядали реалістично у тогочасних умовах, і надто обережною лінією поведінки М. Грушевського, яку С. Петлюра не схвалював. Згадуючи через багато років перебіг військового з'їзду, Грушевський зазначав: «Виявилось, що Петлюра являється, може, тактовнішим і поправнішим виданням Міхновського. Але в даний момент сі негативні сторони відходили на другий план перед позитивним здобутком — віддання військового руху під цивільний, соціалістичний напрям»⁹².

Обережній лінії поведінки М. Грушевського не треба дивуватись. Навесні 1917 р. революційний процес в Росії розвивався за оптимістичним для національного руху сценарієм. Ліберальна демократія, в якій найбільший вплив мала конституційно-демократична партія (після повалення самодержавства вона почала надавати перевагу своїй іншій назві — партія народної свободи) об'єдналася з партіями соціалістичної демократії (меншовиками та есерами), що контролювали Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів, у спільному прагненні довести країну через демократичні вибори до Установчих зборів. Це означало, що революційний спалах, який знищив царський режим, мав шанси перетворитися на еволюційний процес. Внаслідок цього Грушевський вважав, що не революційний шлях розвитку суспільства, який супроводжується насильством, кровопролиттям та руїною, і тому є антигуманним, а еволюційний і мирний шлях має бути провідним фактором в історичному розвитку України⁹³.

⁹² Грушевський М. Спомини // Київ. 1989, № 9. С. 144.

⁹³ Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк, 1992. С. 156.

Разом з тим М. Грушевський усвідомлював, що національним регіонам імперії, що розпалася, не можна цілком покладатися на добру волю російської демократії — як ліберальної, так і соціалістичної. У статті «Повороту нема», опублікованій навесні 1917 р. в «Новій Раді», він писав: «Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути ухилення назад. Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенні її з боку провідників Російської держави чи керуючих кругів російського громадянства може мати тільки оден наслідок — се пересунення центра ваги в бік українського самостійництва. Про се самостійництво російські лідери заговорили з думської катедри ще перед війною. Але вони самі й дали йому зброю в руки своєю хиткою, ухильчивою політикою в українській справі в сих останніх роках українського лихоліття. В теперішній хвилі прихильники самостійної, чи вірніше сказати — незалежної України годяться зістатися на спільній платформі широкої національно-територіальної автономії і федеративного забезпечення державного права України. Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилию, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній російській республіці?»⁹⁴

С. Петлюра, який ставився до провідних діячів російської демократії з незрівнянно меншим оптимізмом, ніж М. Грушевський, знаходив порозуміння з лідером Центральної Ради, спонукаючи його до більш активної позиції у спілкуванні з ними.

«Золоту середину» С. Петлюра знайшов і у спілкуванні зі своїм однопартійцем В. Винниченком. Він стояв за створення збройних сил Української революції, без яких вона неминуче зійшла б нанівець, а Винниченко відстоював, як і всі марксистки, ідею народної міліції, тобто загального озброєння народу. Порозумітися з Винниченком йому було навіть легше, ніж з Грушевським, тому що позиція заступника лідера Центральної Ради була двоїстою. У статті «Український мілітаризм»,

⁹⁴ Грушевський М. Повороту нема // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У девяти томах. Т. VI. Київ, 2001. С. 252.

опублікованій 25(12) квітня «Робітничою газетою», Винниченко писав: «Не своїй армії нам, соціал-демократам, потрібно, і всім щирим демократам треба організовувати, а всіх солдатів-українців освідомити, згуртувати, організувати; українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народніх, а не солдатських кастових інтересів, щоб воно не було і не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів».

Отже, що б не казав Винниченко про непотрібність регулярної армії, але він приходив врешті-решт до розумного і єдино можливого в умовах триваючої війни висновку: Центральна Рада мусить мати регулярні збройні сили, створені шляхом українізації конкретних полків, дивізій і корпусів.

19 травня С. Петлюра на закритому засіданні з'їзду виголосив програмну доповідь «Про українізацію війська» і домігся прийняття резолюції, яка відбивала її ключові ідеї. Однією з них було ув'язування гасла українізації війська з поліпшенням військової дисципліни. Після Наказу № 1 Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів дисципліна у військах стала розхитуватися, що позначилося на боєздатності армії. Моральний стан військовослужбовців різко знизився, зростало дезертирство, збільшувалися випадки вбивства офіцерів. «Одним з дійсних могутніх засобів до піднесення духа, для зміцнення військових частей в одне суцільне могутнє тіло, — говорилося в цій резолюції, — З'їзд визнав негайну націоналізацію армії на національно-територіальному принципі. Зокрема, з'їзд оголошує потребу української національної армії»⁹⁵.

Редагуючи резолюцію з'їзду, С. Петлюра задовольнив й В. Винниченка, зробивши в її тексті тільки одну коротку ремарку: «після війни». Резолюція закінчувалася так: «Український Військовий З'їзд, закладаючи перші підвалини організованої озброєної сили української демократії, ставить собі найпершим завданням, щоб українська армія *після війни* (курсив авт.) стала армією народу (народною міліцією), щоб єдиною метою її існування

⁹⁵ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. 1. Відень, 1921. С. 54.

і формування була охорона інтересів і прав народу, а не пануючих класів, до якої б нації ці класи не належали»⁹⁶.

Незважаючи на те, що обговорення питання про українізацію армійських підрозділів відбувалося за закритими дверима, виконком Петроради відреагував на резолюцію з'їзду телеграмою буквально наступного дня. В телеграмі вказувалося, що питання про створення національних військ буде винесене для розгляду на Всеросійський з'їзд рад, який відбудеться у червні, а питання можливого переформатування запасних частин для утворення національного війська розглядається спеціальною комісією за участю представників національних організацій та Генерального штабу. Керівники Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів рекомендували з'їзду дочекатися відповідних рішень і просили з'їзд, а також всі українські військові організації звернутися до солдатів-українців з відозвою утриматися від самочинних дій⁹⁷.

Ставлення Петроради до українізації військових підрозділів обурило делегатів з'їзду, які вважали себе компетентними розв'язувати цю назрілу проблему. С. Петлюрі і В. Винниченку ледь вдалося заспокоїти їх і переконати, що збереження добрих стосунків з російською соціалістичною демократією — в інтересах України. 21 травня, в останній день роботи з'їзду, делегати надіслали в Петрораду телеграфну відповідь, в якій зазначалося, що Центральна Рада сформує делегацію для переговорів з російським керівництвом по всіх назрілих питаннях, у тому числі про спосіб і порядок формування українських частин. Одночасно з'їзд схвалив звернення до солдатів, в якому закликав їх утриматися від самовільного залишення частин. Насамкінець з'їзд обрав Український військовий генеральний комітет (УВГК), покликаний зайнятися першочерговим завданням — українізацією підрозділів російської армії.

За кілька днів роботи з'їзду С. Петлюра показав себе ефективним і толерантним керівником, переконливим оратором, винахідливим усувачем різноманітних гордієвих вузлів, які виникали в непростому армійському середовищі. З'їзд обрав його головою

⁹⁶ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. 1. С. 54.

⁹⁷ Щусь О. Й. Зазнач. твір. С. 24.

УВГК. Повний список обраних членів Генерального комітету з їх військовими званнями або посадами виглядав так:

1. Симон Петлюра (голова контрольної комісії Земського Союзу на Західному фронті);
2. Володимир Винниченко (солдат запасу);
3. Іван Горемика (військовий урядовець);
4. Степан Граждан (солдат);
5. Михайло Іванів (генерал-майор);
6. Юрій Капкан (підполковник);
7. Іван Луценко (військовий лікар);
8. Микола Міхновський (підпоручник);
9. Віктор Павленко (підполковник);
10. Аполлон Певний (прапорщик);
11. Степан Письменний (матрос);
12. Олександр Пількевич (полковник);
13. Михайло Полозів (прапорщик);
14. Віктор Поплавко (полковник);
15. Василь Потішко (прапорщик);
16. Дмитро Ровінський (солдат);
17. Федір Селецький (прапорщик);
18. Арсен Чернявський (поручник).

Усі вони увійшли до складу Центральної Ради. 22 травня С. Петлюра вперше взяв участь в роботі третьої сесії Центральної Ради.

Користуючись своїми джерелами, Д. Дорошенко оцінив ділові якості членів УВГК та їх подальшу роль в подіях 1917 р., після чого зробив такий висновок: «Вся справа фактично опинилася в руках Петлюри»⁹⁸.

⁹⁸ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. С. 358.

Симон Петлюра.

За виданням: Художній альбом України.

Полтава: Вид. С. Г. Вольченка, 1917 р.

4. В УРЯДІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

22 травня, в день відкриття чергового з'їзду партії конституційних демократів їхня петроградська газета «Речь» вийшла з редакційною статтею «Автономія». У ній аналізувалися два варіанти можливого розвитку подій, які були однаково неприйнятними для кадетів. Перший — це «негайна федералізація Росії, що вимагала такого напруження сил, якого вона (тобто Росія. — *Авт.*) навряд чи зможе витримати в цей грізний час». Другий варіант для кадетів був так само неприйнятний: «Повернення до старих форм державної влади». В цій ситуації газета вимагала від партійного з'їзду розв'язати одразу два завдання: «З одного боку, зберегти єдність і сили російської держави, з іншого — забезпечити національне вільне життя окремих народностей, що входять до нашої демократії, широку місцеву самобутність її областей». Пропонувалося й рішення — одне на обидва завдання: «Установчі збори повинні запровадити територіальну автономію, суть якої мала визначатися розширенням прав місцевого самоврядування, передусім у галузі національних мов і культурних традицій». Отже, йшлося про національно-культурну автономію.

Лідер кадетів Павло Мілюков солідаризувався з висновком свого партійного органу і в заключному слові на з'їзді дозволив собі полеміку з Центральною Радою у непрямій формі: «Збереження державної єдності Росії — це та мета, якою продиктоване крайнє рішення партії. Розкладання держави на суверенні незалежні одиниці уявляється їй абсолютно неможливим. Така постановка питання може не зовсім збігатися з прагненням деяких із російських національностей (тобто громадян Росії неросійських національностей. — *Авт.*). Ми добре знаємо, що деякі з російських національностей начебто йдуть далі, прагнучи до створення національно-територіального об'єднання, компетенції якого вони уявляють собі ширше, ніж уявляє їх собі Центральний комітет партії»⁹⁹.

За ставленням до національного питання Петроградська рада робітничих та солдатських депутатів, яка перебувала під впливом меншовиків та есерів, не відрізнялася від кадетів. Перебираючи на себе функції всеросійського координаційного центру

⁹⁹ Речь (Петроград). 1917, 10 мая (23 травня за нов. ст.).

в діяльності місцевих рад, вона бажала для зручності роботи мати справу не з поодинокими радами, а з їх великими обласними утвореннями. Виконком Петроради накреслив конфігурацію таких утворень, яка не збігалася з етнографічними кордонами. Зокрема, об'єднувалися ради Херсонської, Таврійської, Бессарабської і частини Подільської та Волинської губерній, які входили в Одеський військовий округ, а також ради в зоні Румунського фронту. Харківський виконавчий комітет рад об'єднував території Харківської і Катеринославської губерній, а також Область війська Донського. Центром третього на території України утворення став Київ. Його обласний виконком об'єднував ради п'яти губерній — Київської, Полтавської, Чернігівської, Курської і Воронежської. Територія етнографічної України розчленовувалася на три частини, до кожної з яких долучалися неукраїнські землі. Меншовики й есери впритул не бачили України і не бажали визнавати існування українського народу.

У цій ситуації Центральна Рада діяла обережно, що не наразитися на закони воєнного часу. Було зрозуміло, що орієнтуватися треба не на декларації і петиції, а на силу. Така сила існувала: мільйони мобілізованих в армію українців.

Виконуючи настанови I Всеукраїнського військового з'їзду, ним же сформульовані, Комітет УЦР мав намір розпочати діалог з центральним урядом Росії. 24 травня він схвалив проект розроблених в Раді двох декларацій: про автономію України і у справі утворення Крайового комісаріату. Як він сподівався, обидві декларації мусили бути проголошені Тимчасовим урядом.

Перша декларація завершувалася такою заявою: «Временное правительство, желая теснейшим образом связать в общих достижениях оба братские народы, считает своим долгом теперь же заявить, что оно считает совершенно справедливым и основательным возобновление украинской автономии, попранной царской деспотией, и, видя в ней залог прочной связи великого украинского народа с Российской державой, будет всемерно содействовать ее осуществлению, предоставляя санкцию автономии Украины Российскому Учредительному собранию»¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 86.

У тексті декларації в справі утворення Крайового комісаріату, яка теж повинна була пролунати від імені Тимчасового уряду, Комітет Центральної Ради вперше показував, якими він бачить кордони України: «В видах успешного согласования деятельности государственных, общественных и национальных учреждений и организаций Украины, в интересах утверждения нового строя и устранения национальных обострений учреждается должность временного краевого комиссара с поручением организовать Краевой совет из представителей всего населения украинской территории, т. е. губерний Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Херсонской и Таврической (выделение неукраинских частей из этих губерний и, наоборот, включение в состав украинской области украинских частей из смежных губерний, каковы Холмская, Гродненская, Минская, Курская, Воронежская, Кубанская область и пр. предоставляется Краевому совету, по соглашению с Временным правительством и населением этих территорий). Краевой комиссар должен являться представителем Временного правительства в Краевом совете и посредником в сношениях его с Временным правительством»¹⁰¹.

26 травня делегація Центральної Ради у складі десяти осіб виїхала в Петроград з проектами обох декларацій, які в Україні сподівалися почути від Тимчасового уряду. Голову делегації В. Винниченка і п'ятьох членів (С. Єфремова, М. Ковалевського, Д. Коробенка, Г. Одинця та І. Сніжного) призначив Комітет Центральної Ради. На пропозицію С. Петлюри Всеукраїнський військовий з'їзд включив до складу делегації чотирьох членів УВГК — полковника О. Пількевича, матроса С. Письменного, солдата Д. Ровинського і поручника А. Чернявського. Делегація везла з собою розлогу доповідну записку з аргументами на користь відновлення української автономії, яка пізніше (12 червня) була опублікована в офіційному виданні «Вісті з Української Центральної Ради»¹⁰². В російську столицю вона прибула вже після травневої політичної кризи, яка завершилася відставками

¹⁰¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 86.

¹⁰² Там само. С. 93–98.

П. Мілюкова і О. Гучкова. Замість Гучкова військовим міністром став О. Керенський.

Голова уряду князь Г. Львов прийняв делегацію у повному складі 29 травня. 30 і 31 травня делегація, поділившись на групи, побувала у деяких міністрів, а 2 і 3 червня уряд у присутності всієї делегації обговорив зміст доповідної записки¹⁰³. Обговорення нічим не закінчилося, внаслідок чого Центральна Рада змушена була опублікувати таке офіційне комюніке: «До остаточної згоди не прийшли, бо урядова комісія заявила, що задовольнити вимоги Української Центральної ради неможливо. Делегація заявила, що в такому разі Центральна рада не може відповідати за лад та спокій на Україні»¹⁰⁴. Реакція Тимчасового уряду на петроградську місію делегації, очоленої В. Винниченком, виявилася холодним душем для українських провідників (але не для С. Петлюри). Залишалося сподіватися на підтримку національного руху в армії, який справді не обіцяв збереження «ладу і спокою» в Україні.

У Петрограді розуміли, наскільки українізація війська посилить позиції Центральної Ради в дискусії з Тимчасовим урядом. Повертаючись з фронту, де готувався наступ, новий військовий міністр О. Керенський заїхав до Києва, де мав кілька зустрічей в різних аудиторіях. 1 червня він зустрівся в Педагогічному музеї з членами Комітету та іншими депутатами Центральної Ради. На запитання про ставлення російської влади до українізації війська він ухильно відповів: «Коли я виїжджав з Петрограда, питання це не піднімалося, і я абсолютно не знайомий з поглядами моїх товаришів». Зафіксований у протоколі секретаріату Центральної Ради його діалог з Грушевським звівся до визначення суті понять автономії і федерації, які обидва розуміли по-різному. До речі, тим, хто звинувачує лідера Центральної Ради у прагненні автономії України, відштовхуючись від радянського змісту поняття автономії, і стає на бік самостійницької платформи М. Міхновського, було б корисно ознайомитися з цим діалогом. В позиції М. Грушевського поняття автономії було нерозривно пов'язане з поняттям федерації, яке теж в радянську добу розглядали по-іншому, приймаючи

¹⁰³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 93.

¹⁰⁴ Там само.

Посвідчення учасника Другого всеукраїнського військового з'їзду Симона Петлюри.

Музей Української революції

думають, що за гаслом Федеративної Республіки приховується відділення від Росії»¹⁰⁵.

Поспішаючи на поїзд, міністр порадив українцям бути мудримі і спокійними, чекаючи розв'язання всіх проблем Установчими зборами. Але перед цією зустріччю він виступив в кількох аудиторіях, позиція яких була суголосною його власній — таких аудиторій в Києві вистачало. Там він відповідав на стурбовані запитання про українців, просочених державницькими устремліннями, цілком відверто. У виконкомі Ради об'єднаних громадських організацій він заявив: «Зараз перегрупування російської армії за національною ознакою неможливе». На засідання виконкому Ради військових депутатів Київського військового округу сказав: «Ми зараз переживаємо трохи нездорове захоплення національним питанням, яке межує з шовінізмом»¹⁰⁶.

І Всеукраїнський військовий з'їзд доручив новому органу військової демократії — Українському військовому генеральному комітету — організувати приблизно через місяць повторний з'їзд. С. Петлюра, який тимчасово поселився в готелі «Прага» і вже перевіз з Мінська свою сім'ю, приділяв основну частину робочого часу підготовці нового з'їзду, скликаючи делегатів з усіх

форму за зміст. Керенський цілком щиро, не ховаючись, як при визначенні свого ставлення до українізації війська, признався: «Чи визнають Федеративну Республіку Установчі збори? Особисто я федераліст, але така, наприклад, впливова партія як с.-д., дивиться на це абсолютно по-іншому... Є люди, які

фронтів і військових гарнізонів. Попереджаючи можливу негативну реакцію на українізацію армії з боку Всеросійського військового з'їзду, відкриття якого було заплановане на 27 червня, Центральна Рада призначила відкриття Всеукраїнського з'їзду на 17 червня.

Телеграмою за підписом УВГК С. Петлюра попросив військового міністра поширити інформацію про з'їзд на фронті і в тилових гарнізонах. Телеграма аж ніяк не була проханням про дозвіл на скликання з'їзду, вона мала на меті тільки інформаційну підтримку з боку міністерства. Після повалення самодержавства свобода зібрань стала категоричним імперативом, подібні ініціативи громадськості не вимагали дозволу з боку вищих інстанцій. Однак О. Керенський несподівано заборонив з'їзд жорсткою телеграмою, адресованою в усі підрозділи багатомільйонної армії. У відповідь з Києва надійшла телеграма: «Український Генеральний Комітет рішуче підтримує своє жадання дозволу на з'їзд і жде негайної відповіді. За Укр. Військ. Ген. Комітет. — Петлюра»¹⁰⁷.

Заборона з'їзду виявилася холостим пострілом. Вона мала навіть позитивне значення, істотно полегшуючи С. Петлюрі організаційний бік справи. Розлючені заборонаю військовослужбовці ринули в Київ з усіх кінців країни.

І Всеукраїнський військовий з'їзд відкрився 18 червня із запізненням на добу через те, що зал Троїцького народного дому (сучасний Театр оперети) не зміг вмістити всіх делегатів. Роботу з'їзду, розраховану на шість днів довелось організувати в Театрі опери і балету, причому делегати змушені були розміщуватися навіть в оркестровій ямі.

Від імені УВГК з'їзд відкрив С. Петлюра. Член УВГК А. Певний повідомив, що в роботі з'їзду беруть участь 1988 делегатів, з них 85 % від фронту і 15 — від тилових гарнізонів. Під кінець роботи кількість делегатів зросла до 2,5 тис.¹⁰⁸

На закритому засіданні в перший день з'їзд розглянув питання про свою правомочність у зв'язку з його заборонаю військовим міністром, після чого прийняв коротку резолюцію: «Український

¹⁰⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 90–92.

¹⁰⁶ Щусь О. Й. Зазнач. твір. С. 29.

¹⁰⁷ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 215.

¹⁰⁸ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. I. С. 69.

народ, рівний зо всіма культурними народами світу, має з часу знищення російського царату повні права вільного народу, котрі й буде боронити. Право зборів і з'їздів належить українцям, як і іншим вільним народам, а тому Другий Всеукраїнський військовий з'їзд постановив визнати заборону з'їзду військовим міністром Керенським незаконною і свої настанови обов'язково проводити в життя»¹⁰⁹.

Негативне ставлення керівників революційної Росії до проявів українського національного життя обурювало українців. Характеризуючи загальну атмосферу, в якій відбувалася робота з'їзду, П. Христюк писав: «Заборона З'їзду й одмовна відповідь Временного Правительства на домагання Центральної Ради зробили те, що весь З'їзд пройшов в піднесенні настрою і дебатував головним чином справу національно-політичну. Майже тиждень бурхливо кипіло на з'їзді, на безконечних мітингах біля будинку з'їзду і у всьому Києві. Вояки, повні життєвих сил і енергії, звикши на фронті реально дивитися на річи, ставили питання просто і руба: коли Правительство не хоче нас слухати, то немає і нам чого на нього зважати. Маємо свій розум, маємо силу — робимо так, як це потрібно нам — українському трудовому народові, а не комусь там, хоч би і в Петрограді. І знову довелось керівникам українського руху вживати надзвичайних сил, щоб цей стихійний протест і гнів українського солдата не перейшов певних меж і не зламав раптово наміченої лінії організованої і планової боротьби за національне визволення і загальні здобутки революції»¹¹⁰.

Симон Петлюра вже користувався вагомим авторитетом серед військових військовослужбовців, але й йому з великим трудом доводилося обмежувати певними рамками бурхливу поведінку делегатів. Тим більше, що противники українського руху намагалися спровокувати їх на антидержавні виступи.

Ситуація особливо загострилася 19 червня, під час другого дня роботи з'їзду. Скориставшись тим, що звістка про закриті засідання попереднього дня викликала в місті тривожні настрої, начальник київської міліції Лепарський інформував командуючого

¹⁰⁹ Щусь О. Й. Зазнач. твір. С. 71.

¹¹⁰ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. I. С. 70.

Київським військовим округом К. Оберучева, що з'їзд нібито вирішив о 2-й годині ночі зайняти губернське казначейство і відділення Державного банку. Той посеред глухої ночі зателефонував М. Грушевському: чи справді делегати вирішили вдатися до насильницьких дій? Грушевський відповів, що його не було на закритому вечірньому засіданні 18 червня, але запевнив, що з'їзд не міг діяти безвідповідально. Проте Оберучев залюбки поглибив кризу, виставивши посилену охорону біля казначейства і банку. С. Петлюра і полковник В. Поплавко зустрілися з Оберучевим, роз'яснили ситуацію і поставили вимогу спростувати через пресу провокаційну витівку Лепарського. Коли почалося вечірнє засідання 19 червня, на сцену вийшов у повному складі Генеральний комітет, і Петлюра в деталях розповів, що трапилося. Засудивши дії київських урядовців, з'їзд продовжив роботу¹¹¹.

Одразу після відкриття засідання 20 червня полковник О. Пількевич повідомив, що на адресу УВГК надійшла телеграма з Могильова, від Ставки Верховного головнокомандувача. «Військовий міністр, — йшлося в ній, — наказав повідомити, що не зустрічає перешкод до продовження діяльності Українського Військового Генерального Комітету»¹¹². Запізніла заява, в якій О. Керенський опосередковано визнавав свою поразку, викликала загальний сміх.

Виступаючи на з'їзді, М. Грушевський повідомив, що його делегати мають обрати Раду військових депутатів, яка у повному складі поповнить Центральну Раду. Всеукраїнський селянський з'їзд, який завершив роботу 15 червня, обрав Раду селянських депутатів, яка вже влилася в Центральну Раду. Грушевський висловив

Олександр Пількевич

¹¹¹ Щусь О. Й. Зазнач. твір. С. 32–33.

¹¹² Нова Рада. 1917, 8 червня (21 червня нов. ст.).

упевненість, що на майбутньому робітничому з'їзді постане Рада робітничих депутатів, яка теж увіллється до прообразу національного парламенту, який діятиме аж до обрання всенародним голосуванням Українських установчих зборів.

На з'їзді не бракувало виступів із закликами негайно проголосити самостійність України. М. Грушевському, В. Винниченку і С. Петлюрі доводилося неодноразово виступати проти випередження подій. Вони спромоглися переконати більшу частину делегатів в тому, що обрана Центральною Радою політична лінія — єдино можлива в поточній ситуації. Кількість прибічників М. Міхновського на цьому з'їзді різко зменшилася порівняно з попереднім. Сам Міхновський, хоч і перебував у Києві, участі в роботі з'їзду не брав. Український соціал-демократ Михайло Єремійв, який був членом ЦК УСДРП і головним редактором газети «Вісти з Української Центральної Ради», докоряв йому у своїх спогадах: «Обраний членом Центральної Ради, він не був майже на жоднім засіданні і ніколи не використав цієї трибуни. Обраний членом Українського військового генерального комітету, він не використав своїх можливостей, а, навпаки, цілком відійшов від політики і легко уступив місце Петлюрі»¹¹³. Проте Федір Турченко має рацію, коли каже: «Схоже, що Міхновський не стільки не хотів, скільки не міг виступати перед названими аудиторіями»¹¹⁴.

Заява О. Керенського про визнання УВГК Тимчасовим урядом змусила С. Петлюру упорядкувати структуру, штати і функції цього органу Української революції. В останній день роботи з'їзду він звернувся до делегатів з такою промовою: «Ви знаєте, що в кожній революції є краса й сила, є порядок і хаос. Революція набирає краси й сили тоді, коли порядок запанує над хаосом. Практика нашої роботи показала нам наші хиби. Ми багато думали над тим, аби надати Г. К. авторитетності. Надзвичайно тяжко в наш перехідний момент творити міцну організацію, якою має бути Г. К., що відповідала б усім потреба нашого національного життя. Для розв'язки цього питання ми склали комісію з чотирьох спеціалістів. Після довгих обговорень ми прийшли до певної згоди

¹¹³ Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради // Український історик. 1968, № 1–4. С. 100–101.

¹¹⁴ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово. С. 237.

з цією комісією, аби надати роботі майбутнього Ген. Ком. продуктивності і авторитетності»¹¹⁵.

Схвалена з'їздом конструкція УВГК складалася з президії і відділів, які мали керувати окремими напрямками його роботи (агітаційно-просвітницького, організаційного, інспекторського, мобілізаційного, військових комунікацій, стройового, соціальних служб, правничого-консультативного). Передбачалося (хоч надалі обставини не дали можливості цього зробити), що при Генштабі УВГК повинен мати трьох своїх представників, при Ставці — двох, при штатах кожного фронту і флоту, військового округу, а також при Кубанському козацькому війську — по одному.

Після того, як місія делегації Центральної Ради в Петрограді провалилася, її керівники зрозуміли, що діяти потрібно самостійно. Цілковита підтримка з боку українського руху у військах переконувала в тому, що їх державотворча діяльність буде успішною.

Декларації про відновлення державних прав українського народу була надана форма документу конституційного значення, а для його назви використано термін з практики козацьких гетьманів — універсал. Працюючи над текстом Універсалу, Комітет Центральної Ради і залучені експерти старалися надати йому лояльну для центральної влади форму. А втім, суть вимог, які ставилися тепер перед українським народом, а не петроградськими політиками, від цього не змінювалася. Висвітлюючи обставини опрацювання Універсалу під час роботи II Всеукраїнського військового з'їзду, М. Грушевський згадував¹¹⁶:

«Саме тоді вироблявся проект обіцяного Центральною Радою Універсалу. Винниченко взявся зробити перший начерк. Звичайно дуже поміркований в національних домаганнях, сим разом він унісся настроями хвилі і написав свій начерк в таких різких тонах, що присутній Єфремов рішуче запротестував, вважаючи такий напрям чистим авантюризмом, і заявив, що не тільки в редакції його брати участь не хоче і не підпише, але й у президії (Ради. — *Авт.*) не останеться. Винниченко заявив повну готовність “вигладити”. Гладили так, що, як з жалем потім говорив один з молодих членів редакційного комітету прапорщик Потішко від

¹¹⁵ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 276.

¹¹⁶ Грушевський М. Споми́ни // Київ. 1989, № 9. С. 144.

Урочисте проголошення Першого Універсалу після молебня на Софіївському майдані в Києві.

24(11) червня 1917 р.

своїх російських колег на Універсала: «Враження бомби, що розірвалася. Обурення було страшне. Не хотіли навіть читати Універсалу, кажучи, що досить одного слова “Універсал”, котре вказує, що Центральна Рада бере на себе функції верховної влади. Нам закидали в нелояльності, коли довідувалися, що ми підтримуємо Універсал... Мякотін заявив, що народ український остаточно обрусів і автономії не хоче, що свого домагається лише купа інтелігенції... Питирим Сорокін вимагав оружного замирення “изменившей Малороссии”»¹¹⁸.

Після оголошення Універсалу відбулися вибори 132 членів Ради військових депутатів. З'їзд підтвердив повноваження попередніх 17 членів УВГК (крім М. Міхновського) і обрав 10 нових членів:

1. Свирида Білецького (штабс-капітан);
2. Георгія Глібовського (капітан);
3. Олександра Жуковського (підполковник);

¹¹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 121.

4. Володимира Кедровського (прапорщик);
5. Сергія Колоса (солдат);
6. Луки Кондратовича (генерал-майор);
7. Миколи Левицького (поручник);
8. Віктора Матяшевича (підполковник);
9. Петра Скрипчинського (поручник);
10. Олександра Сливинського (капітан)¹¹⁹.

Процедура виборів нових членів УВГК залишилася невідомою. Не знаємо ми й того, наскільки активно С. Петлюра втручався у виборчий процес. Однак результат виборів дуже показовий: дев'ять офіцерів всіх рангів аж до генерал-майора і один солдат. Та й солдат С. Колос був непростим: маляр, мистецтвознавець, з трьома вищими освітами, здобутими в Західній Європі. Отже, провідниками українізованих частин російської армії ставали представники національної еліти. Кар'єра багатьох з них далі продовжувалася в очолюваній С. Петлюрою Армії УНР.

Військовий з'їзд прийняв спеціальну постанову про функції і діяльність УВГК, в якій, зокрема, зажадав:

- «щоб вища російська військова влада негайно провела по всіх наказах затвердження Українського Військового Генерального Комітету;
- щоб усі звернення Українського Військового Генерального Комітету до вищої російської військової влади визнавались і поновлювались нею обов'язково;
- що накази Українського Військового Генерального Комітету для всіх українських вояків та українських військових організацій віднині є обов'язковими»¹²⁰.

Робота II Всеукраїнського військового з'їзду завершилася близько 2-ої години ночі 24 червня. Після з'їзду українізація російської армії істотно посилилася. На всіх фронтах, не виключаючи Кавказького, виникли українські ради і комітети. Вони керували роботою з'їздів солдатів-українців, випускали газети й листівки, створювали національні земляцтва, громади і клуби. Вищі військові командири і ради солдатських депутатів, що

¹¹⁹ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. С. 362.

¹²⁰ Щусь О. Й. Зазнач. твір. С. 71–72.

перебували під контролем загальноросійських соціалістичних партій, неприхильно ставилися до «українізації багнета», але цей процес уже було неможливо спинити.

Протягом кількох днів Тимчасовий уряд тримав паузу, не висловлюючись із приводу самочинного проголошення Центральною Радою автономії України. Одразу висловилися тільки юридична нарада при уряді, в якій переважали кадети. Висновок формулювався в найбільш сильних виразах: «Представники українських партій не зупинилися перед актом відкритого заколоту, який несе небезпеку державній єдності Росії і завдає важкого удару російській демократії»¹²¹.

Слова про заколот набували особливої гостроти, враховуючи ту обставину, що Росія перебувала у стані війни. Кадетська газета «Речь» 27 червня висловилися не менш грізно: «Вчинок українців є прямим злочином проти закону, який вимагає проти себе негайного застосування суворох законних покарань»¹²². М. Грушевський зізнавався потім, що під час проголошення Універсалу його не покидав острах, «чи не повезуть мене й компанію за цей Універсал як за поклик до бунту»¹²³.

На п'ятий день після оголошення Універсалу голова Тимчасового уряду князь Г. Львов скликав засідання кабінету і поставив на обговорення проблему української автономії. Дійшли висновку, що треба створити комісію з найбільш авторитетних у країні людей, незаангажованих у політиці, яка мусила б виїхати в Україну й ознайомитися з потребами і побажаннями місцевого населення. Називалися прізвища В. Вернадського, В. Короленка, П. Кропоткіна та ін. Однак всі вони відмовилися брати участь у місії, кінцева мета якої здавалася незрозумілою¹²⁴.

Тоді кабінет порекомендував Г. Львову звернутися з посланням до українського народу і переконати його в хибності політики Центральної Ради. 29 червня в газетах з'явилася відозва

¹²¹ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. Т. 3. Москва, 1930. С. 60–61.

¹²² Речь (Петроград). 1917, 14 июня (ст. ст.).

¹²³ Див.: Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. Київ, 1997. С. 155.

¹²⁴ Верстюк В. Ф. Лютнева революція. Українська Центральна Рада. Брест // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 154–155.

Тимчасового уряду до «братів-українців», зміст якої можна передати одним абзацем:

«Не идите же гибельным путем раздробления сил освобожденной России. Не отрывайтесь от общей родины, не раскалывайте общей армии в минуты грозной опасности. Не вносите братоубийственной резни в народные ряды как раз тогда, когда напряжение всех сил народных необходимо для защиты страны от военного разгрома, для преодоления внутренних препятствий. В нетерпеливом стремлении теперь же закрепить формы государственного устройства Украины не наносите смертельного удара всему государству и самим себе, ибо гибель России будет гибелью и вашего дела»¹²⁵.

Перекладання назрілих і перезрілих проблем соціально-політичного розвитку на відповідальність Установчих зборів, термін скликання яких постійно відсувався, було звичайною практикою Тимчасового уряду, створеного коаліцією ліберальної і соціалістичної демократії з різноспрямованими інтересами. Представлені в Центральній Раді соціалістичні партії на підставі глибокого і досить тривалого досвіду вже переконалися, що російська демократія єдиним фронтом виступає проти надання державних прав українському народу. Пафосне звернення Г. Львова переконливо підтверджувало, що представлені в Тимчасовому уряді політичні партії не побажають федералізувати державу, що звело б нанівець автономію України, якщо голова уряду розглядає федерацію як фактичну загибель російської державності. Російська революція, яка мусила закінчитися зі скликанням Установчих зборів, могла обіцяти Україні не державні права, а «культурне самовизначення» і забезпечення прав національних меншин «у місцевому управлінні, самоуправлінні і суді»¹²⁶. Українському народу потрібно було покладатись на власну, національну революцію, захищену українізованими підрозділами російської армії.

Не втрачаючи часу після оголошення Універсалу, керівники Центральної Ради зробили структурні зміни в її побудові.

¹²⁵ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. Т. 3. С. 92–93.

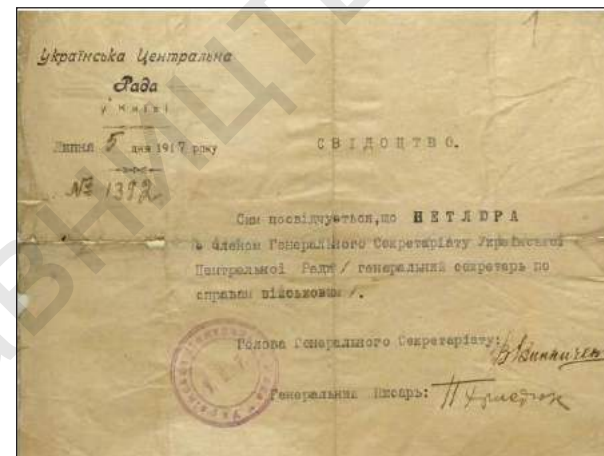
¹²⁶ Там само. С. 92.

*Перший Генеральний секретаріат Української Центральної Ради.
Справа наліво: сидять — Симон Петлюра, Сергій Єфремов,
Володимир Винниченко, Христофор Баранівський, Іван Стешенко;
стоять — Борис Мартос, Микола Стасюк, Павло Христюк.
В овалі — Валентин Садовський.
Київ, 1917 р.*

Утворений Національним конгресом Комітет щомісяця скликав сесії Ради, тобто засідання в її повному складі. Оскільки партійний склад Комітету повторював склад Ради, його почали називати Малою радою, і ця назва закріпилася. Мала рада була законотворчим і навіть законодавчим органом. В екстрених випадках вона приймала закони, які не потребували надалі затвердження всім складом Центральної Ради, тобто на її сесійних засіданнях. Саме вона прийняла закон конституційного значення — Універсал.

Покладати на Малу раду ще й виконавчі функції було б нерационально. Тому виникла потреба утворити при Центральній Раді структуру з виконавчими функціями, тобто уряд. Газета «Народная воля» повідомила 17 (30 за нов. ст.) червня, що керівництво ради вирішило організувати Генеральний секретаріат, який мав займатися справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, міжнародними та іншими. У повідомленні були названі й керівники окремих секретарств: внутрішніх

*Посвідчення
С. Петлюри —
генерального
секретаря
по справах
військових, видане
18(5) липня 1917 р.*

справ — В. Винниченко, фінансових — Х. Барановський, народної освіти — І. Стешенко, міжнародних С. Єфремов, продовольчих — М. Стасюк, земельних — Б. Мартос, судових — В. Садовський, військових С. Петлюра. Головою уряду затверджувався В. Винниченко, генеральним писарем — П. Христюк¹²⁷.

Представлена кадетами російська ліберальна демократія не бажала розмовляти із Центральною Радою після проголошення Універсалу. Натомість радянська демократія бажала знайти вихід з становища, що склалося. Військове командування теж побоювалося, що українсько-російський конфлікт може призвести до втрати боєготовності армії напередодні запланованого наступу на фронті.

Від 16 червня до 7 липня в Петрограді працював I Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. Керівник національної секції з'їзду меншовик М. Лібер (Гольфман) знайшов час для нібито приватної поїздки в Київ, де зустрівся з керівниками Центральної Ради і виконкомів київських рад робітничих і солдатських депутатів. Повернувшись в Петроград, він порекомендував уряду відрядити групу міністрів до Києва на переговори з українцями.

¹²⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 105–106.

Тим часом Всеросійський з'їзд рад 5 липня прийняв резолюцію з українського питання. Вказавши на те, що автономія остаточно може бути здійснена тільки Всеросійськими установчими зборами, з'їзд все-таки підтримав вимогу Центральної Ради про «негайне створення тимчасового органу, який би репрезентував демократії всіх націй, що населяють Україну»¹²⁸.

9 липня Тимчасовий уряд вирішив відрядити на переговори до Києва свою делегацію у складі О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі. Наступного дня міністри вже виїхали. Шлях пролягав через Могилів, де вони зустрілися з Верховним головнокомандувачем О. Брусиловим. Генерал порекомендував їм знайти якомога швидше порозуміння з Центральною Радою.

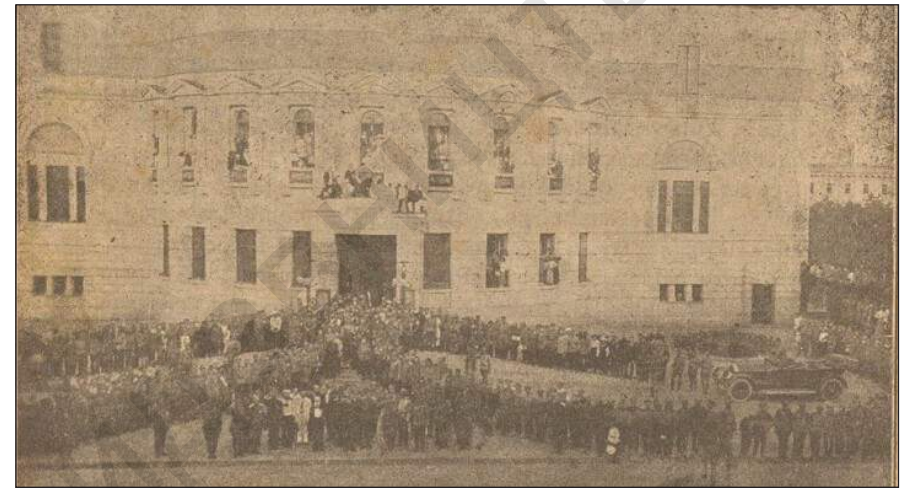
Тим часом Рада почала підготовчу роботу з метою перетворитися з національного на територіальний орган влади, тобто тимчасовий (до Всеукраїнських установчих зборів) крайовий парламент з представництвом у ньому національних меншин пропорційно числу населення кожної з них. Було прийнято рішення створити комісію для розроблення проекту статуту автономної України під головуванням Миколи Шрага. 8 липня Рада затвердила структуру цієї комісії: загальна чисельність — 100 осіб, з них 71 українців, 11 росіян, 8 євреїв, 2 німців, 2 поляка, і по одному представнику від білорусів, татар, молдаван, чехів, греків і болгар¹²⁹. Співвідношення відповідало питомій вазі кожної з національностей в усьому населенні.

Поява першого в ХХ ст. національного уряду призвела до деяких персональних змін в керівництві Центральної Ради. Замість В. Винниченка і С. Єфремова, які пішли до Генерального секретаріату, заступниками М. Грушевського були обрані соціал-демократ Сергій Веселовський, засновник Української трудової партії Федір Крижанівський, соціаліст-федераліст Андрій Ніковський і соціаліст-революціонер Микола Шраг.

Обговоренню представленої В. Винниченком урядової декларації п'ята сесія Центральної Ради присвятила два дні — 9 і 10 липня. Військових питань депутати не торкнулися, та й у тексті

¹²⁸ Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. С. 159.

¹²⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С.125.

Урочиста зустріч міністрів Тимчасового уряду у Києві.

12 липня (29 червня) 1917 р.

декларації їм було присвячено лише кілька слів: мовляв, завданням секретарства у військових справах є українізація війська як в тилу, так, по змозі, на фронті¹³⁰. Міністри Тимчасового уряду, включаючи військового, вже їхали до Києва на переговори, і жодної конкретики в головному завданні свого секретарства С. Петлюра не міг собі дозволити.

11 липня в Київ прибули міністр пошти телеграфу, один з лідерів меншовиків-оборонців, заступник голови Президії Всеросійського центрального виконавчого комітету Іраклій Церетелі і український підприємець-мільйонер, міністр закордонних справ Михайло Терещенко. Військовий міністр Олександр Керенський затримався на добу в Ставці. До міністрів, офіційно відряджених урядом на переговори, приєднався і надалі брав у них участь лідер лівого крила партії кадетів, міністр шляхів сполучення Микола Некрасов.

Перший день перебування російської делегації, поки Керенський затримувався в Ставці, пройшов у неофіційних зустрічах. З великої часової дистанції І. Церетелі згадував: «Всі без винятку

¹³⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 159.

члени виконавчих комітетів бажали, щоб негайно був покладений кінець конфлікту, продовження якого було однаково небезпечно і для російської, і для української демократії... Такими же були настрої і представників несоціалістичних демократичних організацій в Києві, з якими в цей перший день говорили Некрасов і Терещенко. Навіть керівники кадетської київської організації не поділяли того негативного ставлення до проекту угоди з Радою, яке виявили Мілюков і його співробітники в Петрограді. Григорович-Барський та інші київські кадети, які бачили на місці всю згубність спротиву національним вимогам українського населення, висловлювали своє задоволення з приводу урядового рішення стати до переговорів з Радою для опрацювання угоди, здатної покласти кінець конфлікту»¹³¹.

Від Центральної Ради переговори з російськими міністрами вели М. Грушевський, В. Винниченко і С. Петлюра. Обидві сторони були налаштовані на компроміс. Однак переговори, які тривали 12 і 13 липня, відбувалися важко і не раз перебували на грані зриву. Для М. Грушевського і В. Винниченка пріоритетом було принципове визначення Тимчасовим урядом права України на автономію, і С. Петлюра не міг не поділяти цю позицію очільників Центральної Ради. Отже, йому доводилося поступатися вимогам О. Керенського, який наполягав на збереженні статусу УВГК як громадської організації. Члени УВГК, які виступили на заключному засіданні п'ятої сесії Центральної Ради, цілком слушно окреслили небезпеку, яка загрожувала Україні, якщо її автономний статус, визнаний російським урядом суто теоретично, не спиратиметься на підконтрольну Раді збройну силу. Зокрема, генерал Л. Кондратович заявив: «Ми маємо зараз величезні здобутки. Ми здобули велику владу. Я був присутнім на нараді з міністрами і чув всі розмови з ними. Тов. Винниченко казав, що маємо здобути велику владу, але я питаю: чи можемо ми сю владу твердо утримати в своїх руках, коли не будемо мати того, на що спирається всяка влада, особливо тепер? Я кажу про військову силу. Генеральний комітет, як заявив міністр Керенський, не може розпоряджатися українським військом. А коли ми не можемо розпоряджатися, то як ми можемо об'єднувати і керувати тими, кого

¹³¹ Див.: Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. С. 162–163.

кликати і кличемо до єднання? Утворюється для Генерального комітету трагічне становище; ми не знаємо, що тепер ми маємо робити. Життя кличе нас до розпорядження, а сили і права на се ми не маємо. До нас приходять заяви від різних своїми силами сформувавшихся українських частин, що вони іншої влади поза Генеральним комітетом не визнають і чекають від нас розпоряджень. Так заявив полк в Умані, так заявили і інші частини. Що ми маємо їм відповідати? Які повинні бути наші кроки? Ми не знаємо, яку позицію нам зайняти і просимо від Центральної Ради вказівок»¹³².

Підтримуючи його, член УВГК полковник В. Поплавко сказав: «Розглянемо те, що сказав військовий міністр. А він заявив, що територіальне комплектування військ до кінця війни неможливе. Але ж треба рахуватись з тим, що рух серед українського війська єсть і на фронті, і в тилу. Ми кличемо людей до організації, але зараз їм нічого не даємо. Досі ми говорили українським воякам, що кличемо їх до організації, щоб спільними зусиллями здобувати автономію. А тепер ми мусимо втирати очки тим людям, котрі до нас звертаються, мусимо говорити туманними фразами, яких ніхто не розуміє»¹³³.

Пояснюючи причини своєї солідарності з керівниками Центральної Ради, С. Петлюра не полемізував з виступами членів УВГК, тобто визнавав їх справедливість. Проте позиція «все, або нічого», яка була суголосна настроям стихійно українізованих частин російського війська, викликала у нього велику стурбованість: «Я і деякі інші мої товариші були проти такої постановки питання, яку перед вами виголосили попередні промовці. І зараз скажу, чому так. Представники російського уряду сказали, що вони визнають єдину владу на Україні — Центральну Раду, котра має керувати всіма справами. І се цілком правдиво. Зараз ми бачимо стихійний рух серед українців так на фронті, як і в тилу. Сей рух небезпечний, коли його не направити в певне русло. Але ми знаємо, що увесь революційний рух на Україні утворила Центральна Рада як найвищий орган, що керує сим рухом і об'єднує його. Нам кажуть, що те представництво при штабах, яке матиме

¹³² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 153.

¹³³ Там само.

Центральна Рада, не дасть спроби зробити того, що треба. Я думаю, що діло Центральної Ради зробити так, щоб там були не окремі люди, а цілі штати з керуючим органом при Центральній Раді. Але я хочу звернути увагу на невідповідальну роботу, свідому роботу невідповідальних людей, котрі серед українських солдатів кидають гасла, що підривають наш авторитет. Вони кидають гасла, які нищать всю нашу роботу. Вони сіють недовір'я і до Генерального комітету, і до Центральної Ради»¹³⁴.

Оцінюючи загальний результат дводенних переговорів з петроградськими міністрами, проф. В. Верстюк зробив слушний висновок: «Фактично, військові питання в тому форматі, який розробив УВГК, були українською стороною принесені в жертву загальному результату здобуття автономії»¹³⁵.

Обговорення питання про автономію України наштотувало ще на одну проблему: де знаходиться Україна на географічній карті? Лідери Центральної Ради наполягали на тому, щоб включити в її кордони як мінімум дев'ять російських губерній, де єдиний за всю історію Російської імперії перепис населення 1897 р. зареєстрував більшість українців: на Лівобережжі (Чернігівська, Харківська, Полтавська), Правобережжі (Київська, Подільська, Волинська) і Півдні (Херсонська, Катеринославська і Таврійська).

Переговорні сторони погодилися, що остаточно це питання мають вирішити Всеросійські Установчі збори. Сам І. Церетелі пояснював ситуацію так: «Наразі Тимчасовий Уряд визнає компетенцію крайової влади стосовно губерній, які представлені в Українській Раді як губернії з українською більшістю населення. Виправлення цих кордонів стане можливим вже після найближчих регулярних виборів до земських зборів. А остаточно визначення кордонів буде, звичайно, можливим лише після скликання Установчих зборів»¹³⁶.

¹³⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 153–154.

¹³⁵ Верстюк В. Ф. Лютнева революція. Українська Центральна Рада. Брест // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 174.

¹³⁶ Церетелі І. Г. Воспоминания о февральской революции. Кн. 2. Париж, 1963. С. 140. Цит. за: Єфіменко Геннадій. Формування російсько-українського кордону: критерії, хід, результати (1917–1920 рр.) // Україна й українці в постімперську добу (1917–1939) / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Академперіодика, 2021. С. 200.

Слова представника російської сторони засвідчують, що делегація Тимчасового уряду погоджувалася з претензіями української сторони на не менше як дев'ять губерній для України, тобто в територіальному питанні було досягнуто обопільної згоди. На жаль, російським урядовцям вдалося переконати українську сторону не фіксувати це на папері. Тому письмовий результат консенсусу — затверджені II Універсал УЦР¹³⁷ та Постанова Тимчасового уряду про затвердження Генерального секретаріату¹³⁸ — згадки про територіальні межі України не містили.

13 липня результати українсько-російських переговорів були зафіксовані у двох паралельних документах: декларації Тимчасового уряду «Про національно-політичне становище України» і Другому Універсалі Центральної Ради. Обидва документи повинні були оголошуватися одночасно. Оскільки російські міністри не мали повноважень діяти від імені уряду, вони мусили повезти опрацьований документ до Петрограда, звідки телеграфом повідомити про його затвердження. Після цього Центральна Рада дістала можливість оприлюднити Другий Універсал.

На денному засіданні 13 липня Центральна Рада мусила затвердити текст Другого Універсалу. В Винниченко зачитав проєкт. В ньому оголошувалося, що Центральна Рада незабаром поповниться представниками інших народів, що живуть в Україні і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії, який представлятиме інтереси всієї людності. Поповнена Рада виділить зі свого складу відповідальний перед нею орган — Генеральний секретаріат, що буде представлений на затвердження Тимчасового уряду як носій найвищої крайової влади. У згоді з національними меншинами Рада підготує проєкти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Всеросійських установчих зборів. Блок спільно прийнятих з російськими міністрами рішень затверджувався заявою Центральної Ради про те, що вона зобов'язується самовільно не здійснювати автономії України до Всеросійських установчих зборів.

¹³⁷ Другий Універсал Центральної Ради. 3 липня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 164–165.

¹³⁸ Постанова Тимчасового уряду про затвердження Генерального Секретаріату. 3 липня 1917 р. / Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 163–164.

Другий Універсал Української Центральної Ради двома мовами — російською і українською

Військові питання в Другому Універсалі зосереджувалися в окремому блоці. Повідомлялося, що Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті військового міністра, при Генеральному штабі і при Верховному головнокомандувачу, які братимуть участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, оскільки таке комплектування, за визначенням військового міністра, буде можливим без порушення боєздатності армії¹³⁹.

Коли хтось з членів есерівської фракції запропонував обговорити зміст Другого універсалу і внести свої поправки, В. Винниченко стисло, але вичерпно роз'яснив ситуацію: «Змін в тексті жодних бути не може; або прийняти його в такому вигляді, як він є, або зовсім відкинути; змінити в ньому нічого не можна, бо се єсть та остаточна форма, на якій погодились обидві сторони. Треба якомога скоріше сказати своє слово, бо маємо в розпорядженні тільки півгодини, після котрих буде вже пізно. Зараз т. Церетелі чекає відповіді Центральної Ради, щоб по прямому проводу передати текст Універсалу Временному правительству, котре зараз засідає в Петрограді. Якщо ми через півгодини не скажемо свого слова, то на сьогоднішньому засіданні Временного правительства справа ся не буде розглянута, і згода буду відсунута на невідомий час, бо сьогодні вночі т. Церетелі виїде до Петрограда»¹⁴⁰.

На депутатів Центральної Ради текст Другого Універсалу справив гнітюче враження, але вони все-таки схвалили його 114 голосами проти 61, утрималося 23¹⁴¹.

Під час вечірнього засідання Ради пролунав телефонний дзвоник І. Церетелі. Він повідомив, що уряд радився, але не зміг винести будь-якої постанови, а тому чекає міністрів, щоб вони дали більше інформації.

15 липня Тимчасовий уряд заслухав звіт Церетелі, Терещенка і Некрасова (Керенський з Києва поїхав в Ставку) по переговори і досягнуто угоду. Засідання виявилось бурхливим і призвело до урядової кризи, яка вже назрівала між кадетами і радянськими

¹³⁹ Українська Центральна рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 164–168.

¹⁴⁰ Там само. С. 145–146.

¹⁴¹ Там само.

міністрами з інших причин. Три міністри з партії кадетів категорично виступили проти надання українцям автономного устрою і на знак протесту вийшли з уряду. Міністр шляхів сполучення М. Некрасов проголосував за постанову «Про національно-політичне становище України» і змушений був вийти з партії кадетів.

Наступного дня в Києві одержали обіцяну інформацію від Керенського, Терещенка і Церетелі. Повідомлялося, що уряд визнав існування Генерального секретаріату як вищого органу для керування крайовими справами. Склад його мусив визначитися Тимчасовим урядом у погодженні з Центральною Радою, доповненою громадянами інших національностей на справедливих засадах. У Петрограді зобов'язувалися здійснювати управління краєм через Генеральний секретаріат. Центральній Раді надавалася ініціатива в розробці проекту національно-політичного статусу України, який після узгодження з урядом мусив бути поданий на розгляд Всеросійських установчих зборів. Негайний перехід до системи територіального комплектування військових частин визнавався на час воєнних дій неможливим, але уряд погоджувався на формування окремих частин виключно українцями за умови, що це буде можливим з технічного боку. Насамкінець міністри повідомляли, що урядова постанова про Генеральний секретаріат друкуватиметься у вечірніх газетах і додавали: «Одночасно з цим необхідно оголосити Вашу відозву»¹⁴². 16(3) липня, тобто на четвертий день після схвалення тексту Центральною Радою опублікувала Другий універсал.

Цей історичний документ приймався ледь не в траурному настрої, настільки його зміст не відповідав очікуванням депутатів. Про пануючий в сесійному залі Центральної Ради настрої свідчать результати голосування: 84 депутати зі 198 проголосували проти або утрималися від його схвалення. В оригіналі протоколу, який тоді не був опублікований, були пропущені слова М. Грушевського після оголошення результатів голосування, але їх зберіг для нащадків Павло Христюк: «Ми вступаємо на вищий щабель і дістаємо фактичну автономію України із законодавчим і адміністративним органами — Радою і Секретаріатом. Ми повинні

¹⁴² Українська Центральна рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С.163–164.

пам'ятати, дістаючи ці органи, що треба все об'єднати під їх управою, щоб від моральних форм влади ми перейшли до правової влади»¹⁴³.

Значення узгодженого в усіх пунктах з Тимчасовим урядом Другого Універсалу переконливо підтверджувала гостро негативна реакція на нього з боку кадетської партії — найбільш послідовного охоронця цілісності імперії: вона відкликала своїх міністрів з коаліційного уряду. Член ЦК партії народної свободи, один з провідних членів юридичної наради при уряді барон Б. Нольде роздратовано відреагував на Другий Універсал в газеті «Речь»: «Ні України, ні її Ради в російським праві до поїздки трьох міністрів не було. Кажуть, що їхнє фактичне існування уявляється дуже сумнівним, але на цьому не варто тепер наполягати. Угода, звершена трьома міністрами й подана у формі декларації Тимчасового уряду від 2 липня та Універсалу Ради від 3 липня (за ст. ст. — *Авт.*) не тільки накинула Раду Україні, але й Україну — Росії». Стаття в центральному органі партії кадетів завершувалася таким сарказмом: «Ні сіло ні впало уряд з енергійним князем Г. Львовим на чолі виправив помилку царя Олексія Михайловича і Петра Великого: нашвидкуруч, поміж двома поїздками три російські міністри і професор Грушевський порозумілися в справі утворення української держави»¹⁴⁴.

Тут ще раз варто підкреслити: у свідомості такого авторитетного правника, яким був професор Петроградського університету Борис Нольде, поняття автономії поєднувалося з державністю. Слова Нольде були співзвучні з висновком М. Грушевського після голосування по Другому Універсалу в Центральній Раді.

Проголошення Другого Універсалу співпало з першою спробою більшовиків повалити Тимчасовий уряд і захопити владу. 16 і 17 липня в Петрограді вирували демонстрації, спровоковані погіршенням продовольчого становища і провалом підготовленого Керенським наступу на фронті. Переконавшись у тому, що в столиці захопити владу можна, але на периферії більшовики обов'язково зазнають поразку, В. Ленін зупинив виконання

¹⁴³ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. 1. С. 95.

¹⁴⁴ Речь (Петроград). 1917, 7 июля (20 липня за нов. ст.)

ретельно розробленого плану збройного повстання. Вірні Тимчасовому уряду гвардійські полки петроградського гарнізону встали на захист Всеросійського ЦВК. Керенський наказав надіслати в столицю війська з Північного фронту. 18 липня вони ще перебували в дорозі, але ситуація в Петрограді вже нормалізувалася. Наступного дня уряд наказав заарештувати Леніна, але він пішов у підпілля.

Під час переговорів з російськими міністрами С. Петлюра, як уже підкреслювалося, висловив обурення безвідповідальними діями деяких політиків, які вкидали у середовище патріотично налаштованих українських солдатів небезпечні гасла, здатні в корені підірвати перспективи здобуття українцями державних прав. Він знав, що говорив, хоч обмежився загальними словами. Ці слова знайшли підтвердження буквально через кілька днів, коли полк ім. П. Полуботка зробив спробу оволодіти Києвом і змусити Центральну Раду проголосити незалежність України.

Розповідь про виступ полуботківців найбільш повно виклав, спираючись на архівні матеріали і величезну, хоч суперечливу історіографію, Федір Турченко¹⁴⁵. Ця історія почалася з того, що на Київському розподільчому військовому пункті зібралось близько 5 тис. солдатів, основна маса яких прибула з Чернігова. Серед них добре попрацював військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка. Солдатів загітували об'єднатися в полк ім. П. Полуботка і залишитися в Києві для охорони Центральної Ради, а не їхати на фронт. Ні російська військова влада, ні Центральна Рада не санкціонували утворення полку, розміщеного в бараках на Сирці і в Грушках.

16 липня в Києві зібралася полкова нарада, на якій було висунуто вимогу зустрітися з керівниками Центральної Ради. Ввечері до солдат приїхали С. Петлюра, В. Винниченко і О. Шульгин, але їх кількогадинна розмова виявилася безрезультатною. Наступного дня вечірні газети повідомили про заколот більшовиків в Петрограді і урядову кризу. М. Міхновський вирішив, що склалася сприятлива ситуація для утвердження незалежності України. В ніч на 18 липня полуботківці вийшли з бараків, захопили арсенал, озброїлися і зробили спробу оволодіти різними урядовими установами.

¹⁴⁵ Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово. С. 240–246.

Однак вони діяли хаотично і, натрапивши на опір, змушені були повернутися в Грушки з прихопленою зброєю. 20 липня повстання було остаточно придушене без людських втрат. Останній ешелон з полуботківцями відправився на фронт 27 липня.

Про подальшу долю М. Міхновського повідомив у своїх спогадах Павло Скоропадський: «Як мені розповідав пізніше Міхновський, Петлюра, боячись впливу Міхновського, переконав тодішнього командувача Київським військовим округом прибрати з Києва Міхновського, який служив тоді по військово-судовому відомству, в яку-небудь армію, що й було зроблено»¹⁴⁶.

20 липня князь Г. Львов подав у відставку. Всеросійський ЦВК призначив головою Тимчасового уряду О. Керенського. Якраз цього дня німецькі війська прийшли на допомогу австрійцям, які тривалий час відступали. Контрнаступ обернулася катастрофою Південно-Західного фронту. 3 серпня австро-німецькі війська захопили Чернівці.

Щоб посилити дисципліну військ, які розкладалися в умовах панічного відступу, О. Керенський скористався наданими йому надзвичайними повноваженнями і запровадив на фронті смертну кару. Одночасно він зміцнив керівництво Південно-Західним фронтом, усунувши генерала О. Гутора. Замість нього головнокомандувачем фронтом з 23 липня став командир 8-ої армії, яка добре показала себе в боях, генерал Лавр Корнілов. Щоправда, Корнілов залишався на цій посаді лише тиждень. 1 серпня він переїхав зі штабу фронту в Кам'янці-Подільському у Могилів, в Ставку Верховного головнокомандувача, замінивши на цій посаді О. Брусилова.

Під час відступу ставлення вищого генералітету до українізації змінилося. Як і передбачав С. Петлюра, зібрані у власних частинах українські солдати виявилися більш згуртованими, дисциплінованими і боєдатними. 29 липня О. Брусилов викликав С. Петлюру в Ставку і узгодив з ним план досить широкої українізації військ. Використовуючи надану Петлюрою інформацію, «Робітнича газета» писала 2 серпня: «Генерал Брусилов дав згоду на те, що всі, хто призватиметься з України, будуть тут залишені, а також що всі українські військові командири будуть призначені і затверджені

¹⁴⁶ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. С. 127.

на тих самих основах, що й загальноросійські. До раніше призначених для українізації корпусів Верховний головнокомандувач згодився додати ще кілька корпусів, а також одну кінну дивізію»¹⁴⁷.

Залишаючись на короткий час головнокомандувачем Південно-Західним фронтом, Л. Корнілов зустрівся у Кам'янці-Подільському з командиром 34-го корпусу генералом П. Скоропадським. Між ними відбулася розмова, яка вичерпно продемонструвала суто утилітарний підхід вищого командування до проблеми українізації військ. У спогадах колишнього гетьмана, написаних в 1919 р., ця розмова виглядала так:

«Корнілов встретил меня любезно и принял со словами: “Я от Вас требую украинизации Вашего корпуса. Я видел Вашу 56-ю дивизию, которую в 81-ой армии частью украинизировал, она прекрасно дралась в последнем наступлении. Вы украинизируйте Ваши остальные дивизии, я Вам верну 56-ю, и у Вас будет прекрасный корпус”. Эта 56-ая дивизия была временно от меня оторвана и придана 8-ой армии Корнилова, я же был с двумя дивизиями в 7-ой армии. Корнилову я ответил, что только что был в Киеве, где наблюдал украинских деятелей, и на меня они произвели впечатление скорее неблагоприятное, что корпус впоследствии может стать серьезной данной для развития украинства в нежелательном для России смысле и т. д. На это мне Корнилов сказал, прекрасно помню его слова, они меня поразили: “Все это пустяки, главное война. Все, что в такую критическую минуту может усилить нашу мощь, мы должны брать. Что же касается Украинской рады, впоследствии мы ее выясним. Украинизируйте корпус”. Меня эти слова поразили, потому что общее впечатление об украинском движении заставляло думать, что движение это серьезное»¹⁴⁸.

Під час зустрічі з О. Брусиловим С. Петлюра добився згоди на негайне формування чотирьох батальйонів «Спасіння України» безпосередньо в Україні. Несподівана заміна Брусілова Корніловим не стривожила його, тому що новий Верховний давав зрозуміти, що політика в сфері українізації армії триватиме далі.

¹⁴⁷ Робітничка газета. 1917, 20 липня (ст. ст.)

¹⁴⁸ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. С. 64.

9 серпня Петлюра опублікував в газетах відозву «Народе українській!», в якій повідомляв: «Зараз цілий ряд дивізій і корпусів на фронті призначено перетворити в українські, отже невдалеці матимемо велику національну армію. З усіх усюд поспішають до цих дивізій та корпусів українці солдати і офіцери. Форміруються зараз чотири батальйони «Спасіння України» при першому Українському запасному полкові: один курінь (батальйон) в Чернігові, один в Кременчузі, два в Києві. Тисячами і десятками тисяч ідуть українці до своїх братів — в українські дивізії, щоб стати з ними плече до плеча і не допустити до загибелі добра нашого і бути тою непорушною скелею, об яку розіб'ються напади ворога»¹⁴⁹.

С. Петлюра також домовився з Брусиловим, щоб українські офіцери переводилися з різних частин в ті, які призначалися для українізації. На його прохання Ставка розіслала таке розпорядження Верховного головнокомандування начальникам штабів Північного, Західного, Південно-Західного, Румунського і Кавказького фронтів. Кожний офіцер-українець, який бажав перевестися до українізованої дивізії, мусив мати посвідчення від місцевої української громади.

Коли Л. Корнілов став Верховним головнокомандувачем, він, не переглядаючи згоди свого попередника на українізацію частин російської армії, «вдосконалив» її. 3 серпня було підписано наказ про українізацію 10 дивізій в шести корпусах (кожний корпус складався з трьох дивізій). Повністю українізувалися тільки 6-й і 34-й корпуси, в інших під цей підпадали одна або дві дивізії.

Українізація частин російської армії тривала й надалі, але було цілком очевидно, що Тимчасовий уряд і командування армії не бажали зводити українізовані частини в одне велике ціле. Вони залишалися на різних фронтах, а не переводилися на територію України, тобто не ставали цілісною армією, яка могла б підлягати Центральній Раді. Ісаак Мазепа, торкнувшись цієї проблеми, послався на авторитетне судження одного з найближчих співробітників С. Петлюри Володимира Кедровського, який в 1917 р. займався українізацією військ у складі Українського військового генерального комітету. Останній зазначав у спогадах, надрукованих у 1928 р. в редакційній ним американській щоденній газеті

¹⁴⁹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 346.

Володимир Кедровський

«Свобода»: «До кінця серпня 1917 р. організоване українське вояцтво виросло в таку численну силу, що воно вже сміливо могло стати на всьому військовому фронті, що переходив через територію України, і замінити собою всі залоги на Україні. На фронті було 27 українізованих дивізій, а всього було українізованих воїнів коло 4 мільйонів»¹⁵⁰.

Той же Кедровський на схилі життя (помер в Нью-Йорку у 1970 р.) висловився ще точніше: «Українізовані частини лишались за межами України, де вони були оточені переважуючою більшістю московських військ, «верных Временному правительству» й ворожих взагалі українському національному рухові. Не зважаючи на всі заходи й домагання Українського військового комітету, ні одна добре впорядкована з українізованих частин не була переведена на Україну або на один з українських фронтів»¹⁵¹.

За давно накресленим планом услід за селянським і другим військовим з'їздом Центральна Рада мусила підготувати робітничий з'їзд. Зрозуміло, що вся організаційна робота щодо скликання з'їзду, наміченого на 24 липня, мусила виконуватися керівництвом УСДРП. В. Винниченко і С. Петлюра, поглинуті роботою в Генеральному секретаріаті, відсторонилися від цієї роботи, і вона здійснювалася фракцією Київської ради робітничих депутатів.

На робітничий з'їзд прибуло близько 300 делегатів від українських організацій робітництва, що тоді існували, а також українських фракцій загальноросійських організацій. Важка індустрія

¹⁵⁰ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр. Кн. 1. Прага, 1942. С. 29 (далі — Мазепа І. Зазнач. твір).

¹⁵¹ Кедровський В. Українізація в російській армії // Український історик. — 1967, № 3–4 (15–16). С. 74. Див.: Верстюк В. Ф. Лютнева революція. Українська Центральна Рада. Брест // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 178.

України, яка перебувала під впливом загальноросійських партій, особливо партії соціал-демократів-меншовиків, на цьому з'їзді не була представлена. Делегати з'їзду представляли не більше як 40 тис. робітників, переважно сільськогосподарський пролетаріат. З великих підприємств Києва належним чином був представлений тільки завод «Арсенал» (6 делегатів)¹⁵².

На з'їзді була обрана Всеукраїнська рада робітничих депутатів у кількості ста осіб (70 членів УСДРП і 30 — УПСР), яка увійшла до Центральної Ради. До Малої ради з'їзд делегував трьох осіб: Василя Довженка — члена РУП і УСДРП, організатора робітничих профспілок, Йосипа Маєвського, який очолював в УПСР течію конфедералістів, і Миколу Порша — провідного діяча РУП, який пізніше очолював Київський комітет УСДРП. Головою Всеукраїнської ради робітничих депутатів був обраний М. Порш.

Передбачені Другим Універсалом переговори про поповнення Центральної Ради представниками неукраїнської революційної демократії визначилися ще під час перебування в Києві трьох міністрів Тимчасового уряду. Українська частина Малої ради затверджувалася у складі 40 членів: 8 есдеків, 8 есерів, 3 соціалісти-федералісти, 9- від президії Ради, по 3 — від президій рад військових, селянських і робітничих депутатів, один народний революціонер, один трудовик, один позапартійний соціаліст. Меншини дістали 18 місць у Малій раді і 30 % у складі Центральної Ради.

У своєму розширеному складі Мала Рада 28 липня заново затвердила призначених раніше генеральних секретарів і створила чотири нові секретарства. На чолі секретарства шляхів став український есер В. Голубович. Секретарство пошт і телеграфу очолив російський есер, викладач університету Св. Володимира О. Зарубін. Секретарем міжнаціональних справ став соціаліст-федераліст, історик О. Шульгин. Секретарство державного контролю віддали представнику Бунду (Єврейської соціал-демократичної робітничої партії), перукарю за професією М. Рафесу¹⁵³.

¹⁵² Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ. 1998. С. 219–220.

¹⁵³ Українська Центральна рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 179.

29 липня Мала рада одногосно затвердила статут Генерального секретаріату. Після голосування взяв слово Олександр Шульгин, який заявив: «Дозвольте, товариші, вітати вас в день історичної ваги. Ми прийняли наказ, видання якого буде надзвичайно важливе в історії України. Цей наказ є перша конституція України». Своєю заявою його підтримав Михайло Грушевський: «Дозвольте і мені висловити свою радість з приводу того, що тут сталося. Багато років я працюю для здійснення спільного мирного життя народів на нашій території. Я завжди гадав, що не насильством, а взаємними поступками можна встановити спосіб сожителства, який би забезпечив права всіх народів»¹⁵⁴.

Делегація Центральної Ради у складі В. Винниченка, Х. Барановського і М. Рафеса повезла урочисто прийнятий документ в Петроград, на узгодження з Тимчасовим урядом. Їй довелося довго чекати, поки сформується склад другого коаліційного уряду. О. Керенський, який став на чолі нового уряду, тривалий час узгоджував його склад, домагаючись відновлення союзу ліберальної і соціалістичної демократії. Після того, як уряд сформувався, почалися виснажливі переговори з делегацією Центральної Ради, в яких першу скрипку знову-таки відігравали кадети. До них Керенський ставився майже запобігливо, адже вони все-таки погодились увійти в уряд. Після трьох тижнів перебування української делегації в Петрограді, вона повернулася в Київ, щоб потрапити на чергову сесію Центральної Ради, але з порожніми руками. Вже без неї Тимчасовий уряд відкинув «першу конституцію України» і замінив її зовсім іншим документом.

17 (4) серпня О. Керенський підписав «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові». У ньому зазначалося, що дії українського уряду поширюються на п'ять губерній — Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську (без північних повітів останньої). Відступаючи від досягнутої місяцем раніше угоди, Тимчасовий уряд оголошував Генеральний секретаріат своїм органом, а не органом Центральної Ради. Це означало, що український уряд перед Радою не відповідав, працювати разом з нею не був зобов'язаний і лише міг, якщо вважав це за потрібне, подавати

¹⁵⁴ Українська Центральна рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 182.

їй на обговорення своєї пропозиції. Отже, центральний уряд бажав підірвати новонароджені елементи української державності зсередини, шляхом розпалювання конфліктів між законодавчою і виконавчою владами. Генеральний секретаріат фактично позбавлявся виконавчих функцій і ставав лише передавальним органом: губернська влада тепер мусила подавати свої заяви Тимчасовому уряду й одержувати його розпорядження не напряму, як раніше, а через Київ. Та навіть у передаточних функціях український уряд обмежувався: «у негайних і невідкладних» випадках Петроград залишав за собою право безпосередньо зноситися з місцевими органами влади. Нарешті, з компетенції Генерального секретаріату взагалі виключалися військові та продовольчі справи, пошта і телеграф, суд.

Шоста сесія Центральної Ради відкрилася 18 серпня. Дебати з приводу інструкції Тимчасового уряду відбувалися протягом чотирьох днів — з 19 по 22 серпня. З особливою увагою депутати вислухали виступ Христофора Барановського, який знаходився у Петрограді найдовше. Скориставшись скликаною Тимчасовим урядом Всеросійською нарадою губернських комісарів, Барановський провів зустріч з українськими комісарами — А. Вязловим (Волинь), Д. Дорошенком (Галичина і Буковина), М. Іскритським (Чернігівщина), А. Ливицьким (Полтавщина), М. Страдомським (Київ), М. Суковкіним (Київщина). «Всі комісари, — повідомив Барановський, — визнали інструкцію нікчемним актом, але все-таки всі гадали, що її треба прийняти. У нас всіх, які бачили петроградські настрої, була певність в тому, що коли б Центральна Рада одкинула інструкцію, то вороги наші петроградські дуже б цьому зраділи».

Микола Порш підтримав Барановського таким аргументом: «Для нас зостається один вихід — не відкидати цієї інструкції і почати свою революційну роботу. Коли ми віримо в новий підйом революції і революційних сил, революційна демократія найде нові форми боротьби»¹⁵⁵.

Володимир Винниченко назвав одержаний з Петрограда документ «жалю вартим папірцем, котрий може лише викликати

¹⁵⁵ Українська Центральна рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 549.

обурення у кожного українця», але радив його прийняти, наголошуючи на тому, що це тимчасова інструкція тимчасового уряду. Фракція українських соціал-демократів внесла підготовлену ним резолюцію, яку підтримали 227 депутатів. Проти висловилися 16, утрималися 62 депутати¹⁵⁶.

Після довгих зволікань Мала рада 31 серпня затвердила новий склад Генерального секретаріату, в якому вже не було секретарства військових справ. С. Петлюра залишився у складі уряду з правом дорадчого голосу як голова Українського військового генерального комітету. УВГК так і не отримав офіційний статус, продовжуючи працювати, як громадська організація. Петлюрі доводилось працювати, спираючись тільки на свій особистий авторитет і на авторитет Центральної Ради.

5. АРМІЯ ПІСЛЯ КОРНІЛОВСЬКОГО ПУТЧУ

Намагаючись об'єднати навколо Тимчасового уряду суспільство, О. Керенський 13 серпня опублікував постанову про скликання Державної наради. Нарада відбувалася в Москві, в Большому театрі з 25 по 28 серпня. На ній були присутні до 2500 осіб. Серед них — 488 депутатів Державної Думи всіх скликань, 313 делегатів від кооперативних організацій, 188 — від земств, 176 — від профспілок, 150 — від торговельно-промислових і банківських кіл, 147 — від міських дум, 129 — від рад селянських депутатів, 100 — від рад робітничих і солдатських депутатів (делегація ВЦВК), 58 — від національних організацій, 24 — від духовенства. Участь в ній взяли також 15 членів Тимчасового уряду і 33 комісари¹⁵⁷.

За тиждень до наради в Петроград прибув генерал Лавр Корнілов, призначений Керенським 1 серпня на пост Верховного головнокомандувача, щоб вручити Тимчасовому уряду свої пропозиції щодо зміцнення обороноздатності Росії в умовах війни. Він вважав, що в країні мусять існувати три армії: одна в окопах, яка воює, друга — на заводах, які працюють для фронту, і третя — на

¹⁵⁶ Українська Центральна рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 248–249.

¹⁵⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция Энциклопедия. Москва, 1987. С. 121.

залізницях, які підвозять до лінії фронту все необхідне. Робітничі і залізнична армія мусила бути підпорядковані такій саме дисципліні, яка існувала в діючій армії. Корнілов вимагав поширення смертної пари на тил, створення концтаборів для розформованих військових частин, що бунтували, оголошення воєнного стану на залізницях і у промисловості, працюючій для фронту.

Керенський висловив принципову згоду з усіма запропонованими заходами, але разом з керуючим військовим міністерством Борисом Савинковим (який рекомендував призначити Корнілова Верховним головнокомандувачем) умовив генерала почекаати з офіційним поданням. Та наступного дня записка Корнілова з пропозиціями опинилася в редакційному портфелі «Известий ВЦИК». Газета почала друкувати уривки з неї, супроводжуючи їх цькуванням Верховного головнокомандувача.

Після невдалої спроби більшовиків захопити владу в Петрограді почалася поляризація політичних сил. Якщо від початку революції на передньому плані перебували ліві сили, які гуртувалися навколо рад робітничих і солдатських депутатів, то тепер на повний голос заявили про себе праві сили, які консолідувалися навколо офіцерства переважно дворянського походження. На Всеросійському торговельно-промисловому з'їзді утворилася постійно діюча Нарада громадських діячів, яка проголосила своєю метою ліквідацію рад.

О. Керенський відчував виклик, який постав з боку правих сил і зробив спробу заручитися підтримкою революційної громадськості. Його особливо турбувало, як поставиться Московська

Лавр Корнілов

нарада до пропозицій Л. Корнілова. Саме тому записка генерала негайно опинилася в руках журналістів. Аналізуючи у спогадах перебіг наради, він писав: «Найбільш гострою, найбільш напруженою хвилиною з'їзду був виступ головнокомандувача генерала Л. Корнілова. Для лівої частини театру це був символ майбутньої «контрреволюції», для правої — живий «національний герой», який мав поважати «безвольний, перебуваючий у полоні Рад Тимчасовий уряд» і утвердити «сильну владу» у державі». Охарактеризував Керенський і політичний центр, який стояв за Корніловим — Наряду громадських діячів. За його оцінкою, це був центр «білої» Росії, яка тільки народжувалася¹⁵⁸.

Антон Денікін розповідав, що Керенський на Державній нараді намагався перешкодити виступу Корнілова, але це йому не вдалося¹⁵⁹. Поява Корнілова на трибуні була зустрінуто овацією. Та він нічого не повідомив про незгоди з урядом. Лише 9 вересня Верховний головнокомандувач віддав наказ генералу О. Кримо-ву зайняти своїм корпусом Петроград, розігнати ВЦВК і Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів, заарештувати лідерів соціалістичних партій і усунути загрозу більшовицького повстання. Однак корніловський заколот закінчився провалом. 13 вересня в Ставці і в штабах фронтів були заарештовані генерали А. Денікін, І. Ерделі, Л. Корнілов, О. Лукомський та ін.

Як тільки телеграф приніс звістку про виступ Корнілова проти Тимчасового уряду, на об'єднаному засіданні київських рад робітничих і солдатських депутатів утворився Комітет з охорони революції. 10 вересня Мала рада доручила йому опрацювати план оборони Києва і мобілізувати для цього всі живі і матеріальні сили. Виступаючи в Малій раді, С. Петлюра повідомив, що Корнілов має в Києві свою агентуру у вигляді військового комісара Тимчасового уряду на Північно-Західному фронті меншовика І. Кириєнка і командувача Київським військовим округом російського есера К. Оберучева. При першій звістці про заколот він зробив спробу зв'язатися з українськими містами, щоб організувати спільну

¹⁵⁸ Керенський А. Ф. Политика Временного правительства // Современные записки (Париж). Т. 50–52, 1932. Див.: Анин Д. Революция 1917 года глазами ее руководителей. Рим, 1971. С. 335, 337.

¹⁵⁹ Деникин А. В. Очерки русской смуты. Т. 2. Москва, 1991. С. 21.

акцію проти контрреволюціонерів, але нашоувхнувся на небажання цих осіб допустити його до ліній зв'язку, які перебували під контролем військових властей. Коли члени Військового генерального комітету заявили, що мають потребу використати безперервний телеграф, яким користувалися для зв'язку з Петроградом, то Кириєнко і Оберучев відповіли, що УГВК — це приватна організація, яка не має права доступу до безпосереднього спілкування з Тимчасовим урядом. Петлюру підтримала фракція українських есерів, яка запропонувала таку резолюцію: «Зважаючи на вороже відношення командуючого Київського військового округу Оберучева і військового комісара Корнієнка до української справи, а через те на неможливість установити організаційний контакт в справі оборони революції, Центральна Рада вважає дальшу присутність цих осіб на чільних військових постах за небезпечну для свободи і оборони революції в краю». Резолюція була прийнята усіма голосами Малої ради при двох, котрі утрималися¹⁶⁰.

На цьому ж засіданні Малої ради С. Петлюра запропонував відіслати на периферію таку телеграму: «Всім українським частинам військовим та організаціям як фронту, так і тилу, а також усім представникам генерального комітету. Розпоряджень генерала Корнілова, який хоче захопити державну владу в свої руки, слухатися не треба. Українці повинні помагати Тимчасовому Правительству всіма засобами, навіть збройною силою».¹⁶¹ Голова мобілізаційного відділу УВГК Віктор Поплавко у відповідь на телеграму повідомив: «Більше 30 тис. солдат, що знаходяться в розпорядженні комітету, готові до відправки на фронт і чекають його вказівки, щоб піти на ворога»¹⁶².

Комітет по охороні революції, в якому тон задавали ті ж самі Корнієнко і Оберучев, не дуже прислухався до рекомендацій Центральної Ради, хоч про людське око дещо зробив: доручив охорону міста загонам міліції, кадетів і юнкерів, усунув з посади кількох військових і цивільних службовців, які явно висловлювали свої симпатії Корнілову, закрити чорносотенну газету «Киевлянин»,

¹⁶⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 273, 274, 553.

¹⁶¹ Литвин Сергій. Знач. твір. С. 96.

¹⁶² Там само.

провів серію обшуків з метою вилучення нелегальної зброї. 15 вересня, тобто після заколоту, він припинив існування¹⁶³.

Ще до корніловського заколоту С. Петлюра бачив, з якою ворожістю російські генерали ставляться до діяльності очолюваного ним УВГК і взагалі до української справи. Головнокомандувач Південно-Західним фронтом А. Денікін у серпні наказав командувачам армій припинити будь-які зносини з УВГК, а верховний головнокомандувач Л. Корнілов з першого дня перебування на цій посаді заборонив Петлюрі підтримувати безпосередній зв'язок з Ставкою. Спеціальним наказом Корнілов заборонив усім українізованим частинам під загрозою їх розформування листуватися, видавати накази і навчати солдат українською мовою на підставі того, що «жодні відхилення від прийнятих у російській армії статутів неприпустимі»¹⁶⁴.

Загроза національно-патріотичним силам з боку націоналістично налаштованих російських генералів була набагато більшою, ніж з боку постійно слабнучого Тимчасового уряду. Корніловський заколот показав це з особливою силою. Провал його не заспокоїв С. Петлюру. Розуміючи, що контрреволюція здатна знову підняти голову, він задумав утворити постійно діючий Крайовий комітет охорони революції і з цією метою 13 вересня звернувся до Генерального секретаріату з конфіденційним листом.

За його задумом, новий орган мусив конструюватися з представників державних установ і громадських організацій. «Генеральний секретаріат, — писав він, — повинен взяти тільки провід від тої справи в свої руки, спираючись на ті впливові громадські і революційні організації, що представляють інтереси широких кіл революційної демократії. Притягаючи до участі в цій справі такі організації і працюючи з ними у тісному контакті, Генеральний Секретаріат міг би створити в нашому краї ту дужу силу, на яку можна спертися в боротьбі з контрреволюцією і тим захистити інтереси України і цілої держави»¹⁶⁵.

¹⁶³ Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). Київ, 1998. С. 49 (далі — Сідак В. С. Зазнач. твір).

¹⁶⁴ Верстюк В. Ф. Лютнева революція. Українська Центральна Рада. Брест // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 180–181.

¹⁶⁵ Сідак В. С. Зазнач. твір. С. 50.

До складу новоутвореного органу повинні були увійти один або два представники таких організацій: Українського військового генерального комітету, Всеукраїнської ради військових депутатів, Ради робітничих депутатів Київського округу, Головного комітету Південно-Західних залізниць, Поштово-телеграфного союзу, Ради Київського округу шосейних і водних шляхів, Генерального секретаріату. Отже, колективними силами цього органу планувалося зробити структури, які контролювали стратегічні сфери життєдіяльності — транспорт, шляхи сполучення, засоби зв'язку.

Задуманому органу державної безпеки передбачалося надати права «робити струси у окремих осіб і в інституціях, усувувати з посад і арештовувати осіб, про яких в Крайовому комітеті будуть певні відомості щодо їх небезпечності для революції, переглядати листування, робити інші заходи і вживати міри, що будуть викликані обставинами і характером боротьби з контрреволюцією». Комітет мусив мати право використовувати у разі необхідності резерви і можливості органів влади та громадських організацій. У листі підкреслювалося: «Вся збройна сила, мобілі, спеціальні вагони або навіть паровози та вагони, кому б вони не належали, Крайовий комітет має право на певний час, в залежності від обставин, взяти до своїх рук для вжитку у боротьбі з контрреволюцією»¹⁶⁶.

Зберігся протокол наради, скликаної Петлюрою 15 вересня, щоб обговорити у вузькому колі деталі конфіденційного листа Генеральному секретаріату, Нарада додала профспілки до переліку організацій, які мусили сформувати крайовий орган безпеки. Питання про керівництво ним розв'язувалося так (поза сумнівом — за погодженням з Петлюрою, який в цей час не входив до уряду): комітет очолює один з членів Генерального секретаріату, а заступник голови обирається самим комітетом. Рекомендувалося створити при комітеті такі комісії: військову, інформаційну, слідчу, в разі потреби — й інші. Була затверджена остаточна назва установи: Крайовий комітет оборони нового ладу при Генеральному секретаріаті¹⁶⁷.

¹⁶⁶ Сідак В. С. Зазнач. твір. С. 51.

¹⁶⁷ Там само. С. 52.

Після повалення самодержавства в Україні діяли різноманітні політичні сили з різноспрямованими інтересами. Зокрема, більшовики активно розбудовували, у тому числі на німецькі гроші, загони бойовиків-червоногвардійців, маючи намір використати їх під час встановлення своєї диктатури. За неповними даними, в дев'яти українських губерніях впродовж листопада 1917 р. — квітня 1918 рр. існували загони чисельністю в 45,9 тис. червоногвардійців¹⁶⁸. Спроба створити орган безпеки з широкими повноваженнями свідчила про розуміння Петлюрою всієї складності ситуації, в якій перебували борці за національну державність.

Та не так сталося, як гадалося. 17 вересня Генеральний секретаріат під головуванням В. Винниченка зібрався у неповному складі, щоб розглянути лист С. Петлюри і протоколи наради, присвяченої його обговоренню, після чого виніс таку резолюцію: «Заслухавши доклад т. Петлюри і вважаючи, що окремих орган по охороні революції не є потрібні в сучасний момент, Генеральний секретаріат вважає можливим, щоб Генеральний секретар по внутрішніх справах утворив би при своєму секретаріаті відповідний дорадчий орган для контакту з громадськими інституціями»¹⁶⁹. На противагу органу державної безпеки, дорадчий орган при секретарстві внутрішніх справ був явно непотрібним, і про нього більше не згадували. Пропозиція С. Петлюри, яка могла за умови її реалізації істотно вплинути на перебіг Української революції, залишилася забутою.

Коли виступ Л. Корнілова зазнав невдачі, О. Керенський зробив спробу відновити той фундамент, на якому тримався Тимчасовий уряд — угоду між ліберальними і соціалістичними партіями. Не втрачаючи жодного дня, він почав переговори з партією Павла Мілюкова про забезпечення роботи коаліційного уряду. Натомість центральні комітети меншовицької та есерівської партій заявили, що не дадуть своїх міністрів в уряд, якщо у ньому залишиться партія народної свободи. Кадети не робили таємниці з того, що вони співчують поглядам Корнілова про сильну державну владу.

¹⁶⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. Москва, 1987. С. 249.

¹⁶⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 276.

Отже, Керенський залишився з надзвичайними повноваженнями, наданому на його вимогу кабінетом міністрів 9 вересня, але без підтримки з боку соціалістичних партій й відповідно — есеро-меншовицької більшості ВЦВК. На додаток, в робітничій секції Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів після останніх виборів стали переважати більшовики. В ніч на 14 вересня загальні збори Ради робітничих і солдатських депутатів на пропозицію Льва Каменєва уперше ухвалили проект більшовицької революції про поточний момент. В ньому містилася вимога негайно усунути уряд, очолюваний Керенським.

Опинившись без уряду, фактично розпущеного ним 9 вересня, Керенський оголосив 14 вересня про передачу влади Директорії у складі п'яти осіб: його самого як міністра-президента, міністра закордонних справ М. Терещенка, військового міністра О. Верховського (призначеного на цю посаду 12 вересня в нагороду за відмову підтримати Корнілова), морського міністра Д. Вердеревського та міністра пошт і телеграфів О. Нікітіна. В день утворення Директорії ВЦВК висловив їй довіру як тимчасовому органу виконавчої влади. Разом з виконкомом Ради селянських депутатів він 27 вересня скликав Демократичну нараду з наявних в столиці представників рад, профспілок, кооперації, армійських і флотських організацій, національних установ тощо. Всього зібралось 1582 делегати.

Тим часом президія Петроради, погрожуючи відставкою, почала вимагати скасування резолюції Л. Каменєва, оскільки в ніч на 14 вересня на засіданні не виявилось кворуму. 23 вересня Рада зібралася в повному складі: була присутня тисяча депутатів. Всупереч очікуванням президії більшістю голосів була прийнята пропозиція більшовиків привести її склад у відповідність з наявною чисельністю соціалістичних партій в раді. 8 жовтня відбулися перевибори Петроради. Замість М. Чхеїдзе головою став Лев Троцький, якого VI з'їзд РСДРП(б) прийняв в більшовицьку партію з великою групою міжрайонців (соціал-демократів, які раніше зберігали організаційну відокремленість від більшовиків і меншовиків). Само собою зрозуміло, що резолюція Петроради про владу від 14 вересня скасована не була. 18 вересня в Москві на спільному засіданні рад робітничих і солдатських депутатів 18 вересня

теж була прийнята більшовицька резолюція про владу з доповненням, що новий склад уряду мусить бути сформований і затверджений Демократичною нарадою.

Однак Демократична нарада зайшла в глухий кут. Спочатку вона погодилася з тим, що коаліція соціалістів з буржуазією можлива, потім внесла в цю резолюцію поправку щодо доцільності виключення з коаліції партії народної свободи і, нарешті, переважною більшістю голосів відхилила кінцеву редакцію резолюції. Рятуючи становище, президія Демократичної наради 3 жовтня виділила з її складу представників всіх груп і фракцій пропорційно чисельності делегатів і створила постійно діючий дорадчий орган при уряді — Всеросійську демократичну раду. Це мав бути представницький орган, перед яким Тимчасовий уряд мусив нести відповідальність до скликання Установчих зборів. 5 жовтня, в останній день роботи Демократичної наради був затверджений склад цього органу.

О. Керенський скористався безпорадністю Демократичної наради, щоб розпочати формування нового складу Тимчасового уряду. 6 жовтня відбулося перше (і єдине) засідання Демократичної наради. На ньому було схвалена угода меншовиків та есерів з кадетами про створення нової урядової коаліції. 15 жовтня Тимчасовий уряд змінив статус і чисельність Демократичної ради. Вона дістала тільки законодорадчі функції: право обговорювати законопроекти, за якими уряд визнавав необхідним мати висновок Ради. Змінилася й назва органу; який став називатися Тимчасовою радою Російської республіки (скорочено — Передпарламентом).

О. Керенському вдалося після провалу корніловського заколоту справитися з урядовою кризою, але становище в армії і відносини третього коаліційного уряду з Центральною Радою ставали все більш заплутаними. Після того, як Керенський взяв на себе обов'язки Верховного головнокомандувача і призначив генерала Ніколая Духоніна начальником свого штабу, він вирішив порозумітися з Українським військовим генеральним комітетом, який раніше ігнорував разом з усіма російськими генералами. 22–23 вересня в Ставці відбулася його зустріч з делегацією УВГК у складі С. Петлюри, В. Кедровського і П. Скрипчинського.

Українська делегація висунула свої вимоги щодо українізації російської армії з 13 пунктів. Передусім йшлося про те, щоб переіменувати 27 українізованих дивізій на українські і поповнювати їх виключно українцями, а при нагоді перевести ці дивізії на український фронт; українізувати командний склад, штаби, інженерні, транспортні, артилерійські та лікарняні установи; Чорноморський флот комплектувати надалі тільки українцями; урівняти в правах національні військові організації (ради) із загальновійськовими комітетами; визнати повноправними (як комісари) представників УВГК або уповноважених відповідних рад при штабах українізованих дивізій, корпусів, а також при всіх штабах армій та фронтів, де є українські військовики. Реалізація цих вимог фактично призвела б, як розраховував С. Петлюра, до появи української армії. Керенський погодився визнати українськими 15 дивізій, але не дав Н. Духоніну вказівки реалізувати цю домовленість¹⁷⁰.

Однак сподівання С. Петлюри, як і всіх інших лідерів Центральної Ради, на відокремлення української армії зі складу російської виявилися побудованими на піску. Йшлося навіть не про те, що керівники російської держави і армії, починаючи з Керенського, були налаштовані негативно, хоч і давали обіцянки, щоб заспокоїти українців. Сама армія, не виключаючи її українізованих дивізій, швидко втрачала боєздатність під впливом поразок на фронті і більшовицької агітації. Процес її розкладу став помітним ще до корніловського заколоту. Л. Корнілов, коли став Верховним головнокомандувачем, розпорядився розформувати 59 дивізій, які остаточно розклалися і втратили боєздатність¹⁷¹.

Виступ Корнілова проти Тимчасового уряду остаточно підірвав військову дисципліну і поляризував відносини між офіцерським корпусом, вагома частина якого не могла не співчувати Верховному головнокомандувачеві, і солдатською масою. Свідок тих подій Дмитро Дорошенко не уникнув патетики, розповідаючи про них уже як історик через півтора десятка років: «В армії всяка дисципліна впала остаточно, вона обернулася в мільйонову масу

¹⁷⁰ Верстюк В. Ф. Лютнева революція. Українська Центральна Рада. Брест // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 194

¹⁷¹ Френкин М. Русская армия и революция. 1917–1918. Мюнхен, 1978. С. 424.

узброєних і озлоблених людей, які втратили над собою всяку владу, і які відтепер були страшні не зовнішньому ворогу, а мирному обивателю. Село на Україні, яке було до сього часу в масі своїй спокійне, почало ворухитись. Тепер уже стало ясно, що на Україну насувається мара анархії — і з півночі, з Московщини, і з заходу, з фронту, де бушувала міліонова, зовсім розложена, розагітована і розбещена солдатська маса»¹⁷².

16 жовтня в Києві відбувся з'їзд губернських і повітових комісарів. Найтяжча ситуація, як вони повідомили, склалася в губерніях, які прилягали безпосередньо до фронту. Д. Дорошенко навів деякі уривки з їх доповідей в якості ілюстрації становища, що склалося. Комісар Волинської губернії А. Вязлов повідомляв: «10 жовтня солдати вчинили погром у місті Острозі; вони ж погромили м. Полонне; по губернії ідуть масові порушення права на аграрним і лісовим ґрунті; нема в губернії села, де не було б таємної гуральні». Комісар Летичівського повіту на Поділлі Карначов казав, що перехід військ через губернію є рівнозначним з татарським наїздом; в цих повітах знищено все: знищено засіви, худобу, птахів, випущено воду зі ставів, зруйновано оселі. Солдати гвалтували жінок. В тих повітах, де перейшло військо, zostалися на селах чорні обгорілі стовпи»¹⁷³.

Подібну картину зобразив і Павло Христюк, навіть тими ж словами, тому що обидва історики користувалися тими самими доповідями комісарів¹⁷⁴.

Користуючись повідомленнями, які надходили в цей час до Генерального секретаріату, газета «Нова Рада» 4 (17 за нов. ст.) жовтня 1917 р. написала в передовій статті: «Звідусіль, а найбільше з правого боку Дніпра, губерній Подільської, Волинської й Київської йдуть до Генерального секретаріату розпачливі телеграми про те, що настала страшна анархія, ідуть грабунки, нищення громадського добра і різанина... Чинять бешкети, грабунки і насильства не тільки дезертирські загони, але й регулярне військо, що стоїть на Україні або приходить на фронт чи одходить в резерви

¹⁷² Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954 (фотодрук з ужгородського видання 1930 р.). С. 146.

¹⁷³ Там само. С. 150.

¹⁷⁴ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. II. Відень, 1921. С. 14.

в тил. Поле, хата, будинок, збіжжя та всяке господарське добро, навіть життя нищиться й плюндрується через брак представників влади з усею силою авторитету й оружною допомогою. Край стає жертвою лиха, тяжкого, страшнішого од війни й пошести».

Всі соціалістичні партії, не виключаючи більшовиків, які приховували свою комуністичну суть під соціал-демократичною машкарою, з надзвичайною увагою ставилися до гарнізонних рад солдатських депутатів і фронтових солдатських комітетів. В багатомільйонній армії вони бачили союзника у вигляді «сірої худобинки» і противника в особі офіцерів та генералів. Головним завданням цих партій було поглиблення завжди існуючого відчуження між солдатами та офіцерами, а основним методом пропагандистської роботи у військах — руйнування воїнської дисципліни. Включившись в урядову коаліцію, есери і меншовики почали турбуватися про посилення боєздатності армії, тоді як більшовики активізували дезорганізаційну роботу в гарнізонах і на фронтах. Характеризуючи цю роботу в 1929 р., один з керівників КП(б) У Володимир Затонський писав: «Програма наша була тоді дуже проста: Геть війну! Йди додому! Негайно забирай землю!»¹⁷⁵.

Тимчасовий уряд виявився нездатним повною мірою налагодити забезпечення багатомільйонної армії всім необхідним — зброєю, амуніцією, продовольством. Найбільше армію хвилювали питання, вирішення яких відкладалося аж до скликання Установчих зборів, перш за все — про поділ поміщицьких земель. Після літніх поразок на фронті солдат щоразу більше охоплювали антивоєнні настрої. Опрацьовуючи наказ своїм представникам на Демократичну нараду, Всеукраїнська рада військових депутатів 22 вересня зажадала від них домагатися нового, суто соціалістичного складу Тимчасового уряду, припинення війни, здійснення соціальних і національних реформ, не відкладаючи розв'язання нагальних проблем до скликання Установчих зборів¹⁷⁶.

На ґрунті зростаючої анархії, продовольчих утруднень, дефіциту товарів та швидко зростаючої дорожнечі в місті, на селі і в армії

¹⁷⁵ Затонський В. Уривки зі спогадів про українську революцію // Літопис революції. 1929, № 4. С. 152

¹⁷⁶ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. С. 757.

стали поширюватися антисемітська агітація і погромні настрої. Перші ексцеси, як засвідчував авторитетний дослідник єврейського питання І. Чериковер, були зареєстровані ще на початку революції. Далі він писав: «Після поразки під Тарнополем влітку 1917 р. страшенно посилюється розвал армії, який потяг за собою серйозні політичні наслідки. Примітивна більшовицька агітація серед солдатів мала надзвичайний успіх. Смертельно втомлені і здичавілі солдати стали самовільно кидати фронт. Виникла самочинна демобілізація, відкрите дезертирство, втеча в запілля. По дорозі солдати громили маєтки і містечка. Погром гуралень і складів набрав масового характеру. Стихія бунту і природного протесту часом вироджувалася в п'яні погроми й дикі звірства, подібні тим, які відступаюча з Галичини російська армія вчинила в Тарнополі й Калуші. Погромивши ці міста, солдати стали грабувати, гвалтувати і вбивати, при чому постраждало головним чином єврейське населення. За наказом командувача армією за ці погроми розстріляли 14 солдатів... Україна була лише територією, де погроми дістали своє хрещення... Учасниками погромів були не вихідці з України, в усякому разі — не лише вони, а взагалі російські солдати»¹⁷⁷.

Тимчасовий уряд визнавав, що під впливом агітації екстремістських політичних сил і викликаних тривалою війною злигоднів в країні поширюються анархія і погромні настрої. На нараді, що відбулася 12 жовтня під головуванням заступника міністра-президента Олександра Коновалова, була прийнята така резолюція: «Анархія зростає. У цілому ряді міст відбуваються великі неприємності й погроми на ґрунті переважно харчових неполадок. Зворушення часто, особливо на півдні, набирають антиєврейського характеру. Помітну роль в керівництві безладом у деяких місцевостях грають діячі «Союза русского народа», що поширюють прокламації із закликом до єврейських погромів і відновлення монархічного ладу... У Києві російські монархісти ширили антисемітські прокламації, в яких говорилося: «Проснись, русский народ! Недавно светило солнышко, в Киев приезжал русский царь, а теперь всюду жидаы. Сбросим это ярмо, мы не можем этого

¹⁷⁷ Чериковер И. М. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1928 г. Берлин, 1923. С. 50, 51.

терпеть. Они доведут родину до гибели. Долой жидов. Соединись, русский народ!»¹⁷⁸. Однак уряд, паралізований антидержавною агітацією більшовиків, які вміло використовували «неусвідомлений соціалізм» народних низів, щоб оволодівати радами робітничих і солдатських депутатів, вже не міг впливати на події достатньою мірою.

Через півтора місяці після призначення на посаду військового міністра перспективного 30-річного генерал-майора Олександра Верховського О. Керенський одержав від нього рапорт про відставку: міністр відчував себе цілком безсилим. 2 листопада його запросили в Передпарламент, депутати якого бажали почути об'єктивну інформацію про стан збройних сил. Верховський намалював картину, яка всіх приголомшила. Далі — за протоколом¹⁷⁹:

«Визначивши загальну кількість російських військ в 10,2 мільйони, міністр уточнив, що шість мільйонів перебувають на фронті, а інші — в тилу і в різних організаціях. Держава не може тримати таку чисельну армію. Її варто було б зменшити до дев'яти мільйонів шляхом демобілізації, однак, згідно з міністром продовольства, країна не може прогодувати більше семи мільйонів. Зменшення армії до останньої цифри наштовхується на опір Генерального штабу... Міністр далі оголошує цифри, які свідчать, що харчування армії постійно погіршується і що становище в цьому розумінні на Північному фронті стає навіть критичним. В плачевному стані знаходиться також постачання армії одягом і взуттям. Що стосується настрою армії, то він дуже низький і в солдат, і в офіцерів. Кількість дезертирів досягає щонайменше двох мільйонів...

Закінчує свою доповідь військовий міністр таким чином: «Треба сказати, що ми не можемо продовжувати війну; в усякому разі він, Верховський, не може більше залишатися військовим міністром і просив уже міністра — голову знайти йому наступника. Міністр не вірить в плани оздоровлення армії, які, будучи чудовими самі по собі, у наявних умовах є тільки паліативом. Якщо більшовики досі не захопили влади, то тільки тому, що вони боялися фронту, однак хто може гарантувати, що через п'ять днів (коли

¹⁷⁸ Іваніс Василь. Симон Петлюра — Президент України. С. 139, 140.

¹⁷⁹ Предложение генерала А. И. Верховского // Анин Д. Революция 1917 года глазами ее руководителей. С. 365, 368–370.

відбудеться Другий з'їзд рад), вони не візьмуть владу? Вказавши на те, що пропаганда проти війни фінансується Німеччиною, він підкреслив, що один — єдиний шлях протистояти силам розкладу — це негайне укладення миру. Мир оздоровить армію і дозволить успішно покінчити з анархією і на фронті, і в тилу. Міністр додає (у відповідь на поставлені йому запитання), що у випадку укладення миру навіть співчуваючі більшовикам частини і комітети взяли б участь у придушенні спроб захоплення влади більшовиками. Вказавши (у відповідь на заперечення деяких учасників засідання), що ніхто ще не давав союзникам чесного й відвертого звіту про істинне становище в армії, Верховський заявляє: якщо нема можливості одержати кращих умов миру, треба укласти той, який є можливим, інакше ми скотимося в прірву.»

Поступове сповзання російської армії в прірву мусило б занепокоїти лідерів Центральної Ради. Адже вона спиралася на підтримку українізованих полків, що були частиною цієї армії. Більшовики, які значно більшою мірою, ніж монархісти, розхитували армію, потурбувалися створювати власні збройні сили для захоплення влади. Натомість Центральна Рада сподівалася зберігти дисциплінованість українізованих полків... Її лідери, за винятком С. Петлюри, переоцінювали загрозу з боку Тимчасового уряду і недооцінювали небезпеку, яка йшла від більшовиків. Тим часом ленінська партія неухильно збільшувала свої впливи в Україні, не відчуваючи перешкод з боку національно-визвольних сил ні в пропагандистській діяльності, ні в нарощуванні чисельності червоногвардійців. У зв'язку з цим слід розглянути ставлення українських соціалістів до парамілітарної громадської організації, яка народжувалася в Україні — загонів «вільного козацтва».

Вільнокозачий рух народився навесні 1917 р., коли у Звенигородському повіті на Київщині почали виникати збройні загони для підтримки громадського порядку. Зброї в українському селі після трьох років війни було вдосталь. Нижчою організаційною ланкою озброєних козаків вважалася сотня, яка утворювалася в кожному селі. Чисельність її залежала від величини села і кількості добровольців. Сотні формувалися з невійськовозобов'язаних чоловіків віком від 19 років. Ті, хто мав йти на військову службу або тимчасово був звільнений з армії, теж могли записуватися

до сотні, але окремим списком. Сотні однієї волості формувалися в курінь, який на загальних зборах обирав курінного отамана, скарбника та писаря. Канцелярії при куренях і кошах утримувалися за рахунок членських внесків козаків. «Вільне козацтво» було не тільки охоронною, але й просвітницькою організацією. Старшина зобов'язувалася створювати бібліотеки при кожній сотні і проводити ідейно-політичну та культурно-просвітницьку роботу. Як правило, отаманами ставала сільська інтелігенція, яка пройшла вишкіл війни¹⁸⁰.

На всеукраїнський рівень ідею вільнокозацького руху виніс Другий військовий з'їзд. Вислухавши повідомлення представника «вільного козацтва» в засіданні 22 червня, член президії з'їзду, український есер Іван Гаврилюк, який головував на засіданні, привітав Звенигородський кіш від імені з'їзду як силу, здатну протистояти анархії і сваволі, після чого запропонував підпорядковувати загони «вільного козацтва» Українському військовому генеральному комітету¹⁸¹.

С. Петлюра прихильно поставився до цієї ідеї і створив в УВГК відділ «вільного козацтва» на чолі з членом Центральної Ради Аполлоном Певним. 21 вересня він зробив доповідь про вільнокозацький рух на засіданні Генерального секретаріату, але не зміг переконати секретарів у важливості проблеми. Для ознайомлення з нею уряд вирішив надіслати спеціальних комісарів на місця, «на підставі всіх даних виготовити мотивовану записку й роздати її секретарям для обмірковування».¹⁸² 5 жовтня Петлюра поставив на розгляд уряду розроблений в УВГК законопроект про «вільне козацтво», але добився тільки такої резолюції: «Вислухано доклад голови Військового комітету в справі законопроекту про «Вільне козацтво». По обміні думками постановлено: перейти до обговорення самого законопроекту в одному з ближчих засідань»¹⁸³.

12 жовтня Генеральний секретаріат виступив з декларацією, в якій характеризувався його дії на найближчий період.

¹⁸⁰ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ, 2010. С. 72–73.

¹⁸¹ Щусь О. Й. Зазнач. твір. С. 39.

¹⁸² Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 99.

¹⁸³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 315.

Визнавалася, зокрема, необхідність затвердження Секретарства військових справ, яке мусило займатися організацією українських військових частин: «будучи органічною потребою відродженої української нації, вона (організація. — *Авт.*), як показали факти, стає позитивним фактором як в справі оборони на фронті, так і в справі охорони революції в державі». Урядова декларація приділила увагу й проблемі «вільного козацтва», але в такому ракурсі: «Війна, економічне винищення держави несуть за собою темне, несвідоме невдоволення широких народних мас. На цьому ґрунті ростуть анархія і контрреволюція. Генеральний секретаріат через Секретарство внутрішніх справ буде всіма силами рішуче боротись зо всіма проявами проявляти безладдя і контрреволюційними замахами за допомогою демократичних органів місцевого самоврядування. На тому ж ґрунті війни і економічної руйни в краю поширюється епідемія грабежів, самосудів, анархістичних виступів безвідповідальних груп. Генеральне секретарство внутрішніх справ вважає за найкращий спосіб боротьби з цим лихом активну, організовану самодіяльність і самооборону людності. Для того Секретарство виробляє законопроект про організації «Вільного козацтва», які силою самого життя, здорового інстинкту широких демократичних мас стали виникати по всіх усядах України. Правильно організоване, організаційно зв'язане з вищим органом влади революційної демократії краю — Генеральним секретаріатом, «Вільне козацтво», що буде в розпорядженні органів місцевого самоврядування, має стати твердою опорою Секретарства внутрішніх справ у боротьбі з елементами безчинства і злодіяцтва»¹⁸⁴. Цього не відбулося.

Отже, Володимир Винниченко як голова уряду, генеральний секретар внутрішніх справ і безсумнівний автор цієї декларації, фактично вилучав «Вільне козацтво» з підпорядкування Секретарства військових справ (якого, слід визнати, не існувало) і підпорядковував його Секретарству внутрішніх справ. Такий крок виглядав логічним, коли взяти до уваги, що боротьба з безладдям та анархією покладалася на це секретарство. Проте фактичної передачі «Вільного козацтва» з підпорядкованості УВГК цьому

¹⁸⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 323–324

секретарству це відбулося. Обтяжений більш важливими справами, уряд ухилився від розробки і розгляду задекларованого законопроекту.

Виконуючи вказівку С. Петлюри, УВГК розіслав понад 3 тис. анкет і на середину жовтня одержав 278 відповідей. В 253 відповідях ідея створення всеукраїнської парамілітарної організації схвалювалася, негативними були лише три відповіді. На цей час відділ А. Певного зареєстрував 72 осередки «вільного козацтва» з 15 586 членами, з них в Київській губернії — 40 (12943 члени), Полтавській — 11 (605 членів), Катеринославській — 5 (783 члени), Подільській — 5 (605 членів), Харківській — 2 (75 членів). Зареєстровані були тільки ті громади, які надіслали в УВГК протоколи установчих зборів та списки членів. Військовий комітет мав відомості про три сотні незареєстрованих громад загальною чисельністю до 40 тис. членів¹⁸⁵.

Одразу після оголошення урядової декларації В. Винниченко зібрав з'їзд губернських і повітових комісарів, про який уже згадувалося. Пропозицію про залучення осередків «вільного козацтва» до підтримки громадського спокою він поставив в центрі дводенних дискусій. Виявилось, що одні комісари вважали за необхідне підтримати цей рух, але інші стверджували, що озброєння населення призведе до кривавих сутичок на соціально-класовому ґрунті. Під час голосування резолюції голоси поділилися майже навпіл. Більшістю в 25 голосів проти 20 при 5 тих, хто утримався, комісари висловилися проти державної підтримки руху, мотивуючи свою позицію тим, що «завдяки некультурності, неорганізованості і нахилу широких мас іти за різними демагогічними гаслами, озброєння широких верств людності може знищити завойовану свободу і стати на перешкоді заведенню ладу на місцях»¹⁸⁶.

Розповідаючи про суперечливе ставлення з'їзду комісарів до «Вільного козацтва», В. Винниченко в 1920 р. знаходив таке пояснення: «Особливо цей рід самооборони населення розширився у прифронтовій смузі, де найбільше було дезертирства й грабіжництва. Через те на тому самому з'їзді комісарів ті комісари, що

¹⁸⁵ Верстюк В. Ф. Лютнева революція. Українська Центральна Рада. Брест // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 192–193.

¹⁸⁶ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 150.

Дмитро Дорошенко
Фото 1918 р.

у комісарському з'їзді, де висловився за підтримку руху «Вільного козацтва». Негативне ставлення більшості комісарів він так пояснював в опублікованій уперше в 1930 р. монографії: «Провінціальна адміністрація на місцях опинилася майже скрізь в руках революційної демократії, яка дуже підозріло ставилася до всіх поміркованих і консервативно настроєних людей, скрізь добачаючи «контрреволюцію». Спираючись на різні революційні комітети, а особливо на ради солдатських депутатів, вона вживала дуже часто й насильства, щоб не дати своїм противникам чим-небудь виявляти діяльність: розганяла збори, не дозволяла друкувати відозви, а то й просто арештовувала під закидом «контрреволюції» ...Своє бажання зберегти власність і взагалі не допустити до соціалістичних ексцесів доводилося висловлювати дуже обережно. Взагалі консервативні елементи українського суспільства були дуже затерті й зтероризовані демагогією лівих партій»¹⁸⁷.

Мабуть, варто навести й оцінку «вільного козацтва» гетьманом Павлом Скоропадськими у спогадах, написаних на свіжих слідах

були з прифронтових губерній, гаряче обстоювали необхідність підтримки й розвитку сієї корисної й природної організації населення. А комісари з дальших губерній, де ця організація ще не встигла прищепитись, побоювалися її, страхалися «самочинності» й були проти неї»¹⁸⁷.

По-іншому звучить пояснення Д. Дорошенка, якого Тимчасовий уряд у вересні призначив комісаром Чернігівської губернії. Він брав участь

подій, у 1919 р.: «Спочатку це Козацтво не переслідувало цілком певної соціалістичної мети. Створювалися воно, головним чином, для підтримки порядку. Крім того, селянська молодь, почасти і старші селяни охоче приставали до козацьких організацій: менш свідомі заради шапок з китицею і жупанів, більш свідомі захоплювалися романтичними картинами минулого. Було багато козацьких організацій, хоч би на Полтавщині, які склалися з хліборобів, переважно заможних, а цей сорт людей аж ніяк не можна звинувачувати у зайвому соціалізмі. Поруч з ними деякі сотні приймали вже подобу старих гайдамацьких організацій. На чолі останніх звичайно стояли всіляки авантюристи, рідко ідейні, здебільшого такі, що мали в тому особистий інтерес, а то й просто шукали зручний випадок пожитися чужим добром. Все, таким чином, залежало від того, хто стояв на чолі частин: будь то сотня, полк або кіш»¹⁸⁹.

Неоднорідність оцінок вільнокозацького руху сучасниками пов'язана з соціальною неоднорідністю українського селянства. Як правило, його незаможна частина, почасти внаслідок особливої гостроти соціальних суперечностей, почасти під впливом більшовицької пропаганди, що грала на цих суперечностях, вимагала влаштувати «чорний переділ» орних земель, який передбачав не тільки експропріацію поміщицької власності, але й зрівняльний підхід до селянського землекористування. Натомість заможна частина селян, серед якої й розпочався вільнокозацький рух, відстоювала законність права приватної власності на землю і врегулювання аграрної проблеми методом реформ, а не експропріацій. Слід звернути особливу увагу на таке спостереження П. Скоропадського: залежність селянських загонів від провідників. Внаслідок такої залежності одні загони ставали захисниками національного державотворчого процесу, а інші підривали його зсередини.

У жовтні 1917 р. в Чигирині відбувся всеукраїнський з'їзд вільнокозацького руху, на якому була створена національна організація «Вільного козацтва». На з'їзд прибуло 2000 делегатів, які представляли близько 60 тис. козацьких громад. З'їзд розглянув і схвалив проект статусу «Вільного козацтва», вироблений

¹⁸⁷ Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. Київ ; Відень, 1920. С. 52–53.

¹⁸⁸ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 78.

¹⁸⁹ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. С. 82.

*Учасники I Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва.
Чигирин, жовтень 1917 р.*

в УВГК, обрав головним отаманом козаків командира Першого українського корпусу генерала П. Скоропадського і звернувся до громадян України з відозвою, в якій охарактеризував свою організацію як «міцну узброєну силу для боротьби з грабіжем і насильством і для оборони свободи й прав, завойованих революцією»¹⁹⁰.

2 і 3 листопада Генеральний секретаріат в останні раз розглядав питання, пов'язані з «Вільним козацтвом» як загальноукраїнською організацією. Було вирішено затверджений урядом проект статуту передати на розгляд Центральної Ради. Однак більшовицький переворот в Петрограді перевів Україну в цілком нову політичну реальність.

У вересні-жовтні 1917 р. С. Петлюра практично усунувся від роботи в Генеральному секретаріаті. Тим більше, що його участь в урядових засіданнях була суто символічною. Як голова УВГК в статусі громадської організації він не мав права голосу. Весь його час поглинала робота по створенню національної армії. Проте вона не давала істотних результатів, тому що Тимчасовий уряд

¹⁹⁰ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 151.

послідовно і наполегливо чинив фінансову обструкцію Центральній Раді.

16 (3 за ст. ст.) жовтня Петлюра від імені УВГК звернувся через газету «Народна воля» до української громадськості із закликом матеріально підтримати формування національної армії. «Зараз цілий ряд дивізій і корпусів на фронті, — зазначалося в цій відозві, — перетворюються в Українські, отже, незабаром матимемо велику національну армію. З усіх усюд поспішають до сих дивізій та корпусів Українці — солдати та офіцери. Тисячами і десятками тисяч їдуть українці до своїх братів в українські дивізії, щоб стати з ними плече до плеча і не допустити до загибелі добра нашого і бути тою непорушною стелею, об яку розіб'ються напади противника»¹⁹¹.

Намальована у відозві картина виглядала аж надто оптимістично, адже російська армія розвалювалася на очах. Проте громадськість треба було підбадьорити: «Зігрійте любов'ю Ваших синів в братів Ваших, що на фронтах в Українських дивізіях боронять наш край і життя своє оддають для цього; покажіть їм, що Ви пам'ятаєте про них. Допоможіть тим жінкам солдатів, що опинились зараз без помочі і не мають змоги впоратись з хазяйством. Збирайте зокрема для наших Українських дивізіій подарунки, і все, що Ви дасте і пожертвуєте, все це ми перешлемо нашим воякам-братам на фронті»¹⁹².

Зосередившись на підготовці чергового Всеукраїнського військового з'їзду, Петлюра відвідав фронтові з'їзди. Виступаючи на з'їзді Південно-Західного фронту, який тривав з 17 по 23 жовтня у Бердичеві, він наголосив: «Тільки своє військо може спасти справу... Позаяк настав час демобілізації війська, котре зруйнує остаточно Україну, то ми повинні організувати Українське Військо не тільки для фронту, а й для того, щоб забезпечити себе від руїни»¹⁹³.

В інтерв'ю «Народній волі», опублікованому 27 (14 за ст. ст.) жовтня, Петлюра поділився своїми враженнями з двох фронтових з'їздів в Бердичеві і Мінську. «Коли українські солдати почули

¹⁹¹ Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 186.

¹⁹² Там само. С. 186–187

¹⁹³ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 99.

про той непорядок, що робиться на Україні чужими військом, — розповідав він, — то вони стали ще більш рішуче домагатися, щоб краєва власть на Україні взяла все діло в свої руки, і щоб Временне правительство не мішало їй порядкувати нашою землею»¹⁹⁴.

Завершуючи тему, слід зупинитися на довготермінових наслідках ставлення лідерів Центральної Ради, за винятком С. Петлюри, до проблеми збройних сил. Петлюра, як і його соратники, орієнтувалися на створення українізованих полків російської армії, які мусили надати підтримку національно-визвольному руху у протистоянні з російською коаліцією ліберальних і соціалістичних партій. Та одночасно він займав суто державницьку позицію, сприяючи розбудові загонів українського селянства в рамках вільнокозацького руху. Натомість його соратники ставилися до всеукраїнської організації «Вільного козацтва» з великим застереженням, тому що вона відбивала інтереси селян-власників, яке надавали перевагу аграрним реформам, а не експропріації приватної власності. Тим самим соратники Петлюри звужували соціальну базу державотворчого процесу, усуваючи з нього власницькі класи.

Позбавлені підтримки національної держави, яка народжувалася у протистоянні з Тимчасовим урядом, вільнокозацький рух занепадав, поступаючись місцем руху селянських низів, які були охоплені настроями «неусвідомленого соціалізму» і організованими в ради солдатських і селянських депутатів. Тим часом ради відчували постійно зростаючий вплив демагогічної більшовицької пропаганди. Вожді РСДРП(б) на певний час відкинули комуністичні гасла і взяли на озброєння селянсько-солдатські: «Землю — селянам!», «Мир — народам!» У двобої між більшовицькою Росією і українським національно-визвольним рухом, який тривав з 1917 по 1920 рр., поразка Української Народної Республіки була наперед запрограмованою. Українські полки, за нечисленними винятками, зникли разом з колишньою царською армією, яка була знищена більшовицькою пропагандою. Обидві УНР — Центральної Ради і Директорії могли спертися тільки на селян, тому що робітничий клас України здебільшого був російським або русифікованим, Соціалістична, а не державницька орієнтація провідників

¹⁹⁴ Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 189

УНР відвернула від них селян-власників і змусила їх спертися на незаможницькі і пролетаризовані верства селянства. Під впливом більшовицької пропаганди селянські збройні загони нерідко переходили на бік російського агресора. В. Винниченко на підставі власного досвіду державотворчої роботи з гіркотою писав у 1920 р.: «І не російський совітський уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого й проти його, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території. Цим, розуміється, я не хочу сказати, що російський совітський уряд не мав ніяких намірів воювати з нами й не посилав своїх військ проти нас, як це він увесь час підкреслював. Він хотів воювати, він воював, він і війська свої для того посилав. Але цих військ було надзвичайно мало й вони не стільки билися з нашими військами, скільки організовували повстанські війська й керували ними. Це давало Народним Комісарам як не формальне, то моральне право твердити, що вони з нами не воюють, а що з ними воює наш народ, але то ми за те винні, а не вони»¹⁹⁵.

Українські соціалісти справді були винні в тому, що потрапили у залежність від просочених «неусвідомленим соціалізмом» селянсько-солдатських низів. Проте восени 1917 р. ніхто з них не усвідомлював того, що після більшовицького перевороту в Петрограді в Україні з'явився набагато небезпечніший ворог, ніж Тимчасовий уряд.

¹⁹⁵ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 204

А? Частина III - ті самі рік і місто видання, що й II?

Київ ; Відень, 1920.

А?
Додати 2 фото

Розділ 3
У ПЕРШІЙ ВІЙНІ
З ЧЕРВОНОЮ РОСІЄЮ

*Я знаю історію нашу, знаю сили
нашого народу – розпорошені, неспоєні,
не підперті працею поколінь і віків
і не роблю собі ілюзій щодо тієї легкості,
з якою ідеал Соборної України може бути
здійсненим, особливо коли взяти на увагу
анальфабетизм наших політиків і провідників в
справах міжнародних. Досвід показав,
що українські політики не могли собі ради
[дати] з ужиткуванням для добра України
міжнародних чинників. Майже всі наші провідари
поставили карту на Центральні Європейські
Держави, – ця карта була подита.*

С. Петлюра, 10.V.1926

С. Петлюра. Т. 1 С. 452.

1. ПРОТИСТОЯННЯ З РАДНАРКОМ

У міру того, як Тимчасовий уряд втрачав важелі влади, позиції Центральної Ради в Україні ставали міцнішими. Шоста сесія Ради в останній день роботи 22 вересня 1917 р. прийняла на пропозицію фракцій українських есерів та есдеків резолюцію щодо скликання Українських установчих зборів. Резолюція була витримана в рішучому тоні: «Стоячи на становищі нічим не обмеженого самовизначення націй, вважаючи, що тільки само населення України може рішати про політичний лад України та про її відношення до Росії, Українська Центральна Рада вважає необхідним скликати якнайскоріше Установчі збори етнографічної України»¹⁹⁶.

26 вересня В. Винниченко запропонував на засіданні уряду створити комісію для перегляду тимчасової інструкції Тимчасового уряду від 17(4) серпня¹⁹⁷. 11 жовтня Генеральний секретаріат розглянув і прийняв, а наступного дня опублікував у газеті «Нова Рада» згадувану вище урядову декларацію, в якій висловлювався намір у стислі строки розробити законопроект щодо скликання Українських установчих зборів, домогтися поширення компетенції Центральної Ради на всю територію етнографічної України і відновити діяльність скасованих у серпні секретарств¹⁹⁸. Переважна більшість членів Малої ради, яка негайно розглянула урядову декларацію, схвалили її без будь-яких застережень.

¹⁹⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 253.

¹⁹⁷ Там само. С. 286–287.

¹⁹⁸ Там само. С. 323–327.

Виступаючи від імені Військового генерального комітету, С. Петлюра запевнив уряд у цілковитій підтримці українського війська і додав: «Конкретні домагання, висловлені в декларації, мусять бути проведені в життя якнайскоріше»¹⁹⁹.

Тим часом політична ситуація в Росії характеризувалася зростаючим впливом більшовицької партії на організовані в ради робітничих і солдатських депутатів народні низи, які вимагали припинити війну і негайно, не чекаючи Установчих зборів, експропріювати буржуазію і поміщиків. Більшовицький комунізм не мав нічого спільного ні з радянським «неусвідомленим соціалізмом», ні з усвідомленим соціалізмом європейського типу. Однак вожді більшовиків замаскували свою екстремістську програму експропріації суспільства державою-комуною під радянську програму. Зробити це було тим легше, що радянська програма теж була екстремістською.

Починаючи з серпня 1914 р., партія більшовиків висувала гасло перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Однак пропагувати громадянську війну суспільству, яке після повалення самодержавства сподівалося на довгоочікуваний мир, було явно недоцільно. Тому в перші місяці революції лєнінська партія обмежувалася у питанні про війну і мир гаслом про недоречність тактики «революційного оборонства», якої дотримувалися їх конкуренти в радах. У червні В. Ленін висунув на I Всеросійському з'їзді рад досить запутану формулу виходу Росії з війни: «ніякого сепаратного миру з німецькими капіталістами ми не визнаємо і ні в які переговори не вступимо, але й ніякого сепаратного миру з англійськими і французькими імперіалістами»²⁰⁰. Який сепаратний мир з Антантою могла б укласти її союзниця Росія?! Тому у серпні вождь більшовиків взяв на озброєння короткий, але місткий радянський лозунг «Мир — народам!» Реалізація вимоги негайного припинення війни могла мати лише один практичний результат: укладення сепаратного миру з Німеччиною та її союзниками. Це гасло незмірно підвищило популярність більшовицької партії серед стомлених війною народних низів і відкрило перед нею можливість після здобуття політичної влади укласти мир

¹⁹⁹ Там само. С. 329, 558.

²⁰⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 32. С. 279–280.

з Центральними державами, після чого перейти до практичного здійснення своєї комуністичної програми. У тому, що канцлер Вільгельм II і його Генеральний штаб життєво зацікавлені в ліквідації свого Східного фронту, Ленін не сумнівався ще з тих часів, коли мандрував територією Німеччини зі Швейцарії в Петроград.

Не менший кульбіт Ленін зробив у гонитві за прихильністю рад солдатських і селянських депутатів. Комуністична програма більшовиків вимагала націоналізації всіх земель, конфіскації маєтків поміщиків і перетворення кожного великого маєтку на зразкове господарство під контролем рад (радгоспу). Однак у червні на I Всеросійському селянському з'їзді депутатів Ленін висловився за негайний і безплатний перехід поміщицьких земель в руки селян²⁰¹.

Змінити підходи до втілення в життя не менш популярного гасла «Фабрики — робітникам!» потреби не виявилось, тому що пролетарські маси і керманічі партії більшовиків вкладали в нього різний зміст. Перші вважали, що після усунення капіталістів заводи і фабрики перейдуть у розпорядження трудових колективів, а другі — у власність держави-комуни, яку вони збиралися створювати.

VI з'їзд РСДРП(б) у серпні 1917 р. занотував у своїй резолюції: «Завданням російського робітничого класу та бідніших верств міста і села є напруження всіх сил для взяття державної влади в свої руки і для спрямування її, в союзі з революційним пролетаріатом передових країн, до миру і до соціалістичної перебудови суспільства»²⁰².

Як не дивно, але ключові фігури тодішнього політичного істеблішменту, на відміну від народних низів, не усвідомили того, що напередодні свого партійного з'їзду більшовики зробили різкий поворот в тактиці завоювання державної влади. У книзі Дмитра Аніна «Революція 1917 года глазами ее руководителей» наведена добірка цитат з петроградських газет, які вийшли за ЧОТИРИ дні до перевороту. Наприклад, центральний орган партії народної свободи газета «Речь» писала: «Якщо вони (більшовики. — *Авт.*)

²⁰¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 32. С. 165–166, 181.

²⁰² Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколы. Москва, 1958. С. 257.

ризикнуть виступити, то будуть роздавлені тут же і без зусиль». Редагована М. Горьким меншовицька газета «Новая жизнь» твердила: «Виступ, а тим більше збройний, який має всі шанси перетекти в громадянську війну, нічого не розв'язує і нічого не полегшує; є тільки одна партія, якій це послужить на користь, це партія Корнілова». Дивуючись наполегливості більшовиків у боротьбі за встановлення в країні однопартійної диктатури, центральний орган РСДРП(м) «Рабочая газета» писала: «Хіба не бачать ці люди, що ніколи ще петроградський пролетаріат і гарнізон не були так ізольовані від усіх інших суспільних верств? Хіба вони не бачать, що і серед робітників та селян маси не підуть за ними, і що їхні гасла здатні виштовхнути на вулицю лише невеликі купки збуджених робітників і солдатів, які неминуче будуть розгромлені?»²⁰³. Меншовики добре знали гасла своїх однопартійців, які пішли за Леніним, але не спромоглися помітити, що вже кілька місяців останні висували не свої, а радянські гасла.

Тимчасовий уряд не бачив великої небезпеки у зростанні популярності більшовиків у радах. Набагато більшу стурбованість у нього викликала загроза з боку правих сил — «партії Корнілова». Небезпеку він відчував і у зростанні популярності Центральної Ради, яка готувалася до скликання своїх, Українських установчих зборів. Гасло автономії України було б порожнім звуком, якби Росія залишалася централізованою країною. Тому в Петрограді досить легко погодилися надати їй автономний статус. Проте сепаратні установчі збори в національних регіонах перетворювали Росію явочним порядком на федеративну країну, в якій суб'єкти федерації здобували державні права без можливості для центру оспорити їх. Тому резолюції скликаного Центральною Радою у вересні З'їзду народів Росії, який взяв курс на федералізацію країни, її спроби радикально переглянути Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріату і, нарешті, намір випередити Всеросійські установчі збори Всеукраїнською установчою радою викликали в Петрограді тривогу. Петербурзькі газети вже починали розглядати новий курс Центральної Ради як державну зраду.

Здійснюючи політику «доконаних фактів», Центральна Рада все-таки не бажала ставати у відкриту конфронтацію

²⁰³ Див.: Анин Д. Революция 1917 года глазами ее руководителей. С. 484–485.

з Тимчасовим урядом. Опублікована 13 жовтня декларація Генерального секретаріату визнала бажаним відновлення діяльності Секретарства військових справ, щоб активізувати формування українських військових частин. Однак цей пункт декларації, як і всі інші, не втілювався в життя.

Генеральний секретаріат висловлював готовність до переговорів з урядом Керенського з усіх назрілих питань. У протоколі засідання уряду від 31 жовтня читаємо: «Обговорювали справу поїздки в Петроград на запит Тимчасового уряду для вияснення справи політичного становища на Україні; ухвалено повідомити по телеграфу Тимчасове правительство і дати відомості до преси»²⁰⁴. Повторна постанова з визначенням конкретної дати і складу урядової делегації була ухвалена 3 листопада. Делегація у складі В. Винниченка, О. Зарубіна і І. Стешенка повинна була виїхати наступного дня²⁰⁵. Коли генеральні секретарі приїхали в столицю, їм не довелося зустрітися з міністрами. Тимчасовий уряд доживав останні години. Уже в Петрограді Винниченко дізнався про плани Керенського заарештувати секретарів і розігнати Центральну Раду. Згодом він розповідав, що в петроградській тюрмі для них були заготовлені камери²⁰⁶.

За кілька днів до більшовицького перевороту, 2 листопада в Києві зібрався Третій військовий з'їзд. На відміну від двох перших, С. Петлюра не керував ним, хоч разом з головою організаційної комісії, українським еседеком Євгеном Нероновичем тривалий час готував його скликання. У перший день роботи на з'їзді були присутні близько тисячі делегатів. Мандатна комісія доповіла, що серед них налічувалося 738 українських есерів, 111 українських еседеків, 24 есефа (соціаліста-федераліста), 22 соціаліста-самостійника, 11 більшовиків тощо. 12 листопада, коли робота з'їзду завершувалася, кількість делегатів збільшилася до 2,5 тис.²⁰⁷

Від імені Центральної Ради з'їзд вітав М. Грушевський. «Ми певні, — сказав він, — що ви підете разом з нами до нашої

²⁰⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 353.

²⁰⁵ Там само. С. 356

²⁰⁶ Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. С. 54

²⁰⁷ Щусь О. Й. Знач. твір. С. 51.

Під час III Всеукраїнського з'їзду

створення української демократичної республіки і до прав трудового народу на вільний труд і землю»²⁰⁸. П. Христюк зауважував у своїх замітках до історії Української революції, опублікованих у 1921 р., що слова голови Центральної Ради про творення Української Народної Республіки супроводжувалися на з'їзді довгими і гучними оплесками²⁰⁹. Уперше делегати з'їзду почули, як може виглядати назва їхньої національної держави.

Гучним привітанням з'їзд зустрів С. Петлюру, який виступав від імені Військового генерального комітету. У короткому виступі він розвинув головну тезу: про необхідність виробити єдність думок між Центральною Радою як представницею українського народу і військовослужбовцями — переодягненими в солдатські мундири селянами і робітниками²¹⁰. Петлюру турбував зростаючий вплив популістської пропаганди більшовиків на українізовані частини армії.

Справді, зміна проголошуваних лєнінською партією гасел істотно вплинула на ради солдатських депутатів і солдатські комітети в тилкових гарнізонах і на фронті. Вона позначилася і на делегатах військового з'їзду. Виступаючи 10 листопада, 20-річний

мети — української демократичної республіки в федерації з російською республікою». Не приховуючи величезних труднощів, які стояли перед національно-визвольним рухом, він так закінчив свою вітальну промову: «Ми ні на крихітку не зійшли з дороги до утвердження нашої вікової державності, до

член Київського комітету РСДРП(б), майбутній письменник і дипломат Іван Кулик повідомив, що в Петрограді точиться запекла боротьба за владу між Керенським і Леніним, після чого запитав делегатів: «З ким ми?» Звідусіль залунали вигуки: «З Леніним, З Леніним!»²¹¹.

Державний переворот в столиці відбувся якраз напередодні роботи військового з'їзду. Однією з перших з'їзд схвалив резолюцію «Про повстання в Петрограді». Незважаючи на зусилля організаторів, у тому числі С. Петлюри, який користувався особливим авторитетом у середовищі делегатів, вона вийшла двоїстою. З одного боку, з'їзд заявив, що влада в Росії повинна перейти до всієї революційної демократії, а в Україні треба боротися з домаганнями більшовиків передати владу від Центральної Ради до робітничих і солдатських рад. З другого боку, з'їзд визнав більшовиків представниками інтересів трудового народу і заявив, що не вважає їх виступи проти Тимчасового уряду антидемократичними.

Характеризуючи кінцеву мету Української революції, з'їзд доручив своєму найвищому революційному органу — Центральній Раді негайно оголосити Українську Демократичну Республіку в етнографічних межах України.

В резолюції «Про Українські установчі збори» з'їзд поставив перед Генеральним секретаріатом вимогу скликати суверенні Українські збори на основі вселюдного, таємного, рівного, прямого і пропорційного виборчого права. В резолюції підкреслювалося, що «федерація народів Російської республіки може утворитись тільки шляхом вільного договору між суверенними націями, і тому лише сам український народ може бути законодавцем майбутньої долі України».

В резолюції «Про Центральну Раду» з'їзд рекомендував їй, спираючись на революційне українське військо, взяти всю повноту влади на всій території України в свої руки»²¹².

7 листопада комісар Тимчасового уряду в Києві, член Центральної Ради Костянтин Василенко одержав телеграму з Петрограда про те, що Тимчасовий уряд повалений, а гармати Петропавлівської фортеці і крейсера «Аврора» націлені на Зимовий палац.

²⁰⁸ Щусь О. Й. Знач. твір. С. 51.

²⁰⁹ Христюк Павло. Записки до історії української революції 1917–1920 рр. Т. II. С. 40.

²¹⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 190.

²¹¹ Щусь О. Й. Знач. твір. С. 58.

²¹² Див.: Щусь О. Й. Знач. твір. С. 78–80.

— В Петербурзі іде боротьба між Керенським та Леніним, отже перед вами постає питання: з ким ми? — почав перший з цих промовців.
— З Леніним! з Леніним!.. залунали звідусіль крики.
— Кажуть, що большевики несуть беззлад, — а Керенський дав лад? — каже далі промовець... В Петербурзі є два шляхи: за Керенським і за Леніним, а нам треба вибрати для себе третій шлях. Ми повинні боротися за свою владу на своїй землі і поставити над нею свого хазяїна.

Витяг із звіту про роботу
III Всеукраїнського з'їзду, який демонструє
настрої з'їзду.

Нова рада, 29 жовтня 1917
(11 листопада за нов. ст.)

революції у складі чотирьох куренів під командуванням члена Центральної Ради від УВГК підполковника Юрія Капкана і члена Центральної Ради від Всеукраїнської ради військових депутатів поручника Миколи Галагана. Через багато років Галаган згадував: «По обіді 25 жовтня (ст. ст. — Авт.) на з'їзд несподівано явився Симон Петлюра, який заявив, що важність моменту і серйозність подій, які назрівають, вимагають від учасників з'їзду, щоб вони перервали на якийсь час виконання своїх громадських обов'язків як делегати з'їзду та в інтересі українського народу виконали свій обов'язок як вояки. Від імені українського уряду він просив делегатів зі зброєю в руках стати до послуг Центральної Ради. Після короткого обміну думок з'їзд одноголосно постановив зорганізуватися у полк»²¹⁴.

У ніч на 8 листопада в резиденції Центральної Ради відбулося закрите засідання представників різних політичних сил: Українського військового генерального комітету, рад солдатських

Звістка швидко розійшлася. Стурбований присутністю в Києві значної кількості більшовицьких збройних сил (Д. Дорошенко вважав, що більшовики мають до 6 тис. солдат і червоногвардійців безпосередньо в місті, а на Київ йде цілком збільшовизований 2-й гвардійський корпус),²¹³ С. Петлюра запропонував делегатам Третього військового з'їзду реорганізуватися в полк охорони

і робітничих депутатів, керівництва партій українських есерів, українських есдеків, соціалістів-федералістів, більшовиків та меншовиків, російських есерів, Бунду та ін. Було ухвалено рішення утворити Крайовий комітет з охорони революції на Україні. У відозві «До громадян України» вказувалося, що Центральна Рада утворила цей Комітет і доручила йому разом з Генеральним секретаріатом зберегти спокій в краю і боронити всі завоювання революції: «Власть комітету, котрий об'єднує всі органи революційної демократії, всі революційні партії нашого краю як українські, так і неукраїнські, — підкреслювалося у відозві, — поширена на всю Україну, на всі дев'ять губерній — Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську»²¹⁵. Центральна Рада опосередковано, через Крайовий комітет з охорони революції, відмовлялася від нав'язаного Тимчасовим урядом територіального обмеження своїх повноважень.

Єдиний фронт революційної демократії розпався вже на другий день, коли в Малій раді почали обговорювати питання про оцінку більшовицького перевороту. Російські есери, меншовики і бундівці виступили на захист Тимчасового уряду. Не маючи підстав захищати останній, українські партії висловилися все-таки за осудження перевороту. У резолюції прийнятій о 2-й годині ночі, тобто вже 9 листопада, Мала рада заявила: «Признаючи, що влада як в цілій державі, так і в кожному окремому краї повинна перейти до рук революційної демократії і вважаючи неприпустимим перехід всієї влади до рук робітничих і солдатських депутатів, які складають тільки частину організованої революційної демократії, Центральна Рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде завзято боротися зі всякими способами підтримки цього повстання на Україні»²¹⁶.

Після засудження Центральною Радою перевороту в Петрограді керівники київської більшовицької організації В. Затонський, І. Крейсберг і Г. П'ятаков вийшли зі складу Комітету з охорони революції. Це означало, що збройні сили, які були в розпорядженні

²¹³ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 165.

²¹⁴ Галаган М. З моїх спогадів. Львів, 1930. Ч. 3. С. 11 // Див.: Литвин Сергій. Знач. твір. С. 102.

²¹⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1 С. 365.

²¹⁶ Там само. С. 363

більшовиків, виводилися з-під підпорядкування Комітету. У Києві утворилися три табори, кожний з яких протистояв двом іншим. Табір прибічників поваленого ряду складався з усіх загальноросійських партій, крім більшовицької, і мав реальною опорою штаб Київського військового округу. Центральна Рада, як і більшовики, протистояла штабу КВО і відстоювала власне право на владу.

Як тільки ця розстановка сил стала зрозумілою, С. Петлюра порадив делегатам Третього військового з'їзду скасувати самооблізацію. З 10 листопада робота з'їзду відновилася.

Першим наступальні дії в Києві розгорнув штаб КВО, очолюваний колишнім командувачем 3-ої армії Михайлом Квезинським. Д. Дорошенко писав: «На чолі київської військової округи став недавно призначений генерал Квезинський. Але душею акції був комісар при військовій окрузі Іван Кириєнко, українець зроду (навіть колись член укр. С. — д. «Спілки»), тепер рос. с.-д. меншевик і противник Ц. Ради. Йому допомагав другий українець і теж рос. меншевик — К. Василенко. Обоє в боротьбі з українським рухом виявили завзяття, властиве звичайно ренегатам»²¹⁷.

Квезинський і Кириєнко почали стягувати до Києва вірні Тимчасовому уряду війська. Кириєнко розпорядився поставити перед резиденціями Центральної Ради і Генерального секретаріату кулемети і броньовики. В. Винниченко, який вранці 10 листопада повернувся з Петрограда разом з І. Стешенком і О. Зарубіним, зв'язався з Квезинським і запитав, що означає ця охорона? Той відповів: для оборони від більшовиків. На засіданні Малої ради, яка збиралася розпустити вже не потрібний у новій ситуації Крайовий комітет з охорони революції, голова Генерального секретаріату повідомив, що він попросив штаб КВО зняти охорону і наперед не квапитися «обороняти» Раду і Секретаріат без їхнього прохання²¹⁸.

Того ж 10 листопада ввечері штаб КВО заблокував Маріїнський палац, де перебував утворений більшовиками ревком і заарештував його майже в повному складі.

²¹⁷ Дорошенко Дмитро. Добра Центральної Ради. С. 162.

²¹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 367.

11 листопада більшовики створили новий ревком для керівництва повстанням, який розгорнув бойові операції на Печерську в районі заводу «Арсенал». Цього дня під гуркіт стрілянини відкрилася сьома сесія Центральної Ради. М. Грушевський охарактеризував діяльність Малої ради за період після закриття шостої сесії і закінчив звіт таким висновком: «Нам слід ясно поставити наш лозунг — Української Демократичної Республіки у федерації з народами і областями Росії». Із звітом про діяльність Генерального секретаріату виступив на вечірньому засіданні В. Винниченко. Він заявив, що найближчим часом уряд призначить комісарів у військових, продовольчих і залізничних справах, які матимуть в ньому вирішальний голос. Згодом виступив С. Петлюра, вже позначений у стенограмі як «генеральний секретар війни», з коротким повідомленням про бої в Києві. Він повідомив, що збройні сили, підпорядковані Центральній Раді, в хід боїв не втручаються. З великими зусиллями йому вдалося утримати солдат українізованих частин і загони «Вільного козацтва», які симпатизували керованим більшовицьким ревкомом повсталим солдатам і червоногвардійцям, від збройних сутичок з військами штабу КВО.

Бої в Києві вщухли тільки увечері 13 листопада. З ініціативи міської думи, яка зберігала нейтралітет, комісія з представників більшовицького ревкому, штабу КВО і Центральної Ради всю ніч виробляла умови припинення вогню. Керівництво штабу КВО було змушене звільнити заарештованих членів першого ревкому, вивести з міста викликані війська і розформувати офіцерські дружини. Київ був переведений на мирний стан, а його охорона доручалася Центральній Раді.

Покинуті власними солдатами, старші офіцери штабу КВО разом з генерал-лейтенантом Квезинським були заарештовані. Більшовики мали намір нещадно розправитися з ними, але Петлюра не допустив розправи і звільнив їх з-під арешту, після чого вони зникли у невідомому напрямку. За розпорядженням УВГК тимчасовим начальником округу став член Центральної Ради та її представник у ставці Верховного головнокомандувача, підполковник авіації Віктор Павленко.

14 листопада Центральна Рада у відозві до громадян України повідомила про досягнуту мирну угоду і окреслила свої

найближчі завдання. «Центральна рада, — вказувалося у цьому документі, — визнала за необхідне негайно доповнити Генеральний секретаріат п'ятьма генеральними комісарами, і в першу чергу — Генеральним комісаром військових справ, якому доручено призначити відповідну людину на посаду головного начальника Київської воєнної округи. Разом з тим Українська Центральна рада доручає назначеному генеральному комісарові військових справ і тимчасовому виконуючому обов'язки начальника Київської воєнної округи, сповістити про се всі власті України, негайно приступити до відновлення правильного постачання арміям на фронті і в тилу всіх необхідних засобів»²¹⁹.

В останні дні роботи (13–15 листопада) сьома сесія Центральної Ради прийняла декілька нагальних постанов. Більшістю голосів Рада прийняла рішення про передачу поміщицьких і державних земель у розпорядження земельних комітетів. Малій раді доручалося затвердити закон про вибори до Українських установчих зборів і провести ці вибори. На доповнення заяви вже ліквідованого Комітету з охорони революції про кордони України Рада прийняла таку постанову: «Поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме — Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Воронезчини»²²⁰. За кілька днів до більшовицького перевороту Козацька військова рада проголосила Кубанську область окремою республікою у складі Росії. Поважаючи волю населення Кубані, Центральна Рада відмовилася від претензій на цю частину етнографічної України. Поважаючи право населення Бессарабської губернії на самовизначення, Рада не заявила претензій на її переважно українські за складом населення повіті.

Були заново відкриті ліквідовані у серпні секретарства і затвержені їх глави: військових справ (С. Петлюра), продовольчих справ (М. Ковалевський), торгу і промисловості (В. Голубович), праці (М. Порш), судівництва (М. Ткаченко), шляхів сполучення (В. Єщенко), пошт і телеграфу (О. Зарубін).

²¹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 384.

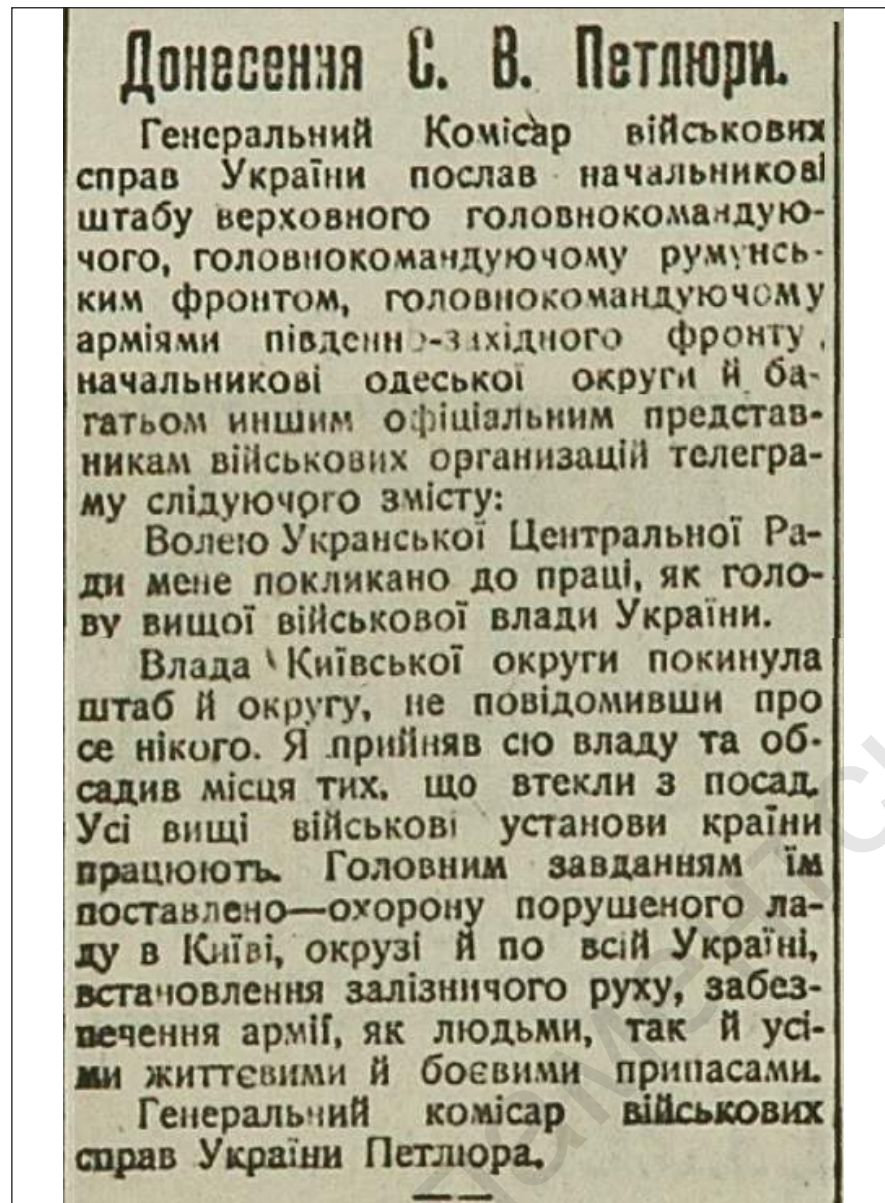
²²⁰ Там само. С. 379.

В. Винниченко як голова уряду і генеральний секретар внутрішніх справ зайнявся найбільш нагальною справою — боротьбою із зростанням злочинності. У розпорядженні секретарства внутрішніх справ від 14 листопада вказувалося: «В останні дні невідомі особи, не маючи ніяких уповноважень, дозволяють собі спиняти на вулиці городян, вимагаючи від них документів, роблять труси і арешти». Громадянам пропонувалося звертатися по допомогу в найближчій район міліції і до військових патрулів, котрим доручена охорона міста. Наступного дня була створена комісія з охорони порядку у складі М. Зільберфарба (заступник генерального секретаря міжнаціональних справ), М. Ковалевського (генеральний секретар продовольчих справ), С. Петлюри (секретар військових справ), М. Порша (секретар праці), М. Ткаченка (секретар судових справ) під головуванням В. Винниченка²²¹. У відозві Генерального секретаріату до громадян, урядових і громадських установ від 16 листопада викладалася її програма дій: «Виробляється план військової охорони всієї України від погромів, грабежів і всякого безчинства, комісарам губернським і повітовим буде дано в допомогу військовій частини. Комісари мають провадити рішучу і енергійну боротьбу з безладдям і злочинствами безвідповідальних людей. У справі боротьби з анархією і заведення доброго ладу на місцях генеральний комітет має спиратися на місцеві органи самоврядування, котрі і являються органами місцевої влади»²²².

17 листопада С. Петлюра опублікував у «Робітничій газеті» заяву про вступ на посаду генерального комісара військових справ України. «Як представник революційної військової влади на Україні, здобутої революційними зусиллями, — заявляв він, — я безупинно стоятиму на стороні охорони інтересів революційної військової демократії на Україні, як української, так і неукраїнської... Не вважаю можливим торкатися розпоряджень, які відносяться до компетенції головнокомандуючих фронтами, де вся повнота влади повинна належати головнокомандуючим сими фронтами. Всі розпорядження в тилу виходять виключно від Генерального

²²¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 387.

²²² Там само. С. 391.

Заява Симона Петлюри про вступ на посаду генерального комісара військових справ України.

«Робітничка газета», 1917 р., 4 листопада (17 листопада за нов. ст.)

військового комісаріату України»²²³. Повідомляючи в телеграмі про своє призначення російську військову владу, Петлюра підкреслив, що його завданням є охорона порушеного ладу в Києві, Київському військовому округу і по всій Україні, встановлення залізничного руху, забезпечення армії людьми та всіма життєвими й бойовими припасами²²⁴.

Від перших днів перебування на посаді С. Петлюру захлюснула лавина різноманітних непорозумінь і конфліктів між цивільними і військовими органами, породжувана руйнуванням попередньої системи влади внаслідок усунення Тимчасового уряду, неспроможністю Раднаркому оволодіти ситуацією на периферії, труднощами утвердження влади Центральної Ради в українських губерніях і незрозумілими відносинами між Раднаркомом і Генеральним секретаріатом. Виникла навіть проблема його присутності на урядових засіданнях, що відбувалися майже щоденно. 16 листопада секретарі домовилися в першу чергу розглядати військові питання, щоб в разі необхідності Петлюра міг залишити засідання і зайнятися нагальними поточними справами²²⁵.

Вплив більшовиків та їхніх союзників — лівих есерів на маси зростав не тільки в Росії, а й у великих містах України, не виключаючи Києва. Вони починали задавати тон в радах, профспілкових комітетах, багатьох військових частинах. Після втечі попереднього керівництва КВО в українській столиці склалося своєрідне двовладдя: місто одночасно контролювали збройні формування Центральної Ради і більшовиків. Користуючись цим, більшовики скликали 17 листопада засідання київських рад робітничих і солдатських депутатів, представників від контрольованих переважно ленінською партією військових частин, які дислокувалися в місті, профспілок і фабрично-заводських комітетів. На цьому засіданні голова Київської ради робітничих депутатів і київського комітету РСДРП(б) Георгій П'ятаков виклав план опосередкованого усунення Центральної Ради з політичного життя за допомогою

²²³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 385.

²²⁴ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 281.

²²⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 390.

контрольованого більшовиками виборчого процесу всередині рад. Після відповідного інструктування запрошених на засідання більшовиків і співчуваючих їм безпартійних були ухвалені резолюції, які містили відповіді на ряд питань, пов'язаних з організацією влади. Більшістю голосів (433 проти 119) було визнано, що влада в Росії повинна належати радам. Питання про те, хто має бути владою в Україні, розв'язувалося одногосно: Центральна Рада. Цим більшовики підтверджували свої декларації у національному питанні. Однак їхня реальна політика з деклараціями не збігалася. З'ясувалося, що вони бажали мати справу не з тією Центральною Радою, яка розвивалася й оновлювалася на ґрунті національно-визвольного руху, а з іншою установою під тією ж назвою. Голосами 389 учасників засідання було вирішено здійснити її «реконструкцію» на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів²²⁶.

Не можна сумніватися у тому, що ця політична комбінація була підказана П'ятакову більшовицьким центром. Тільки ради могли допомогти більшовикам утримати в своїх руках державну владу. В. Ленін знав, що його орієнтація на «неусвідомлений соціалізм» пролетаризованих робітничо-селянських верств не викличе захоплення у більшості населення. Це показали вибори у Всеросійські установчі збори, які пройшли в українських губерніях через тиждень після скликаного П'ятаковим засідання з приводу організації влади. В цілому по країні за списки партії есерів висловилися 40 % виборців. Більшовикам вдалося зібрати тільки 13,9 % голосів, кадетам — 4,7 %, меншовикам — 2,3 %. В Установчих зборах праві есери і централісти здобули 370 місць, більшовики — 175, ліві есери — 40, меншовики — 15, кадети — 17, представники національних партій — 86²²⁷. В Україні поразка більшовиків була ще більшою. За українські списки у Волинській і Київській губерніях проголосували майже 87 % виборців, у Катеринославській та Чернігівській — 54 %²²⁸.

²²⁶ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 174.

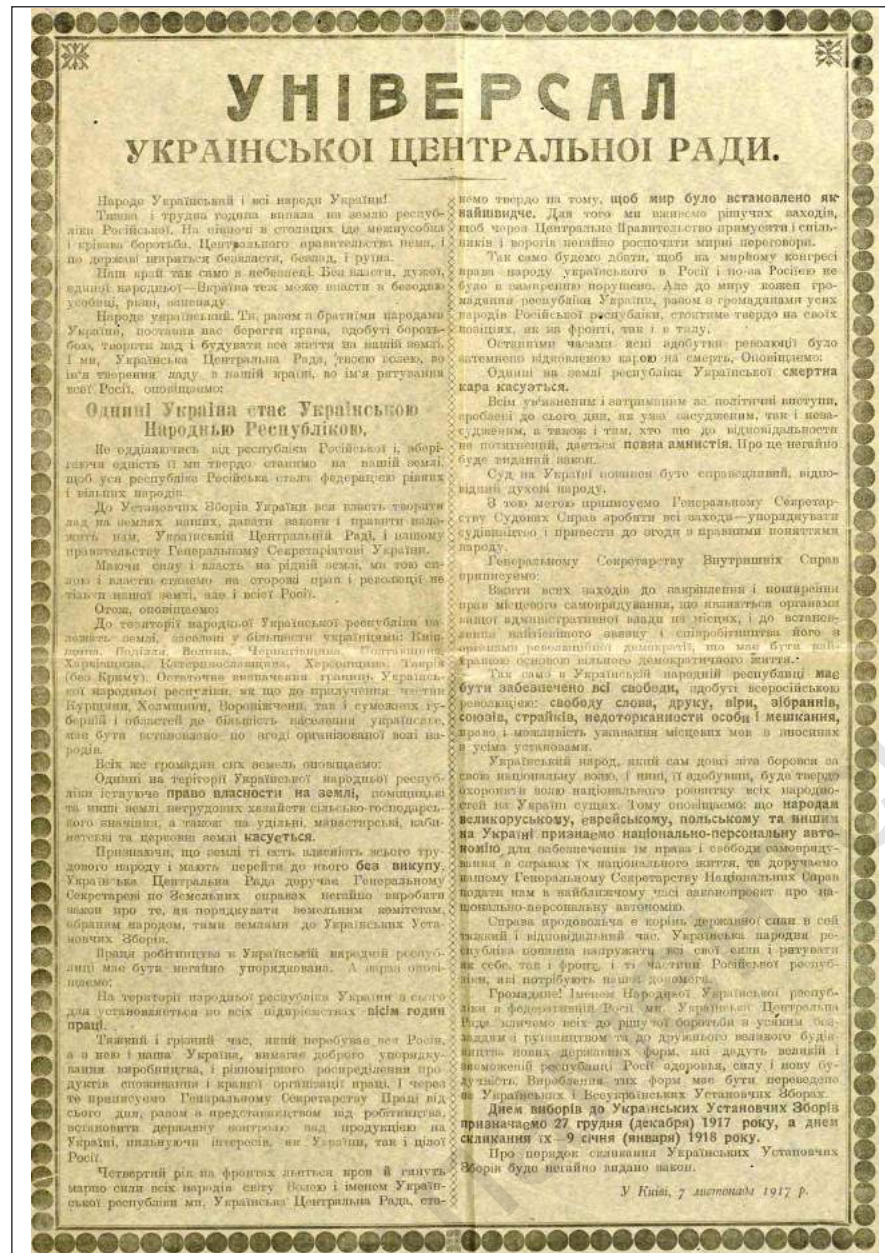
²²⁷ Верстюк В. Ф. Неудавшийся пролог к демократическому обществу // Всероссийское учредительное собрание. Первый и единственный день его занятий (5–6 января 1918 года). Одесса, 1918. Препринт: Киев, 1991. С. 8.

²²⁸ Протасов Л. Всероссийское Учредительное собрание: история рождения и гибели. Москва, 1997. С. 225.

Отже, поки Центральна Рада готувала Всеукраїнські установчі збори, сподіваючись шляхом загальних, прямих і рівних виборів з таємним голосуванням утвердити підвалини нового суспільного устрою, більшовицька партія намагалася скористатися популярністю серед люмпенізованих прошарків суспільства, щоб «перетравити» керівництво Центральної Ради за російським взірцем на Центральний виконавчий комітет рад України. Центральна Рада мала намір передати завойовану владу демократично обраним депутатам Українських установчих зборів, а її опоненти — встановити диктатуру більшовицьких вождів під виглядом диктатури пролетаріату. Ситуація вимагала від М. Грушевського та його соратників діяти швидко. Сьома сесія Ради завершилася 15 листопада. Чекаючи чергової сесії в наступному місяці чи скликати надзвичайну не залишалось часу.

19 листопада Мала рада зібралася на позачергове засідання, щоб вислухати повідомлення Миколи Порша. Порш розповів, що в Петрограді панує незгода між більшовиками і рештою соціалістичних партій. Незгода панує і в Раднаркомі: ряд народних комісарів подав у відставку, вимагаючи утворення однорідного уряду з участю всіх соціалістичних партій. Ставлення до України в ставці Верховного головнокомандування з боку фронтових комітетів здебільшого прихильне. У прифронтовій місцевості панує безладдя. З Поділля і Волині надходять повідомлення, що край буде зовсім зруйнований, якщо не вжити термінових заходів. До ставки в Могильові виїхав генеральний військовий комісар С. Петлюра, щоб налагодити взаємодію Генерального секретаріату з фронтовими комітетами і командувачами фронтів.

Член Малої ради від Об'єднаної єврейської соціал-робітничої партії М. Літваков (Ліров) запитав: з якої, власне, причини скликає надзвичайне засідання, бо ті відомості, які тільки що надав Порш, можна було б прочитати у завтрашніх газетах. Порш відповів, що фракція українських соціал-демократів мала намір подати надзвичайну заяву, але не надала її через те, що секретарі просили зробити невелику перерву для обмірковування дуже важливої справи. Оголошуючи перерву, М. Грушевський запросив українські фракції залишитися в залі для наради. Перерва тривала щось близько години, і коли засідання було відновлене, то виявилось,

Третій універсал Української Центральної Ради

що всі представники національних меншостей розійшлися. Залишився тільки В. Рудницький (Польський демократичний централ). Тому Грушевський закрити збори і оповістив, що на порядку денному завтрашнього засідання стоятиме проголошення нового Універсалу Центральної Ради²²⁹.

20 листопада після 9-ї години вечора Мала рада знову зібралася на надзвичайне засідання. Відкриваючи його, М. Грушевський заявив: «Це, що ми досі вважали прерогативою Української Установчої ради, є тепер конечною потребою, котру ми мусимо задовольнити зараз. Кілька днів тому назад ви чули тут постанову Третього Всеукраїнського військового з'їзду, який був представництвом 3 мільйонів озброєного люду — ця постанова домагалась проголошення Української Республіки. Від тої пори українські фракції цілий тиждень радились про це і тільки вчора прийшли до згоди, що далі цього акту відкладати не можна. Але вчора Універсалу не можна було ще оголосити, бо його вироблення було скінчено пізно; до того ж представники меншостей просили відкласти проголошення, щоб вони також могли обміркувати зміст Універсалу»²³⁰.

Після цього всі встали, і голова Центральної Ради почав читати Універсал. Потім текст схвалювався поіменним голосуванням. В залі були присутні 47 членів Малої ради, за Універсал подали голоси 42, проти не висловився ніхто. Утрималися меншовики, російські есери та представник Польського демократичного центру²³¹.

Центр ваги цього документа конституційної ваги містився в одному абзаці: «Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від республіки Російської, і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів. До Установчих зборів вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому

²²⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 395–396.

²³⁰ Там само. С. 396–397.

²³¹ Там само. С. 397.

правительству — Генеральному секретаріатові України. Маючи силу і владу на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії»²³².

В Універсалі наскрізною лінією проходила думка про вагомую роль України у перетворенні Росії на федеративну республіку. Лідери Української революції мислили логічно: самодержавний лад знищений, в світі панує принцип самовизначення націй, який визнають і більшовики, представники пригноблених народів повинні разом з урядом центральної Росії домовитися про перетворення колишньої імперії на федерацію рівноправних республік, голос України як найбільшої з них почують всі. Ось тільки політичні сили, які приходили до влади в центральній Росії або претендували на владу, мислили категоріями централізованої державності. Позиції Раднаркому і Генерального секретаріату у державотворчому процесі були протилежними.

Українська інтелігенція, яка очолювала національно-визвольний рух, рано чи пізно повинна була переконатися в тому, що існує єдиний вихід: проголошення державної незалежності. Закликів до незалежності вистачало, але вони були політично шкідливими в умовах триваючої війни. Збройне протистояння з центральним урядом загрожувало національним регіонам або силовим припиненням революційного державотворчого процесу, або розвалом зовнішнього фронту і окупацією. Не випадково в самій центральній Росії громадянська війна розгорнулася тільки після виходу з війни проти Німеччини та її союзників.

Центральна Рада зобов'язувалася у Третньому Універсалі подбати про негайний початок мирних переговорів. В Українській Народній Республіці, наголошувалося в ньому, забезпечуються всі свободи, здобуті всеросійською революцією: слова, друку, зібрань, спілок, страйків, а також недоторканність особи і помешкання, де вона проживає. Вибори до Українських установчих зборів призначалися на 9 січня, а їхнє скликання — на 22 січня 1918 р.

²³² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 398, 400.

2. УКЛАДЕННЯ ПЕРЕМИР'Я З НІМЕЧЧИНОЮ ТА ЇЇ СОЮЗНИКАМИ

Головною рушійною силою Російської революції була армія, поділена на консервативний офіцерський корпус і революційні солдатські маси. Соціалістичні партії, які зосередилися навколо Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, бажали у протистоянні з цензовими партіями Державної Думи спертися на підтримку армії. Тому вони ініціювали появу славнозвісного Наказу № 1. За розпорядженням Петроградської ради Наказ № 1 в ніч на 14 березня 1917 р. був надрукований в типографіях міста у величезній кількості примірників і негайно розісланий на фронт і в тиллові гарнізони.

У наказі говорилося про необхідність обрання в усіх ротах, батальйонах, полках, батареях, ескадронах і окремих службах різного роду, а також на суднах Військово-морського флоту солдатських і матроських комітетів; про підпорядкованість солдат у своїх політичних виступах столичній Петрораді; про невиконання наказів військової комісії Державної Думи у випадку, коли вони суперечать настановам Петроради; про перехід всього озброєння у ведення солдатських комітетів; про додержання суворої воїнської дисципліни в строю і необов'язковість віддання честі офіцерам поза службою; про скасування попередньої системи титулування офіцерів і генералів (від благородія до високопревосходительства) і заміну її загальним словом «пан»; про заборону офіцерам «тикати» нижнім чинам.

Керуючись Наказом № 1, солдати Діючої армії почали обирати не тільки членів комітетів, а й офіцерів у свої підрозділах. Наприклад, в Московському полку петроградського гарнізону, де служили 75 офіцерів, троє були забиті, а інші, за винятком семи, вигнані зі служби. В цілому по Петроградському гарнізону на своїх місцях залишилося близько половини офіцерського складу²³³.

Тимчасовому комітету Думи вдалося добитися від Петроради оголошення (Наказом № 2 від 18 березня) про те, що Наказ № 1

²³³ Булдаков Владимир. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. Москва, 2010. С. 123.

стосується виключно Петроградського гарнізону і військ Петроградського військового округу. Такої вибірковості армія не зрозуміла. Голова Державної Думи М. Родзянко у спогадах про Російську революцію зауважив: «Шкідлива справа була зроблена»²³⁴. Витоки «шкідливої справи» він пояснював посиланням на книгу Клода Ане «Русская революция», видану в Парижі у 1918 р. У книзі наводилася заява одного з головних діячів Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів Й. Гольденберга: «Наказ № 1 не був помилкою, це була необхідність... В той день, коли ми створили революцію, ми зрозуміли: якщо не зруйнуємо колишню армію, то вона, своєю чергою, роздушить революцію. Нам треба було обирати між армією і революцією. Ми не вагалися: обрали останню і застосували, наважусь сказати, геніальним чином необхідні засоби»²³⁵.

В опрацюванні і просуванні Наказу № 1 більшовики не брали помітної участі. Але вони добре оцінювали вибуховий потенціал солдатсько-селянської маси. В більшовицьких парткомках, утворених в містах і в діючій армії, виникли військові відділи — так звані «воєнки». На переламі червня і липня 1917 р. в Петрограді відбулася Всеросійська конференція фронтових і тилкових воєнок, на якій виступили В. Ленін, Г. Зінов'єв, М. Криленко, М. Подвойський та ін. Першочерговими завданнями конференція назвала пропаганду та агітацію серед солдат, а також організацію сприяння армійських підрозділів у створенні і озброєнні загонів Червоної гвардії. Утворювані з квітня комісії по організації робітничих дружин при парткомках Петрограда, Москви, Одеси, Харкова та інших міст потребували допомоги з боку армії. Розколюючи армію за соціальною ознакою й тим самим позбавляючи її боєздатності, більшовики одночасно турбувалися про організацію загонів бойовиків при своїх партійних комітетах і профспілках, якими могли б розпорядитися під час захоплення влади. Готуючись до повстання, більшовицьке керівництво надавало першорядного значення пропаганді в армії. 28 квітня вийшов перший номер газети

²³⁴ Родзянко М. В. Государственная Дума и Февральская революция // Архив русской революции, изданы Г. В. Гессеном. Берлин, 1922. Репринт. Москва, 1996. Т. 6. С. 75.

²³⁵ Там само.

«Солдатская правда», наклад якої з часом досяг 75 тис. примірників. У Кронштадті з'явилася газета «Голос правды», а в Ризі — «Окопная правда». Щоденно у війська спрямовувалося до 100 тис. примірників більшовицьких газет. Це означало, що будь-яка рота в багатомільйонній армії кожного дня одержувала більшовицьку газету.

Ці цифри не були таємницею для радянської історіографії, вони й запозичені звітти²³⁶. Однак історики навіть не задумувалися, звідки бралися кошти, завдяки яким розгорталася організаторська і публіцистична діяльність більшовиків в масштабах, неспівставних з діяльністю всіх інших політичних партій, разом узятих. Західні історики це питання дослідили на архівних першоджерелах. Розібравшись у навмисно заплутуваних схемах передачі грошей, вони дійшли висновку, що їх джерелом була Німеччина. Статс-секретар (міністр) Міністерства закордонних справ Другого райху Ріхард фон Кюльман в конфіденційному повідомленні, датованому 3-м грудня 1917 р., зауважив: «Тільки одержуючи від нас істотну постійну допомогу (за різними статтями і через різні джерела), більшовики спромоглися створити свій головний орган — газету «Правда» — і здійснювати через нього енергійну пропаганду, отже, розширити спочатку вузьку соціальну базу своєї партії»²³⁷.

7 листопада 1917 р. більшовики усунули від влади останню сколочену О. Керенським коаліцію соціалістичних і цензових партій, після чого легалізували державний переворот штучно підібраним ними складом депутатів II Всеросійського з'їзду рад. Здійснюючи переворот і схвалюючи його власними депутатами радянського з'їзду, солдатські і робітничі маси втілювали в життя свої вимоги і бажання. В дискусії про перипетії революції В. Булдаков задавав риторичне запитання: «Хто диктував рішення II Всеросійського з'їзду Рад? Народ на вулицях або Ленін в Смольному?»²³⁸. Виявляється, що в його дослідженні обсягом

²³⁶ Див., напр.: Будников В. П. Большевицкая партийная печать в 1917 г. Харьков, 1959.

²³⁷ Пайпс Ричард. Русская революция. Москва, 1994. Ч. 2. С. 85.

²³⁸ Булдаков Владимир. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. С. 366–367.

майже в тисячу сторінок великого формату, яке спиралося на величезний документальний та історіографічний матеріал, не знайшлося місця, щоб проаналізувати трансформацію проголошуваних більшовиками в перші місяці революції комуністичних гасел в гасла робітничо-селянські, радянські.

Здавалося, що наслідком здійсненого перевороту має бути створення уряду з представників всіх соціалістичних партій. Однак В. Ленін створив Раду народних комісарів тільки з більшовиків та їх молодших партнерів на другорядних посадах — лівих есерів. Встановлюючи диктатуру своєї партії, він мав на меті рано чи пізно — залежно від історичних обставин, повернутись від радянських до власних, комуністичних гасел. Зрозуміло, що він наштовхнувся на опір з боку меншовиків та есерів правої і центральної течії. Ці партії мали набагато більший вплив на виборців, як показали вибори депутатів Установчих зборів через кілька тижнів після державного перевороту. Вони вимагали створення однорідного соціалістичного уряду. Виявилось також, що навіть в Центральному комітеті РСДРП(б) і в Раднаркомі були представлені солідарні з ними політики.

18 (5 за ст. ст.) листопада в газеті «Известия ВЦИК» з'явилася заява членів ЦК Л. Каменєва, О. Рикова, В. Мілютіна, Г. Зінов'єва і В. Ногіна, в якій обґрунтовувалася необхідність утворення однорідного соціалістичного уряду. «Ми вважаємо, — писали вони, — що створення такого уряду необхідне заради попередження дальшого кровопролиття, голоду, що насувається, розгрому революції каледенцями, забезпечення скликання Установчих зборів у призначений строк і дійсного проведення програми миру, прийнятої II Всеросійським з'їздом Рад р. і с. депутатів... Ми не можемо нести відповідальність за цю згубну політику ЦК, що проводиться всупереч волі величезної частини пролетаріату і солдат, які прагнуть найшвидшого припинення кровопролиття між окремими частинами демократії. Тому ми знімаємо з себе звання членів ЦК, щоб мати право відверто сказати свою думку масі робітників і солдат і закликати їх підтримати наш клич: «Хай живе уряд з радянських партій!». Ці люди, які займали найвищі посади в партії більшовиків, сподівалися, що революція завершиться Установчими зборами, які утвердять в країні демократичний лад і усунуть

загрозу громадянської війни, голоду, кашітуляції перед Центральними державами.

На додаток до цієї заяви прозвучала ще одна — від групи народних комісарів у складі В. Ногіна, О. Рикова, В. Мілютіна (всі — члени ЦК), І. Теодоровича і О. Шляпнікова. Вимагаючи утворення соціалістичного уряду з усіх радянських соціалістів, народні комісари заявляли, що збереження суто більшовицького уряду веде до політичного терору. Четверо з п'яти оголосили про вихід з Раднаркому. Шляпніков залишився наркомом, хоч приєднався до інших «в загальній оцінці політичного моменту»²³⁹.

В. Леніну вдалося порівняно швидко придушити опір опозиції у власній партії, що будувалася як «партія нового типу» (за його виразом), тобто на засадах «демократичного централізму» з цілковитою підпорядкованістю нижчих ланок вищим. Набагато серйознішу загрозу для встановлюваної ним диктатури більшовицьких вождів являла собою армія.

Більшовики розкладали російську армію упродовж семи місяців — з квітня. За станом на листопад 1917 р. вона прагнула тільки одного — укладення миру, виходу з війни. У наведеному вище розлозі уривку з доповіді останнього військового міністра Тимчасового уряду Олександра Верховського комісіям Передпарламенту катастрофічний стан армії був охарактеризований найбільш повно. Проте солдати підпорядковувалися своїм командирам і обраним ними ж комісарам з представників соціалістичних партій. До того ж, хоч солдатську масу не вимагалось агітувати за мир, не можна було сподіватися переконати її у необхідності встановлення однопартійної більшовицької диктатури.

Після втечі О. Керенського посада Верховного головнокомандувача упродовж тижня залишалася вакантною. З 14 листопада її зайняв начальник штабу Ставки генерал-лейтенант Микола Духонін, який різко негативно поставився до спроб Леніна узурпувати державну владу. На підтримку більшовиків, та й то з певними умовами, висловилося керівництво лише трьох з 15 російських армій²⁴⁰.

²³⁹ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. Москва, 1958. С. 136–137.

²⁴⁰ Верстюк В. Ф. Лютнева революція. Українська Центральна Рада. Брест // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 215.

У ці дні до Могильова прибули лідер правих есерів Віктор Чернов, керівники Викжеля (скорочено від рос.: Исполнительный комитет Всероссийского железнодорожного профсоюза), які 11 листопада висунули Центральному комітету РСДРП(б) ультимативну вимогу створити однорідний соціалістичний уряд, загрожуючи загальним страйком, представники утвореного в ніч на 8 листопада багатопартійного Комітету порятунку батьківщини і революції на чолі з правим есером Миколою Авксентьевим. В Ставці почалися переговори про утворення тимчасового (до скликання Установчих зборів) російського уряду на чолі з Черновим.

Отже, наступним, після повалення уряду Керенського, кроком Леніна стало знищення російської армії. Коментуючи цей крок, проф. В. Верстюк цілком слушно занотував: «Більшовики водночас як цинічно, так і блискуче скористалися об'єктивною неможливістю Росії далі вести війну»²⁴¹.

21 листопада Раднарком передав в Ставку телеграфне розпорядження негайно розпочати з німцями переговори про перемир'я. Одночасно Наркомат закордонних справ надіслав послам Антанти в Петрограді ноту, до якої прикладався прийнятий II з'їздом рад Декрет про мир, і просив розглянути його як формальну пропозицію відкрити мирні переговори²⁴².

М.Духонін за своїм посадовим обов'язком не міг виконувати політичні функції і цілком резонно відмовився спілкуватися невідомо з ким чи то в Берліні, чи то на німецькому Східному фронті. Посли Антанти очікувано проігнорували звернення Раднаркому. Тому наступного дня Ленін звернувся до всіх військових комітетів і безпосередньо до солдатів і матросів армії і флоту із закликом взяти справу миру в свої руки. Це звернення було озвучене радіостанцією «Новая Голландия» і надруковане газетою «Рабочий и солдат». У ньому повідомлялося про відмову Верховного головнокомандувача негайно вступити в контакт з німецьким і австрійським командуванням з метою переговорів про перемир'я.

²⁴¹ Верстюк В. Ф. Лютнева революція. Українська Центральна Рада. Брест // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 215..

²⁴² Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 — 31 декабря 1918. Москва, 1957. С. 16–17.

Духонін усувався з посади, а Верховним головнокомандувачем ставав голова дивізійного комітету XI армії Південно-Західного фронту прапорщик Микола Криленко. Ленін закликав солдатів: «Нехай полки, що стоять на позиціях, обирають зараз же уповноважених для формального вступу в переговори про перемир'я з ворогом. Рада Народних Комісарів дає вам право на це»²⁴³.

М. Криленко у спогадах так прокоментував ленінський заклик: «З моменту надання цього права полкам і дивізіям, і наказу розправлятися з всіляким, хто посміє чинити перепони переговорам, справу революції в армії було виграно, а справу контрреволюції безнадійно програно»²⁴⁴. Одним з перших, 3 грудня був розтерзаний юрбою солдатів заарештований в Могильові генерал М. Духонін.

Чи ризикував Ленін, в одну мить перетворюючи збройні сили на лінії фронту в некеровану юрбу? Можна з упевненістю твердити, що не ризикував. Австро-німецькі війська спокійно спостерігали за подіями по той бік фронту, не збираючись починати окупацію країни, з якою воювали з 1914 р.

Окупація Росії, зважаючи на загальний перебіг світової війни і надзвичайно тяжку внутрішню ситуацію, нічого не давала Центральним державам. Перед ними стояла тільки одна мета: домовитися з будь-яким російським урядом про ліквідацію Східного фронту. Найкращим з усіх можливих був ленінський уряд. Саме Леніну в усі роки, включаючи 1917-й, Німеччина «згодувала» кошти, вимірювані кількома тоннами золота, домагаючись тільки одного: щоб він пробивався до влади, руйнуючи існуючий лад.

Ось така довга передмова повинна передувати аналізу дій лідерів Центральної Ради в листопаді і грудні 1917 р., й передусім — дій генерального комісара С. Петлюри, спрямованих на збереження боездатності українізованих військових частин в умовах раптового і цілковитого колапсу російської армії.

21 листопада в Києві урочисто відзначалося проголошення Української Народної Республіки. Городяни заповнили площу перед пам'ятником Богдану Хмельницькому, площу перед

²⁴³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. Т. 35. С. 78.

²⁴⁴ Крыленко Н. В. Смерть старой армии // Военно-исторический журнал. 1964. № 11. С. 58.

*Маніфестація у Києві на честь проголошення
Третього Універсалу Української Центральної Ради.
Київ. 22 (9) листопада 1917 р.*

Михайлівським монастирем і прилеглі вулиці. М. Грушевський звернувся до народу з промовою, в якій відзначив урочистість і важливість події. Секретар у продовольчих справах М. Ковалевський зачитав Третій Універсал Центральної Ради. Із собору Св. Софії вийшли 60 священників, 5 єпископів і архієпископ Алексій. Після молебну Алексій звернувся до киян з словом, в якому зазначив, що Україна воскресає до нового життя. Військовий комісар Симон Петлюра у супроводі командуючого Київським військовим округом підполковника Віктора Павленка, голови Морської генеральної ради Олександра Лотоцького, військового коменданта Києва генерал-лейтенанта Олександра Цищовича і французьких, англійських та румунських дипломатів обійшли військові частини, яків потім пройшли парадним маршем перед керівниками Центральної Ради і Генерального секретаріату²⁴⁵.

²⁴⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 405.

Це був єдиний святковий день в тодішньому житті С. Петлюри. Всі інші були заповнені виснажливою роботою, пов'язаною з рятуванням українізованих підрозділів російської армії, яка буквально танула на очах. У липні і першій половині серпня, коли він працював генеральним секретарем з військових справ, його робота щодо українізації армії натрапляла на узгоджені перепони з боку Тимчасового уряду і командування російської армії. Від другої половини листопада, коли він повторно став генеральним секретарем з військових справ (або, як нерідко говорилося — військовим комісаром України), він уже представляв УНР, тобто державу, яка здобула контроль над Україною. Його можливості у військовій сфері стали незмірно більшими ще й тому, що налагодилася взаємодія з Верховним головнокомандувачем Миколою Духоніним, командувачами Південно-Західним фронтом генерал-лейтенантом Миколою Володченком і Румунським фронтом генерал-полковником Дмитром Щербачовим. Щоправда, порозуміння з вищими воєначальниками виявилось короткостроковим: Раднарком добивав армію.

Звертаючись 24 листопада до воїнів-українців з повідомленням про сформований Центральною Радою новий склад Генерального секретаріату, С. Петлюра підкреслив: «Нове правительство стоїть на сторожі порядку в краї і здобутків революції. Заклику до війська народних комісарів Петрограда в особі Леніна і інших як правительства, якого не визнала більшість людності, не треба слухатись... Як генеральний секретар по справах військових Української Республіки, звертаючись, уповноважений українським правительством, до всіх українців на фронті з проханням і приказом твердо стояти в цей небезпечний час на сторожі фронту і порядку. В частях, спиняючи всякі спроби самовільних вчинків, не допускати братання і перемир'я»²⁴⁶.

В армії, що розпадалася, Петлюра поспішав підпорядкувати собі найбільш боєздатні з українізованих підрозділів. За відсутності владної вертикалі він міг поклатися лише на добру волю патріотично налаштованих офіцерів. Накази Криленка як Верховного головнокомандувача російської армії про виборність

²⁴⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 409–410.

командного складу і ліквідацію військових звань та нагород він скасував.

Можна назвати порівняно немало прикладів успішної «реконструкції» українізованих армійських підрозділів під впливом авторитетного в солдатській масі офіцерства. Зокрема, полковник П. Базилевський сформував в 9-ій армії національний підрозділ у складі 10 тис. багнетів, 500 шабель, 10 гармат і 3 панцерників. На базі українізованих частин 5-го армійського корпусу Південно-Західного фронту був утворений Республіканський полк чисельністю в 5 тис. вояків (командир — П. Болбочан). У 8-й армії Румунського фронту сформувався 14-й український полк у складі 4-ої стрілецької Залізної дивізії. У безпосереднє розпорядження Генерального секретаріату перейшли 6-й і 34-й армійські корпуси. 6-й корпус був перейменований в 2-й Запорізький січовий корпус²⁴⁷.

23 листопада почав функціонувати Генеральний штаб України на чолі з генералом Б. Бобровським. Членами Генштабу були висококваліфіковані фахівці: генерали Кондратович, Омеляновський-Павленко, Дельвіг, старшини Пилькевич, Селецький, Удовиченко та ін. 30 листопада група фахівців Генштабу у складі Б. Бобровського, його заступника підполковника О. Сливинського і капітана П. Дяченка розробила на прохання Петлюри «Проект організації військового секретарства». Автори наголошували на необхідності використати офіцерів російської армії, прихильних до національного руху, для створення кадрової української армії.

30 листопада С. Петлюра затвердив «Наказ Українському Війську щодо внутрішнього порядку і національної військової дисципліни». У ньому визначалися обов'язки рядових і старшин: поза службою — суто товариські, але «в бою, муштрі є воля тільки начальника, всі його накази, команди і розпорядження — святий закон для кожного військового». У Статуті не була забута й культурна складова військової служби, яка проходила наскрізною лінією через все подальше життя Симона Петлюри: «Старшина повинна дбати про те, щоб кожний козак під час перебування у війську якомога більше вчився, щоб, придбавши знання, після повернення

²⁴⁷ Литвин Сергій. Знач. твір. С. 113–114.

додому міг його використати для збільшення добробуту як свого, так і громадянського»²⁴⁸.

Події, пов'язані з виникненням на території Росії Української Народної Республіки, викликали інтерес у військових місіях Антанти, які постійно перебували у ставці Верховного головнокомандування. 26 листопада англійський полковник Чарлз і французькі полковники Грав'є і Перл'є відвідали Петлюру і розпитали його про політичне становище в Україні, формування української армії, ситуацію на фронті, плани українського військового командування. Як повідомляв Дмитро Дорошенко, посилаючись на інформацію «Робітничої газети», французькі офіцери «висловили думку, що Українська Народна Республіка тільки тоді стане твердо на ноги, коли всі верстви населення зрозуміють, що державні інтереси України як державної одиниці, мусять бути спільними для всіх верств»²⁴⁹. Мабуть, вони бачили в Петлюрі свого однодумця, на відміну від його соратників по Центральній Раді, які були готові визнати право голосу в державотворчому процесі тільки за робітничо-селянськими верствами населення — так званими «трудящими».

Представники Антанти в Росії розуміли, що підхоплене лєнінським урядом всенародне гасло «Мир народам!» може бути реалізоване тільки у вигляді сепаратного миру з Центральними державами, тобто шляхом ліквідації австро-німецького Східного фронту. Нав'язуючи контакт з УНР, вони сподівалися, що її уряд не піде слідами Раднаркому і не вийде з війни. Саме такими міркуваннями слід пояснити візит керівника французької місії генерала Ж. Табуї в кінці листопада до генерального секретаря міжнародних справ О. Шульгіна. Останній не став давати генералу будь-яких запевнень і заявив, що союзники спочатку повинні визнати УНР і надіслати до неї офіційного представника.

18 грудня Ж. Табуї з'явився вже в кабінеті В. Винниченка з меморандумом, в якому пояснювалася мета його попередньої розмови з Шульгіним: «Союзні Держави ще не прийняли офіційного рішення щодо України, але мені вже було доручено передати п. Шульгіну симпатію союзників до зусиль, які робить Український

²⁴⁸ Литвин Сергій. Знач. твір. С. 115.

²⁴⁹ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 233.

Уряд з метою установити порядок, відновити силу оборони і залишитись вірним союзником». Далі в меморандумі говорилося, що Табуї має офіційне доручення дізнатися, яку фінансову і технічну допомогу український уряд може запросити у Франції в разі, якщо він не піде слідами Росії на сепаратний мир з Центральними державами²⁵⁰.

Услід за Табуї до Винниченка і Шульгіна дістався колишній англійський консул в Одесі Піктон Багге, який повідомив, що він призначений телеграфним розпорядженням представником Великої Британії в УНР і запевнив обох у підтримці України своїм урядом. Про дипломатичне визнання УНР теж не йшлося²⁵¹. Позиція Антанти була зрозумілою. Вона не розраховувала на тривале існування Раднаркому і не бажала визнанням УНР зашкодити інтересам наступного російського уряду, оскільки була переконана, що такий уряд не вітатиме відокремлення України від Росії.

Не бажаючи залишатися в Ставці після того, як нею заволодів за допомогою зброї М. Криленко, військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії і Бельгії покинули Могилів і взяли курс на Київ. Довідавшись, що поїзд з членами місії прибуває на ст. Коростень, С. Петлюра вислав йому назустріч почесний ескорт з 60 матросів Чорноморського флоту під командуванням свого особистого ад'ютанта Юрія Гасенка. 3 грудня поїзд прибув у Київ. На вокзалі членів місії зустрів комендант міста генерал Цицикович з почесною вартою²⁵².

Створюючи національну армію, С. Петлюра прагнув використовувати в її в побудові елементи, суголосні з національною пам'яттю українського народу, його традиціями національно-визвольної боротьби. Деякі курені і коші національної армії, які створювалися з українізованих частин російської армії і волонтерів, назвали гайдамацькими. У перших десятиліттях XVIII ст. гайдамацький рух широко розлився на Правобережній Україні, маючи ознаки соціального, національного і релігійного протистояння польським інститутам влади. У другій половині століття його відгомін зачепив українські регіони, підконтрольні Російській

²⁵⁰ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 234–235.

²⁵¹ Там само. С. 235.

²⁵² Там само. С. 233.

імперії. Гайдамаки оспівувалися в піснях і думках, були опоетизовані Тарасом Шевченком, стали героями літературних і мистецьких творів.

Мабуть, ініціатива у народженні гайдамацьких куренів і кошів належала не Петлюрі: перший курінь почав формуватися ще влітку 1917 р. в Одесі. Але 5 грудня військовий комісар України підписав наказ про повну українізацію військ Південно-Західного і Румунського фронтів, а також запасних полків в гарнізонах. Наказом передбачалося створити гайдамацькі курені трьохбатальйонного складу в Єлисаветграді, Олександрівську, Херсоні, Бірзулі, Кривому Розі та Тирасполі на базі розформованих полків російської армії. Гайдамацькі курені зіграли позитивну роль в утвердженні влади Центральної Ради на периферії. Найбільш відомим гайдамацьким формуванням став Запорізький ім. кошового отамана Костя Гордієнка полк кінних гайдамаків, створений полковником Всеволодом Петрівим з українців 7-ї Туркестанської дивізії Західного фронту.

В катастрофічно важкій ситуації, що склалася в перші місяці після більшовицького перевороту, формування боєздатних підрозділів національної армії наштовхувалося на нездоланні перешкоди організаційного (внаслідок відсутності ефективної вертикалі влади) і фінансового характеру. С. Петлюру закликали організувати постачання армії всім необхідним, але ні він, ні його колеги по уряду УНР не могли цього зробити. Рештки армії, які залишалися на позиціях, чи солдати, які бажали повертатися додому, користуючись дозволом своїх начальників, а частіше — і без нього займалися самопостачанням, тобто грабунком місцевого населення. 28 листопада Петлюра звернувся з відозвою до українських солдат, в якій закликав не допускати погромів. Він повідомляв, що найближчим часом українські війська будуть розміщені по всій Україні, на залізничних та інших шляхах, щоб якомога швидше реагувати на безчинства²⁵³. Проте ті підрозділи, які вдавалося сформувати, були нечисленними, і їх доводилося використовувати для протидії агресії з боку більшовиків.

11 грудня на засідання Малої ради спонтанно виникла дискусія з приводу єврейських погромів. Від імені фракції сіоністів депутат

²⁵³ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 220.

І. Шехтман вніс два запити до генеральних секретарів: а) яких дійсних заходів вживає уряд до негайного спинення погромів; б) чи не вважає можливим Генеральний секретаріат дозволити воякам-євреям складати окремі дружини для охорони від погромів єврейської людності²⁵⁴?

Відповідав С. Петлюра. «Охорона ладу, — зазначив він, — тісно зв'язана з тою лихою спадщиною, яку дістав Генеральний секретаріат від старого російського правительства. Погроми по-більшості робляться вояками запасних частин, котрі стоять в прифронтових місцевостях. Цих запасних частин занадто багато в тилу і генеральний секретаріат вживає заходів, щоб їх тут зменшити. Крім того, для охорони ладу і спокою викликаються певні організовані військові частини з самого фронту, поскільки це фронтові не шкодитиме. Цих частин занадто мало, щоб їх можна було розставити по всіх містах і містечках України і таким чином запобігти самій можливості погромів, але військо це розташовується по Україні з таким обчисленням, щоби зараз же можна було послати військо в кожне місце, де тільки виникне погром. Тепер саме на Україну надходить українська кіннота, котра рухливіша за інше військо, і за її поміччю можна буде краще охороняти лад»²⁵⁵.

С. Петлюра був багатослівним, але в його відповіді відчувалася певна безпомічність уряду перед таким ніколи не баченим явищем, як одномоментний розпад багатомільйонної армії. Хіба можна було захистити десятки розкиданих по Правобережній Україні єврейських містечок (штеттлів) за допомогою Запорізького полку кінних гайдамаків ім. К. Гордієнка, який в цей час йшов в Україну? Жодною іншою кіннотою український уряд не володів. Щоб звільнити прифронтову смугу від запасних частин армії, що розпадалася, треба було організувати їх пересування в завчасно призначені місця, знайти кошти для утримання в них великої кількості людей, розпорядитися їхньою долею. Тим часом солдати, не чекаючи допомоги з боку державних установ, які ще не встигли народитися, само організувалися в озброєні юрби. Вони не підкорялися будь-якому начальству і пішки або, коли вдавалося,

²⁵⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 483.

²⁵⁵ Там само.

залізницею покидали прифронтову смугу, спустошуючи по дорозі прилеглу місцевість. Єврейські погроми були невід'ємною частиною спустошень через те, що євреї населяли цю місцевість, але від солдатської юрби страждало все місцеве населення.

На запитання про формування єврейських військових дружин Петлюра відповів однією короткою фразою: «в цій справі немає жодних перешкод»²⁵⁶. Проте тут були свої утруднення.

Ідею організації єврейських дружин самооборони просував Союз євреїв-воїнів. На конференції, яка працювала 23–26 жовтня в Києві, була прийнята така резолюція: «У Росії в сучасний мент панує юрба. Швидко зростаючий в сучасний момент антисемітизм є психоз натовпу. Центральна Рада в боротьбі з погромами є безсила. Червона гвардія також не гарантує дійсного захисту, бо і в червоній гвардії розвивається антисемітизм. Необхідна організація єврейської самоохорони в широких розмірах». Зібрання євреїв-воїнів 19-ї дивізії в Новосільцях підтримало і деталізувало цю ідею: «Ми, євреї, солдати в окопах, вимагаємо як від Центральної Ради, так і від центральної російської влади, організації із тилкових частин дружин із солдатів-євреїв і інших націй, що співчують ідеї оборони беззахисних єврейських мас від погромів. Ці дружини повинні бути озброєні і знаходитися в сталому розпорядженні генерального секретаріату по єврейських справах на Україні»²⁵⁷.

Однак представлені в Малій раді лідери єврейських політичних партій лівого спрямування не підтримали цієї ідеї. Під час її обговорення в Малій раді 11 грудня член ЦК Бунду Мойсей Рафес заявив: «Ми приєднуємося до першої частини про заходи проти погромів, але протестуємо проти другої частини цього запитання. Єврейську людність України повинні боронити загальні органи власті на Україні і відповідальність за це повинна падати на генеральний секретаріат. Військо на Україні повинно бути спільним і повинно формуватись на засаді територіальній. Утворення окремих національних військових частин буде тільки сприяти

²⁵⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 483.

²⁵⁷ Чериковер И. М. Антисемитизм и погромы на Украине. 1917–1918 гг. — Берлин, 1923. С. 87.

національній ворожнечі та спричинюватись до погромів». Лідер Єврейської народної партії (Фолькспартай) Мойсей Юдін теж не погодився з думкою сіоністів про необхідність окремих єврейських дружин²⁵⁸.

Судження М. Рафеса могло бути логічним в іншій політичній ситуації. Проте воно суперечило механізму утворення в російській армії, існуючій як територіальна збройна сила, українізованих частин з подальшим перетворенням їх в українські частини під проводом українських офіцерів та генералів і переміщенням їх на територію України. Національна армія мусила створюватися за принципом формування Центральної Ради — спочатку суто української організації, а потім — як крайової влади, в якій представлені як українці, так і національні меншості. Утворення єврейських дружин в ситуації розпаду російської армії було б корисним, і це С. Петлюра розумів.

Демократична нарада, яка зібралася у Петрограді на переламі вересня і жовтня 1917 р., висунула гасло «однорідного соціалістичного уряду» з входженням до нього тільки соціалістичних партій — від народних соціалістів до більшовиків. Розглядаючи державний переворот більшовиків як узурпацію влади, Центральна Рада у листопаді і грудні твердо трималася цього гасла. Одночасно Рада поєднувала ідею однорідного соціалістичного уряду із завданням федерування країни. На її думку, соціалістичний уряд Великої Росії мусив об'єднатися з урядами України, Дону, Кавказу, Кубані та інших областей і створити єдиний федеративний центральний уряд, який мусив розв'язати найбільш нагальну проблему виходу з війни. Реагуючи на звернення В. Леніна до солдат російської армії взяти справу укладення миру в свої руки, Генеральний секретаріат виклав свою позицію в шести пунктах постанови від 21 листопада:

1. «Генеральний секретаріат визнає потрібним негайний мир.
2. Разом з тим визнає, що успішні і скорі переговори в справі миру з союзними і ворожими державами може вести тільки правительством, уповноважене і визнане всім народом Росії або більшою його частиною.

²⁵⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 484.

3. Визнає, що правительство народних комісарів Петрограда не являється правительством, визнаним навіть більшою частиною населення держави.

4. Вважає, що таким правительством в російській державі може бути тільки однорідне, соціалістичне міністерство.

5. При сучасному розпаді революційної демократії в центрах, на думку Генерального секретаріату, таке правительство може бути утворене спільними силами правительств України, Дону, Кавказу, Кубані і інших областей разом з центральними органами всеросійської революційної демократії.

6. Генеральний секретаріат вважає потрібним негайно приступити до переговорів із згаданими правительствами і організаціями для утворення такого правительства спільними силами. Разом з тим Генеральний секретаріат визнає:

- 1) що заклик правительства народних комісарів до фронту приступити до ведення неорганізованих переговорів в справі миру самими солдатами неминуче відтягує початок мирних переговорів;
- 2) що сей заклик, віддаляючи мир, дезорганізує армію, котра, як і вся людність держави, хоче негайного миру і, оголюючи фронт, одкриває широкий доступ ворогові в Росію;
- 3) що сей заклик, коли він переведений масами вояцтва в життя, може потягти за собою новий захват частини України ворожими австро-германськими арміями²⁵⁹.

Резолюція українського уряду була негайно передана в ставку Верховного головнокомандування, де в цей час, як уже було сказано, зібралися суперники Раднаркому на чолі з Віктором Черновим. Звертаючись до воїнів-українців, Симон Петлюра наступного дня виклав цю позицію і висловив надію, що вони «припинять всякі спроби самовільних вчинків, не допускаючи братання і перемир'я»²⁶⁰.

Позитивна відповідь німецької сторони на ініціативу Раднаркому була одержана негайно. Виступаючи в Райхстазі 29 листопада, райхканцлер Німеччини Георг фон Гертлінг повідомив, що переговори про укладення перемир'я почалися.

²⁵⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 404–405.

²⁶⁰ Там само. С. 410.

3 грудня головнокомандувач румунським фронтом генерал Д. Щербачов надіслав С. Петлюрі з Ясс телеграму такого змісту: «Після досягнутого порозуміння з румунами, я у згоді з військово-революційним комітетом, вирішив заключити на певних умовах перемир'я на всіх фронтах російської і румунської армій до заключення миру центральними правительствами». Наступного дня на засіданні уряду Петлюра повідомив про цю телеграму і додав, що генерал просив прислати представників від Генерального секретаріату для участі в переговорах у справі тимчасового замирення²⁶¹.

Для розгляду ситуації, що створилася, Мала рада змушена була скликати 4 грудня надзвичайне засідання. Специфіка ситуації полягала в тому, що Рада сформулювала свою позицію, задекларувала її, але на неї ніхто не звернув уваги. Події йшли своєю чергою, російсько-німецькі переговори тривали, наказ В. Леніна про самочинне припинення воєнних дій з готовністю виконувався по цей бік фронту і зустрічав цілковите розуміння ворожими сторонами по той бік фронту.

Доповідачем у справі про перемир'я і мир був Євген Неронович, який у листопаді увійшов до Малої ради від фракції УСДРП. З ситуації, що склалася, він зробив один очевидний висновок: «Коли Україна візьме в свої руки справу миру, то цим ми візьмемо на себе прерогативи незалежної держави, але так і мусить бути. Цим ми тільки доведемо до кінця своє національне самовизначення. Таке становище ми повинні використати не для сепаратного миру, а повинні ввійти в порозуміння з союзними правительствами, щоби досягти загального миру. Навіть через голови союзних імперіалістичних правительств ми повинні звернутись до демократичних мас воюючих держав і разом з ними досягнути бажаного демократичного миру... Через цей мир нам треба довершити суверенність нашого народу»²⁶².

Український есер Микола Чечель підтримав Нероновича, аргументуючи таким чином: «На перемир'я, котре заключають самі маси, нам прийдеться тільки дати свою згоду. Але як же з самим

²⁶¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 465, 573.

²⁶² Там само. С. 466.

миром? Тут, очевидно, нам прийдеться стати на позицію цілком незалежної держави. Не гаючись, ми повинні, здійснюючи свої державні права, вступати в мирові переговори, а не чекати, поки утвориться центральне правительтво в Росії»²⁶³.

Керівники Центральної Ради розуміли, що пов'язувати майбутнє УНР з тими державами, які програють війну, дуже небезпечно. Однак події тягнули їх в бік Центральних держав. 15 (2) грудня більшовики уклали перемир'я тривалістю до 14 (1) січня 1918 р. Волею обставин Центральна Рада мусила йти на переговори про сепаратний мир, щоб не втратити народної підтримки. «Ініціатива була не наша, — занотовував у «Відродженні нації» В. Винниченко. — Ми мусили взятися за справу, щоб зовсім не оскардитися перед своїм масами, й то тільки після того, як більшовики вже вступили в переговори з німецьким командуванням»²⁶⁴. Через день після підписання Центральними державами перемир'я з радянською Росією українська делегація в Брест-Литовську у складі М. Любинського, М. Левитського і Ю. Гасенка зустрілися з високочинами Німеччини — генералом М.Гофманом і принцем Леопольдом Баварським.

21 грудня Мала рада вислухала звіт української делегації в Брест-Литовську, яка, за винятком Любинського, повернулася до Києва, щоб отримати дальші вказівки. Наступного дня ввечері вона заслухала і схвалила ноту Генерального секретаріату в справі миру, адресовану всім воюючим і нейтральним країнам. В ноті підкреслювалося, що Раднарком підписав 15 грудня загальне замирення без всякої згоди з урядом УНР. Вказувалося також на те, що УНР в особі Генерального секретаріату стає на шлях самостійних міжнародних стосунків. Завершувалася нота такою заявою: «Твердо стоячи на засаді демократичного загального миру, Генеральний секретаріат одночасно, прямує до найскорішого наближення цього загального миру і надаючи велику вагу всім спробам, які можуть наблизити його здійснення, вважає конче потрібним мати своє представництво на конференції в Брест-Литовському, сподіваючись разом з тим, що остаточно справу миру буде довершено

²⁶³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 466.

²⁶⁴ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2. С. 199.

на міжнародному конгресі, до участі в якому правительство Української Республіки закликає всіх, хто тепер воює»²⁶⁵.

3. НАСТУП РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК

Протистояння з Раднаркомом в перші тижні після більшовицького перевороту ще не набуло форми відкритої збройної агресії. Керівництво ленінської партії спочатку сподівалося, що Україною вдасться заволодіти за допомогою простої заміни на з'їзді збільшовичених рад робітничих і солдатських депутатів керівної структури Центральної Ради (яку звикли називати Малою радою) Центральним виконавчим комітетом. Від такого плану В. Ленін не відмовлявся до кінця 1917 р. Однак вийшло так, що більшовикам вдалося створити за допомогою збройної сили власний центр влади, але не вдалося знищити попередній, тобто Центральну Раду. Головною дійовою особою, яка відстояла Центральну Раду, був військовий комісар УНР Симон Петлюра. Він витримав іспит у протистоянні з Раднаркомом, але не зміг налагодити стосунки з іншими лідерами Української революції. Як буде показано, 31 грудня 1917 р. С. Петлюра подав у відставку, яка була прийнята керівництвом Малої ради з прихованим задоволенням.

Центральна Рада, як уже неодноразово підкреслювалося, вважала переворот в Петрограді узурпацією влади ленінською партією і не приховувала того, що відстоює побудову влади у вигляді уряду, сконструйованого з усіх соціалістичних партій на засадах федералізації країни. Виходячи з цього, вона не могла підтримати Раднарком в його спробах придушити збройною силою нові державні утворення в російських регіонах. Саме тому Генеральний секретаріат 7 грудня заборонив пропуск російських військ через Україну з метою знищення Донської козацької республіки і дозволив козакам та юнкерам безперешкодно потрапити на Дон. С. Петлюра і М. Порш у розмові по прямому проводу зі ставкою Верховного головнокомандування негайно повідомили М.Криленка про це розпорядження.

²⁶⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 528–529.

В. Ленін відреагував миттєво. 8 грудня в його відозві «До всього населення» Центральна Рада була оголошена «буржуазною». Закликаючи «діяти з усією рішучістю проти ворогів народу», вождь під загрозою суворої кари забороняв вступати в будь-які переговори з нею. Одночасно він телеграфував М.Криленку: «Ми вважаємо, що після вчорашньої заяви, зробленої Петлюрою, Рада явно і рішуче стала на бік кадетсько-корніловської і каледінської контрреволюції. Рахуйтеся з цим твердо при всіх заходах і кроках»²⁶⁶.

М. Криленко зробив відповідні висновки. 10 грудня при Ставці був створений польовий штаб для координації боротьби з військами О. Дутова на Уралі, О. Каледіна на Дону і С. Петлюри в Україні²⁶⁷.

Пропагандистська робота більшовицьких агітаторів серед солдат не припинялася ані на день відтоді, як партія Леніна взяла на озброєння радянські гасла. Це допомогло їй схилити на свій бік або принаймні нейтралізувати армію під час повалення Тимчасового уряду. Сценарій, успішно використаний в Петрограді, керівництво ЦК РСДРП (б) вирішило повторити в Україні. Державний переворот, здійснюваний більшовизованими частинами старої російської армії і бойовиками — червоногвардійцями, мав передувати радянському з'їзду. Всеукраїнський з'їзд більшовизованих рад робітничих і солдатських депутатів мусив забезпечити його легітимність.

Очолований Леонідом П'ятаковим військово-революційний комітет, який цілком безперешкодно діяв у Києві, ввечері 12 грудня доповів Київському комітету РСДРП(б) про негайну готовність підконтрольних йому частин роззброїти вірні Центральній Раді війська і оволодіти містом. Обговорення плану ВРК затягнулося до пізньої ночі. Я. Гамарник, О. Горвіц, Д. Іткінд, І. Крейсберг, М. Майоров не підтримали Л. П'ятакова, вважаючи, що для воєнного протистояння з Центральною Радою ще не визріли умови. Проте незначною більшістю голосів план був схвалений.

²⁶⁶ Литвин Сергій. Значч. твір. С. 115.

²⁶⁷ Верстюк В. Ф. Любнева революція. Українська Центральна Рада. Брест // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 114.

Юрій Капкан

Передбачалося, за спогадами члена ВРК І. Пуке, о шостій годині ранку 13 грудня оголосити Центральній Раді ультиматум з такими вимогами:

— припинити ворожі дії щодо рад і ВРК;

— Центральна Рада тимчасово, до Всеукраїнського з'їзду рад залишається вищою крайовою владою, але в Києві влада негайно переходить до Ради робітничих і солдатських депутатів та ВРК;

— Центральна Рада зобов'язується роззброїти ворожі радам війська, вивести їх з міста, залишивши лише караул біля будинку УЦР і казарм;

— У разі неотримання відповіді на ці вимоги протягом години, тобто до 7-ої ранку, ВРК починає військові дії проти Центральної Ради²⁶⁸.

С. Петлюра знав про настрої, які панували у військово-революційному комітеті. Деталі обговорення плану П'ятакова в більшовицькому міськкомі стали йому відомі ще до завершення нічного засідання. Віктор Павленко одержав наказ до ранку 13 грудня забезпечити роззброєння всіх наявних в місті більшовицьких частин.

Операція під безпосереднім керівництвом Ю. Капкана пройшла швидко і результативно, практично без жертв. Богданівський, Полуботківський, Дорошенківський і Георгіївський полки роззброїли 3-ій і 5-ий авіапарки, артилерійський дивізіон, залізничний батальйон, червону гвардію з кількох заводів Шулявки і Подола та інші частини. Павленко здобув дві сотні кулеметів,

²⁶⁸ Пуке І. Военно-революционный комитет и октябрьское восстание // Из истории Октябрьской революции в Киеве (воспоминания участников). Киев, 1927. С. 74–75. Див.: Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 220.

два броньовика, шість літаків, 5 млн. патронів. Беззбройні солдати місцевого походження були демобілізовані, а прийшли під охороною відправлені залізницею на російсько-український кордон. Л. П'ятаков і всі, хто мав керувати повстанням, були заарештовані²⁶⁹. Щоправда, наступного дня всіх звільнили з-під арешту.

Коментуючи події, що сталися в ніч на 13 грудня, голова українського уряду В. Винниченко охарактеризував у прилюдній заяві про ставлення до Раднаркому здійснену Л. П'ятаковим за інструкціями з більшовицького центру спробу державного перевороту таким чином:

«Генеральний секретаріат твердо і непохитно стоїть на тому, що вся власть повинна належати всьому народові, а не частинам його. І через те вважає, що власть на місцях повинна бути в руках вибраних всім народом все людним, рівним, прямим і тайним голосуванням органів, а не групам людей, вибраних неправильно і випадково. Генеральний секретаріат вважає недопустимим утиски над свободою слова і через те не закриває ніяких газет, навіть тих, які клеветують на нього. Так само Генеральний секретаріат не допускає ніяких ні утисків, ні обмежень свободи зібрань, союзів, страйків, віри. І через те не може погодитись з тими утисками і терором, які вживаються правительством народних комісарів навіть над соціалістами, навіть над вибранцями селян і робітників»²⁷⁰.

В. Винниченко слушно протиставляв вільні вибори в Установчі збори, які Раднарком змушений був допустити, бо не мав можливості їх не допускати, з маніпульованими владою виборами в ради робітничих і солдатських депутатів. Він пишався демократизмом Центральної Ради, яка на другий день після провальної спроби державного перевороту звільнила його організаторів, надаючи їм легальну можливість знову здійснювати антидержавну діяльність. Однак таке гуманне поводження з противником, який поєднував терор з облудною популістською пропагандою, не віщував нічого доброго новонародженій національній державі.

С. Петлюра теж виступив 13 грудня з відозвою, адресованою до війська. Вона була конкретна: «Стояти сторожко на охороні прав

²⁶⁹ Савченко В. А. Симон Петлюра. Харьков, 2004. С. 103–104.

²⁷⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 490.

Провідна група членів Київського комітету РСДРП(б) від травня до грудня 1917 р.

Української Республіки, дотримуючись дисципліни, не допускати пересування ворожих ешелонів по території країни»²⁷¹.

Одразу після придушення заколоту в Києві підконтрольні Петлюрі війська прийшли в рух. Більш-менш успішні спроби роззброєння червоногвардійців були здійснені в Катеринославі, Луганську, Маріуполі, Миколаєві та інших містах. В Одесі червоногвардійці самі спровокували збройну сутичку з гайдамаками, в ході якої загинув командир Червоної гвардії М. Кангун. Сутічка не переросла в масштабний бій завдяки втручання моряків з броненосця «Синоп». В Ананієві, Полтаві, Конотопі місцева адміністрація розпустила ради. У Бердичів, Вінницю, Здолбунов, Козятин, Коростень були введені війська, підпорядковані Петлюрі.

16 грудня у Києві відкрився краєвий з'їзд більшовицьких організацій. Починаючи з липня в Україні функціонували два досить аморфні партійно-територіальні об'єднання більшовиків: Донецько-Криворізької області і Південно-Західного краю. Обком

²⁷¹ Вісник Генерального Секретаріату УНР. 1917, №23. Див.: Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 117.

РСДРП(б) Південно-Західного краю у листопаді звернувся до ЦК з пропозицією утворити в Україні окремий партійний центр. Секретар ЦК Яків Свердлов визнав доцільність існування обласної організації, але суворо застеріг проти будь-якої діяльності, спрямованої на утворення окремої від РСДРП(б) «особливої партії української, якби вона не називалася, яку б програму не приймала»²⁷². На з'їзді в Києві обласна організація вирішила самоназватися «РСДРП(б) – Соціал-демократія України». Президія з'їзду складалася з Г. Лапчинського, В. Аусема і В. Затонського. Делегати представляли 24 організації з 18 тис. членів партії. У доповіді Володимира Затонського Центральна Рада була охарактеризована як «установа, яка відірвалася від поміщиків, але від принципу приватної власності відірватися не може»²⁷³. Ця коротка й цілком справедлива формула розкривала принципову різницю між більшовиками, які були комуністами, хоч приховували своє ставлення до дрібної приватної власності, й українськими соціалістам, які стояли на платформі західноєвропейського соціалізму. У прийнятій по доповіді Затонського резолюції вказувалося, що «партія всіма засобами боротиметься проти нинішнього складу Центральної Ради і буде прагнути на Україні, як і по всій Росії, створити дійсно революційну владу Рад»²⁷⁴.

Одночасно з цим з'їздом в Харкові відбувалася конференція більшовиків Харківської губернії і Донецько-Криворізького регіону. Учасники її навіть не обговорювали ідею створення всеукраїнського партійного центру, місцеві більшовики не сприймали самого поняття «Україна».

Наявність двох партійно-територіальних об'єднань засвідчує, що керівництво РСДРП(б) не дуже відрізнялося від Тимчасового уряду у визначенні кордонів України. Але воно проявило прагматизм у створенні українського радянського центру. Мережа рад робітничих і солдатських депутатів розвивалася у 1917 р. нерівномірно: на Донбасі — динамічно, в інших регіонах — слабо.

²⁷² Большевицские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918). Сборник документов и материалов. Київ, 1962. С. 419.

²⁷³ Див.: Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 221.

²⁷⁴ Там само.

Щоб за цих умов «переобрати» Центральну Раду на Всеукраїнському з'їзді рад, тобто перетворити Україну з народної республіки на радянську, слід було задіяти й ради Півдня і Сходу, — а це означало погоджуватися на кордони, яких вимагала Центральна Рада в своїх універсалах. Розуміння цього проявилось у керівників РСДРП(б) під переговорах по прямому проводу 30 листопада між представниками ЦК УСДРП М. Поршем, членом Київського обкому РСДРП(б) С. Бакинським і російським наркомом у справах національностей І. Сталіним. Бакинський заявив, що треба негайно провести Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів з метою переобрання Центральної Ради до скликання Українських установчих зборів. Сталін погодився і додав нібито мимохідь: «На нашу гадку, взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно, з Центральною Радою. Коли Рада відмовиться працювати з вами в сій справі, що є для нас маловірогідним, то скликайте його без Ради». Через два дні «Робітнича газета» опублікувала текст цих переговорів тодішньою українською мовою²⁷⁵.

Як уже зазначалося, більшовики мали намір скопіювати в Україні сценарій державного перевороту, який декілька тижнів тому дав їм владу в Петрограді. Однак здійснене Петлюрою 13 грудня роззброєння більшовицьких військ у Києві наперед визначило провал їх спроб використати в своїх інтересах Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся 17–19 грудня.

Готуючи з'їзд під гаслом «Вся влада — Радам!», організатори враховували досвід скликання II Всеросійського з'їзду рад. Вони затвердили норми представництва неясно, щоб мати змогу надати мандати тільки збільшовизованим радам робітничих депутатів і позбавити українізовані частини мандатів солдатських депутатів. Представництво селян на з'їзді більшовицький оргкомітет взагалі проігнорував, хоч Україна була переважно селянською республікою.

Центральна Рада не втручалася в роботу оргкомітету, готуючи вибори до Українських установчих зборів на засадах всенародного, рівного, прямого і таємного виборчого права. Її не цікавили

²⁷⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 458.

вибори в ради, які давали владу, як висловився В. Винниченко 13 грудня, «групам людей, вибраних неправильно і випадково», а точніше — вождям партії, яка стояла за цими групами. Проте після видалення з Києва більшовицьких військових частин потрібно було вирішувати, що робити з «всеукраїнським» з'їздом рад. Забороняти з'їзд, який мав легітимізувати державний переворот, лідери Центральної Ради не збиралися, це було б недемократично. Тому за кілька днів до відкриття вони вирішили взяти роботу з'їзду в свої руки.

Посилаючись на монографію Валерія Солдатенка, опубліковану в 2007 р., Сергій Литвин зауважував: «зі співчуттям більшовикам та з метою кинути тінь на Петлюру В. Солдатенко наводить нічим і ніким раніше не підтверджений факт (очевидно його фантазії), що Петлюра доклав зусиль до зриву з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, направивши на з'їзд ніким не обраних 900 солдатів»²⁷⁶. У співчутті цього автора більшовикам й відповідно його прагненні завжди і всюди малювати портрет С. Петлюри чорною фарбою важко сумніватися. Проте не в цьому суть. У книзі, опублікованій раніше, Віктор Савченко повідомляв: на з'їзд прибули (без запрошення більшовицького оргкомітету) 670 делегатів від Селянської спілки і 905 — від українського війська²⁷⁷. Отже, з приблизно 2 000 делегатів 1 575 були явно «нелегітимними». Та нічого вартого осуду Петлюрі закинути не можна. Не бажаючи забороняти з'їзд (як це зробив О. Керенський, заборонивши Другий військовий з'їзд у Києві), він вирішив спрямувати його на вірний шлях, скориставшись, як і його організатори, неясністю норм представництва. Врешті-решт, лідери Центральної Ради спочатку не надавали з'їзду будь-якого значення. Перед ними стояла інша мета: організація виборів до Українських установчих зборів.

Проте С. Литвин має рацію в іншому. Зібравши все, що можна з друкованих та архівних джерел в Україні, Європі і Північній Америці про Петлюру, він не знайшов відомостей про втручання генерального секретаря військових справ в роботу київського

²⁷⁶ Литвин Сергій. Знач. твір. С. 124; Солдатенко В. Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби. Київ, 2007. С. 168.

²⁷⁷ Савченко В. А. Симон Петлюра. Харків, 2004. С. 107.

Володимир Затонський

їнський національний конгрес (нині це будинок філармонії на Європейській площі). Володимир Затонський розповідав: «У призначену годину наша група підійшла до столу президії і розташувалася біля колонни. Мені було доручено відкрити з'їзд. Зауваживши наш маневр, лідери українських есерів кинулись до столу. Добігли вони саме в той мент, коли я вимовив слово «Товариші». Аркадій Степаненко, обійшовши мене зліва, уперся мені ліктем в груди, а Стасюк в той же час обхопив мене ззаду обома руками за шию і стягнув таким способом з катедри. В той же час підбурена і явно підшила юрба делегатів кинулась бити большевиків, делегати на пропозицію Степаненка заспівали «Заповіт» і «Ще не вмерла Україна», а потому Степаненко відкрив з'їзд»²⁷⁸.

Перший день роботи з'їзду був організаційним. Наступного дня делегати зібралися в будинку Оперного театру. Цього разу на з'їзд прийшли всі лідери Центральної Ради — М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш та ін. Головував український есер, член ЦК Селянської спілки Аркадій Степаненко. Відкриваючи

²⁷⁸ 1917-й год на Киевщине: хроники событий (сост. А. Иргизов и др.). Киев, 1928. С. 435.

з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Очевидно, письмової фіксації такого втручання й не було, що виглядає цілком природним. Однак не підлягає сумніву, що голова ЦК Селянської спілки Микола Ковалевський, заступник голови Микола Стасюк і генеральний секретар військових справ Симон Петлюра без всякої фіксації на папері домовилися спрямувати до Києва на з'їзд рад якомога більше представників від селян і солдат з найближчих губерній.

З'їзд рад відкрився 17 грудня в залі Купецького зібрання, де навесні 1917 р. відбувався Український національний конгрес

засідання, Микола Порш зачитав адресований Центральній Раді і переданий по радіотелеграфу М. Криленком ультиматум Раднаркому за підписами В. Леніна і Л. Троцького.

Вожді більшовиків починали ультиматум з декларації про визнання Української Народної Республіки та її права цілком відокремитися від Росії або вступити з нею у федеративні взаємовідносини. «Все, що торкається національних прав і національної незалежності українського народу, — підкреслювалося у цьому документі, — визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмеження і безумовно». Та після цих урочистих запевнень керівники Раднаркому заявляли, що вони не визнають Центральної Радю повноважною представницею УНР, тому що вона своєю політикою знищує всякі можливості порозуміння. Лідери Центральної Ради звинувачувались в тому, що вони своїми наказами про переміщення українських частин руйнують спільний фронт, роззброюють радянські частини, які перебувають на території України, підтримують керівників новоутворених республік Дону і Кубані, пропускають через свою територію ворожі більшовикам збройні загоны з Росії до Каледіна і не пропускають радянські війська, які Раднарком посилає на боротьбу з Каледіним. Звинувачуючи Центральну Радю в тому, що вона стала на шлях «нечуваної зради революції», Раднарком давав їй 48 годин для відмови від такої політики. У випадку відсутності задовільної відповіді він оголошував, що вважатиме Центральну Радю «в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні».

В день одержання ультиматуму В. Винниченко та С. Петлюра звернулися до воїнів-українців Західного та Румунського фронтів і тилу з відозвою, в якій роз'яснювалася позиція Центральної Ради по усіх пунктах звинувачень Раднаркому. Не полемізуючи з Леніним і Троцьким, керівники українського уряду повідомляли про свої наступні кроки. Вказувалося, зокрема, що розпорядження ставки Верховного головнокомандування матимуть силу лише за умови, коли перейдуть через Генеральний секретаріат. Два фронти на території України — Південно-Західний і Румунський — об'єднувалися в один Український фронт, підпорядкований уряду УНР. Справу воєнного підвозу та харчування військ Українського фронту Генеральний секретаріат брав

на себе і зобов'язувався забезпечити оборонців України усім потрібним²⁷⁹.

У відповіді Генерального секретаріату за підписами В. Винниченка та О. Шульгина, яка надійшла в Петроград 18 грудня, український уряд звинуватив Раднарком в нещирості або в суперечності самому собі: «неможливо одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі (тут йшлося про війну проти радянської влади в Росії і в Україні. — *Авт.*), яка самовизначилась, як це робить «Совет народных комиссаров» Великої Росії щодо Народної Української республіки». У відповідь на загрозу Раднаркому оголосити війну Генеральний секретаріат заявив: «Коли народні комісари Великої Росії, беручи на себе всі наслідки майбутнього лиха братовбивчої війни, вимують Генеральний секретаріат прийняти їх вивоз, то Генеральний секретаріат цілком певен в тому, що українські солдати, робітники й селяни, обороняючи свої права й свій край, дадуть належну відповідь народним комісарам, що здійснюють руку великоросійських солдатів на їх братів українців»²⁸⁰.

Коментуючи відповідь Генерального секретаріату на ультиматум, С. Петлюра на ранковому засіданні 18 грудня надто оптимістично заявив, що у Центральної Ради вистачить сил, щоб захистити революційні завоювання українського народу. Разом з тим від з тривогою повідомляв, що більшовики концентрують збройні сили для вторгнення в Україну у Старокостянтинові, Брянську і Гомелі. Перші ешелони з Гомеля вже підходили до Бахмача.²⁸¹

Та насправді зусилля Раднаркому зосереджувалися на першочерговому оволодінні Харковом. Ленін вимагав від Криленка ввести на Слобожанщину найбільш боєздатні військові одиниці. За кілька днів, починаючи з 21 грудня, в Харків і навколишні населені пункти увійшли зведений загін Р. Сіверса, сформований з добровольців — колишніх солдат російської армії, балтійські матроси під командою М. Ховріна, сотні петроградських

²⁷⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 501.

²⁸⁰ Там само. С. 513–514.

²⁸¹ Симон Петлюра.. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 374

червоногвардійців під командами Ф. Зайцева і Е. Трифонова, чорноморські матроси О. Мокроусова та інші військові частини, добре озброєні кулеметами та артилерією.

Прибульці запевняли, що не мають ворожих намірів проти української влади і зосереджують війська для придушення повстання на Дону. Однак 23 грудня вони заарештували українського коменданта Харкова і роззброїли дислоковані у місті українські частини. Дізнавшись про це, С. Петлюра почав переводити українські частини на Лівобережжя, щоб взяти під охорону найважливіші залізничні вузли — Лозову, Синельникове, Ясинувату, Олександрівськ. Тим самим він намагався зберегти зв'язок з Доном — можливим стратегічним союзником у неминучій, як він був переконаний, війні з більшовиками. Зрозумівши його наміри, червоні війська 28 грудня зробили спробу оволодіти Лозовою — головним залізничним вузлом, який пов'язував центр України з Доном і Донбасом. Розгорнулися тривалі бої з полком ім. П. Дорошенка, який обороняв Лозову.

24 грудня до Харкова прибув Володимир Антонов-Овсієнко, якому Раднарком доручив командування в російсько-українській війні. За задумом Леніна, війна з Центральною Радою мусила відбуватися у прихованій формі з-за спini радянського уряду України. Після того, як спроба створити такий уряду у Києві провалилася, він вирішив його проголосити в окупованому Харкові.

У боротьбі проти Центральної Ради більшовики більше покладалися на військову силу, розташовану передусім поза межами України, хоч немало червоногвардійців знаходилося в українських містах. Місцеві ради нерідко перебували під впливом меншовиків та есерів, які призначили на цей самий час свій з'їзд у Харкові. Та всупереч власним розрахункам есеро-меншовицький виконком підіграв суперникам. Коли більшовицькі делегати переконалися, що в Києві не зможуть досягти своєї мети, вони переїхали до Харкова і об'єдналися з делегатами обласного з'їзду. Утворений на з'їзді ЦВК рад України і затверджений останнім 30 грудня радянський уряд, який назвали Народним секретаріатом у складі 13 секретарів (з них 12 більшовиків), принципово змінив ситуацію. Оскільки загальноукраїнського партійного центру не існувало, В. Ленін поставив над радянським урядом України тимчасового

надзвичайного комісара. Ним став відповідальний працівник центрального партійного апарату Серго Орджонікідзе.

Як тільки війська Раднаркому заволодівали якою-небудь українською територією, Ленін вимагав від підлеглих не втрачати жодного дня для вивозу наявних ресурсів й передусім хліба. Збереглася його емоційна записка, адресована В. Антонову-Овсієнку і Серго Орджонікідзе: «Ради бога, вживайте *найбільш* енергійних і *революційних* заходів для відправлення хліба, хліба і хліба!!! Інакше Пітер може сконати. Спеціальні поїзди і загони. Збирання і зсипання. Проводжати поїзди. Повідомляти щодня. Ради бога!»²⁸².

Наполегливо активізуючи у воєнних діях в Україні елементи громадянського протистояння, більшовики одночасно маскували його міжнародні аспекти. Зокрема, український клон радянської державності позначався звичними назвами. Маріонетковий радянський уряд назвали не Раднаркомом, за петроградським зразком, а Народним секретаріатом — за київським. Навіть офіційна назва проголошеної держави формально залишилася незмінною — УНР. Як згадував В. Затонський, «свій З'їзд Рад ми назвали Всеукраїнською Центральною Радою»²⁸³. Мімікрія, однак, наштовхувалася на сувору реальність: Україну в грудні 1917 р. захоплювали російські війська. Конструкторами української державності в її радянській оболонці були переважно росіяни. Той же Затонський розповідав, що народні секретарі «називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала. Апарату жодного, треба все утворити з нічого. Простота звичаїв у той час взагалі була велика і плутанина розумінь також. Наприклад, жодним способом не щастило нам відокремити функції народного секретаря фінансів від обов'язків касира. Та й взагалі в кожного цілісний комісаріят, або, як тоді називано секретаріят, був у кишені.

Я приїхав, коли уряд було вже сконструйовано. Було ухвалено голови не обирати. Так і жили собі без голови»²⁸⁴.

²⁸² В. І. Ленін про Україну. Ч. II. С. 77.

²⁸³ Затонський В. Уривки зі спогадів про українську революцію. // Літопис революції, 1929. № 4 (37) — (липень-серпень). С. 157.

²⁸⁴ Там само. С. 159.

Ідея В. Леніна створити «прокладку» між Петроградом і Києвом у вигляді українського радянського уряду, який не мав власних сил і засобів, щоб впливати на події, виявилася напрочуд ефективною. Під прикриттям цього уряду в Україні цілком легально і надзвичайно активно діяли більшовицькі парткоми включно з партійною пресою, більшовицькі ради і профспілки, червоногвардійські загони. Під цим же прикриттям нарощувалися збройні сили, які приходили з Півночі.

Становище Центральної Ради та її уряду у грудні 1917-го стало все трагічнішим. Безпосередній учасник подій на високих посадах Дмитро Дорошенко характеризував його, вже будучи істориком, у таких виразах:

«У той час, як більшовики виявляли колосальне напруження енергії, активність, захоплення й завзяття, — на українському боці ясно виявлялася депресія, упадок духу і зневіра, — починаючи з самого уряду, з Генерального Секретаріату, крім, може, двох-трьох осіб. Реально здійснити свою владу уряду не удавалось. Він навіть у самім Києві не мав фактичної влади. [...] Не мав уряд і збройної сили. Українське військо, всі ці численні “українізовані” полки, дивізії й корпуси танули як сніг, далеко швидше, ніж відбувалася їх українізація. Ентузіазм літа 1917 року проминув безслідно, і од “мільйонів багнетів”, про які так гордо говорилося влітку, не зосталося й сліду. “Всі ці полки, — каже один з військових діячів того часу, — що утворилися революційно, а їм нема ні назви, ні числа, були лишень випадковим зібранням людей, яке розкладалося негайно, доторкнувшись української території, бо їх гаслом і було: “додому”»²⁸⁵.

Вчитуючись у промови С. Петлюри на українських військових з'їздах, можна відчутти оптимістичні нотки, викликані тим, що захист Центральної Ради українськими солдатами справляв сильне враження на центральний уряд. Проте перевдягнені у військову форму українські селяни, будучи вирішальною силою в революційних подіях 1917 р., у першу чергу вимагали експропріації поміщицької власності і лише в другу — розв'язання національного питання. Відштовхуючись від таких настроїв, В. Ленін дістав вирішальну перевагу як у двобої з білогвардійською Росією, так

²⁸⁵ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 257.

і в прихованій демагогічними гаслами протидії державотворчому процесу в національних регіонах.

Оцінюючи політику Центральної Ради з відстані п'яти років, С. Петлюра подивився на її — власне, і на свою діяльність без зайвого оптимізму. У листі до генерал-хорунжого Миколи Удовиченка, який у 1922 р. вирішив написати спогади про свою участь у визвольних змаганнях і звернувся до нього за порадами, С. Петлюра визнав: «Тяжко і боляче мені повертатися до пережитого, але це треба зробити в інтересах історичної правди». Після такого визнання, яке він робив уперше, Симон Васильович продовжив:

«Для мене вже з початку нашого руху яким було, що наші національно державні змагання повинні перейти до в г і щодо терміну і тяжкі своїми пробами митарства, поки ці змагання в певні державні форми скристалізуються. Всі з'їзди українські, в тому числі і військові, були для мене показником не сили (реальної і зорганізованої) нашого народу, а демонстрацією національних емоцій, які ще треба було мільйонним масам в собі усвідомити і які повинні шляхом послідовної боротьби перетрансформувати/ти[ся] в певні в о л ь о в і рухи української нації, в певні акти боротьби за свої національно-державні змагання. Спочатку я мав ілюзію, що ці з'їзди можна використати для організації національної сили. Але швидко переконався, що вони тільки “празникова одіж”, і що треба шукати тих, хто чорною роботою державною уміє творити певні реальні цінності. Їх, таких елементів, було дуже мало»²⁸⁶.

Д. Дорошенко, як можна бачити, зауважив, що депресія і зневіра в найбільш тяжкі останні місяці революційного руху охопила не всіх членів українського уряду. Він не назвав поіменно тих, хто зберігав присутність духу, прагнучи знайти вихід з безвихідної ситуації. Проте факти засвідчують, що серед не названих урядовців найвищого рівня перебував С. Петлюра. Досить вказати на його спробу організувати у національних збройних силах елітні підрозділи — сердюцькі, якщо запозичувати історичний термін, або, користуючись сучасною мовою, — гвардійські полки.

Всю організаційну роботу зі створення сердюцьких полків взяв на себе начальник Київського військового округу підполковник

²⁸⁶ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 516.

Віктор Павленко. Д. Дорошенко повідомляв, що це була його власна ініціатива, здійснювана всупереч волі генерального секретарства з військових справ²⁸⁷. Відтоді в історіографії утвердилася думка про те, що С. Петлюра став в опозицію цьому починанню. Насправді, як підкреслював Сергій, Литвин, посилаючись на архівні джерела і на низку праць авторитетного дослідника військової історії УНР Ярослава Тинченка, саме Петлюра доручив Павленку, з яким тісно співпрацював з часу його призначення на високу посаду, реорганізувати найбільш боєздатні військові частини, які перебували в Києві, на сердюцькі дивізії.

20 грудня Петлюра віддав наказ про формування Першої сердюцької дивізії, до складу якої увійшли полки ім. гетьмана Павла Полуботка, ім. Богдана Хмельницького, ім. Петра Дорошенка та ім. Івана Богуна. Командиром дивізії було призначено полковника Ю. Капкана. Через кілька днів розпочалося формування Другої сердюцької дивізії під командуванням генерала О. Греківа. Греків свідчив, що сформувати цю дивізію йому доручив саме С. Петлюра. 9-ту кінну дивізію було перейменовано на Третю сердюцьку дивізію під командуванням генерала О. Ревішина, але перейменування справа і закінчилася²⁸⁸.

Центральний орган УСДРП «Робітнича газета» відкрила кампанію проти утворення сердюцьких військових формувань. Автор, що самоозначився як «М. Г-н» доводив, що «утворення у нас зараз сердюцьких полків було би першим кроком до збудовання в дальшому своєму розвитку *постійної* (курсив автора статті) української армії, яка була досі і буде надалі зняряддям пануючих класів

Віктор Павленко

²⁸⁷ Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 199.

²⁸⁸ Литвин Сергій. Знач. твір. С. 131.

в їх боротьбі проти селянства та робітництва». Посилаючись на те, що історичні сердюки були елітними підрозділами гетьманської держави XVII століття, він побоюється, що «гвардія силою зброї може висунуть на порядок політичного життя питання про гетьмана України і підтримати кандидатуру тої чи іншої особи з пануючих верств чи їх прибічників». Заключний висновок звучав безапеляційно: «Утворення сердюцьких полків не являється в інтересах ні селянства, ні робітників, є затією буржуазних кіл громадянства чи їх прихвостнів, і тому вся демократія мусить об'явить цим буржуазним намірам найрішучішу війну»²⁸⁹.

Під тиском В. Винниченка організатор сердюків В.Павленко був змушений вийти у відставку. На його місце уряд призначив керівника оперативного відділу генерального секретарства з військових справ, колишнього штабс-капітана російської армії Миколау Шинкаря. Сердюцькі полки, які встиг утворити В.Павленко, були розформовані вже після відставки С. Петлюри.

З недовір'ям уряд Центральної Ради поставився і до командира 1-го Українського корпусу Павла Скоропадського, який у листопаді зупинив марш на Київ збільшовиченого 2-го гвардійського корпусу на чолі з Євгенією Бош. У січні 1918 р. Скоропадський змушений був відмовитися від командування корпусом, який налічував до 60 тис. цілком дисциплінованих вояків²⁹⁰. Незабаром цей корпус, як і інші формування російської армії, розвалився.

21 грудня до Києва прибула російська делегація на чолі з Прошем Прош'яном — одним із лідерів партії лівих есерів, який у грудні був призначений Леніним на посаду наркома пошт і телеграфів. Вона не мала жодних офіційних повноважень, але робила вигляд, що хоче порозумітися з Центральною Радою. Тим часом газета «Правда» опублікувала статтю наркома з національних справ І. Сталіна «Відповідь товаришам українцям в тилу і на фронті». «Між братніми народами — українцями і росіянами нема і не може бути конфлікту, — починав нарком, — конфлікт виник між Раднаркомом і Генеральним секретаріатом. Рада Народних Комісарів прагне саме того, щоб вся влада на Україні належала українському народу, тобто українським робітникам і солдатам,

²⁸⁹ М. Г-н. Сердюки / Робітничая газета. 1917. 23 листопада (6 грудня нов. ст.).

²⁹⁰ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. С. 100.

селянам і матросам. Радянська влада, тобто влада робітників і селян, солдат і матросів, без поміщиків і капіталістів, це і є та сама народна влада, на яку бореться Рада Народних Комісарів».

Конфлікт інтересів, — продовжував Сталін, переходячи до конкретних звинувачень, — почався з наказів по фронту члена Генерального секретаріата Петлюри, які загрожували цілковитою дезорганізацією фронту. Не рахуючись зі Ставкою та інтересами фронту, не рахуючись з мирним договором та справою миру взагалі, Петлюра став у своїх наказах закликати на Україну українські частини армії та флоту».

Далі він звинуватив Генеральний секретаріат у роззброєнні радянських військ у Києві, вже не називаючи імені Петлюри, хоч всі знали, хто врятував Центральну Раду від силового перетворення на Всеукраїнський центральний виконавчий комітет.

І, нарешті, Сталін заявив, що конфлікт з Раднаркомом дійшов до вищої точки, коли Генеральний секретаріат навідріз відмовився пропустити через українську територію революційні війська Рад проти Каледіна, який просувається все далі на північ, захоплюючи Донецький басейн і загрожуючи Царицину. Свою статтю він завершив заявою про те, що справа мирного розв'язання конфлікту знаходиться в руках українського народу²⁹¹.

Ця стаття була негайно передрукована кількома київськими газетами «лівого» спрямування. Центральній Раді недвозначно заявляли: якщо вона хоче результативних переговорів з Прош'яном, то повинна позбавитися С. Петлюри.

Демагогія ленінського учня, навіть більш довершена, ніж облудні розумування вчителя, не справила великого враження на лідерів Центральної Ради, особливо після окупації Харкова. Та вона справила враження на маси, які пересвідчувалися, що більшовики налаштовані негайно вивести Росію з війни та передати у користування селянам поміщицьку землю, а робітникам — заводи і фабрики. На засіданні уряду, що відбулося 28 грудня, соціаліст-самостійник Володимир Єщенко, який з листопада працював генеральним секретарем шляхів, з великою стурбованістю вказав на зростання більшовицьких настроїв в масах і в українському війську. Щоб зупинити наступ більшовиків, які просувалися по

²⁹¹ Сталин И. Сочинения. Т. 4. С. 6–14.

залізницях, захоплюючи навколишні міста, продовжував він, Генеральному секретаріату потрібна підтримка залізничників, які здатні розібрати колію. Та залізничникам потрібно платити заробітну плату, а уряд не має на це грошей.

С. Петлюра підтримав колегу, зазначивши, що становище дуже грізне. Основна причина, вказав він — брак грошей. Через це не можна послати агітаторів, задовольнити українське військо, серед якого шириться більшовизм. Треба виділити із складу Генерального секретаріату групу секретарів з особливими повноваженнями щодо охорони республіки. Коли нема вільних грошей, треба конфіскувати наявні капітали де б вони не були.

Справді, через інші нагальні справи Центральна Рада запізнювалася з налагодженням незалежного від Росії грошового обігу. Тільки через чотири дні після цього засідання вона прийняла закон про випуск українських карбованців — паперових грошових знаків УНР. Проте вже на цьому засіданні уряду заступник генерального секретаря фінансових справ Василь Мазуренко запевнив, що до 5 січня 1918 р. всі організаційні перепони будуть подолані і уряд матиме кошти в достатній кількості.

При розгляді питання про боротьбу з анархією та хаосом в республіці С. Петлюра доповів, що республіканська армія активізує свою роботу у цьому напрямку, але доведеться взяти з фронту ряд військових частин. Доповідаючи про роботу утвореного в грудні Українського генерального штабу, він зауважив, що найперше завданням останнього — забезпечити взяття Харкова, який став оплотом більшовизму в Україні. Проте треба ясно сказати, додав він: чи воюємо ми, чи ні.

Петлюру підтримав генеральний секретар пошт і телеграфів Микита Шаповал: «В Харкові більшовики їздять на автомобілях з плакатами “Смерть українцям!”. Треба розірвати цілком з Совітом народних комісарів і розпочати рішучу боротьбу з більшовиками. Продовольча справа в сучасний момент є засіб війни. Крім того, треба всю Україну оповістити на воєнному стані і надати особливі права начальникам військових частин, яким передати і міліцію».

Генеральний секретар шляхів Володимир Єщенко свою пропозицію висловив лаконічно: розібрати залізницю і одрізати Україну від півночі.

Генеральний секретар праці Микола Порш запропонував свій погляд на ситуацію, в якій опинилася Україна: «На відповідь Генерального секретаріату на ультиматум більшовики організували польовий штаб і почали війну, а ми все ще не знаємо, чи воюємо, чи ні. Козаки, з одного боку, а більшовики, з другого — хочуть одрізати Україну од Донецького басейну. Треба утворити колегію по охороні України, організувати штаб, послати Совіту народних комісарів ультиматум з вимогою припинити війну, оповістити людинність про дійсний стан речей. Колегія повинна зробити учет сил і зброї, використати “Вільне козацтво”, підчинити міліцію. Колегія мусить мати право робити од імені Генерального секретаріату, вона може, в разі потреби, розбирати залізні шляхи».

Винниченко підбив дискусію висновком, що розчарував присутніх: «Всі ті засоби, які пропонують генеральні секретарі Єщенко і Шаповал, занадто серйозні, щоб їх можна було вжити без крайньої для цього потреби. Раніше треба запитати Совіта народних комісарів, чи воює він, чи ні, тільки тоді можна зважитися на такі рішучі засоби боротьби».

Засідання закінчилося малозобов'язуючим рішенням: обрати особливий комітет по обороні України в складі генеральних секретарів Порша, Петлюри і Єщенка²⁹². Функції і повноваження «особливого комітету» жодним чином не окреслювалися. Тому урядове рішення, запропоноване С. Петлюрою та підтримане М. Поршем, виявилось порожнім звуком.

Останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння С. Петлюри, були події, пов'язані з ухваленням статуту Української народної армії. Ретельно відпрацювавши цей документ з фахівцями, він подав його на затвердження Всеукраїнської ради військових депутатів, яка продовжувала існувати у складі Центральної Ради. Проте Рада відхилила проект статуту, вимагаючи, щоб у ньому були передбачені такі засади, як виборність командирів, позбавлення їх дисциплінарної влади і скасування військових чинів. Розуміючи, що створювати боекватирну республіканську армію на таких засадах неможливо, Петлюра затвердив статут власною волею.

²⁹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. С. 38–40.

30 грудня зібралася соціал-демократична фракція Центральної Ради, яка вщент розгромила спробу Петлюри самочинно затвердити статут. 31 грудня на засіданні уряду Петлюра написав заяву про відставку, не вдаючись до пояснень. Наступного дня газета «Нова Рада» коротко поінформувала читачів про цю подію: «Симон Петлюра заявив, що він по особистих мотивах подає у відставку».

1 січня відбулося засідання Малої ради. Представник фракції українських есерів запитав у В. Винниченка, що являє собою опублікований у газетах статут Української армії: закон це чи не закон. Голова уряду відповів, що цей документ є проектом Петлюри і Генеральний секретаріат за нього відповідальності не несе. В уряді, додав він, розробляється окремий законопроект військового статуту, який буде винесений на затвердження Центральної Ради. Під кінець засідання Мала рада затвердила на посаді генерального секретаря військових справ М. Порша, залишаючи за ним посаду генерального секретаря праці²⁹³.

Отже, в найтяжчі для Центральної Ради часи, коли радянська Росія без оголошення війни прослизнула в Україну, користуючись наявністю в ній власних структур — політичних і військових, генеральний секретар військових справ покидав поле бою. Немало істориків засудили Симона Петлюру за цей крок. Та їм варто пам'ятати, що навіть Володимир Винниченко, який ніколи не пропускав можливості з усією силою свого письменницького таланту показати Петлюру в найгіршому світлі, спромігся заявити у 1920 р.: «Той закид, що він найбільше завинив у наших невдачах, не є справедливий»²⁹⁴.

У замітці «Отставка С. В. Петлюри» в газеті «Нова громада» (1917, 23 грудня ст. ст.), була процитована постанова фракції УСДРП в Центральній Раді: «Відклик Петлюри небажаний у зв'язку з політичним моментом, але, враховуючи його заяву про фізичну перевтому, фракція рахується з цим сумним фактом»²⁹⁵. Не можна сумніватися, однак, що подана самим Петлюрою версія

²⁹³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. С. 50.

²⁹⁴ Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. С. 217–218.

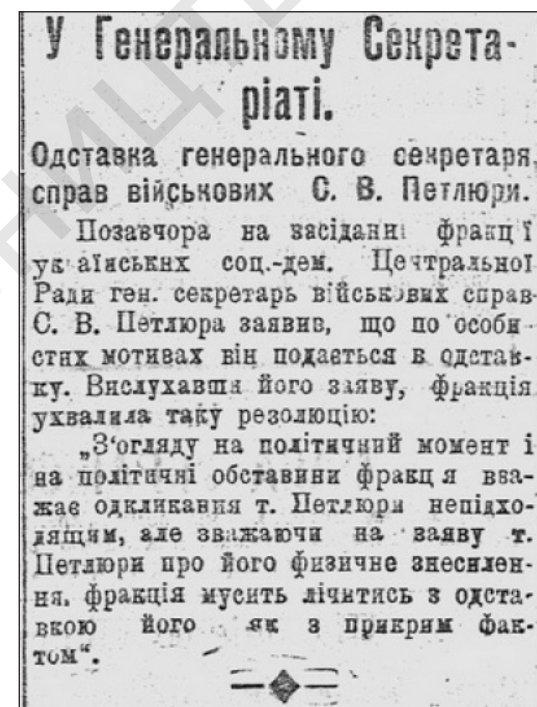
²⁹⁵ Див.: Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 136.

про перевтому не відповідала дійсності. У січні 1918-го він виказав колосальну працездатність, придушуючи в Києві повстання міських червоногвардійців та допомогу наступаючим військам В. Антонова-Овсієнка, про що далі буде мова.

Дмитро Дорошенко називає причиною відставки С. Петлюри в кінці грудня 1917 р. «постійні непорозуміння між ним та В. Винниченком, які часом приймали дуже гострі форми»²⁹⁶. Зведене до особистих поррахунків двох діячів таке пояснення можна було б прийняти на віру в часи існування УНР доби Директорії (1919 р.). Адже Директорія являла собою верховний орган влади, а Винниченко і Петлюра були в ній ключовими фігурами. Натомість у 1917 р. В. Винниченко не зосереджував у своїх руках всіх важелів влади. Влада в УНР тоді була розосереджена і нею користувалися не тільки М. Грушевський, В. Винниченко і С. Петлюра, а й лідери основних фракцій, з яких складалася Центральна Рада.

Владислав Верстюк вважав, що причиною відставки був конкретний факт: «В грудні 1917 року, не знайшовши підтримки у Голови Центральної Ради та Голови Генерального секретаріату

²⁹⁶ Див.: Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 373

Повідомлення в газеті «Нова Рада» від 19 грудня 1917 року (1 січня 1918 за нов. ст.) про відставку Симона Петлюри з посади генерального секретаря військових справ УНР

у формуванні сердюцьких дивізій як ядра майбутньої української армії, Петлюра подав у відставку»²⁹⁷.

В унісон з проф. В. Верстюком В. Голубко твердить, що поштовхом до відставки було затвердження С. Петлюрою статуту Української народної армії, після чого В. Винниченко звинуватив його у перевищенні посадових повноважень²⁹⁸. Цей мотив ближче підходить до дати добровільного відходу Петлюри від влади.

Абстрагуючись від суто армійських реалій, професор Українського вільного університету в Мюнхені Володимир Косик вбачав причину відставки в незгоді С. Петлюри із зовнішньополітичними орієнтаціями переважної більшості лідерів національно-визвольного руху. Позицію цього дослідника, як нам здається, ігнорувати не можна, хоч і незгоди у будівництві армії забувати не треба. Тому доведеться викласти хід думки В.Косика в досить довгій цитаті:

«15 грудня 1917 р. советська Росія підписала перемир'я у Бресті. Після відомого ультиматуму Леніна, 20 грудня російсько-советські війська почали наступ на Україну. Це була перша агресія советської Росії проти України. Не диспонуєчи потрібними збройними силами, за винятком невеликих відділів, Український Уряд, який від 16 листопада діяв як незалежний Уряд, і про це поінформував Антанту, — опинився в дуже тяжкому становищі. Він почав боятися, що советська Росія буде переговорюватися від імені “цілої Росії”, отже, також від імені України. Тому він не бачив іншої розв'язки, як приступити до переговорів у Бресті. Ця політика сама собою йшла проти інтересів Франції й Антанти. Не бажаючи підтримувати таку політику, Петлюра 31 грудня 1917 р. зрезигнував з посту Генерального секретаря військових справ»²⁹⁹.

Аргументуючи свою позицію, В. Косик знаходив немало свідчень євроатлантичної орієнтації С. Петлюри. Варто навести знайдений ним лист до Осипа Назарука від 18 грудня 1914 р., де С. Петлюра писав: «Все, що діється нині галицькими емігрантами

²⁹⁷ Верстюк Владислав. Харизматичність Петлюри // У 70-річчя Паризької трагедії. 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ, 1997. С. 143.

²⁹⁸ Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. Львів, 1997. С. 146.

²⁹⁹ Косик Володимир. Петлюра і Франція // У 70-річчя Паризької трагедії. 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ, 1997. С. 165.

в напрямку австро-німецької орієнтації (йшлося про позицію Союзу визволення України. — *Авт.*), з погляду російських українців є помилкою, трагічним непорозумінням ситуації і тих перспектив, які відкриваються у зв'язку з перемогою потрібної комбінації держав»³⁰⁰. Розповів Косик і про згадані в нашій книзі контакти С. Петлюри з членом французької військової місії при Південно-Західному фронті генералом Табуї.

У визначенні політичної орієнтації С. Петлюри варто прислухатися до його власних висловлювань, сформульованих вже після завершення визвольних змагань. У листі до генерал-хорунжого Миколи Удовиченка (1922 р.), який уже цитувався у цій книзі і буде ще не раз цитуватися, Симон Васильович писав: «Від того часу, коли до світової війни ув'язалась Америка, я був переконаний, що війну виграють не німці, а Антанта. Я хотів створити фронт, хай би він був розбитий мілітарно тимчасово, все одно ми виграли б потім політично. Але “божевільство”, недалекозорість, недержавність наших тодішніх політиків, як от Грушевський, Винниченко і абсолютна нікчемність, Голубович, направили наш курс на іншу дорогу... Ми досі покутуємо за цей блуд (полонізм: помилку. — *Авт.*), бо альянти і досі ще не можуть нам забути “зради” нашої...»³⁰¹. А в статті «Німецькі комуністи про українців в майбутній війні», надрукованій в таборовому журналі «Трибуна України» (1923, ч. 2–4), Петлюра висловив цю саму думку майже тими самими словами: «Ми й досі покутуємо за ті помилкові кроки, яких допустилися проводарі нашої політики в 1918 році, приставши до орієнтації на Центральні держави, зокрема, на Німеччину, порозуміння з котрою і серед тодішніх обставин і серед теперішніх не було і не є відповідаючим інтересам української державності»³⁰².

Не треба забувати, що соціалісти Центральної Ради набагато більше боялися білокозаків генерала Олексія Каледіна, ніж комуністів Владіміра Леніна, які теж прикидалися соціалістами. Не треба забувати, що В. Винниченко і М. Грушевський сподівалися

³⁰⁰ Косик Володимир. Петлюра і Франція // У 70-річчя Паризької трагедії. 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ, 1997. С. 64.

³⁰¹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 516–517.

³⁰² Там само. Т. I. С. 296.

в тяжкій для Центральної Ради часи на укладення миру з радянською Росією, яка ясно дала їм зрозуміти, що має претензії лише до С. Петлюри. Не треба забувати, нарешті, що Петлюра, залишаючись таким же соціалістом, як еседеки чи есери, все-таки тяжів до есефів, тому що бажав об'єднати у боротьбі за українську державність всі верстви українського суспільства замість того, щоб поділяти його на трудящих і нетрудящих. Звідси його позитивне ставлення до національно свідомого офіцера, що обумовило розбіжність з соратниками по партії у питанні про конструювання збройних сил УНР.

Проте не можна забувати і того, що С. Петлюра від початку політичної кар'єри мав виразну європейську орієнтацію, тоді як орієнтація інших лідерів Української революції була більш розмитою в конкретно-історичній ситуації Першої світової війни. Аналізуючи політичний курс УНР, який міг би узгоджуватися із зовнішньополітичними орієнтаціями С. Петлюри, ми стаємо на слизький ґрунт: доводиться називати історичні події, які могли б відбутися, але не відбулися.

Якби УНР не визнала перемир'я з Центральними державами, укладеного радянською Росією 15 грудня 1917 р. і продовжила воювати з ними у союзі з Антантою, вона опинилася б у незрівнянно кращій зовнішньополітичній ситуації наприкінці 1918 р., коли Німеччина та Австро-Угорщина були розгромлені. Та залишається невідомим, чи змогла б УНР утримати фронт за умов, коли ленінський уряд дозволив солдатам де мобілізуватися власною волею. Французькі правлячі кола надавали підтримку білогвардійській Росії, яка не визнавала існування України. Чи підтримала б Франція незалежну Україну, якби вона виявилася її союзником? Незалежній Польщі Франція надавала всебічну підтримку, однак треба взяти до уваги, що білогвардійські генерали готові були обійтися без Польщі, але не представляли собі відновленої імперії без України.

С. Петлюра готовий був припустити тимчасову поразку УНР у війні з радянською Росією, щоб зберегти сприятливу перспективу. На переламі 1917–1918 рр. ця поразка стала майже доконаним фактом. Від поглинення радянською Росією Україну врятувала тільки німецько-австрійська окупація. Як склалася б

воєнно-політична ситуація, якби Україна залишалася союзницею Франції, була б окупованою радянською Росією, а не кайзерівською Німеччиною?

Переконаливої відповіді на всі ці запитання немає. Можна лише вказати, що й тепер, через сотню з гаком років перед незалежною Україною стоїть все той же геополітичний вибір — євроатлантичний або євразійський.

4. АРСґАРДНІ БОЇ

7 січня 1918 р. В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ в Україні з кількох напрямків: від Харкова на Катеринослав і Полтаву, від Курська — на Конотоп, від Гомеля — на Бахмач, від Новозибкова — на Новгород-Сіверський. На чолі військ став колишній підполковник російської армії, лівий есер Михаїл Муравйов. Кінцевою метою наступу було здобуття Києва і ліквідація завоювань українського національно-визвольного руху. Як і раніше, насадження більшовицької диктатури здійснювалося без оголошення війни. Війна ведеться, як твердилося у Раднаркомі, між створеним у Харкові робітничо-селянським радянським урядом і «буржуазною» Центральною Радою. Дисонансом пролунав лише підписаний Муравйовим знаменитий «Наказ № 14», в якому повоєнному стисло характеризувалася суть подій: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, і там, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів».

Цитуючи цей наказ, Павло Христюк додав від себе: «Головнокомандуючий російського совітського війська Муравйов був дійсно головнокомандуючим і мав військо, а Юр. Коцюбинський (секретар військових справ) не мав ніякого війська, ніяких апаратів і ніякого впливу на військові події і був тільки українською етикеткою на Муравйовському багнеті»³⁰³.

11 січня більшовики заволоділи Катеринославом. Перед тим, як загопи П. Єгорова увійшли в місто, відбулося повстання місцевих червоногвардійців і збільшовизованих частин гарнізону, до

³⁰³ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. II. С. 148–149.

Микола Порш

яких приєднався українізований полк ім. П. Орлика. Відданість Центральній Раді зберігали тільки добровольчі формування — гайдамацький курінь «Вільного козацтва», а також один з армійських полків. Цих сил було недостатньо, щоб оборонити місто.

Якраз цього дня відбулося засідання Генерального секретаріату, на якому новий секретар військових справ М. Порш доповідав про ситуацію в Києві. У протоколі засідання зазначалося: «Настрій гарнізону в Києві різний: одні частини займають нейтральну позицію, інші — ворожу, як приміром, полки Тараса Шевченка, Дорошенка. Де-

які частини, на які можна було б опертися, як “Курінь смерті”, Полуботківський полк, Богданівський, дуже стомилися і до активної роботи зараз мало придатні. Найбільше певним являється робітничий полк “Вільного козацтва”, який зараз несе охорону порядку в Києві»³⁰⁴. Картина, змальована наступником С. Петлюри, не вселяла оптимізму.

15 січня услід за Катеринославом пав Олександрівськ, 19 — Полтава, 27 — Миколаїв, 30 — Одеса. За підрахунками Я.Тинченка, в загонах Антонова-Овсієнка налічувалося не більше 9 тис. чоловік³⁰⁵. Однак в кожному українському місті активно працювали більшовицькі організації, які проводили в армійських підрозділах розкладницьку пропаганду, і при них — червоногвардійські загони.

Ситуація, в якій доводилося діяти С. Петлюрі, назрівала досить давно і дійшла до кульмінації якраз у січні 1918 р. Йшлося про дві

³⁰⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. С. 76.

³⁰⁵ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). Київ; Львів, 1996. С. 148.

нагальні проблеми — про мир і землю, до яких Раднарком і Центральна Рада поставилися по-різному. Раднарком не зупинився перед розвалом армії, не побоюючись того, що залишить фронт абсолютно безборонним і створить передумови для вторгнення австро-німецьких військ в Росію. В. Ленін був переконаний в тому, що німці налаштовані на ліквідацію свого східного фронту, а не на окупацію величезної за територією країни, і не помилився в розрахунках. Уклавши 15 грудня перемир'я з Центральними державами, він здобув величезну популярність у населення, яке бажало негайного припинення війни. Це допомогло йому здійснити в січні 1918 р. повторний державний переворот розгоном Установчих зборів. Не меншу популярність більшовикам дав Декрет про землю, який передбачав «чорний переділ», тобто скасування приватної власності на землю і зрівняльний переділ орних земель.

Натомість Центральна Рада у Третьому Універсалі оголошувала власністю трудового народу поміщицькі та інші землі нетрудових господарств, але не «чорний переділ». У роз'ясненні Генерального секретаріату, яке було опубліковане 29 листопада, «цілком виразно», як підкреслювали секретарі, проголошувалося: «Право власності скасовується тільки на землі нетрудових господарств, тому всі землі трудових господарств, які б вони не були: чи то селянські, чи козацькі (на Чернігівщині та Полтавщині), чи які інші, остаються у власності теперішніх хазяїв». Так само виразно зазначено, далі йшлося у роз'ясненні, що право власності скасовується тільки на землі сільськогосподарського призначення. Це означало, що зберігалася приватна власність на землю, яка належала містам і селам, або знаходилася під дачами, садибами, городами, садами, а також під копальнями, каменоломнями, промисловими підприємствами³⁰⁶.

Дискусії із земельного питання продовжилися на VIII сесії Центральної Ради, яка відкрилась 25 грудня. Депутати обговорювали цю гостру проблему впродовж трьох днів. На одне із засідань були запрошені селяни, які майже одностайно висловилися проти законопроекту, що ґрунтувався на засадах Третього Універсалу. Вони зазначали, що законопроект не скасовує повністю приватну

³⁰⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 449–450.

власність на землю, а головне — залишає недоторканими господарства, які мають до 40 десятин землі — ту кількість, яка вважалася трудовою нормою. Один з авторів проекту земельного закону Борис Мартос при обговоренні констатував, що скасування приватної власності на землю фактично призводило до земельної анархії, бо селяни хибно зрозуміли проголошений Універсалом перехід землі до рук народу.

«Після панського, — говорив він, — почали грабувати добро можливих селян, а потім солдати, у яких не було нічого, стали обдирати хати та розтягати тини у самих бідних селян. Різні речі з панського реманенту та хатніх речей селяне ділили між собою на часті так, що жодної користі нікому з того не було. Розбирали та ділили плуги і всякі господарські машини, ділили з панських домів картини так, що один брав раму, а другий скло. Одне село поділило між собою фортеціану. Породистих коров стали дуже дешево продавати на м'ясо. Ліси також стали нещадно рубати та возити до міста на продаж, і то не бідніші, а заможні селяни, у котрих були вози та коні, щоб вивозити ліс»³⁰⁷.

В останній день роботи сесії більшістю в 131 голос проти 101 при 13, що утрималися, була затверджена резолюція українських есерів: законопроект не приймати, а виділити зі складу Центральної Ради комісію пропорційно до числа членів фракцій і доручити їй виробити новий закон, узявши за вихідний пункт принцип повного скасування власності на землю і соціалізації її згідно з постановою III сесії Центральної Ради. Новий закон мав бути внесений на одне з найближчих засідань Малої ради для затвердження. Комісія не повинна була покидати столиці до затвердження закону³⁰⁸.

Новий земельний закон Мала рада прийняла 31 січня 1918 р., коли над резиденцією Центральної Ради вже розривалася більшовицька шрапнель, і українська адміністрація готувалася покинути Київ. Закон був опублікований тільки у березні, уже за іншої політичної ситуації, коли австро-німецькі війська окупували Україну. Основну роль у підготовці закону відіграли Павло Христюк і Олександр Шумський — пізніше один з лідерів Української

³⁰⁷ Див.: Дорошенко Дмитро. Доба Центральної Ради. С. 247–248.

³⁰⁸ Там само. С. 250.

комуністичної партії (боротьбистів). Як згадував Христюк, в основу закону були покладені постанови селянських з'їздів у земельній справі, а за схему взято проект земельного закону, вироблений фракцією есерів у II-ій Державній Думі³⁰⁹. У цьому законі реалізувався принцип «чорного переділу». Ясна річ, що цю екстремістську вимогу підтримували далеко не всі фракції, але земельний закон все-таки Центральна Рада схвалила. М. Грушевський пояснював це так: «Мовчки був прийнятий принцип внутрішньої згоди перед зовнішньою небезпекою»³¹⁰.

У питанні про мир Центральна Рада теж займала більш зважену і помірковану позицію, ніж налаштований на негайний сепаратний мир з Центральними державами Раднарком. Генеральний секретар тільки 22 грудня, тобто через вісім днів після влаштованого Раднаркомом перемир'я надав на розгляд Малої ради текст ноти до всіх воюючих і нейтральних держав. Нота починалася з преамбули, в якій висловлювалася дорога серцю українських соціалістів, але явно нездійсненна в поточній політичній ситуації мрія про єдиний всеросійський федеративний уряд, якого не бажали знати ні Раднарком, ні Центральні держави: «Прямуючи до створення федеративної спілки всіх республік, які виникли в цей час на території бувшої Російської імперії, Українська Народна Республіка в особі Генерального секретаріату стає на шлях самостійних міжнародних стосунків до того часу, поки не буде створено загальнодержавної федеративної власті в Росії та не буде розмежовано міжнародного представництва між правительством Української Республіки і федеральним правительством майбутньої федерації»³¹¹.

Генеральний секретаріат заявляв у цій ноті, що Раднарком підписав загальне замирення без всякої згоди з урядом УНР, хоч його влада не поширюється на всю Росію, а разом з тим і на УНР. «І через це мир, який може статися внаслідок переговорів з державами, що воюють з Росією, — далі говорилося в ноті, — може

³⁰⁹ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. II. С. 128.

³¹⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ; Відень, 1921.

³¹¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 528.

стати обов'язковим для України тільки тоді, коли умови цього миру буде прийнято і підписано Українською Народною Республікою»³¹².

Десь о 2-ій годині ночі, тобто вже 23 грудня Мала рада завершила розгляд ноти Генерального секретаріату і дозволила її розіслати і опублікувати. Вона була опублікована у «Новій Раді» 25 грудня.

Якраз 25 грудня відкрилися VIII загальні збори Центральної Ради. Після доповіді Михайла Грушевського про діяльність Малої ради за період від попередніх загальних зборів Центральна Рада почала обговорювати справу миру. Доповідав генеральний секретар міжнародних справ Олександр Шульгин. Він ознайомив збори з посланою всім державам нотою, після чого підкреслив, що український уряд йде у справі миру іншим шляхом, ніж більшовики: «Мир можна заключити тільки через представництво всіх країн й народів Росії, а самі народні секретарі не мають права заключати мир від імені всієї Росії. Крім того, більшовики згодні заключити з Германією та Австрією сепаратний мир, а українське правительство вважає, що треба миритись всім разом»³¹³.

Обговорення доповіді Шульгина затягнулося до пізньої ночі, але жодного рішення депутати не прийняли. Було винесено тільки рішення продовжити дискусію по фракціях. Наступного дня в порядок денний питання про мир вже не було внесено. У звітній доповіді про діяльність уряду В. Винниченко тільки зазначив, що секретарство національних справ перетворюється на секретарство справ міжнародних і зав'язує стосунки з іншими державами, після чого додав: «Такі держави, як Англія, Франція, Америка, Румунія, Бельгія та інші, звертають пильну увагу на нашу республіку. Але вони поки що стримуються від офіційного признання нашої держави»³¹⁴. Це було зрозуміло, бо Україна сприймалася як один з регіонів Росії.

Сесія Центральної Ради тривала до 30 грудня. Однак до питання про мир, яке зависло в повітрі, депутати не повернулися. Не

³¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1. С. 528–529.

³¹³ Там само. Т. 2. С. 18.

³¹⁴ Там само. С. 19–20.

дивно, що настрої «неусвідомленого соціалізму», які панували в Росії від перших місяців після повалення самодержавства, поступово оволодівали українськими масами. Намагаючись протистояти екстремізму народних низів, Центральна Рада все більше розходилася з власним народом. Натомість більшовики, які привласнили гасла робітничо-селянської революції, щоб збудувати радянську вертикаль своєї влади, здобували в Україні велику популярність. Ніхто ні в Росії, ні в Україні, ні навіть у середовищі самих більшовиків, які стали масовою партією, не міг собі уявити, що ленінська партія виголошує радянські гасла тимчасово і надійде час, коли диктаторська гілка влади допоможе вождям повернутися до власних, комуністичних гасел.

Ситуацію, яка складалася в Україні на початку 1918 р., В. Винниченко охарактеризував у «Відродженні нації» цілком адекватно. Відзначивши відсутність у Центральної Ради достатніх збройних сил, щоб протистояти ворожій навалі, він додавав: «Большевики, правда, теж не мали великих дисциплінованих частин, але їхня перевага була в тому, що всі наші широкі маси солдатства не ставили їм ніякого опору, або навіть переходили на їхній бік; що майже все робітництво кожного міста ставало за ними; що в селах сільська голота явно була большевицька; що, словом, величезна більшість самого українського населення була проти нас... Ми робили надлюдські усилля, щоб спинити цю “навалу”, як ми називали, щоб прихилити на свій бік інертні до нас наші же солдатські маси. Але вони навіть у самому Києві не виявили ніякого бажання битись проти більшовиків, браталися з ними, переходили до них»³¹⁵.

У пекельно важкому січні 1918 р. Симон Петлюра перетворився з генерального секретаря військових справ на отамана збройного формування, яке відіграло вагомий роль у захисті Центральної Ради від російської навали під орудою Антонова-Овсієнка і Муравйова. У цій книзі відбілювання його від бруду, завданого політичними супротивниками — сучасниками та їх спадкоємцями, відіграє другорядну роль. Досить успішно з цим вже справився проф. Сергій Литвин в обох своїх монографіях, які спираються

³¹⁵ Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. С. 215–216.

на величезну джерельну базу³¹⁶. Доцільно, однак, зупинитися якраз на цьому сюжеті, тому що діяльність С. Петлюри, пов'язана з утворенням і боротьбою гайдамацького Коша Слобожанської України, істотно перекручена в багатьох публікаціях, й передусім — у двох монографіях Валерія Солдатенка³¹⁷. Це тим більше важливо, що перевидання в істотно розширеному вигляді ґрунтовної праці проф. В. Солдатенка російською мовою в Москві доступне для західних фахівців з історії Східної Європи, тоді як опубліковані українською мовою книги С. Литвина, як правило, проходять повз їхню увагу.

С. Литвин слушно зазначає, що діяльність Петлюри одразу після відходу від урядової праці оповита міфами й вигадками³¹⁸. Цьому не треба дивуватись: у хаосі, який постав в державному управлінні в перші місяці 1918 р., відклаталося дуже мало архівних джерел, і дослідникам доводиться спиратися на спогади сучасників. Спогадів немало, але вони різного ступеня достовірності залежно від того, чи були автори соратниками або противниками С. Петлюри. Під цим кутом зору спогади Миколи Чеботаріва (Чеботарьова), опубліковані в Києві у 2003 р. Володимиром Сідаком під назвою «Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботарьова)» найбільш підступні.

Чеботарів (1884–1972) був прапорщиком російської армії у Першій світовій війні. У 1917 р. — один з керівників українізованих військових частин у Харкові. У 1919 р. став організатором контррозвідки Армії УНР, згодом керував політичним департаментом Міністерства внутрішніх справ УНР, у 1920–1926 рр. був ад'ютантом Петлюри і начальником охорони Головного отамана. В еміграції жив спочатку у Польщі, а згодом — у Німеччині, де

³¹⁶ Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. Київ, вид-во ім. Олени Теліги, 2001. 640 с.; Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. Київ, Смолоскип, 2018. 678 с. Друга книга є розширеним і переглянутим перевиданням першої. Наведена в ній бібліографія праць С. Литвина, які присвячені С. Петлюрі, налічує 73 позиції.

³¹⁷ Солдатенко В. Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби. Київ, Світогляд, 2007. С. 621; Солдатенко В. Винниченко и Петлюра: соратники или соперники? Москва, Научно-политическая книга, 2020. 791 с.

³¹⁸ Литвин Сергій. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. С. 143. Далі посилання на цю книгу див.: Литвин Сергій. Зазнач. твір.

Командант Гайдамацького Коша Слобідської України Симон Петлюра зі своїм штабом.

(Грудень 1917 р. — початок 1918 р.)

й помер. Отже, він був одним з найбільш наближених до особи Петлюри людей. Здавалося, що у спогадах, за всієї суб'єктивності цього джерельного жанру, Чеботарів міг скоріше переоцінити діяльність свого патрона, ніж висловлюватися про нього суто негативно після його смерті.

Сталося, однак, навпаки. Людські риси Петлюри, які відомі за багатьма різноманітними джерелами, у спогадах Чеботаріва (ретельно використаних проф. В. Солдатенком), перекручені до невпізнанності. Перекручено й факти. Зокрема, Чеботарів розповідав, що ідея створення Коша Слобожанської України і розв'язання організаційних труднощів, пов'язаних з його утворенням, належать виключно йому самому. Мовляв, йому коштувало зусиль умовити Петлюру прийти вже на все готове й очолити це збройне формування. Вивчаючи ці спогади, С. Литвин взагалі засумнівався, чи писав їх однодумець Петлюри, чи над ними попрацювала ворожа рука³¹⁹. На жаль, з нами вже нема В. Сідака, який, можливо, міг би дати певні роз'яснення.

³¹⁹ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 144.

У перших числах січня 1918 р. в газетах з'явилися оголошення про те, що добре відомий всім киянам Симон Петлюра почав формувати гайдамацький Кіш Слобожанської України. Назва коша пов'язувалася з метою його утворення: звільнення Харкова, який був окупований загонами Антонова-Овсієнка. На вулицях міста почали розклеюватися зроблені від руки афішки із зображенням козака в шапці з червоним шликом. В них добровольців закликали записуватися до коша в колегії Павла Галагана на Фундуклеївській вулиці (нині Національний музей української літератури на вул. Б. Хмельницького).

Найпершим помічником С. Петлюри у створенні коша став майбутній генерал Армії УНР, а тоді заступник начальника оперативного відділу Українського генерального штабу Олександр Удовиченко. З військового секретарства він звільнився разом з Петлюрою. До коша пристали колишній комендант Харкова Омелян Волох, з яким Петлюра тісно співпрацював уже в 1919 р., і начальник Генерального штабу Олександр Сливинський. В організації коша Петлюрі надавали допомогу висококваліфіковані фахівці — генерал-лейтенант С. Дельвіг, генерал-майор В. Кирій. У досить значній мемуарній літературі С. Литвин не зайшов жодних згадок про участь Чеботаріва у формуванні коша³²⁰.

Кіш складався з двох піхотних куренів — червоних і чорних гайдамаків. Першим сформувався курінь червоних гайдамаків. Вояки куреня були одягнуті в червоні кошушки і шапки з червоним шликом. Основу куреня чорних гайдамаків склали юнкери (перейменовані після українізації на юнаків) офіцерської школи, розташованої на Подолі у приміщенні сучасної Києво-Могилянської академії. Для підсилення коша Петлюра дістав у своє розпорядження першу сотню галицьких січових стрільців під командою Романа Сушка. Якраз тоді в Києві формувався Галицько-Буковинський курінь, який складався з полонених галичан і біженців з Галичини на чолі з Євгеном Коновальцем.

Екіпіровка, озброєння і функціонування Коша Слобожанської України вимагали значних коштів. У листі до генерал-хорунжого Миколи Удовиченка (1922 р.) Петлюра скаржився, що йому не

³²⁰ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 144.

давали грошей на організацію коша³²¹. Та гроші все-таки знайшлися, хоч їх джерело й досі залишається загадковим.

Перше бойове хрещення Кіш Слобожанської України одержав, зупиняючи наступ загонів Муравйова, які оволоділи Полтавою. 26 січня петлюрівці вели бої за станцію Гребінка, але відступили під натиском чисельно переважаючого ворога. 29 січня відбувся трагічний бій під Крутами, в якому підпорядковані С. Петлюрі загони не брали участі. Перебуваючи на станції Бобрик, він наказав чорним гайдамакам і січовикам якнайдовше стримувати ворога на станції Кононівка, після чого зруйнувати залізничну колію і відходити до Дарниці.

Спішно повертаючись до Києва, де спалахнуло повстання червоногвардійців, загони Петлюри роззброїли збільшовичений полк ім. С. Наливайка, який стояв у Броварах. Майже всі старшини і деякі добровольці числом 60 вояків на чолі з сотником О. Шпилінським увійшли до коша³²². До столиці Петлюра проривався через Залізничний і Ланцюговий мости, які обороняли повсталі червоногвардійці. Ввечері 1 лютого гайдамаки і січовики увірвалися в місто і одразу втягнулися у вуличні бої.

Кульмінаційні події російсько-української війни відбувалися у січні-лютому 1918 р. на тлі мирних переговорів у Брест-Литовську. 24 грудня Генеральний секретаріат затвердив делегацію УНР на переговорах у складі генеральних секретарів В. Голубовича і М. Порша, заступника генерального секретаря К. Мацієвича, юрисконсульта М. Левицького, лідера Української національно-революційної партії М. Любинського, члена Малої ради від фракції українських есерів О. Севрюка та фахівців у справах економічних, фінансових і торговельних. Було ухвалено повідомити Центральні держави, що в Брест, так само, як на переговорах про перемир'я, виїде самостійна делегація. Щоб позначити свою неприхильність до переговорів про сепаратний мир, уряд розпорядився передати по радіо свою ноту до воюючих і нейтральних держав, яку наступного дня, як уже зазначалося, опублікувала «Нова Рада»³²³.

³²¹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 516.

³²² Тинченко Ярослав. Українські збройні сили... С. 88–89.

³²³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. С. 13.

Німецька сторона розуміла, що обговорювати умови мирного договору з двома ворогуючими між собою партнерами вигідніше, ніж з одним. Тому 26 грудня Центральна Рада одержала офіційне запрошення. 6 січня 1918 р. українська делегація, за винятком К. Мацієвича, який 1 січня залишив свою посаду в секретаріаті земельних справ, прибула в Брест.

Мирна конференція, яка почалася в Бресті 22 грудня, але була перервана 28 грудня, відновилася 9 січня 1918 р. В дискусії про доцільність участі делегації Центральної Ради на переговорах, що відбулася 12 січня на пленарному засіданні, новий голова російської делегації (замість попереднього — Адольфа Іоффе), нарком закордонних справ Лев Троцький виголосив цілу промову, що яскраво відбивала демагогічність і підступність політики Петрограда щодо України. «Російська делегація, — заявив нарком, — у повній згоді з принциповим визнанням права кожної нації на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирних переговорах... Беручи до уваги, що на Україні нема окупаційних військ, що політичне життя складається там в умовах цілковитої свободи, що там нема ні середньовічних станових органів, які претендували б на представництво країни, ні призначених зверху по праву сили фіктивних міністерств, діючих в тих межах, в яких їм це доручається зверху; беручи до уваги, що на території України діють повсюдно вільно обрані ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, а при виборах в усі органи самоозначення України у вигляді Народної Республіки цей процес не давав і не може дати місця будь-яким конфліктам між двома братніми республіками; беручи до уваги, що при виборі всіх органів самоврядування додержано основ загального, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням, — нема і не може бути жодного сумніву, що процес самовизначення України в її географічних межах і в державних формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє завершення»³²⁴.

Ця заява в радянській історіографії розглядалася як зрадницька. Проте російська делегація теж вважала вигідним для себе

³²⁴ Газета Временного рабочего и крестьянского правительства. 1918. № 2 (47). 4 января (17 січня за нов. ст.).

виступати на переговорах двома делегаціями, тільки не ворогуючими, а союзними. Треба зіставити дві дати. 7 січня В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ на Україну, а через п'ять днів, 12 січня Л. Троцький зробив свою заяву у Бресті — добре розраховану в усіх деталях за правилами більшовицької пропаганди. Він знав, що процес, розпочатий 7 січня наказом Антонова-Овсієнка, «знайде своє завершення».

Після відновлення переговорів німецька сторона зайняла наступальну позицію. Голова делегації, статс-секретар (міністр) відомства закордонних справ Р. фон Кюльман заявив, що російська вимога укласти мир без анексій і контрибуцій неприйнятна, оскільки союзники Росії не приєдналися до мирних переговорів. 18 січня начальник генштабу верховного головнокомандувача на Східному фронті генерал М. Гофман продемонстрував російській стороні карту з позначенням нових кордонів Росії. Країна втрачала територію площею понад 150 тис. кв. км — Польщу, Литву, південну Латвію. На південь від Бресту кордон мусив визначитися переговорами Четверного союзу з Центральною Радою. Троцький домовився про відтермінування політичних переговорів на 12 днів і відбув до Петрограду.

Тим часом Центральна Рада, лідери якої остаточно пересвідчилися у неможливості федералізації Росії, опрацьовувала Четвертий Універсал. Закрите засідання Малої ради, на якому відбувалося його затвердження, почалося 22 січня. В ніч на 24 січня на відкритому засіданні в будинку Педагогічного музею М. Грушевський оголосив останній універсальний закон Центральної Ради: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в злагоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки. Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради народних міністрів». Універсал був датований 9-м січня ст. ст., тобто 22-м січнем

Четвертий Універсал Української Центральної Ради

1918 р. У цей день мали відкритися, але не відкрилися через воєнні дії Всеукраїнські установчі збори³²⁵.

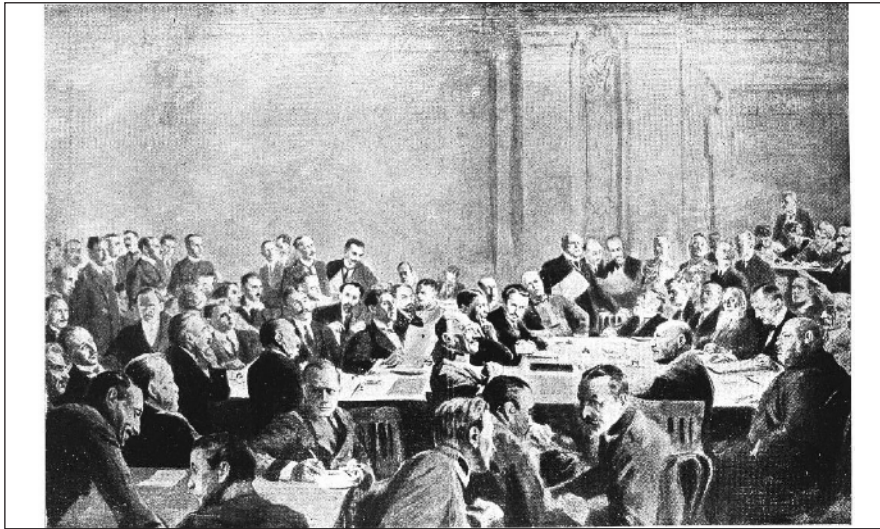
З прийняттям Четвертого Універсалу Українська революція завершилася, але на трагічній ноті: здобута національна державність знаходилася на краю прірви внаслідок агресії з боку радянської Росії, керівники якої у цьому ж січні 1918 р. задушили Російську революцію розгоном Всеросійських установчих зборів. Революція в Україні перетекла у визвольні змагання за збереження національної державності. У лідерів Центральної Ради залишався тільки один шанс на збереження державності: сприятливий для них перебіг мирних переговорів у Брест-Литовську.

Ці переговори відновилися 30 січня. На першому засіданні Л. Троцький заявив, що українську сторону повинна представляти делегація Народного секретаріату, тому що Генеральний секретаріат вже не контролює територію України. Йому відповів Олександр Севрюк, призначений на пост голови української делегації, яка представляла інтереси Ради народних міністрів УНР. Він вказав, що Троцький не може вирішувати, яка з двох українських делегацій є правомочною, тому що Україна до складу Росії більше не входить, після чого ознайомив присутніх з текстом Четвертого Універсалу. Представники Центральних держав не визнали повноважень Народного секретаріату і продовжили переговори з делегацією Центральної Ради.

Починаючи переговорний процес, українська делегація виступила з вимогою забезпечити територіальну цілісність України в її етнографічних кордонах, що означало «приєднання до України Холмщини і Підляшшя та плебісцит у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні»³²⁶. Почувши, що О. Севрюк претендує на провінції у складі Австро-Угорщини, міністр закордонних справ граф О. Чернін з деяким подивом запитав: хто тут переможений і хто переможець? Він запропонував дотримуватися кордону, який існував між Австро-Угорщиною і Російською імперією. Доля Холмщини і Підляшшя, які знаходилися в кордонах Російської імперії, його не обходила.

³²⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. С. 103.

³²⁶ Берестейський мир з нагоди 10-х роковин. 9.II.1918.–9.II.1928 рр.: споми-ни та матеріали. Львів, 1928. С. 151.

*Мирні переговори у Бресті 1 лютого 1918 р.
Український делегат Любинський відповідає керівнику делегації радянської Росії Троцькому. За столом під стіною генерал Гофман*

Однак українці не поступалися, а Німеччина і Австро-Угорщина перебували на порозі продовольчої катастрофи. Зрештою, обидві держави погодилися обговорити три вимоги українців: дипломатичне визнання УНР; включення до складу УНР Холмщини і Підляшшя, окупованих Німеччиною; підписання угоди про Галичину. Цим вимогам протиставлялася одна вимога Центральних держав: поставка 100 тис. вагонів зерна до червня 1918 р.

Угода про виділення Східної Галичини і Північної Буковини в окремий коронний край була досягнута 8 лютого. «Цей замір, — вказувалося в угоді, австрійський уряд має здійснити найпізніше до 31 липня б. р. Австрійський уряд буде всіма засобами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроект отримав силу закону»³²⁷. На такий крок австрійська влада не наважувалася, починаючи з революції 1848–1849 рр. Згода австрійців на цю вимогу розчистила шлях до укладення миру. В ніч на 9 лютого Брестський мирний договір між чотирма державами і УНР був підписаний.

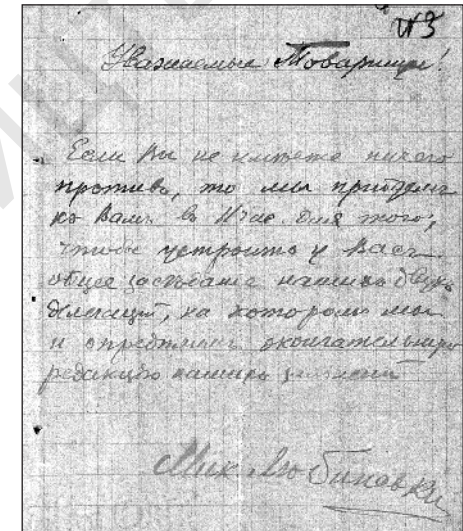
³²⁷ Федюшин Олег. Українська революція 1917–1918. Москва, 2007. С. 92.

Українська делегація в Брест-Литовську була легітимною, поки Центральна Рада перебувала в столиці УНР. За 10 днів, з 30 січня до 8 лютого, вона впоралася зі своїм завданням і досягла підписання мирного договору. Центральна Рада, яка трималася в Києві до останньої можливості, надала своїй делегації потрібний для укладення миру час. Збройні сили українського уряду, серед яких формування під командуванням С. Петлюри відігравали ключову роль, забезпечили порівняно безпечне перебування Ради у Києві впродовж цих десяти днів, відбиваючи атаки місцевих червоногвардійців і військ Муравйова. Останнім столицю покинув рано-вранці 9 лютого Полуботківський полк.

28 січня на спільному засіданні Київської ради робітничих і солдатських депутатів, Київського парткому РСДРП(б) і профкому заводу «Арсенал» було вирішено розпочати повстання на допомогу військам Муравйова, які вже наближалися до столиці. На чолі повстання став робітник заводу «Арсенал», член київського парткому більшовиків Андрій Іванов. Центром повстання був військовий завод «Арсенал», на якому від початку світової війни працювало до 4 тис. кваліфікованих робітників з Москви і Петрограда. Як повідомляв Олег Підгайний, повстанський штаб одержав істотну фінансову підтримку від Раднаркому³²⁸.

На допомогу арсенальцям поспішили загони Київської червоної гвардії, а також Деміївської і Шулявської (основу останньої

³²⁸ Див.: Литвин Сергій. Знач. твір. С. 153.

*Записка члена української делегації
на переговорах у Бресті
Миколи Любинського до делегації
радянської Росії з пропозицією
узгодити позиції на переговорах.
15 січня 1918 р.*

становили робітники заводу Гретера і Криванека, в радянські часи — заводу «Більшовик»). Сумарна кількість повсталих, за розрахунками Я. Тинченка, становила 1400–1500 осіб. На боці Центральної Ради залишалися загони «Вільного козацтва» (найпотужніший з них — при заводі Гретера і Криванека), курінь січових стрільців Є. Коновальця (за винятком сотні під командою Р. Сушка, яка перебувала у тимчасовому підпорядкуванні С. Петлюри), 2-га юнацька школа, Чорноморський курінь. Різні частини українізованих полків (Богданівського, ім. П. Полуботка, ім. І. Богуна, ім. К. Гордієнка) воювали або на боці повстанців або Центральної Ради, або дотримувалися нейтралітету. Сумарна кількість тих, хто взяв активну участь у захисті Центральної Ради, становила до 2 тис. осіб³²⁹. Упродовж п'яти днів вуличні бої тривали з перемінним успіхом. Перелам позначився 2 лютого, коли в бої втягнулися гайдамаки і січовики С. Петлюри.

У той день, коли почалося повстання, відкрилася IX сесія Центральної Ради. Робота її відбувалася під вибухи снарядів, які рвалися в різних частинах міста. 31 січня Рада одногосно і без обговорення схвалила есерівський земельний закон, після чого М. Грушевський повідомив, що В. Винниченко ще позавчора передав йому заяву про відставку свого кабінету. Депутати затвердили на чолі Ради народних міністрів українського есера Всеволода Голубовича. Коли Голубович характеризував кандидатів на посади міністрів, деякі з яких були невідомі депутатам, у скляне склепіння над великою залогою резиденції Ради влучило кілька куль. Грушевський поспішив закрити засідання. На Володимирській вулиці йшла безперервна стрілянина, і депутати покидали Педагогічний музей задніми дворами.

За наказом С. Петлюри червоні гайдамаки 2 лютого одразу вирушили під «Арсенал». Богданівці, які воювали на боці повстанців, уже зранку здалися гайдамакам, які передали їх командуванню полку. Хорунжий Калениченко, який переконав своїх підлеглих приєднатися до повстанців, тут же був страчений. Побачивши, що дальший опір безперспективний, більша частина червоногвардійців покинула завод, пробираючись підземними

³²⁹ Тинченко Ярослав. Українські збройні сили... С. 129–133.

ходами до Дніпра. Залишилося не більше 200 чоловік, які вирішили захищатися.

Вранці 3 лютого під «Арсенал» прибув С. Петлюра з чорними гайдамаками, січовиками та дорошенківцями. Він брав безпосередню участь в атаках на завод, який повстанці перетворили на фортецю. У спогадах старшини А. Марущенка-Богданівського, опублікованих у повоєнній Польщі, можна прочитати: «Серед цього пекла в звичайній сірій “солдатській” шинелі та сивій шапці, з карабіном в руках ходив безстрашний наш отаман Петлюра. З лагідною усмішкою підбадьорював він наступаючі лави: “Вперед, гайдамаки! По арсеналі відпочивати!”»³³⁰.

Арсеналець Ю. Чайковський свідчив: «Викотивши гармати на Московську і Олександрівську вулиці, гайдамаки стріляли в упор по заводських стінах, які здригалися й кришилися від артилерійського вогню. Війська Центральної Ради з дахів розташованих навколо “Арсеналу” будинків вели ураганний кулеметний вогонь по захисниках “Арсеналу”. Того дня ми втратили велику кількість людей. Втративши надію на допомогу, ми переживали критичні хвилини»³³¹.

Коли гармати вибили пролам в могутніх мурах «Арсеналу», на завод ринула колона атакуючих гайдамаків і богданівців, серед яких був і Петлюра. Сотник О. Шпилинський розповідав: «В одному місці, де довгі вузькі зали арсеналу роблять закрут, я раптом наткнувся на отамана Петлюру, який, розглядаючи різні машини, хутко наближався до мене. “Пане отамане, одному ходити

Симон Петлюра
у сірій солдатській шинелі

³³⁰ Див.: Тинченко Ярослав. Українські збройні сили... С. 161.

³³¹ Чайковський Ю. На Київському «Арсеналі» // У дні Жовтня. Київ, 1987. С. 83.

тут небезпечно — робітники ще не залишили арсеналу і в деяких цехах ще б'ються гайдамаки», — доповів я. «Ну то ходімте», — сказав отаман. Я перезарядив свого карабіна й повернув за отаманом. З бокового павільйону гайдамаки гнали великий натовп робітників, минувши яких ми з отаманом вийшли на південну частину арсеналу»³³².

Про штурм «Арсеналу» залишили свої спогади десятки його учасників з обох сторін. Накладаючись один на одний, вони створюють хоч і хаотичну, але детальну динамічну картину. Про одну з ключових подій, пов'язаних з С. Петлюрою, розповів командир полку ім. К. Гордієнка Всеволод Петрів. Ввечері 3 лютого він побачив на площі перед «Арсеналом» багатьох полонених, життя яких висіло на волоссі: «Під високою з бійницями цегляною стіною, яка лучить окремі оборонні будинки старої фортеці, налякана голосуюча юрба людей у робітничих блюзах, сірих солдатських шинелях, звичайних цивільних одягах, обдертих, вимазаних в мазуті, між ними декілька жінок. Перед юрбою лежать трупи, з них один ще в смертних судорогах, і стоять два наладовані скоростріли, які грізно спрямовують на цю юрбу обслуговуючі їх червоні гайдамаки. Поміж скорострілами та юрбою, якраз поміж свіжими трупами стоїть невисока худощава людина з блідим стомленим обличчям у сірім вояцькій плащі і намагається перекричати юрбу. Примусивши її замовчати на хвилинку, людина звертається до скорострільців і схвильованим голосом: «Коли хочете розстріляти їх, — і показує на юрбу — то розстріляйте перш мене! Це ж робітники, які може й по невідомості, спровоковані до повстання проти української влади робітників і селян; між ними може є чимало й невідомих українців із цих працюючих, за яких ви ведете боротьбу, і ви їх хочете розстріляти? Я того не дозволю, першу кулю в мене!».

За хвилинку підійшов до скорострільців — які нерішучо дивилися у бік Петлюри, що повернувся до них спиною і щось розмовляв з полоненими, — якийсь очевидячки старшина з рябим побитим віспою круглим обличчям, сталево-скляними очима, рідким рудуватим оселедцем під незграбно вдягнутою шапкою і хриплуватим голосом, тоном, який виключав саму думку про непослух, наказав

³³² Див.: Тинченко Ярослав. Українські збройні сили... С. 163.

зняти скоростріли, що негайно і виконано. Полонених вишикували по чотири в ряд та повели до Лаври, де замкнули у казармах, розташованих поруч». Пізніше Петрів додав: «Після залишення Києва мені оповідали богданівці, які виходили з Печерська останніми, що всіх їх випущено на волю»³³³. В описі В.Петрива можна пізнати командира куреня червоних гайдамаків Омеляна Волоха.

4 лютого богданівців, полуботківців, богунців, гордієнківців, січовиків, чорних гайдамаків і вільних козаків, які були стомлені цілоденними боями, С. Петлюра відправив в казарми. Бої, в яких брали участь червоні гайдамаки з наливайківською сотнею, зосередилися в районі Київських залізничних майстерень. Два загони, очолювані сотниками О. Волохом і О. Виноградим під загальним керівництвом С. Петлюри, вибили повстанців з Ботанічного саду і Галицької площі, після чого почали облогу майстерень. Надвечір гайдамакам вдалося полонити одного з керівників повстання у майстернях, старого більшовика Бориса Ветрова. Той погодився провести їх потаємним шляхом до будівлі майстерень. Поява гайдамаків стала цілковитою несподіванкою для його побратимів. Короткий бій закінчився полоненням 30 червоногвардійців. Поранений багнетом, а тому вкрай розлючений Волох відібрав з них 18 осіб, у тому числі Ветрова, вивів їх потай від Петлюри на Бібіковський бульвар і там наказав розстріляти³³⁴. В радянські часи одна з київських вулиць була названа ім'ям Ветрова.

Отже, на сьомий день важких боїв, які коштували багатьох жертв обом сторонам, повстання червоногвардійців було придушене. Хоч С. Петлюра здійснював фактичне керівництво його придушенням впродовж трьох останніх днів, які виявилися особливо кровопролитними, радянські історики приписали йому відповідальність за всі понесені жертви, у тому числі і за такі огидні вчинки, як розстріл військовополонених: від розстрілу за розпорядженням П. Єгорова українських юнаків на станції Крути (мовляв, послав дітей на смерть!) до розстрілу київських залізничників, відповідальність за що можна було б хоч віддалено покласти на командира, який керував усією операцією.

³³³ Петрів В. Споми́ни з часів української революції (1917–1921). У чотирьох частинах. Ч. 1. Львів, 1927. С. 124–125, 130.

³³⁴ Тинченко Ярослав. Українські збройні сили... С. 167.

Протистояння політичних сил в Україні відбувалося в толерантних формах. Досить згадати мирне співіснування протягом тривалого часу червоногвардійців і вільних козаків на заводі Грета і Криванека. Саме через це українське суспільство довго не могло повірити, що більшовицька Росія пішла війною на Україну. Саме через це трагедія крутян глибоко вразила українців: роками тривала світова війна, але в ній не знаходилося прикладів розстрілу військовополонених. Після державного перевороту, здійсненого більшовиками, все змінилося: щоб утримати владу, вони використовували всі можливості, від пропаганди до індивідуального і масового терору. Прикметно, що однією з ліній більшовицької пропаганди було звинувачення противника в терористичних діях. Газета «Правда» відгукнулася на повстання червоногвардійців у Києві коротким нарисом «Звірства буржуазної Ради», який написав один із засновників ленінської партії, народний секретар харківського уряду Микола Скрипник. Ось уривки з цього дуже показового нарису:

«В Арсеналі було розстріляно 300 чоловік... терор контрреволюціонерів не піддається опису. Розстрілювали всіх робітників за прикметою: у кого мозолясті руки або робітнича блуза. Всього розстріляно більше 1500 осіб. Нарешті, радянські війська на чолі з головнокомандувачем військ Української Республіки Коцюбинським пробилися 21 січня до Києва... Багато посприяв справі боротьби допоміжний загін Муравйова. Контрреволюціонери воювали вперто. В їх лавах були французькі, англійські і румунські офіцери, а також київські монахи. Французькі літунки кидали бомби з аеропланів. Наша артилерія бомбардувала центральні квартали, де контрреволюціонери довго трималися серед пожеж»³³⁵. Кількість розстріляних повстанців республіканськими військами під час хаотичних багатоденних боїв підрахувати неможливо, але у М. Скрипника не було жодних підстав, крім суто політичних, наводити такі несусвітні цифри. Спотворення ролі Коцюбинського і Муравйова в подіях зрозуміле: Муравйов ігнорував Народний секретаріат. Вигадка про участь в боях офіцерів Антанти теж зрозуміла:

³³⁵ Правда. 1918, 10 февраля (2 января за ст. ст.). Передруковано в збірнику документів: Німецько-австрійська інтервенція на Україні: матеріали до історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні. Харків, 1933. С. 57–58.

Раднарком взяв курс на укладення сепаратного миру з Центральними державами. Лише остання фраза в цій кореспонденції частково відповідає істині: російські війська (а не українські під проводом Ю. Коцюбинського) увійшли в Дарницю (а не в Київ) 22 січня (а не 21) за ст. ст. і почали артилерійський обстріл міста.

Опинившись в Дарниці 4 лютого, Муравйов організував кількадечний безперервний артилерійський обстріл центральних районів міста. Варварська стрілянина призвела до великих втрат серед мирного населення і руйнування багатьох пам'яток історії та архітектури. Літературознавець Сергій Єфремов, який в ті дні знаходився в місті, пізніше згадував: «Люде, що видержали всю кампанію 1914–17 років, з жахом оповідають, що такого страху їм не доводилося ні чути, ні бачити, бо не було ще прикладу, щоб мільйонове місто з мирною людністю, з жінками і дітьми, з хворими і старими, підпало під таке пекельне бомбардування»³³⁶. У М. Грушевського згорів його будинок з бібліотекою і архівом. Пізніше він згадував, що у цьому вогні згоріли і його погляди на можливість федерування України і Росії. Голова Центральної Ради зрозумів, що проголошений В. Леніним і Л. Троцьким федералізм на ділі обертається «поганим терористичним централізмом»³³⁷.

*Мури обгорілого будинку Грушевських.
Зима 1918 р.*

³³⁶ Єфремов С. За рік 1917-й. Під обухом: більшовики в Києві. Київ, 1993. С. 6–7.

³³⁷ Грушевський М. С. На порозі нової України. Гадки і мрії. Київ, 1991. С. 79.

У розпорядженні військового коменданта Києва Михайла Ковенка знаходилося не більше 3 тис. бійців. С. Петлюра після ліквідації повстання червоногвардійців відмовився брати на себе командування всіма збройними силами київського гарнізону і залишив за собою лише гайдамацький кіш і окремих курінь чорних гайдамаків, в яких налічувалося 520 вояків³³⁸. Кількаденні бої з переважаючими силами противника цілком виснажили сили захисників міста. Ввечері 8 лютого гайдамаки С. Петлюри і загін капітана П. Болбочана, які останніми тримали оборону, почали відступ в бік Ірпеня.

Після того, як Муравйов заволодів містом, він видав «Наказ № 9» з такою вимогою: «Наказую негайно знищити в Києві всіх офіцерів і юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції»³³⁹. За далеко не повними даними комісії з розслідування муравйовського погрому, яка працювала в квітні-травні 1918 р., загинуло 2587 осіб, переважно офіцерів та юнкерів³⁴⁰.

Ще під час придушення заколоту червоногвардійців немало українських військовиків висловлювали бажання, щоб С. Петлюра в такі тяжкі часи перебрав на себе керівництво збройними силами республіки. Всеволод Петрів розповідав: «Докладно вислухав Петлюра мої міркування про утворення декількох секторів боротьби, об'єднаних під одною владою... Однак не згодився на мою пропозицію взяти на себе почин впорядкування оборони. Він дав дуже невиразну відповідь: мовляв, і так він забагато взяв на себе відповідальності, тому не може вмішуватися в розпорядження влади, хоч і бачить її помилки. Виходило, що поміж ним і тодішньою владою були якісь особисті непорозуміння. Приблизив тільки держати з ними зв'язок. Я виїхав тоді з нічим і хоч виніс добре вражіння від Слобожанців, та невиразна відповідь кошового трохи бентежила мене, але важко було зрозуміти її справжні підстави»³⁴¹.

³³⁸ Тинченко Ярослав. Українські збройні сили... С. 169.

³³⁹ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. Москва, 1924. Т. 1. С. 154.

³⁴⁰ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). Київ; Львів, 1996. С. 336.

³⁴¹ Петрів В. Спогади з часів української революції (1917–1921). Ч. 1. С. 134.

Відповісти по суті С. Петлюра не бажав, бо не міг дозволити собі критикувати лідерів Центральної Ради. Та він не знаходив спільної мови ні з однопартійцем В. Винниченком, ні з лідером конкурентної партії українських есерів В. Голубовичем, який з початку лютого очолював український уряд. Новий склад Ради народних міністрів майже одноставно (один утримався) проголосував 12 лютого за звернення до Центральних держав по допомогу, по можливості – українськими полками. Йшлося про сформовану в Німеччині дивізію синьожупанників з військовополонених та підрозділи січових стрільців. Проханню по допомозі була надана форма звернення української делегації в Бресті, що адресувалася не урядам, а народам Німеччини та Австро-Угорщини. 21 лютого німецькі війська почали просуватися в Україну залізницею Дубно-Рівне-Лунінець. 23 лютого Рада народних міністрів звернулася до громадян УНР з повідомленням про те, що вона прийняла військову допомогу від нині дружніх держав Німеччини й Австро-Угорщини. У повідомленні вказувалося, що в Україну йдуть: дивізія, сформована з українських військовополонених, українські січові стрільці та підрозділи німецької армії. «Вони йдуть, – писали голова Ради міністрів В. Голубович, військовий міністр О. Жуковський і міністр внутрішніх справ П. Христюк, – на Україну для того, щоб дати змогу Раді народних міністрів творити велике діло – будувати самостійну Українську Народну Республіку, державу всього працюючого люду України. Вони будуть тільки допомагати тим нашим козакам, котрі завзято боронять нашу державу, землю і волю на Україні від збройного нападу російського правительства, Совіта

Ілюстрація до випуску журналу «Малая Русь» (К., 1918 р. Ч. II), присвяченого першій війні України з червоною Росією

Штаб синьожупанників перед відправленням до України

народних комісарів»³⁴². Однак форму і масштаби військової допомоги визначали, зрозуміла річ, не народи, а уряди. Сотні тисяч німецьких і австро-угорських військ почали під гаслами звільнення УНР від збройних сил радянської Росії її окупацію.

Після відступу з Києва українські частини зосередилися в селі Гнатівка біля Ірпеня. С. Петлюра розмістив гайдамаків неподалік від Гнатівки, в селі Шпитьки — фільварку Терещенків. 9 лютого українські війська були об'єднані в Запорізьку бригаду під командуванням генерал-майора російської армії Костянтина Прісовського, який під час вуличних боїв у Києві сформував і очолив волонтерський загін з колишніх офіцерів. Бригада складалася з трьох куренів, під командуванням П. Болбочана, О. Загородського і В. Петріва. Самостійними одиницями залишалися курені січових стрільців Є. Коновальця і гайдамаків С. Петлюри. До петлюрино-го куреня увійшли рештки вільних козаків М. Ковенка і Богданівського полку на чолі з О. Шаповалом.

Дізнавшись, що Центральна Рада зупинилася в Житомирі, Муравйов наказав 17 лютого загону В. Кіквідзе, який перебував у Бердичеві, ліквідувати її. Однак, Запорізька бригада перемістилася під Житомир. Після важкого бою Кіквідзе зайняв позиції під

³⁴² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. С. 161.

Низка провідних діячів Центральної Ради на Волині після евакуації з Києва

Бердичевом, Прісовський 24 лютого отаборився в Житомирі, а курінь Петлюри розмістився в районі Коростеня, Овруча і Звягеля. Січові стрільці зайняли Сарни, куди перемістилася Центральна Рада.

20 лютого І. Сталін телеграфував М. Скрипнику: «Наступ ведуть виключно гайдамаки, організовані Петлюрою»³⁴³. Насправді українські війська, як незабаром виявилось, 25 лютого почали наступати на Бердичів силами трьох куренів Запорізької бригади, на допомогу якій прийшли й гайдамаки С. Петлюри. У наказі по військовому міністерству від 27 лютого говорилося: «Гайдамаки славного Коша Слобідської України і козаки загону отамана Прісовського! За лицарський наскок на ст. Тетерів та м. Бердичев, захоплення їх та обеззброєння большевицьких ватаг висловлюю свою щирю подяку і вірю, що Україна, маючи таких синів, «не вмре, не загине. В. о. Військового Міністра Жуківський»³⁴⁴.

З підходом німецьких військ став можливим наступ на Київ. Він здійснювався у складі трьох ударних груп під командуванням Є. Коновальця, С. Петлюри і К. Прісовського. 26 лютого українські війська захопили станцію Ірпінь, після чого червоногвардійці

³⁴³ Литвин Сергій. Знач. твір. С. 168.

³⁴⁴ Там само. С. 169.

почали відступати без боїв. На станції Малин стався конфлікт між гайдамацькими старшинами і старшинами богданівців, які підпорядковувалися О. Волоху, з В. Голубовичем і виконуючим обов'язки військового міністра О. Жуківським. Старшини вимагали від міністрів, щоб саме вони зі своїми підрозділами, а не німецькі війська першими увійшли до звільненої столиці. К. Смовський у 1935 р. так розповідав про цей конфлікт: «Ще перед приїздом міністерського потягу отаман Волох дав наказ сотникові Виноградову установити кулемети так, щоб цей потяг можна було обстріляти, а коли я запитав, для чого це, — він сказав, що так потрібно... Після скінчення доповіді сотника Шаповала військовий міністр почав на нас кричати: що, мовляв, йому ще на фронті обридли подібні делегації, а на Київ авангардом підуть німці, а не ніякі гайдамаки. Вся делегація була обурена такою відповіддю військового міністра. Тоді відізвася отаман Волох та й каже: “Батьку міністре, прошу числитися зі словами, бо гайдамацькі кулемети стоять навколо міністерського потягу”»³⁴⁵.

С. Петлюра у конфлікт не втручався, але всі претензії з боку уряду сфокусувалися на ньому. Уряд змушений був задовольнити вимогу козацької вольниці, і 1 березня кияни побачили в усій красі лави червоних гайдамаків, які поверталися до столиці на чолі з С. Петлюрою. Голубович або Жуківський змушені були узгодити з німецьким командуванням церемоніал вступу військ. Безвідносно до особи Петлюри командування визнало цілком раціональною ідею вступу українських військ в Київ першими, і німецькі війська увійшли в місто пізніше. Але у нього уже давно склалася негативна думка про зовнішньополітичні орієнтації Отамана Коша Слобжанської України, і цей епізод тільки поглибив її.

Перед тим, як обґрунтувати це положення фактами, варто зазначити, яким інформаційним шедевром відгукнулася 3 березня більшовицька газета «Правда» на урочистий вступ петлюрівських військ у Київ: «Попереду наступаючих загонів противника йде спеціальний каральний загін з відібраних солдат, за ним йде

³⁴⁵ Смовський К. Артилерія Гайдамацького коша Слобідської України у 1917–1918 роках / За державність. 1935, № 5. С. 151. Див.: Тинченко Ярослав. Діяльність Симона Петлюри за часів першої українсько-радянської війни: грудень 1917 — лютий 1918 років // Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. Київ, 1995. С. 125.

спеціальна мадярська дивізія. Ці війська йдуть під командуванням колишнього генерального секретаря України Петлюри, який носить звання всеукраїнського отамана»³⁴⁶.

Повертаючись до теми про ставлення німецького командування до С. Петлюри, доцільно скористуватися доповіддю відомого в ті часи німецького публіциста Коліна Росса, яка була адресована начальнику операційного відділення німецького Східного фронту (Ober-Ost) про стан справ в Україні (березень 1918 р.). Росс знаходився при передових німецьких частинах, що вступали в Київ. Варто подати досить об'ємний уривок з доповіді, який стосувався особи С. Петлюри, ставлення до нього з боку урядових кіл і опису українського війська, реорганізованого Петлюрою під час його перебування на посаді генерального секретаря військових справ:

«Українське військо — військо найманців; воно складається з колишніх солдат і офіцерів, безробітних і авантюристів. В основі своїй воно цілком демократичне. Чинів жодних нема, є тільки посади командувачів окремими військовими одиницями. Прості солдати одержують жалування в 333 рублі на місяць і, крім того, харчування, квартиру і одяг. Сім'ї їх одержують допомогу. Командувач кожною воїнською одиницею одержує на 15 % більше, ніж його підлеглі. Влада і авторитет командувача дуже невеликі. Денщиків або прислуги нема навіть у вищих офіцерів. Військовий міністр сам собі чистить чоботи.

Чисельність української армії приблизно дорівнює 2000 чоловікам; армія поділяється на цілий ряд загонів, які відрізняються один від одного своєю формою. В її розпорядженні є невелика кількість гармат, кулеметів і броньованих автомобілів. Її бойова сила дуже невелика.

Командувачем всіма силами є військовий міністр Жуківський, начальник його штабу — генерал Ожецький; обидва, мабуть, колишні офіцери російського Генерального штабу. Крім них користуються особливою відомістю генерали Прісовський і Петлюра. Останній — авантюрист, який користується великою популярністю.

³⁴⁶ Передруковано у збірнику документів: Німецько-австрійська інтервенція на Україні: матеріали до історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні. Харків, 1933. С. 122.

Зміна керівників військового і громадянського управління надзвичайна часта. Наскільки узгоджена робота військових і цивільних властей і наскільки вона утруднена взаємними інтригами, важко сказати. Мабуть, йде жорстока, прихована боротьба за владу. Коли я від'їжджав з Києва, говорили, що генерал Петлюра вийшов у відставку; можливо, що його велика популярність, яка так яскраво проявилася при вступі українських військ, показала небезпечною військовому міністру»³⁴⁷.

Ця характеристика настільки яскрава, що не потребує жодних коментарів. Можна додати тільки те, що «євроатлантизм» С. Петлюри, якщо використовувати сучасну термінологію, був добре відомий не тільки німецькому командуванню, але й дуже далеким від осмислення реалій Східної Європи американським дипломатом. Вивчивши доповіді неофіційних американських консулів Дугласа Дженкінса і Едварда Гілла, які в 1917–1918 рр. перебували в Києві, Олександр Павлюк зазначив, що майже в кожному листі вони наголошували на німецьких і австрійських впливах в Україні, звинувачуючи Грушевського і Винниченка у зв'язках з австрійською розвідкою і протиставляли їм симпатиків Антанти С. Петлюру і О. Шульгіна³⁴⁸.

Сергій Литвин зауважив, що не знайшов жодної вказівки на те, що С. Петлюра відійшов від військової служби за власним бажанням. З наявних документів видно, робить він цілком обґрунтований висновок, що його було відсторонено, і найімовірніше, на вимогу німецького командування. З березня 1918 р. у наказі по Військовому міністерству зазначалось: «Наказую начальнику штабу залоги отамана Петлюри Вдовиченку прийняти, а отаманові Петлюрі здати сю залогу. Вдовиченко переходить у безпосереднє розпорядження отамана Прісовського й організовує свою залогу на підставі Статуту Осібноі Української Армії. Військовий Міністр Жуківський»³⁴⁹.

Отже, Симон Петлюра вдруге був змушений відійти від військової служби.

³⁴⁷ Архив Русской революции. Изданный Г. В. Гессеном. Т. 1–2. Москва, 1991. С. 290.

³⁴⁸ Павлюк Олександр. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). Київ, 1996. С. 26.

³⁴⁹ Литвин Сергій. Знач. твір. С. 173.

Розділ 4

В ГЕТЬМАНСЬКІЙ

УКРАЇНІ

*Хоча нібито під фірмою Петлюри я був
повалений і повинен був би через те мати зуб
проти нього, я все-таки скажу,
з усіх соціалістичних діячів на Україні це єдиний,
який в моїх очах в історичному відношенні
залишився чистою людиною.*

П. Скоропадський. Січень-лютий 1919 р.

Спогади. С. 135

1. СПЕЦИФІКА ГЕТЬМАНСЬКОГО РЕЖИМУ

Розмістившись 2 березня 1918 р. у Києві, голова уряду В. Голубович подякував телеграмою райхсканцлеру Німеччини Г. Гертлінгу за «допомогу» військами і висловив сподівання на те, що німецька армія буде відкликана з України, як тільки його уряд утвердиться при владі. Гертлінг люб'язно відповів: «Як тільки Ви прийдете до думки, що завдання німецького війська скінчене, негайно буде видано наказ про їх вивод»³⁵⁰.

11 березня Мала рада звернулася до населення з оповіщенням про те, що Третій і Четвертий Універсали залишаються чинними, а поміщиків в українському суспільстві більше не буде. Вона запевнила, що Українські Установчі Збори скликатимуться, як і передбачалося раніше, 12 травня. «В усе це німці не мішаються і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять, як наші приятелі і помічники на короткий час, щоб допомогти нам в скрутну хвилину нашого життя і не мають заміру в чім-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки»³⁵¹.

Прийнятий 31 січня Центральною Радою земельний закон за своїм радикалізмом мало відрізнявся від Декрету про землю. У Росії ліквідація великих власників спричинила громадянську війну. В Україні здійснюваний під тиском неможливого

³⁵⁰ Германський канцлер українському правительству // Нова Рада. 1918. 13 березня.

³⁵¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. С. 198.

селянства «чорний переділ» наштовхнувся на спротив заможних селян і поміщиків. Не вбачаючи можливості захистити від грабунку свою власність силою української влади, вони зверталися до окупаційної адміністрації. До кінця квітня 450-тисячна австро-німецька армія зайняла всю Україну і самою своєю присутністю пригальмувала процес силового перерозподілу власності. Волею обставин військова адміністрація союзників змушена була стати на бік однієї зі сторін. Зрозуміло, що вона стала на бік заможного селянства і поміщиків, керуючись не стільки класовою солідарністю, скільки власними інтересами. Боротьба на селі за перерозподіл власності загрожувала підірвати весняну сівбу і поставити під загрозу майбутній врожай. Тим часом укладений у Брест-Литовську «хлібний мир» (Brotfrieden) міг урятувати Центральні держави від продовольчої катастрофи тільки тоді, коли український уряд залишався б спроможним виконати взяті на себе зобов'язання щодо поставки союзникам хліба та іншого продовольства.

Сумніваючись у тому, що уряд Центральної Ради виконає ці зобов'язання, командувач німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршал Герман фон Айхгорн видав 6 квітня наказ про організацію весняної сівби. Німецьким частинам наказувалося «вплинути» на земельні комітети, які не дозволяли поміщикам проводити сівбу на відібраних у них землях. Внаслідок того, що селяни не могли обробити ці землі власними силами, складалася ситуація, коли значна площа під зерновими культурами могла залишитися незасіяною.

12 квітня М. Грушевський, В. Голубович і міністр закордонних справ М. Любинський зустрілися з німецьким послом Альфонсом Мумм фон Шварценштейном і заявили, що наказ генерал-фельдмаршала порушує земельний закон УНР. Наступного дня Мала рада прийняла резолюцію, в якій вимагалось «широко оповістити всю людність України, що наказ фельдмаршала Ейхгорна не повинен виконуватися»³⁵². Того ж дня А. Мумм відправив депешу в МЗС Німеччини, в якій стверджував: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої

³⁵² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. С. 273.

соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»³⁵³.

Практично одночасно з опублікуванням наказу Айхгорна Українська хліборобсько-демократична партія, яка відбивала інтереси заможного селянства, скликала в Лубнах з'їзд хліборобів. Павло Скоропадський, який після відставки вирішив зайнятися політичною діяльністю, оперся на цю партію. Одразу після з'їзду хлібороби зустрілися з керівництвом Центральної Ради, вимагаючи відновлення приватної власності на землю, але дістали негативну відповідь. Після цього вони негайно зайнялися підготовкою всеукраїнського конгресу хліборобів, оскільки з'їзд в Лубнах був регіональним. Спираючись на підтримку популярного в Україні П. Скоропадського і німецької адміністрації, хлібороби-демократи вирішили на конгресі кинути виклик соціалістам Центральної Ради.

Зі свого боку Скоропадський розраховував скористатися конгресом хліборобів для усунення Центральної Ради від влади. Упевненість у успіху державного перевороту йому додали контакти з офіцерами штабу вищого німецького командування (оберкомандо) в Україні, що відбулися протягом 11–15 квітня³⁵⁴.

23 квітня в Києві було підписано загальний господарчий договір між УНР, з одного боку, і Німеччиною та Австро-Угорщиною — з другого. Після цього акту уряд, який підписав Брестський мир і не зміг дати ради з проведенням земельної реформи та забезпеченням сівби, ставав німцям непотрібним. У цей же день командувач Східного фронту Е. Людендорф відправив телеграму начальнику штабу вищого німецького командування в Україні генералу В. Гренеру, яка давала останньому свободу рук у розвитку подій. Увечері цього дня в кабінеті Гренера відбулася нарада вищих військових і дипломатичних представників Центральних держав в Україні, яка ухвалила рішення підтримати заміну існуючого уряду урядом П. Скоропадського. 24 квітня Гренер запросив Скоропадського й узгодив з ним вимоги, висунуті союзниками: дотримуватися умов господарського договору, укладеного Центральною

³⁵³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2. С. 347.

³⁵⁴ Пиріг Руслан. Українська гетьманська держава 1918-го року. Історичні нариси. Київ, 2011. С. 78.

Радою, встановити централізований контроль над поставками продовольства, гарантувати отримання продуктів німецькими гарнізонами в Україні, скликати сейм лише за умови дозволу німецької влади, впорядкувати судочинство, врегулювати валютні відносини. Скоропадський прийняв вимоги і почав готувати державний переворот³⁵⁵.

29 квітня в Києві відкрився конгрес хліборобів, на який прибуло понад 6 тис. делегатів. П. Скоропадський прибув на конгрес і був урочисто проголошений гетьманом України.

Окупаційній адміністрації поява Української Держави у формі гетьманату була вигідною. В очах імперсько-бюрократичної еліти Другого райху, яка прагнула надати окупованій Україні вигляд самостійної суверенної держави, гетьманат набував історичної легітимності. Такий формат влади подобався і самому Скоропадському, який походив з гетьманського роду, хоча не був прямим потомком гетьмана Івана Скоропадського. Однак життєздатність гетьманату не забезпечувалася політичними силами, які були б народжені всередині українського суспільства. Українська демократично-хліборобська партія залишалася регіональною організацією з основною базою на Полтавщині. Створена П. Скоропадським Українська народна громада взяла участь у державному перевороті, але потім припинила діяльність. Публічно гетьманський режим підтримали лише партія кадетів і об'єднання промисловців, торгівців і фінансистів (Протофіс). Партії Центральної Ради опинилися в опозиції.

Провідні історики української діаспори вказували на відсутність підтримки режиму П. Скоропадського з боку політичних сил власного суспільства. Зокрема, М. Стахів називав гетьманський режим «типовою одноосібною самозваною диктатурою, яка виникла шляхом державного перевороту, при чому перемогу йому при перевороті дала виключно чужа військова сила»³⁵⁶. Я. Пеленський давав подібну характеристику: бюрократично-військова диктатура»³⁵⁷.

³⁵⁵ Пиріг Руслан. Українська гетьманська держава 1918-го року. Історичні нариси. С. 79.

³⁵⁶ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Скрентон, 1962. Т. I. С. 14.

³⁵⁷ Пеленський Я. Передмова // Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. С. 29.

Виходячи з факту окупації України, керівники Центральної Ради, починаючи від Грушевського, розглядали режим Скоропадського як маріонетковий. Натомість сучасні дослідники розглядають цей режим по-різному. Зокрема, В. Потульницький вважає, що гетьманат «був закономірним результатом збереження саме власної української національної орієнтації з боку української еліти і її прагнень, що тривали близько півтора століття до реставрації традиційної держави — Гетьманату»³⁵⁸.

Ю. Терещенко в своїх працях послідовно проводить ідею присутності козацько-старшинських традицій XVII–XVIII ст. в гетьманаті XX ст., що пояснюється «спорідненістю селянства і шляхти як носіїв однієї мови та віри»³⁵⁹. Навпаки, М. Попович дав нищівну характеристику гетьманату як «вимученій псевдомонархічній конструкції, що виявилася нежиттєздатною, оскільки не було в українській традиції тих стабільних формотворень, що їх намагалася намацати в темряві консервативна суспільна думка»³⁶⁰. Р. Пиріг цілком обґрунтовано підкреслює еkleктичний характер

*Гетьман України
Павло Скоропадський*

³⁵⁸ Потульницький В. Український консерватизм — ідеологічна і соціально-економічна передумова становлення 2-го Українського гетьманату: основні напрямки і концепції (1789–1914) // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Відп. ред. Ю. Терещенко. Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. Київ, 2000. Вип. 4. С. 106.

³⁵⁹ Див, напр.: Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Український історичний журнал, 2008, № 3. С. 19–37.

³⁶⁰ Попович М. В'ячеслав Липинський і український консерватизм // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Т. 1. Київ, 1998. С. 48.

будованої П. Скоропадським державності: «На наш погляд, це був тип якоїсь змішаної державності. Української за назвою і формою, окремими аспектами внутрішньої політики, насамперед в культурно-освітній сфері. І російської — з широкими проявами імперської спадщини, яка динамічно регенерувалася у правничій практиці, засобах масової інформації, релігійному житті, використанні кадрового потенціалу, толерантному ставленні до політично різнобарвної, але антиукраїнськи налаштованої російської еміграції, яка себе в такій якості зовсім не усвідомлювала»³⁶¹.

Аналізуючи природу гетьманату, слід підійти до найбільш істотного питання: чи був він однією з форм революційного державотворення, поряд з народними республіками, чи, навпаки, це був контрреволюційний переворот? Визнаний фахівець у проблематиці Української революції В. Верстюк давав таку оцінку акції 29 квітня 1918 р.: «Гетьманський переворот був спробою консервативних кіл загасити полум'я революції, покласти край радикальним соціальним настроям, силою державної влади та поміркованих реформ спрямувати суспільне життя в річище правових норм, забезпечити право приватної власності, обстояти інтереси всіх соціальних верств»³⁶².

Якщо режим П. Скоропадського розглядати як контрреволюційний, то якій революції він протистояв? Очевидно, що тій, яка розгорталася в сусідній країні і безпосередньо впливала на настрої українського селянства та земельне законодавство Центральної Ради. У Росії, як ми знаємо, розгорталася комуністична революція. Вплив її на українське селянство був вагомий. Внаслідок цього впливу партія українських есерів відійшла від поміркованого європейського соціалізму і впритул наблизилася до екстремістського «неусвідомленого соціалізму» народних низів, що проявилася у прийнятому Центральною Радою Земельному законі від 31 січня 1918 р., побудованому на ідеї «чорного переділу».

Ми можемо назвати комуністичну революцію в Росії експериментом, ідея якого народилася в голові Леніна, а форма разом з її

³⁶¹ Пиріг Руслан. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. С. 14.

³⁶² Верстюк В. Ф. Українська Держава // Історія України. Нове бачення. У двох томах. Під ред. В. А.Смолія. Т. 2. Київ, 1996. С. 54.

термінологічним обрамленням була запозичена з «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса. Але ми не можемо заперечити того, що Леніну вдалося створити диявольську суміш з ідеї, народженої в одній голові, і віковичної мрії малоземельного і обезземеленого селянства про «справедливий», тобто зрівняльний переділ усіх наявних орних земель. — «чорний переділ». Ці селяни навіть не звернули уваги на заперечення права приватної власності на землю, як і на всі інші засоби виробництва, що становило суть комуністичної доктрини. Адже їх цікавило не землеволодіння, а землекористування. Тому сформульована Леніним у квітні 1917 р. ідея держави-комуни поступово набувала плоть і кров, трансформуючись для селян у жаданий «чорний переділ». Саме тому більшовики вважали за потрібне спочатку заручитися підтримкою основної частини есерівської партії, представники якої зайняли лідируючі позиції у Тимчасовому уряді, а потім за допомогою лівих есерів скинути цей уряд. А вже взявши владу в свої руки, вони стали поступово відходити від народної революції, яка заявила про себе поваленням самодержавства, і почали втягувати країну в зовсім іншу — комуністичну революцію.

Здійснюючи в Росії політику «чорного переділу», ленінська партія набувала популярності серед українського селянства, представленого в радах селянських і солдатських депутатів. Аби не втратити ґрунт під ногами, Центральна Рада змушена була радикалізувати земельну політику, але так і не змогла без допомоги іззовні відстояти своє існування.

Ці процеси в історіографії ніколи не співвідносилися з оцінками гетьманської державності. Якщо оцінювати історичну роль П. Скоропадського під таким кутом зору, то його неможливо трактувати як контрреволюціонера. Роль його в Українській революції була досить вагомою. У 1918 р. він протистояв не стільки Українській революції і народженій нею Центральній Раді, скільки вірусі комунізму, який поширював в Україні анархію і хаос.

Українська Держава була квазідержавним утворенням. Як, до речі, й відмінні від неї за своїми соціально-економічними засадами дві українські радянські республіки: радянська УНР і народжена вже після австро-німецької окупації УСРР. Як Берлін, так і Москва, дотримуючись різних цілей, робили вигляд, що мають

справу з суверенною Україною, але контролювали дії вищих українських урядовців. До подібних квазідержавних утворень не варто ставитися іронічно або скептично. Навіть формальна незалежність надавала їхнім керівникам певну свободу дій у цілій низці сфер державного управління, й передусім — в національно-культурній галузі. Це було надзвичайно важливо під кутом зору перспективи.

2. НА ЧОЛІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СОЮЗУ

Засновник (з 1908 р.) і співвласник київського видавництва «Час», редактор бібліографічного журналу «Книгар» Василь Королів (псевдо — Старий) запросив Симона Петлюри до себе, коли дізнався, що він відійшов від військової служби. Наближалися вибори в Київську земську управу, у зв'язку з чим постало питання про людину, яка б могла очолити її. Група колишніх полтавчан, які займалися в Києві земською роботою, вирішила запропонувати керівництво управою Петлюрі. За її дорученням Королів мав переговорити про це зі своїм колишнім однокашником по Полтавській семінарії.

Коли Петлюра прийшов у призначений час, між ними відбулася розмова, яку Королів відтворив наступного дня майже дослівно (мабуть, для історії):

Ви скучаєте за затишним кабінетом і добрим писальним столом, а ми саме й вирішили вчора вам його запропонувати.

У Петлюри радісно заграли очі:

— В «Часі»?!

Я покрутив головою:

— В кабінеті голови Київського Губерніального Земства.

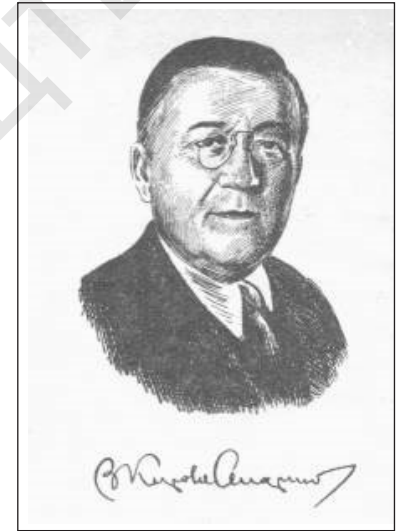
Петлюра схопився з стільця, почав стягати з лівої руки рукавицю і великими кроками заміряв підлогу. За хвилику став проти мене і сказав:

— Я сподівався, що ви справді хочете говорити зо мною по приятельському. А це ж кат зна що? Мені йти в земство? Так я ж нічого там не розумію.

Я почав говорити про те, що раз вступивши до числа активних творців України, він уже не має права переривати тяглість своєї чинності; бо ж насамперед це на шкоду справі, а по-друге, що він уже здобув симпатії народних мас. Коли він усунеться, то по відпочинку йому буде тяжче вернутись, бо з необхідності його місце обсядуть інші. Навіщо ж було починати? А взявши провід земства в свої руки, він матиме змогу пізнати інший світ, котрий, зрештою, повинен в прийдешньому творити кадри мирного відвойовування України од Москви. Тепер він знає військових, а за якийсь час знатиме правдиву інтелігенцію, на котру треба сьогодні впливати більше, як на армію, бо армія звикла коритись, а інтелігенція — «висловлюватись» і критикувати. Я говорив довго, а Петлюра запалював цигарку від цигарки й міряв кабінет.

— Теоретично маєте рацію, — нарешті сказав він, — але ж я не можу й не хочу. Треба буде, то я знов вернусь до війська, але в «шпаки» вже мені нема дороги³⁶³.

Королів повідомив, що громадський губернський комітет доручив йому підготувати вибори і дав Петлюрі три дні на роздуми, бо вибори мали відбутися через п'ять днів. Результатом розмови стало призначення Петлюри завідувачем військовим відділом часопису «Книгар». За кілька днів він оформив давно виношені думки в статтю «Потреба військової літератури», в якій доводив, що розбудова української армії повинна починатися зі створення жанру фахової військової літератури³⁶⁴.

Василь Королів («Старий»)

³⁶³ Королів-Старий В. З моїх споминів про С. Петлюру // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). С. 182–183.

³⁶⁴ Петлюра С. Потреба військової літератури // Книгар. 1918. № 7. С. 376 // Див.: Литвин Сергій. Знач. твір. С. 174.

Тепер варто звернутися до спогадів Костя Мацієвича, соціаліста-федераліста, який був короткий час заступником генерального секретаря земельних справ, але покинув посаду через незгоду з українськими есерами, які готували земельний закон, прийнятий Центральною Радою в січні 1918 р. Пізніше Мацієвич увійшов в коло найближчих співробітників С. Петлюри.

Зустріч Мацієвича і Петлюри має точну дату: день поховання українського письменника Івана Нечуя-Левицького, 4 квітня 1918 р. Вони зустрілися на кладовищі, і в передачі Мацієвича між ними відбулася така розмова:

«На похороні весь український Київ. Скрізь видко знайомі обличчя, але найбільшу увагу звертає на себе постать в сіро-рудій старій салдацькій шинелі з характерним голеним обличчям і сивуватим волоссям...

Всім вже було відомо, що Симон Петлюра на час німецької окупації рішуче відмовився від будь-якої відповідальної участі в українському урядові до того часу, поки на Україні будуть панувати німці.

Процесія затрималась на якомусь повороті, багато людей згрудилось по обох боках вулиці на ходниках і людським потоком мене викинуто було близько того місця, де стояв він... Ми поздоровкались, обмінялися кількома фразами з приводу небіжчика і потім продовжували вже далі шлях до кладовища й назад.

— Між іншим, дуже радий вас тепер в цей момент бачити, бо хотів би де про що поговорити та порадитись. Справа полягає ось в чому. На якийсь час я мушу знову стати людиною “вільної професії”...

— Чув про це і цілком поділяю ваші думки про те, щоб не заангажуватись у сучасну комбінацію...

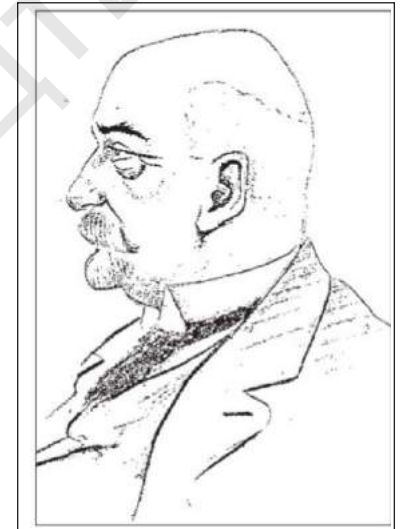
— Ну ось бачите, а мене за це жорстоко лають. А втім я певен, що ми мусимо мати людей і цілі групи діячів, які б стали осторонь від сучасної «орієнтації», бо це лише тимчасовий і дуже короткий момент в нашому відродженні, який може бути для нас і дуже небезпечним. Особливо це обов'язково для тих діячів, що мають зовсім інші концепції та перспективи щодо нашого майбутнього співробітництва та зв'язків з Європою. Дуже б радий був, аби ви й ваші товариші підтримали мою лінію та теж більш віддалились громадській організаційній праці, а не політично-урядовій роботі...

— Але це все загальні слова, треба щось робити реальне і мене дуже цікавить, куди ви хочете направити свою працю.

— Отут я хочу мати вашу пораду. Мої політичні і громадські друзі умовляють мене, щоб я йшов в голову Київського Губерніяльного Земства і став на чолі української земської праці. Мене ж тягне до іншого. Найбільше мені хотілося б стати на чолі великого, європейського типу, щоденника, що мав би розповсюдження по цілій Україні і який почав би систематичну боротьбу проти монополізування нашої преси російськими журналістами. Щодо земської праці, то тут у мене багато сумнівів і перш за все з того боку, що я ж зовсім мало її знаю, мало підготований до такої відповідальної та центральної ролі... Як ви думаєте?

— Трудно мені щось тут певне порадити, бо обидві пропозиції заслуговують найуважливішого до них відношення. Одно лише можу вам щиро сказати: по довгій своїй земській праці я переконався в тому, що для земської керовничої роботи зовсім не потрібно якоїсь спеціальної підготовки — для цього є спеціалісти. Найбільше значіння має адміністративний хист, уміння впливати на людей та організаційні здібності, а все це ви виявили вже давно і тому ті сумніви, про які ви тільки що говорили, — нехай вас на цьому шляхові не спиняють»³⁶⁵.

Мрії С. Петлюри про газету, позбавлену впливу російських журналістів, так і залишилися мріями. Підняти щоденну газету без величезної фінансової підтримки було нереально, і ніхто цього не розумів краще, ніж колишній редактор «Украинской жизни». А земська справа навіть в Київській губернії, де вона розгорнулася

Кость Мацієвич.
Малюнок 1920-х рр.

³⁶⁵ Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті С. Петлюри (1879–1926). С. 195–196.

тільки з 1911 р. (на Лівобережній і в Південній Україні земства існували з 1865 р.) мала свої досвідчені кадри, фінансову основу і розгалужену інфраструктуру. Маючи багаторічний досвід земської роботи, К. Мацієвич не помилився зі своїм прогнозом: С. Петлюра з його адміністративним талантом повинен був впоратися з новим видом діяльності.

І справді, коли його обрали головою Київського губернського земства, він почав з того, що ніхто до нього навіть не здогадувався зробити: створювати Всеукраїнський земський союз. Наприкінці квітня Петлюра вже очолював створений ним Земський союз.

Один з земських діячів, як повідомляв К. Мацієвич, так оцінював перші кроки Петлюри в земській справі: «Треба віддати справедливість вашому Петлюрі, казав мені, він мало нагадує інших скороспілих земських діячів нової формації. Він не видає себе за всезнайка, вчиться тому, чого не знає, але тримає себе з певною імпонуючою гідністю, як дійсний представник народнього земства, якому довірено всенародніми виборами багатомільйонову земську справу. Ну а потім в поводженні з людьми він має якийсь спеціальний *charme*, за яким разом з тим почувається і сильна воля й діловитість...»³⁶⁶.

На другий день після гетьманського перевороту С. Петлюру заарештували. С. Литвин повідомляє без посилання на джерело, що це було зроблено за наказом П. Скоропадського у зв'язку з Петлюриними зв'язками з представниками Антанти³⁶⁷. Та судячи з усього, Петлюра потрапив під хвилю превентивних арештів впливових людей, які могли б являти загрозу для гетьманського режиму. У своїх спогадах П. Скоропадський пише, що коли він дізнався про арешт, а дізнався на другий день, то звелів негайно звільнити Петлюру і запросив його на бесіду. Згадавши у спогадах про цей аспект, гетьман тут же виклав свої враження від спілкування з Петлюрою у 1917, які були цілком щирими, хоч дуже суб'єктивними. В усякому разі їх слід навести, тим більше, що обидва не раз зустрічалися під час короткого існування гетьманської Української Держави:

³⁶⁶ Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті С. Петлюри (1879–1926). С. 197.

³⁶⁷ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 183.

«Петлюра, хоч був неможливим військовим міністром, все ж був значно кращий, ніж його наступник (Порш). Треба сказати, що Петлюра мені завжди здавався надзвичайно честолюбною людиною, демагогічного штибу, з великою авантюристичною жилкою, проте щирий у своїх відносинах до України і потім чесний в грошовому відношенні. Це сентиментальний ідеаліст, з дуже легким культурним багажем. Його політичні переконання далеко не крайні, настільки, що мені спадало на думку залучити його до складу уряду, і якби українці не відмовилися на перших порах увійти в уряд, можливо, це і відбулося б»³⁶⁸.

В іншому місці спогадів Скоропадський навіть визнав таке: «Хоч нібито під фірмою Петлюри я був повалений і повинен би через те мати зуб напроти нього, я все-таки скажу, що з усіх соціалістичних діячів на Україні він єдиний, який в моїх очах залишився чистою людиною; потім він щирий, в ньому багато хизування, проте це вже риса українська, я думаю вихована в українських діячах всім минулим українського руху»³⁶⁹.

У цих відгуках гетьмана багато несправедливого щодо військових здібностей, культурного багажу, й авантюризму, що не підтверджується об'єктивними здобутками Петлюри. Проте одна риса Петлюрівської вдачі, двічі повторена у написаних у 1919 р. спогадах, найбільше вражала колишнього гетьмана: як це так, був при владі і не скористався нею, щоб збагатитися?! Скоропадський бачив перед собою людину, яка використовувала здобуту владу виключно в інтересах України і не звертала уваги на власні інтереси.

Опинившись на чолі Всеукраїнського земського союзу, С. Петлюра доручив керівництво відділами управи людям, яких він добре знав. Медичний і технічний відділи очолив Олександр Саліковський, який разом із Петлюрою засновував «Українську жизнь», а після того, як Петлюра змушений був виїхати на фронт, став редактором журналу. Кость Мацієвич опинився на чолі економічного відділу. В'ячеслав Прокопович, який працював міністром освіти в останньому уряді Центральної Ради, почав керувати освітнім відділом. Прикметно, що всі троє

³⁶⁸ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. С. 203.

³⁶⁹ Там само. С. 134.

були впливовими членами партії соціалістів-федералістів, яка в своїй програмі наближалася до ідей російської партії народної свободи. В них не було нічого соціалістичного, але, на відміну від кадетів, ця партія, трансформувавшись з Товариства українських поступовців, відстоювала незалежність України. З колишніми однодумцями в партії українських соціал-демократів Петлюра не поривав, але тримався від них на певній відстані.

Голова українського земства мав великі плани: організувати в кожному повіті по одній зразковій школі, здобути земський контроль над поміщицькими маєтками, які мали історичне і культурне значення, не допускаючи їх руйнування, створити земські електростанції як опорні пункти майбутньої електрифікації, забезпечити брукування українських історичних шляхів. Однак все це вимагало великих коштів, яких у земстві не було.

Петлюра доручив Мацієвичу розвідати, чи не можна взяти тимчасову позичку у держави. Той, не звертаючись в Раду міністрів офіційно, переговорив зі своїм добрим знайомим — міністром фінансів А. Ржепецьким і міністром хліборобства В. Колокольцевим. Останній сказав Мацієвичу: «по старій приязні мушу вас попередити, що Земський Союз у високих сферах не користується симпатіями, і краще буде для вас, коли ви не будете розраховувати на допомогу уряду». Тоді Петлюра звернувся до голови уряду Ф. Лизогуба. Відповідь була така: «Якщо те, або інше земство відчуває фінансову скруту, то нехай звернеться до Міністерства внутрішніх справ; ми запитаємо думку старости і тоді вирішимо його справу окремо. Посередників проміж урядом і земством не потребуємо»³⁷⁰.

Тоді С. Петлюра вирішив звернутися безпосередньо до «ясновельможного пана гетьмана». Він зібрав делегацію, до якої, крім управи Союзу увійшли представники від земств всіх губерній і добився аудієнції у Скоропадського. Далі Мацієвич розповідав: «Коли вона на чолі з Симоном Петлюрою прийшла до гетьманського палацу, то її ввели до вітальної залі, куди зараз же в супроводі свого осавула вийшов і Скоропадський. Привітався

³⁷⁰ Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті С. Петлюри (1879–1926). С. 199–200.

з Симоном Петлюрою, а потім той по черзі став йому представляти кожного члена делегації.

— Чого ж Ви хочете від мене, земські люде, запитав П. Скоропадський.

— Хочемо ми спільними об'єднаними силами всіх українських земель творити свою національну культуру, відповів йому Петлюра... І потім в стислій, але яскравій, ґрунтовній промові звернув увагу Скоропадського на ті перешкоди, що зустрічають земства в своїй праці, на свавілля адміністрації, на арешти й заслання українських діячів, на насильства поміщицьких загонів, на скасування розпочатої Центральною Радою земельної реформи.

Скоропадський дуже уважно слухав його промову, пробував дещо заперечувати, особливо щодо земельної реформи, але нарешті висловив своє співчуття діяльності земства і обіцяв допомогу в його праці»³⁷¹.

У цей час уже запрацювали дві комісії, які розробляли законопроект про міські і земські вибори. Перед ними гетьман поставив завдання переглянути досягнуті після повалення самодержавства історичні завоювання в галузі виборчого права. Призначений Скоропадським склад цих комісій не залишав сумнівів у тому, що такий перегляд означатиме тільки одне: повернення до дореволюційного цензового законодавства про вибори. У своїй промові при зустрічі з гетьманом С. Петлюра порушив цю тему, як і тему коштів для забезпечення повнокровної діяльності земств. У «Спогадах» П. Скоропадський досить детально розповів про цю зустріч з делегацією Земського союзу. Отже, розповідь К. Мацієвича є можливість істотно доповнити спогадами самого гетьмана:

«З одного боку, невідача 100 млн. рублів земству, з другого, призначення комісій для опрацювання законів міських і земських виборів, склад і голови яких не подобалися Петлюрі і українським соціалістичним партіям, потім арешти деяких дрібних діячів по провінції викликали в колах українських соціалістів необхідність надіслати депутацію, на чолі якої був С. Петлюра. Я їх прийняв і в тригодинній бесіді виявив їх побажання, з яких, на жаль, мені

³⁷¹ Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті С. Петлюри (1879–1926). С. 198–199.

*З публічного звернення
Симона Петлюри до німецького
та австрійського послів,
розміщеного в газеті
«Нова Рада»
від 30 травня 1918 р.*

з моїх наближених говорив, що саме в цей день Петлюра вирішив перейти в опозицію, а якщо можливо, то працювати для повалення уряду. Можливо, що так — я цим питанням не займався. Думаю, для Петлюри був інший вихід, незрівнянно більш прийнятний, — допомогти роботі уряду. Після цього побачення він до мене більше не ходив»³⁷².

Упевнившись, що з гетьманом йому не по дорозі, С. Петлюра звернувся до тієї сили, яка реально контролювала становище в Україні. 28 травня він надіслав меморандум німецькому послу Альфонсу Мумму фон Шварценштайну (пересланий в копії австро-угорському і болгарському послам) від імені Київської губернської земської управи і Всеукраїнського земського союзу. «Як голова органу, що об'єднує діяльність цих інституцій по всій Україні, як людина, що її широкі круги громадянства вшанували

одразу стало зрозуміло, що я майже жодного не міг задовольнити. Серед цих побажань було багато зовсім другорядних питань, суть яких у мене тепер зникла з пам'яті, але пам'ятаю, що головні пункти були такими:

1) отримання 100 мільйонів рублів, 2 — розпуск комісії по закону про вибори, тому що на їх чолі стоять люди, які недостатньо висловлюють прагнення мас, 3 — призначення строку скликання Сейма, 4 — призначення нового складу міністрів винятково з українців, 5 — віддання під суд всіх старост, які розпустили Земства в своїх повітах.

Підняті Петлюрою питання поки довелося відхилити. Я бачив, що Петлюра, коли ухорив, був прикро вражений. Пізніше хтось

Підняті Петлюрою питання поки довелося відхилити. Я бачив, що Петлюра, коли ухорив, був прикро вражений. Пізніше хтось

довір'ям і яка через це саме повинна перед тим громадянством бути відповідальною, особливо в моменти великих змін і іспитів у житті цього громадянства, я не можу спокійно обминути тих фактів, які зараз мають місце скрізь по Україні й до яких має відношення німецька військова влада, на чолі якої стоїте Ви, Ексцеленціє»³⁷³.

Натякнувши опосередковано на те, що гетьман Скоропадський не володіє реальною владою в Україні, Петлюра звинуватив окупаційну адміністрацію в тому, що вона проводить реакційну політику: «В зв'язку з державним переворотом скрізь на Україні почались арешти й замикання в тюрми без суду та слідства різного стану громадян України. До мене, яко до голови Всеукраїнського Союзу Земств, звертаються і окремі особи, і цілі делегації з повідомленням, що в однім місці арештовано земських гласних, а в другім членів земської управи, при чім в деяких випадках, як от в Липівці на Київщині, навіть запечатано помешкання цієї інституції. Я звертав уже увагу п. гетьмана Скоропадського на ці недопустимі й небажані для спокою краю арешти, вказуючи йому на велику небезпеку від тих арештів. Маючи на увазі, що часто подібні арешти виконуються німецькими військами, я вважаю необхідним і вашу, Ексцеленціє, увагу звернути на ці прикри й дуже небажані явища»³⁷⁴.

Зрозуміло, що жодної реакції на цей меморандум не було. І тоді С. Петлюра виступив з відкритим забралом, використовуючи потенціал Всеукраїнського земського з'їзду, який зібрався у Києві у червні 1918 р. П. Скоропадський одержав меморандум з'їзду, який негайно поширився в українському суспільстві, хоч і не був надрукований. У цьому документі відтворювалася жахлива ситуація, в якій опинилася країна після підтриманого німецькою адміністрацією державного перевороту:

«Всеукраїнський Земський З'їзд, зібравшись 16 червня для розв'язання надзвичайно важливих питань загальноземського життя на Україні і намітивши програму земської роботи, що має скріпити будівлю Української Держави на полі культурно-просвітнім та економічно-господарським, не міг обминути всіх тих

³⁷³ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 223.

³⁷⁴ Там само.

³⁷² Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. С. 205–206.

явищ і подій сучасності, що стоять на перешкоді нормальному процесові цієї роботи.

Численні повідомлення з місць, заяви, листи (часто з в'язниць), документальні дані розвернули перед з'їздом жахливу картину небувалого адміністративного самоуправства, "усмотренія" реакції і руїни. В грізний час, коли рішається питання, чи встановиться по селах і містах той лад, спокій і порядок, що є єдиною запорукою відновлення добробуту населення і Держави, коли важиться доля України — агенти влади на місцях роблять все, аби ще більше розхитати і без того розхитану будову державну, роблять вчинки, що дискредитують владу, закон і справедливість, виривають і ту крихту довір'я до якої-небудь влади, що досі теплилась на селі.

1. Карні відділи, якими влада України гадає встановити лад і спокій, роблять насильства, катують селян, насилують жінок і дівчат, грабують, накладають контрибуції, палять села, арештовують, безсудно і безвинно розстрілюють.

2. Адміністратори, що неначе нарочито підбираються з вчорашніх ворогів народу (жандармів, поліцейських приставів, станових, охоранників і всяких бувших членів "Союза Русскаго Народа") і посилаються на старі насиджені місця, доповнюють картину безкарного, безоглядного адміністративного самоуправства. Наділені повнотою влади і правом "усмотренія", вони широко проводять арешти, вводячи особисті свої рахунки клясової помсти великих власників над селянством і його діячами по проскрипційних списках з'їздів власників та окремих осіб.

3. В своїх вчинках місцеві адміністратори так далеко йдуть, як не йшли в царській Росії і міністри: зміщають виборних суддів, призначають других, призначають голов з'їздів мирових суддів, одмінюють постанови, роблять вчинки явно протизаконні і, дякуючи терору, залишаються безкарними. Цим всім вкінці підривається всяка віра в порядок, законність і авторитет влади. Стероризоване нелюдськими насильствами населення або кидається в одчай розпуки, безпорадності і розбігається по лісах, ховається в льохах і ровах, або, зневірившись в законах і справедливості, не маючи ні від кого захисту, стає боронити само себе збройною силою»³⁷⁵.

³⁷⁵ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. III. С. 80–81.

Такими словами характеризувалася суть гетьманського режиму, яку нікому не вдасться пригасити доведенням «спорідненості селянства і шляхти як носіїв однієї мови та віри». В українському селі палахкотів класовий конфлікт, розпалюваний, з одного боку, пролетарськими і пролетаризованими верствами селянства з їх «неусвідомленим соціалізмом», а з другого — помстою поміщицького класу, який бажав вижити і зберегти свою власність, спираючись на німецьку окупаційну адміністрацію. У розпалюванні класової війни земські діячі звинувачували персонально гетьмана Скоропадського: «Політикою гетьманського уряду військо заприятенних нам Держав втягнуто в боротьбу зводячих особисті і класові рахунки аграріїв з селянством; за допомогою німецького і австро-угорського війська робляться арешти, провадяться карні експедиції, насильства, реквізиції і т. ін.»³⁷⁶

З'їзд земців висував ті ж вимоги, які були відкинута під час організованої С. Петлюрою тригодинної розмови земської делегації з гетьманом. Меморандум підписали С. Петлюра і уповноважена з'їздом делегація, яка вручила його Скоропадському у складі М. Левитського, К. Мацієвича, Д. Одрини, В. Прокоповича, О. Саліковського та ін. Гетьман не одразу відреагував на демарш українського земства, тому що не бажав починати відкриту війну з національним рухом, який набирав силу, незважаючи на репресії. С. Петлюра був ув'язнений тільки 27 липня.

3. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО СОЮЗУ

Репресії гетьманської варті і німецької військової адміністрації мали своєю метою припинення спроб малоземельних і пролетаризованих верств селянства здійснити експропріацію поміщицьких маєтків, передбачену земельним законодавством Центральної Ради. Проти гетьманської держави почали повставати навіть заможні селяни, обурені реквізиціями зерна, які адміністрація

³⁷⁶ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. III. С. 82.

П. Скоропадського мусила застосовувати, щоб забезпечити обов'язкові поставки продовольства в Центральні держави. У насиченому зброєю після стихійної демобілізації російської армії селі визрівав вибуховий потенціал, який не зменшувався, а тільки зростав внаслідок репресій.

З особливою силою повстання спалахнули у повітах Київської губернії — Звенигородському, Таращанському, Уманському, Сквирському, Канівському. Зазвичай повстанців очолювали представники місцевих підпільних осередків лівих есерів і більшовиків. 20 липня голова уряду Федір Лизогуб запропонував гетьману запровадити у цих повітах надзвичайний стан, але той не наважився³⁷⁷. Повстання було в основному придушене тільки в серпні. Його учасники пішли або в ліс, або в нейтральну зону завширшки від 10 до 40 км, утворену після укладення Брестського миру з метою попередження збройних сутичок на українсько-російському кордоні. В зоні господарювали більшовики, які почали формувати з розрізнених селянських загонів дві повстанські дивізії.

Селянський рух поєднувався з робітничим. Для гетьмана і німців особливу загрозу становив страйковий рух на залізницях. У липні в страйк було втягнуто до 200 тис. залізничників. Щоб вилучити у селян продовольство й перевезти його по залізницях до Центральних держав, гетьманській адміністрації доводилося докладати неймовірних зусиль.

Ліві російські есери після розриву з більшовиками продовжили боротьбу проти Брестського миру терористичними засобами. У липні їм вдалося вбити німецького посла в Москві Мірбаха і головнокомандувача німецької армії в Україні фельдмаршала Айхгорна. Вони прирекли на смерть і П. Скоропадського. Проте полювання на гетьмана, який встиг створити ефективну службу контррозвідки, не дало результату.

На території України активно діяли спецслужби Антанти і США. В архівах відкритося обмаль матеріалів, враховуючи специфіку їхньої роботи, проте Володимир Сідак стверджує, що вони виконували завдання, пов'язані з організацією широкомасштабної диверсійної діяльності на стратегічно важливих транспортних

³⁷⁷ Пиріг Р. Я., Осташко Т. С. Гетьманська держава // Нариси історії української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 295.

шляхах, де стикалися кордони Росії, України і Білорусії. Для координації підривних дій використовувалося перебування у Києві резидента американської спецслужби консула Дугласа Дженкінса³⁷⁸.

Віктор Савченко стверджує, спираючись на відомі йому документи німецького командування (його монографія не має наукового апарату), що С. Петлюра в червні-липні готував загальне повстання проти гетьмана, використовуючи глибоко законспіровану організацію офіцерів, які раніше служили у військах Центральної Ради, а потім перейшли в армію гетьмана — з Українським офіцерським союзом «Батьківщина». В цей союз увійшли майбутні керівники антигетьманського повстання полковники Василь Тютюнник і Олександр Осецький, генерал Олександр Греків. Саме ця німецька інформація, передана гетьману, на його думку стала причиною ув'язнення С. Петлюри³⁷⁹. Сам гетьман у «Спогадах» з приводу повторного арешту С. Петлюри обмежився загальними фразами, проте досить показовими: «Здається, в липні стало ясно, що по всій Україні йде робота лівих українських партій для підготовки повстання у випадку, якщо обставини будуть сприятливі... Було виявлено, що Петлюра відіграє визначну роль, його заарештували».³⁸⁰

Одразу після державного перевороту П. Скоропадського українські партії виявилися в опозиції до гетьманського режиму. Це було зрозуміло, адже гетьман ліквідував Центральну Раду, до якої вони входили. Проте десь через два тижні поміркована частина українських діячів, яка перебувала в опозиції до українських есерів, відколи вони змусили Центральну Раду вдатися до радикального земельного законодавства на засадах «чорного переділу», зробила спроби консолідувати свої сили і, якщо вдасться, порозумітися з гетьманом. Ініціативу проявив редактор «Нової Ради», один з керівних діячів партії есерів Андрій Ніковський. Під його керівництвом утворився Український національно-державний союз (УНДС) у складі партій соціалістів-федералістів і Української трудової партії. Ніковському вдалося залучити в це

³⁷⁸ Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). Київ, 1998. С. 82.

³⁷⁹ Савченко В. А. Симон Петлюра. Харків, 2004. С. 190.

³⁸⁰ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. С. 252.

Голова Ради міністрів
Української Держави
Федір Лизогуб.

об'єднання і Українську демократичну хліборобську партію, а також дві профспілки — Об'єднану раду залізниць України та Головну раду поштово-телеграфної спілки.

24 травня УНДС звернувся до гетьмана з меморандумом, в якому містився критичний аналіз персонального складу уряду Скоропадського і його політичного курсу. Гетьман звинувачувався в тому, що привів до влади політичні кола, відверто ворожі Україні національно і політично — русифікованих старих урядовців, поміщиків, російських кадетів. Висловлювався протест проти заборони урядом

з'їздів партій і організацій, закриття українських просвітніх установ. Оголошувалася недовіра урядові Ф. Лизогуба, пропонувалося створити «національно-демократичний кабінет» за участю представників УНДС³⁸¹.

30 травня УНДС опублікував «Звернення до німецького народу», яким намагався апелювати до німецького командування.

«Переворот віддав усю владу на Україні в руки чужинців, ворогів українського народу, — говорилося у зверненні. — Міністерство Лизогуба зложене здебільшого з т. зв. Малоросів, цебто індівидумів української крові, але з московською душею, які в часи українського національного поневолення покинули свій народ, пішли на службу московському і як ренегати ще й досі ненавидять українство... . Усі урядові інституції систематично заповнюються московськими урядовцями, навіть не українськими підданими, яких простісенько виписують з Петербургу або Московщини під фальшивим претекстом, ніби між українською інтелігенцією нема культурних сил»³⁸².

³⁸¹ Дорошенко Дмитро. Українська гетьманська держава 1918 р. Нью-Йорк, 1954. С. 103–107.

³⁸² Там само. С. 110.

Меморандум УНДС гетьман залишив без відповіді. Звернення до німецького народу начальник штабу німецьких військ (Оберкомандо) Вільгельм Гренер теж практично проігнорував заявою про те, що не бачить підстав для зміни уряду. Травневі і червневі звертання С. Петлюри до П. Скоропадського і німецького посла А. Мумма від імені Всеукраїнського земського союзу, як ми вже бачили, теж мали нульовий результат.

Помітного відгуку і в українському суспільстві всі ці виступи не знайшли. Ситуація в Українській Державі погіршувалася з кожним тижнем, і будь-якої можливості для встановлення діалогу гетьманського режиму з українськими партіями та організаціями не існувало. Тимчасом кожний розумів, що ці виступи спрямовувалися на пошук шляхів взаємодії між суспільством і державою. Перед українським визвольним рухом залишалось тільки вікно можливостей, пов'язане з поваленням режиму. Щоб не втрачати вплив на маси, українська інтелігенція мусила підтримати аграрний рух, в ході якого гинули десятки тисяч повстанців. Щоправда, під час двобою з селянськими загонами, які склалися в основному з досвідчених ветеранів світової війни, окупаційна армія теж зазнавала істотних втрат. Павло Христюк повідомляв, посиляючись на зведення Оберкомандо, що селянські збройні загопи за півроку протистояння знищили 19 тис. солдатів окупаційної армії³⁸³.

Провал здійснених у травні і червні спроб порозумітися із П. Скоропадським переконав С. Петлюру стати на шлях підготовки збройного повстання. На цей шлях ставали українські соціал-демократи на чолі з В. Винниченком, і лідери центральної течії соціалістів-революціонерів — найбільш численної із українських політичних партій. На переламі липня і серпня ці партії увійшли в Український національно-державний союз і виштовхнули з нього партію демократів-хліборобів, яка продовжувала підтримувати гетьмана. Слово «державний», яке асоціювалося з гетьманським режимом, було викинуте з назви цього блоку партій і організацій. Український національний союз (УНС) почав готувати збройне повстання, але вже без ув'язненого режимом С. Петлюри.

³⁸³ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. III. С. 127.

Андрій Ніковський

Склад УНС виявився істотно ширшим, ніж УНДС. Крім п'яти політичних партій, які становили його основу (есдеків, есерів, есефів, трудовиків і соціалістів-самостійників) в ньому були представлені Селянська спілка, Учительська спілка, Лікарська спілка, Союз залізничників, Поштово-телеграфний союз, Юридичне товариство та інші профспілкові та громадські організації. На початку серпня був оприлюднений статут УНС з десяти пунктів. Варто навести перші три, які були найголовнішими:

«§1. Мета Союзу: а) утворення міцної самостійної Української Держави; б) боротьба за законну

владу на Україні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи (по п'ятичленній формулі) г) оборона прав українського народу і української держави в міжнародній сфері.

§2. Для здійснення цієї мети Союз організує українську політично-громадську волю і, репрезентуючи її, вживає всіх відповідних заходів для її виявлення і реалізації, як в межах України, так і поза межами її.

§3. Український Національний Союз складається з представників усіх політичних українських партій і української селянської спілки на паритетних основах (по 3) і з українських громадських, наукових і професійних організацій, також на паритетних основах (по 1)»³⁸⁴.

Голова УНДС А. Ніковський доклав немало зусиль, щоб об'єднати навколо цього блоку якомога більше політичних партій і громадських організацій. Тому він залишився на чолі УНДС.

³⁸⁴ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. III. С. 87–88.

18 вересня, коли його замінив політичний важковаговик В. Винниченко, Ніковський став членом президії УНС.

Крім УНС в країні формувалося ще кілька центрів політичного протистояння гетьманському режиму. 13–16 травня відбувся IV з'їзд УПСР. В цей час багато українських есерів були заарештовані гетьманською вартою, немало з них сховалося у підпіллі. З'їзд теж був підпіллям і відбувся в лісових передмістях Києва — Святошині і Пущі Водиці. Він показав, що партія українських есерів фактично розкололася на праву і ліву частини. Праві вважали революцію закінченою і закликали зберегти українську державність як один із найбільших її здобутків. Ліва частина партії була переконана в тому, що революція триває і закликала партійні організації йти в підпілля й очолити збройну боротьбу проти гетьманського режиму. При голосуванні основної резолюції праве крило здобуло незначну перевагу, внаслідок чого загроза розколу нібито зникла. Однак під час виборів ЦК УПСР більшість одержало ліве крило: Л. Ковалів, Г. Михайличенко, А. Приходько, М. Шраг та ін. У червні ЦК УПСР перевів партію на нелегальне становище. Його друкованим органом був тижневик «Боротьба», який почав видаватися нелегально замість закритої гетьманським режимом щоденної газети з аналогічною назвою. За назвою свого друкованого органу ліве крило УПСР почали називати боротьбистами.

За правим крилом УПСР закріпилася назва УПСР центральної течії. Обидві фракції однаково ставилися до гетьманського режиму, але боротьбисти і очолювані ними селянські загони діяли поза рамками УНС. На чолі центральної течії есерів стали В. Голубович, В. Залізник, М. Шраг (який вийшов з ЦК УПСР), М. Чель та ін.³⁸⁵

Ще одним претендентом на владу в Україні були більшовики. Пов'язаний умовами Брестського миру, Раднарком не міг діяти відкрито. Більше того, він змушений був визнати існування Української Держави і розпочати з нею діалог про укладення миру. 23 травня у колишній резиденції Центральної Ради — Педагогічному музеї — розпочалися переговори, в яких з боку Раднаркому брав участь Християн Раковський та його заступник Дмитро

³⁸⁵ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. III. С. 22–23

Члени української делегації на переговорах Української Держави та РСФРР.

Сидять (зліва направо) Олександр Сливинський, Сергій Шелухін, Дмитро Дорошенко, Отто Ейхельман

Мануїльський, а з боку гетьманського уряду — Сергій Шелухін та Ігор Кістяковський. На засіданні 12 червня вони підписали прелімінарний договір про припинення ворожих дій і встановлення залізничної комунікації.

На партійній нараді в Таганрозі, що відбулася з участю членів більшовицької фракції ЦВК рад України, народних секретарів і керівних партпрацівників з різних регіонів, було вирішено створити єдиний український партійний центр. На пропозицію Миколи Скрипника нарада висловила за створення самостійної Комуністичної партії України з власним Центральним комітетом, яка була б пов'язана з РКП(б) через III Інтернаціонал.

Однак ЦК РКП(б) не визнав рішень Таганрозької наради. У резолюції I з'їзду КП(б)У, який відбувся у Москві 5–12 липня, перед українськими комуністами було поставлене таке завдання: «Рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на

Оргбюро більшовиків України, яке готувало Перший з'їзд КП(б)У

шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуні»³⁸⁶. З тексту резолюції було видно, що зацьковані делегати з'їзду навіть пропустили в назві радянської Росії ключове слово — «федеративна».

Хід самого з'їзду, обговорення питання про взаємини Росії та України, критичні оцінки та остаточний розпуск Народного секретаріату (в ухваленій з'їздом резолюції наголошувалося, що «існування Народного секретаріату як центру радянської влади є фікцією шкідливою»)³⁸⁷ спонукає до висновку: компартійне керівництво Росії вирішило, що можна не продовжувати гру з правом на самовизначення націй. Підтвердженням того, що саме так сприймалися рішення з'їзду, свідчать слова з виступу Георгія П'ятова: «Якщо на квітневій конференції наш погляд не переміг, то віднині офіційний погляд безболісно здається до архіву»³⁸⁸.

³⁸⁶ Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. Т. I. Київ, 1976. С. 20.

³⁸⁷ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы.

³⁸⁸ Там само. С. 128.

А? посилання 387 - видання? сторінки?

Встановлення з Українською Державою дипломатичних відносин радянська Росія використала для розгортання антиурядового підпілля. Під виглядом дипломатів і консульських працівників до України прибуло більше тисячі агентів і агітаторів, які розгорнули роботу з підготовки антигетьманського повстання. Голова російської «мирної» делегації в Києві Х.Раковський асигнував на це близько 40 млн рублів³⁸⁹.

Створення більшовицького підпілля в Україні займався безпосередньо Яків Свердлов. До осені було організовано понад 200 підпільних комуністичних організацій з військово-революційним комітетом при них³⁹⁰.

Маючи такий набір противників, П. Скоропадський міг опертися на дві сили, цілком чужі для українського суспільства: гарнізони австро-німецької армії і біженців з радянської Росії. Кількість втікачів від більшовицького терору, які зовсім не розглядали себе в якості емігрантів, була вражаючою. 23 серпня «Робітнича газета» опублікувала статтю «Нашествіє іноплеменників», в якій ця проблема характеризувалася в загостреній формі:

«Як те вороння збирається на мертвечину, з усіх російських центрів, з колишнього фронту на протязі цілих місяців тягнуться на Україну по одинці і цілими великими групами, “руссіє”. Колишні офіцери, одставні політичні діячі, що без сорому і без мук кинули роботу у себе на батьківщині, продажні і непродажні газетники, колишні поміщики, колишні урядовці, спекулянти, рантиєри, шулери і карні злочинці — вся ця армія, “руссіє” колишніх людей суне і суне на Україну без кінця. Суне в такій кількості і поводить на Україні так, що появлення і перебування її тут набірає характеру громадського лиха. Колишні офіцери вважають своїм правом організувати у нас свої добровольчеські армії для здійснення своїх завдань; чужих і далеких нашим інтересам. Колишні урядовці, перейняті інтересами “єдиної неделімої” Росії лічать себе в праві домагатись посад в нашому уряді, займають їх, провадять на них роботу, ворожу нашій державі і нашому народові. Одставні політичні діячі, приїжджаючи на Україну,

³⁸⁹ Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). Київ, 1998. С. 76–77.

³⁹⁰ Там само. С. 78.

розпочинають тут свою роботу, роблячи нашу державу центром своїх політичних комбінацій, направлених на відбудовання єдиної Росії. Російські газетчики одразу після приїзду пропонують свої пера до послуг всім тим, що йдуть проти українського народу й української нації... Що далі, то все більше попадаємо ми (Українці) в становище пригнобленої нації, що далі, то все менше просвітку лишається від всіх цих «руссіє», що все збільшуються в числі і все жвавіше провадять свою антидержавну і антинаціональну роботу»³⁹¹.

Всі ці «емігранти» співробітничали з гетьманським режимом, але в міру того, як послаблялися позиції Німеччини на Західному фронті, почали працювати на користь білого руху, спонсорованого Антантою. Такі монархічні та націоналістичні організації, як «Союз відродження Росії», «Монархічний блок», «Нарада членів законодавчих палат» та ін. спиралися в основному на російських офіцерів, які опинилися в Україні у величезних кількостях: до 40 тис. у Києві, 15 тис. — в Херсоні, 10 тис. — у Сімферополі, 8 тис. — у Катеринославі³⁹². До Києва прибули такі знакові політичні фігури ідеологів російського монархізму, як П. Мілюков, В. Пуришкевич, В. Шульгін.

Отже, українській державності, матеріалізованій у слабкому гетьманському режимі, що перебував у стані перманентної війни з власним суспільством, постійно загрожували зовнішні вороги. Загрози ставали особливо небезпечними в силу послаблення підтримки П. Скоропадського окупаційною адміністрацією. В ситуації, що складалася, блок національних партій і громадських організацій наважився на активні дії з метою повалення гетьманського режиму і реставрації УНР.

За твердженням члена Малої ради від УПСР Микити Шаповала, саме він виявив ініціативу повстання під егідою УНС. «У вересні 1918 р., — згадував він, — я змовився з Андрієм Макаренком, ген. Осецьким, полковниками Павленком

³⁹¹ Див.: Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. III. С. 149.

³⁹² Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. / Под ред. Голушко Н. М. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). 2-е изд., перераб. и доп. Харьков, 1990. С. 183.

і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей плян задалегідь був вирішений трьома членами Центрального Комітету соціалістів-революціонерів (Григорій, Лизанівський і я). Потім у цей плян було втаємничено Винниченка, який зразу погодився на нього.

Так ми нишком підготовляли справу. З гетьманського генерального штабу нам давав відомости полковник ген. Штабу Василь Тютюнник (патріот і демократ-революціонер). Згодом втаємничено було в цю справу представників січових стрільців (полк. Ковалець і ин.). Командир Чорноморського кошу полк. Пелешук і начальник Запорізької дивізії полковник Болбочан восени самі запропонували довірою свої послуги»³⁹³.

Володимир Винниченко, котрий якраз очолив УНС, не заперечив наведених фактів, хоч і не підтвердив, що ініціатором повстання був М. Шаповал: «Єдиний чоловік з Н. Союзу, який так само, як я, розумів необхідність инчих методів боротьби з гетьманщиною й визнавав учасність їх, був М. Шаповал. І вся наша тайна організація складалася тоді із двох чоловік: М. Шаповала й мене»³⁹⁴.

Одразу після того, як Винниченко встановив контроль над УНС, він зв'язався з Х. Раковським і Д. Мануїльським. Від імені Раднаркому Раковський пообіцяв допомогу, якщо УНС організує повстання проти гетьмана. Він же пообіцяв визнати самостійність відновленої УНР. Винниченко пообіцяв легалізувати діяльність більшовиків в Україні.

Розповідаючи про переговори, що відбувалися в службовому офісі заступника міністра фінансів Української Держави, українського соціал-демократа і члена УНС Василя Мазуренка — за його присутності і за його участю, — Д. Дорошенко підкреслював, що керівник радянської Росії В. Ленін був у курсі справи. В річницю смерті Леніна Х. Раковський опублікував спогади «Ильич и Украина». Раковський згадував, що доповів Леніну про переговори, в яких Винниченко погоджувався запровадити в Україні радянську владу за умови, щоб йому дали повну волю у справі переведення українізації. Ленін нібито відповів: «Звичайно, справа не

³⁹³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна боротьба. Прага, 1927. С. 120.

³⁹⁴ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. Відень, 1920. С. 89.

Християн Раковський та Дмитро Мануїльський як представники радянської Росії на переговорах з Українською Державою (другий зліва Сергій Шелухин)

в мові. Ми ладні визнати не одну, а навіть дві українські мови, але щодо їх радянської платформи, вони нас обдурять»³⁹⁵.

Переконаність В. Леніна в тому, що «вони нас обдурять» не була випадковою. Адже якраз вождь більшовиків «душив» весь світ, запевняючи його в народності і демократичності встановленого в Росії політичного режиму. Цей режим базувався на переплетенні двох вертикалей влади — диктаторської партійної і виконавської радянської. Радянська вертикаль формувалася на виборах, так організованих, щоб до рад потрапляли тільки депутати з числа комуністів і ретельно перевічених безпартійних. Внаслідок цього партія зливалася з радами в одну політичну силу, побудовану на засадах «демократичного централізму», а вожді РКП(б) діставали всю повноту влади. Зрозуміло, що в умовах багатопартійності і за відсутності «демократичного централізму» в побудові партій радянська влада набувала іншого вигляду.

³⁹⁵ Раковський Х. Ілліч і Україна // Вісти ВУЦВК, 1925. 21 січня.

Остаточну долю перемовин, в яких сторони не довіряли одна одній, В. Винниченко так охарактеризував у «Відродженні нації»: «Мануїльський, з яким я переважно вів ці переговори, пропонував мені грошей на піддержку справи, а також поїхати на кордон для підписання цього договору. Не надаючи значення ніяким підписам, гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є щирість і бажання додержуватись його й зламати з підписом, коли того бажання немає, — я їхати кудись підписувати відмовився, так само як і від пропонуванних грошей»³⁹⁶.

Віктор Савченко висловлює іншу думку щодо грошового боку справи. Мовляв, в літературі (яку він не наводить) є згадка про те, що змовники одержали 3 млн рублів. Тим часом в касі організаторів повстання знаходилося не більше 20 тис. рублів³⁹⁷. Враховуючи, що Раковський, за спиною якого маячив Ленін, роздавав гроші усім ворогам гетьмана, вірогідність «братньої» допомоги росіян не варто заперечувати.

На переламі жовтня і листопада 1918 р. П. Скоропадський позбувся прикриття окупаційних військ. Революції в Австро-Угорщині і Німеччині позбавили ці війська окупаційних функцій, і тепер солдати та офіцери бажали тільки одного: якомога швидше потрапити на батьківщину. 11 листопада світова війна закінчилася капітуляцією Німеччини. Гетьман опинився сам-на-сам перед переможцями і поспішив 14 листопада проголосити так звану «федераційну грамоту» про входження України в майбутню білогвардійську Росію, якій протегувала Антанта.

4. УТВОРЕННЯ ДИРЕКТОРІЇ

Упродовж трьох з половиною місяців С. Петлюра перебував в ув'язненні. До початку листопада його утримували в Костянтинівській школі, де була в'язниця, яку охороняли німці. Коли німецьке командування зняло охорону, за наказом гетьмана його перевели в Лук'янівську тюрму. В ув'язненні він займався

³⁹⁶ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 159.

³⁹⁷ Савченко В. А. Симон Петлюра. С. 192.

літературною працею: переклав з російської мови книгу Л. Байкова «Підготовка народу та війська до захисту батьківщини» і написав до неї передмову; виклав українською мовою власні нариси про Т. Шевченка, І. Тобілевича, І. Франка, М. Коцюбинського, що друкувалися в «Українській житні», після чого вони були опубліковані видавництвом «Час» окремою книгою під назвою «Незабутні»; переклав на українську мову фантастичний роман Бернхарда Келлермана «Тунель» (про будівництво трансатлантичного тунелю між Європою і Америкою); написав для бібліографічного місячника «Книгар» кілька статей і рецензій³⁹⁸.

Не можна твердити, що С. Петлюра в ув'язненні був цілком виключений з політичного життя. Він підтримував зв'язки з багатьма поінформованими людьми і, як повідомив В. Савченко (знову таки без посилання на джерело), попередив В. Винниченка і М. Шаповала через свою дружину, що гетьман дізнався про запланований переворот і підписав наказ про їх арешт, після чого вони пішли в підпілля³⁹⁹.

Обставини звільнення С. Петлюри до кінця не роз'яснені. Зрозуміло, однак, що головну роль у звільненні відіграв соціаліст-федераліст Андрій Вязлов, який короткий час (з 24 жовтня по 14 листопада) працював міністром юстиції в передостанньому кабінеті гетьмана. С. Литвин знайшов у львівському архіві лист Ростислава Лашенка, який на початку 1920-х був засновником і головою Українського правничого товариства у Празі. Він повідомляв: «Вязлов запобігав неймовірних заходів, щоб вирвати Симона Петлюру із в'язниці»⁴⁰⁰.

Добре поінформований у тому, що відбувалося у найближчому оточенні гетьмана, Дмитро Дорошенко згадував, що новий міністр юстиції А. Вязлов звільнив Петлюру на свою відповідальність⁴⁰¹. Натомість С. Литвин зробив такий висновок: «Звільнили Петлюру за вказівкою Скоропадського 12 листопада 1918 року, що уточнює і сам гетьман»⁴⁰². Звертаючись до «Спогадів»,

³⁹⁸ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 186.

³⁹⁹ Савченко В. А. Симон Петлюра. С. 194.

⁴⁰⁰ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 186.

⁴⁰¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Мюнхен, 1969. С. 334.

⁴⁰² Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 187.

читаємо: «Ввечері 14 числа я дізнався, що Петлюра, звільнений за кілька днів до того з-під арешту, поїхав в Білу Церкву до січовиків»⁴⁰³. І тільки в примітці, яка стосується цього факту, упорядники зазначили: «Петлюра був звільнений з-під арешту міністром юстиції Української Держави А. Вязловим за особистою вказівкою гетьмана»⁴⁰⁴.

Нарешті, ще одна картинка з натури висвітлює дії Петлюри в цей короткий відрізок часу — від звільнення 12 листопада до відбуття в Білу Церкву ввечері 13 листопада. Кость Мацієвич розповідав, що Петлюра «був, здається на одному засіданні Національного Союзу, призначив також і засідання Управи Земського Союзу, прибув на нього, але зараз мусів його перервати, бо прибули до нього на нараду військові, з якими він і перейшов до другої кімнати. Коли я через якийсь час зайшов до них, то вони вже прощалися. Петлюра їм сказав на прощання:

— Так згода! Коли остання спроба Національного Союзу не вдасться, ми починаємо і покладаємо надії на вас...

— Можете бути певним, пане Отамане, що ми наш обов'язок виконаємо..., одповіли йому військові»⁴⁰⁵.

Якими свідченням можна вірити, що треба відкинути? Можна уявити собі розгубленість П. Скоропадського, який 11 листопада дізнався про капітуляцію Німеччини. Ситуація вимагала негайних і радикальних рішень. Замість щойно сформованої (24 жовтня) Ради міністрів на чолі з Ф.Лизогубом треба було визначити міністрів з середовища російських монархістів на чолі з міністром продовольчих справ Сергієм Гербелем, які могли б підтримати ідею федерації Української Держави з білогвардійською Росією. Затвердження останнього складу Ради міністрів відбулося одночасно з оприлюдненням федераційної грамоти. В ці кілька днів, з 11 по 14 листопада гетьману явно було не до Петлюри. Тому слід повірити свідченню Д. Дорошенка про те, що відповідальність за звільнення взяв на себе Вязлов. Він знав, що кабінет Лизогуба перебуває при владі лічені години, і вирішив, судячи з усього,

⁴⁰³ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. С. 305.

⁴⁰⁴ Там само. С. 376.

⁴⁰⁵ Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). С. 202.

скористатися статусом міністра юстиції, щоб досягти того, чого добивався від Скоропадського всі попередні тижні. Безсумнівно, якби ініціативу виявив сам гетьман, він не забув би у спогадах поставити це собі в заслугу.

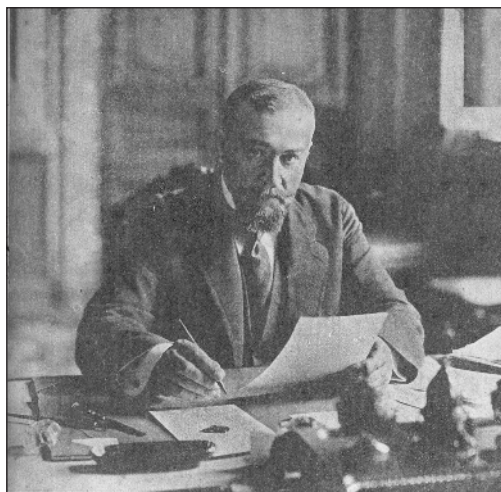
Симон Петлюра вийшов з в'язниці 12 і відбув до Білої Церкви в ніч на 13 листопада. Навколо виникнення Директорії, обрання С. Петлюри до її складу та його дій упродовж цих двох днів в історіографії зібралася чимала кількість суджень. Різноманітність їх пов'язується рядом причин. По-перше, — майже цілковитою відсутністю архівної документації: в ці доленосні дні учасники подій більше діяли, а не писали. По-друге, необхідністю для істориків спертися на спогади учасників подій, часом опублікованих через багато років. Спогади, зрозуміла річ, страждають суб'єктивністю, нерідко викликаною прагненням авторів зобразити себе в кращому світлі або прикрасити позицію своєї політичної сили. Проте велика кількість свідчень у розпорядженні істориків допомагає встановити істину.

Керівники Українського національного союзу почали підготовку повстання проти гетьмана П. Скоропадського, коли С. Петлюра знаходився в ув'язненні. Втім, він залишався в центрі уваги організаторів повстання. На підпільному засіданні УНС, що відбулося в Києві у приміщенні Міністерства шляхів на Бібіковському бульварі, виник політичний центр по керівництву повстанням, який назвали за традицією з часів Великої французької революції Директорією. Одним з членів Директорії, відповідальним за військовий бік справи, був обраний С. Петлюра.

Поява Директорії послужила запальною свічкою у трансформації Української Держави в Українську Народну Республіку. Це державне утворення принципово відрізняється від того, яке історики називають УНР доби Центральної Ради. В історії визвольних змагань воно позначене як УНР доби Директорії.

Коли Директорія була обрана? Спираючись на суперечливі свідчення В. Винниченка, Р. Лашенка і М. Шаповала, Сергій Литвин приходить до висновку, що засідання УНС в Міністерстві залізниць розпочалося о 20-ій годині 14 листопада⁴⁰⁶. Такої думки

⁴⁰⁶ Литвин Сергій. Знач. твір. С. 197–198.

Ігор Кістяковський

дотримується і Віктор Савченко, називаючи на додаток точну кількість учасників засідання: 14 чоловік⁴⁰⁷. Натомість перший історіограф Української революції Павло Христюк, в праці якого документальна складова не поступається свідченням учасника подій, називає іншу дату: 13 листопада⁴⁰⁸. Датування П. Христюка в сучасній літературі визнається правильним. Його дотримується, зокрема, визна-

ний дослідник історії Української революції Руслан Пиріг⁴⁰⁹.

Становище в Україні напередодні утворення Директорії стало дедалі напруженішим. Десятки тисяч біженців з Центральної Росії, які проживали в умовах німецької окупації як гості, раптом відчували себе господарями. Ті, хто прикидався українськими патріотами в надії на «хлібне місце» в адміністрації Української Держави, тепер доводили самим собі і навколишньому оточенню свою відданість «єдиній і неділимій» Росії. В. Винниченко у «Відродженні нації» кількома штрихами окреслив ситуацію: «Кожний українець, що був тоді в Києві, пам'ятає, як руська офіцерна заходила біля сеї «святої патріотичної справи» порядкувати, як «самостійник і патріот» І. Кістяковський (призначений на посаду міністра внутрішніх справ. — *Авт.*) здирав останні клаптики української національності з будинку Національного клубу — український прапор, і вішав на його місце «русский флаг», як руська охранка, руська офіцерна, руська чорна сотня гасали тоді по

⁴⁰⁷ Савченко В. А. Симон Петлюра. С. 200.

⁴⁰⁸ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. III. С. 130.

⁴⁰⁹ Пиріг Руслан. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. С. 254.

столиці «української» держави, вишукуючи українців, і набивала ними тюрми і участки».⁴¹⁰

До поразки Центральних держав у війні основні партії, що входили в УНС, висловлювалися проти негайного повалення гетьманського режиму. Підготовка повстання Винниченком і Шаповалом стривожила їх керівників. У ЦК УСДРП від Винниченка стали домагатися пояснень: на якій підставі він здійснює акцію, яка може кинути тінь на партію і завдати шкоди всій національній справі? З Винниченком солідаризувався лише колишній член Малої ради Михайло Авдієнко. На засіданні керівників партій, які входили до УНС, що відбулося в редакції газети «Нова Рада», соціалісти-федералісти (С. Єфремов, О. Саліковський, А. Ніковський) і есдек В. Садовський теж зайняли цілком негативну позицію. Вони назвали всю справу «небезпечною авантюрою», яка безумовно не вдасться і принесе велику шкоду всій українській справі. Чорносотенний шабаш, який передував появі федераційної грамоти П. Скоропадського, змінив їх позицію. Винниченку вдалося «дотиснути» керівників Національного союзу і змусити їх дати «зелене світло» на повстання. «Я скликав Н. Союз і одверто категорично заявив, що проти гетьманщини організовано повстання, — писав він. — Все вже підготовлено. Українські сили стоять наготові. Н. Союз мусить стати на чолі цього руху. Всі партії повинні вибрати Директорію і дати їй повноважність від імені всіх політичних партій українства. Дебатів з цього приводу ніяких не може бути, — на вулицях ганяють озброєні автомобілі руської офіцери, зараз можуть ввірватися в помешкання Н. Союзу. Треба не дебатувати, а коротко, ясно і точно постановляти»⁴¹¹.

На засіданні Національного союзу, присвяченому виборам Директорії, було обрано п'ятиособовий орган керівництва повстанням у складі Володимира Винниченка (голова), Симона Петлюри, Федора Швеця, Андрія Макаренка і Панаса Андрієвського. Останні двоє обиралися тимчасовими членами. Надалі, однак, про тимчасовість було забуто, і Директорія функціонувала як п'ятиособовий орган.

⁴¹⁰ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 104–105.

⁴¹¹ Там само. С. 106–107.

Професор Федір Швець був членом Селянської спілки, ЦК УПСР (центральної течії), Центральної Ради і Всеукраїнської ради селянських депутатів. Андрій Макаренко, який в 1917 р. організував і очолив профспілку залізничників, був директором департаменту залізниць Міністерства шляхів в уряді П. Скоропадського, до політичних партій не входив. Правник за фахом Панас Андрієвський був одним з лідерів Української партії соціалістів-самостійників.

Отже, до складу керівництва повстанням потрапили два важковаговика — В. Винниченко та С. Петлюра, а також менш знакові фігури в українському бомонді, політична роль яких зростає тільки після набуття ними статусу членів Директорії. Чому сталося так, як сталося? В. Винниченко перший поставив це питання на порядку денний у «Відродження нації»: «В українському та й неукраїнському громадянстві не раз чулося здивоване запитання: через що було вибрано таку Директорію, в такому складі? Хіба не було інших людей?»⁴¹².

Треба надати слово М. Шаповалу, який виніс на собі (разом з Винниченком) всю організаційну роботу з підготовки повстання. На цю тему він висловлювався двічі, в 1927 і в 1931 рр.

У 1927 р. Шаповал писав: «Кого ввести в склад Директорії? Підрозумівалося, що увійдемо мабуть ми (тобто Винниченко і Шаповал. — *Авт.*), oprіч того може Петлюра. А Петлюра був саме в гетьманській тюрмі вже кілька місяців і президія УНСоюзу уперто домагалась від влади випустити Петлюру. Як ото повіяло “українізацією”, то УНСоюз активно повів справу про звільнення Петлюри і інших укр. політичних діячів. Як раз Петлюру з тюрми було випущено за 2–3 дні до повстання. Петлюра про підготовку повстання нічого не знав. 14 листопаду його було поінформовано про це і запитано чи він би згодився пристати до нас. Він охоче згодився»⁴¹³. Шаповал міг не знати, що саме Петлюра з тюрми повідомив: нишпорки І. Кістяковського вже гасали по Києву в його пошуках.

У 1931 р. М. Шаповал розповів практично те саме: «За гетьманщини Петлюра попав у тюрму. Український Національний Союз

⁴¹² Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 109.

⁴¹³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1927. С. 122.

під проводом В-ка поставив вимогу гетьманському урядові про звільнення арештованих. “Особливо Винниченко, я та інші члени проводу Національного Союзу ставили рішуче вимогу про звільнення Петлюри і цього таки досягли: за кілька днів перед вибухом повстання Петлюра був звільнений. Підготовляючи повстання й обговорюючи склад провідного органу повстання, ми намітили і Петлюру до цього органу, якому ми дали назву Директорії, Винниченко вдруге провів Петлюру на відповідальну роль».⁴¹⁴

У статті «Як була вибрана Директорія», присвяченій річниці повстання проти гетьмана, щоденна газета «Україна» в номері 15–16 листопада 1919 р. писала: «Вибір Директорії відбувся так само в атмосфері таємничості й конспіративності, так тихо і непомітно», що «ні людське око не видало, ні людське ухо не чувало». Підкреслюючи, що навіть через рік він залишився «непроникною тайною», автор статті розповідав, що вони відбулися у будинку міністерства шляхів у кабінеті урядовця для особливих доручень О. Стокоза: «Там зібрався гурток українських діячів у складі: В. Винниченка, А. Макаренка, Ф. Швеця, М. Шаповала, О. Янка, О. Осецького, Ю. Чайковського, полковників Тютюнника і Аркаса, П. Дідушка, О. Мицюка, В. Кушніра, П. Андрієвського та І. Кульчицького. Нараду скликали В. Винниченко та М. Шаповал від імені Українського національного союзу. Головував В. Винниченко; протоколу ніхто не писав»⁴¹⁵.

Учасники зібрання обирали членів Директорії так, як підказував В. Винниченко. Проте одразу виникає запитання: наскільки вільним був вибір самого В. Винниченка, коли зайшла мова про кандидатуру Симона Петлюри? У найближчому оточенні Володимира Кириловича не існувало людини, до якої він ставився наскільки «небайдуже», як до Петлюри. Людина, наближена до Винниченка, свідчила у 1928 р., що під час підготовки повстання Винниченко тільки на категоричну вимогу Стрілецької ради січових стрільців погодився прийняти С. Петлюру в склад Директорії: «Коли пригадати собі, як ставився Винниченко

⁴¹⁴ Винниченко Володимир. Анотована бібліографія. Упоряд. Вадим Стельмашенко. Едмонтон, 1989. С. 250.

⁴¹⁵ Цит. за: Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протистояння в Україні // Політична історія України ХХ сторіччя. У шести томах. Т. 2. Київ, 2003. С. 298.

до Петлюри ще за Центральної Ради, то домагання Стрілецької Ради Винниченкові мусіло бути не особливо приємним, але воно, треба догадуватися, було, мабуть, поставлене в такій формі, що Винниченкові й УНС не лишалося нічого іншого, як вволити волю стрілецтва»⁴¹⁶.

Винниченко не заперечував, що погодився на кандидатуру С. Петлюри, стиснувши зуби: «Я (примушений домаганнями Січових Стрільців, єдиної нашої військової опорної сили, закликати й С. Петлюру до справи повстання) запропонував йому взяти участь в акції. С. Петлюра згодився. Тоді я йому дав адресу того місця, де мали зібратися представники організації і війська для виборів Директорії й для остаточного вирішення плану й деталей нашого виступу»⁴¹⁷.

Полк січових стрільців під командуванням Євгена Коновальця був розформований після здійсненого П. Скоропадським державного перевороту. Однак у вересні гетьман дав згоду на утворення з числа добровольців кількох військових формувань, які у майбутньому допомогли б приєднати до Української Держави відірвані від неї етнічні землі. Серед них був і загін січових стрільців, який Коновалець почав створювати у Білій Церкві переважно з колишніх вояків його полку. Він складався виключно з уродженців Галичини і налічував піший курінь з чотирьох сотень, кінну розвідку і невелику артилерійську батарею. Первинна кількість цього дисциплінованого і досвідченого формування досягала тисячі козаків і 30 старшин⁴¹⁸.

На зустрічі В. Винниченка, М. Шаповала і генерала О. Осецького з представниками Стрілецької ради сотниками А. Мельником і Ф. Черником, яка відбулася 30 жовтня в Києві, січові стрільці погодилися взяти участь у повстанні⁴¹⁹. Тим часом 5 листопада в столицю Української Держави зі Львова прибув член Української національної ради Осип Назарук просити у гетьмана

⁴¹⁶ Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові Стрільці (Кілька завваг до його історії) // Літературно-науковий вістник (Львів). 1928. Кн. 11–12. С. 219–225 // Винниченко Володимир. Анотована бібліографія. С. 250

⁴¹⁷ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 107.

⁴¹⁸ Тинченко Ярослав. Українські збройні сили... С. 207.

⁴¹⁹ Дорошенко Дмитро. Українська гетьманська держава 1918 р. С. 406.

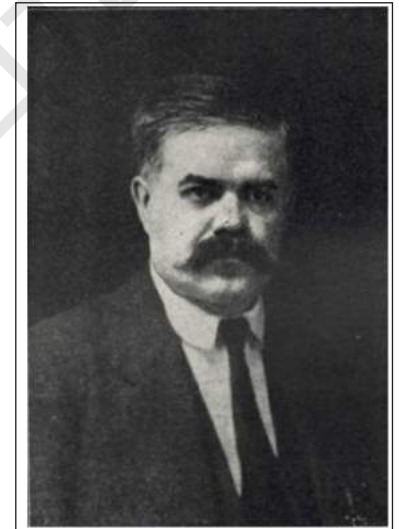
військову допомогу у війні галичан з поляками. Скоропадський залюбки погодився переправити в Галичину січових стрільців, бо знав, що вони можуть бути небезпечними для його режиму. Проте Стрілецька рада вирішила, що події на Великій Україні мають більше значення для зміцнення національної державності.

Чому зі складу Директорії випав М. Шаповал? Було зрозуміло, що присутність діяча такого масштабу істотно позначилася б на ефективності колективного керівництва відроджуваної УНР. Директорія мала б тоді три рівноцінні політичні фігури замість двох.

Особиста ворожість двох керівників українських есдеків — Винниченка і Петлюри не позначалася б так фатально на колективних діях цього органу влади.

В. Винниченко писав з цього приводу: «Не можу без великого жалю згадати, що М. Шаповал, який вклав так багато свого хисту й енергії в справу організації повстання, який так сміливо й самовіддано йшов на всі небезпеки сеї справи й то тоді, коли більшість самого українського організованого громадянства була проти сеї справи, осужувала її й навіть провокувала, що він в останній момент мусів одмовитись від дальшої участі в керовництві всею справою. Попереднє напруження нервів, ховання по конспіративних закутках, надзвичайна витрата сил, усе це підірвало на той мент здоровля його й він мусів одмовитись»⁴²⁰.

М. Шаповал досить детально зупинявся у своїх спогадах на питанні про підготовку повстання і своїх мотивах невходження до Директорії. Мабуть, проблеми, пов'язані зі здоров'ям, справді існували. Мабуть, він не був таким честолюбним, як Петлюра або Винниченко. Мабуть, він ухилився від сумнівної честі бути

Микита Шаповал

⁴²⁰ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 109–110.

арбітром у суперечках між Петлюро та Винниченком. Зважаючи його аргументацію, кожний читач може винести власне судження.

Отже, йому слово: «Чому вийшов такий склад Директорії — це й досі дивує людей. Не раз запитувано мене, чому я відмовився увійти в Директорію. Не час ще викривати все, але я міг-би сказати поки-що слідує. Директорію було справді намічено в складі — Винниченко, Петлюра і я. Про це і було заявлено від імени ЦК с-рів, с-д і Село Спільки. Інші на це пристали. Однак, я свою кандидатуру рішуче зняв. На зібранні було нас три с-ри: я, Янко⁴²¹ і Швець⁴²² (останній, як представник ССпільки). На мою пропозицію Янко відмовився увійти в Директорію з огляду на те, що наш ЦК і ЦК Село Спільки в спільному засіданні ухвалили, щоб я був у Директорії. На цім засіданні ЦК я через деякі причини не був і тому не міг вплинути, щоб мою кандидатуру не ставлено. Нарешті, ми з Янком переконали, щоб увійшов у Директорію проф. Швець, як представник ССпільки. Свою відмову я мотивував так: я за кілька місяців напруженої підготовчої праці по організації повстання дуже втопився.

І справді, у нас з Винниченком був поділ праці: хоч ми ніби все разом рішали, але «спеціалізація» все-таки була — він мав зовнішні зносини, а я фактично керував організацією сил і т. п. для повстання. Напружено працюючи над цим кілька місяців, я справді таки втопився і пояснив, що в такому стані я не можу бути на висоті свого призначення. Важне було зроблено: маємо по всій Україні сітку філій УНСоюзу, таємні відділи, по селах партійні тройки («штаби», на залізницях відділи і пункти, якими керували ген. Осецький, полковник Хилобоченко і полк. Павленко. Далі я сказав, що пропоную себе в розпорядження будучої Директорії на всі службові ролі, хоч і роль простого жовніра, але до верховного проводу я не беруся. Розуміється, що такі мотиви були переконувачими для мене. Опріч того, я ще думав, що в складі Директорії мені було б дуже

⁴²¹ Янко Олександр (1879–1938) — член Центральної Ради, член Малої ради, член ЦК УПСР, редактор партійного органу УПСР «Народна воля». Член УНС, один з організаторів антигетьманського повстання. Після відновлення УНР — голова ЦК Селянської спілки. Належав до центральної течії партії есерів.

⁴²² Швець Федір (1882–1940) — член ЦК Селянської спілки, член Центральної Ради, професор Українського народного університету, член президії УНС. Обраний членом Директорії як представник Селянської спілки. Належав до УПСР, хоча, як зауважував П. Христюк, активної участі у роботі партії не брав.

тяжко — міг би виникнути не раз конфлікт, а це могло б смертельно підрізати всю нашу справу. Ще раніш у мене були непорозуміння з Петлюрою і я в ЦРаді ставив внесення про звільнення його з посади Ген. секретаря військових справ. Така минушина не могла сприяти нашій співпраці, я ж уважав, що найменша незгода в Директорії могла бути фатальною для повстання. Тому кожна чесна людина в таких обставинах мусить подумати поважно, як забезпечити згоду і співпрацю у Верховному Органі влади та ще під час повстання. В повстанні я прийняв участь, як начальник адміністративно-політичного відділу штабу Чорноморської дивізії і як самочинний комісар від президії УНСоюзу, оповістивши накази по мобілізації Київського повіту, постачанню військ і т. п. Директорія ніякого призначення мені чомусь не дала»⁴²³.

Якими були дії С. Петлюри в той день, коли визначався склад Директорії, тобто 13 листопада? К. Мацієвичу здалося, що в Києві він перебував кілька днів після звільнення⁴²⁴. Насправді він мав у своєму розпорядженні лише один день. 12 листопада його звільнили (невідомо о котрій годині). Цього дня він зустрівся з сім'єю, після чого поїхав до Вязлова, щоб подякувати за визволення. Наступного дня, як повідомляв К. Мацієвич, він призначив засідання президії Земського союзу, але в цей час до нього прийшли керівники військових формувань, які брали участь у повстанні, і Петлюра так і не переговорив із земцями. Мацієвич не назвав прізвищ командирів, але не можна сумніватися, що серед них був Є. Коновалець. В уривку з його спогадів, який вже цитувався у цьому розділі книги, говориться про те, що хтось із них мав призначену зустріч з П. Скоропадським. Тому Петлюра попрощався з ними фразою: «А Ви мені повідомте про наслідки аудієнції»⁴²⁵.

Аудієнцію мав Є. Коновалець. 15 листопада він просив у гетьмана відкликати щойно виголошену федераційну грамоту, погодитися на скликання Національного конгресу, який планував Український національний союз, розформувати добровольчі дружини російських офіцерів і перевести січових стрільців з Білої Церкви

⁴²³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 122–123.

⁴²⁴ Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). С. 202.

⁴²⁵ Там само.

Євген Коновалець

до Києва⁴²⁶. Задовольняючи ці вимоги, гетьман зупиняв готове спалахнути повстання. Не склалося...

Ввечері 13 листопада С. Петлюра мав прийти на підпільне засідання в Міністерстві шляхів, де мусила бути сформована Директорія. Однак він обрав інший варіант: поїхав до січових стрільців в Білу Церкву. Він знав, що на тому засіданні будуть командири військових формувань, задіяних у повстанні. Знав, нарешті, що В. Винниченко та М. Шаповал під тиском цих командирів теж підтримають його кандидатуру. Залишається тільки гадати, чому він не

побажав з ними зустрітися. Можливо, саме тому, що організатори повстання дали свою згоду під тиском?

Першим актом Директорії стало створення військового революційного комітету. У знайденому С. Литвиним архівному примірнику звіту про його діяльність з 14 листопада по 17 грудня (коли він саморозпустився) вказувалося: «В день від'їзду Директорія ухвалила залишити в Києві своїм вищим революційним органом боротьби Український Військовий Революційний Комітет з метою повести інтенсивну підготовку до всенародного повстання, як по Україні, так і в Києві»⁴²⁷.

Ключову роль в ревкомі відіграв Олександр Осецький. Він починав свою військову службу в гвардійському Преображенському полку, за роки світової війни дослужився до чину полковника, в 1917 р. закінчив Академію Генерального штабу з присвоєнням звання генерал-майора. У січні 1918 р. разом з петлюрівськими гайдамаками відстоював Київ від місцевих заколотників і російських військ. Короткий час був начальником Генерального штабу. Скоропадський усунув його з цієї посади.

⁴²⁶ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Прага, 1928. С. 16.

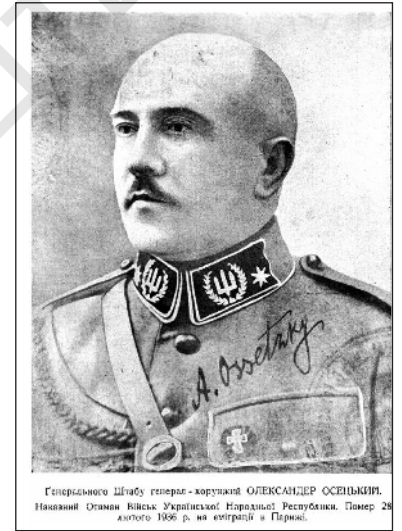
⁴²⁷ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 201.

В Міністерстві шляхів йому підшукали посаду начальника охорони правобережних залізниць. Формуючи армію, С. Петлюра призначив його начальником штабу республіканських військ.

Федераційна грамота П. Скоропадського була опублікована в газетах 16 листопада. Проте у вигляді плакатів її почали розклеювати у Києві з вечора 14 листопада. Вранці 15 листопада кияни побачили на афішних тумбах розклеєну вночі відозву Директорії УНР. Автором її був В. Винниченко, який на добу затримався в Києві, щоб організувати цей перший публічний акт Директорії. П. Андрієвський, С. Петлюра і Ф. Швець виїхали в Білу Церкву. А. Маркаренко, як повідомляв П. Христюк, ще близько десяти днів перебував в Києві⁴²⁸.

Реагуючи на федераційну грамоту, Директорія оголошувала у зверненні: «Останнім зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійності Української Держави український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції і на цілковите поневолення. Сформований новий уряд із представників реакційних клас, які мають творити єдину неділимую Росію, виразно говорить про те, що чекає український народ, коли він не встане рішуче і до останнього чоловіка в оборону свого життя»⁴²⁹.

Далі у відозві говорилось: «Чесні громадяне, як Українці, так і не-Українці, повинні разом з нами стати збройною дружною силою проти злочинців і ворогів народу, і тоді всі соціальні і політичні здобутки революційної демократії будуть повернені.

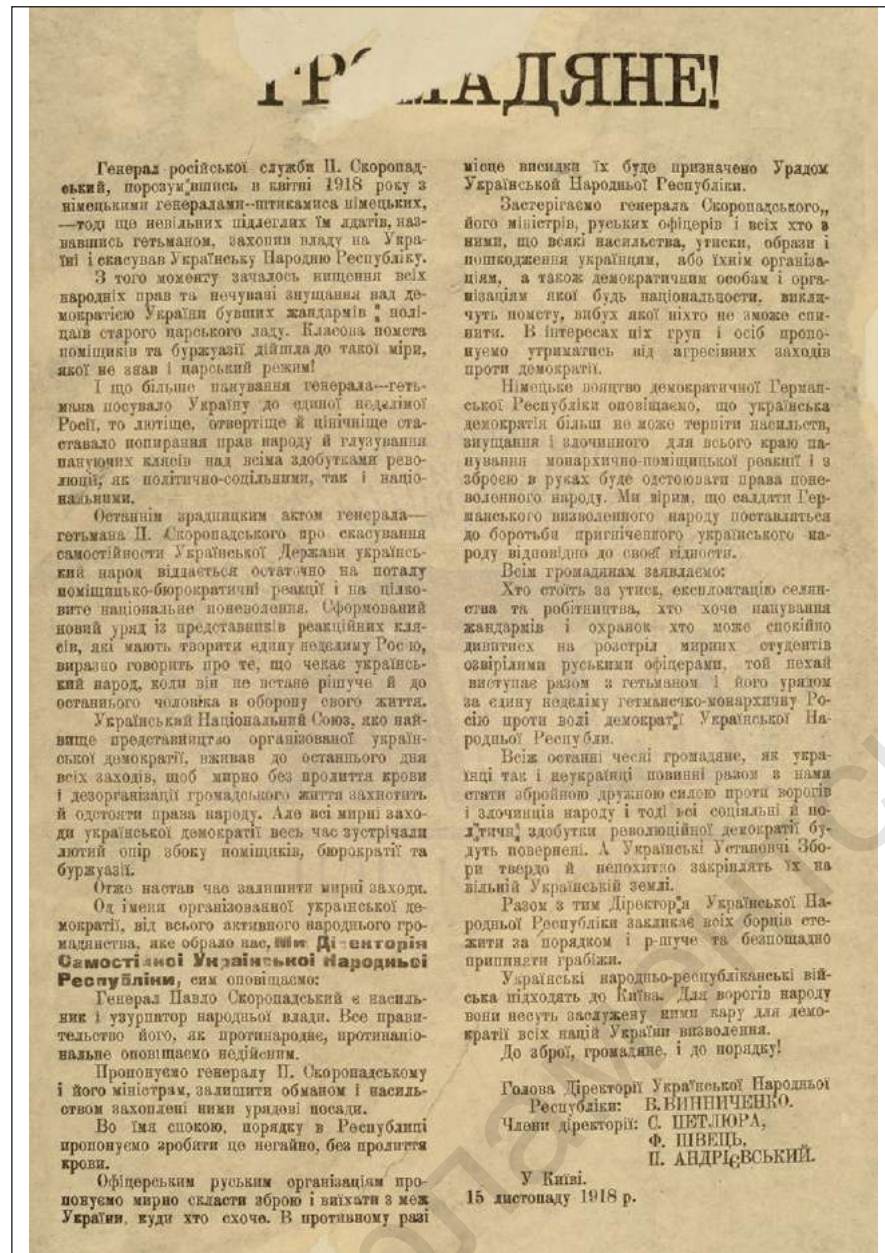

Генерального Штабу генерал-корпусний ОЛЕКСАНДЕР ОСЕЦЬКИЙ.
Назовний Отаман Київськ. Української Народної Республіки. Номер 28
лютого 1918 р. на виставі в Парижі.

Олександр Осецький

⁴²⁸ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. III. С. 134.

⁴²⁹ Там само. С. 131–132.

Поширена 15 листопада відозва Директорії проти влади гетьмана П. Скоропадського.

А Українські Установчі Збори твердо і непохитно закріплять їх на вільній Українській Землі»⁴³⁰.

Відозва Директорії адресувалася всім громадянам України. Одночасно з нею, тобто 15 листопада, С. Петлюра, як головний отаман і О. Осецький, як начальник штабу республіканських військ звернулися, з Білої Церкви до українського козацтва з наказом. П. Христюк, який наводив частину тексту цього наказу в своєму чотиритомнику, проігнорував підпис Осецького, а сам наказ назвав універсалом, тобто, за аналогією з універсалами Центральної Ради, документом конституційного значення⁴³¹. Цим самим у науковий обіг увійшли відозва Директорії і універсал С. Петлюри як два рівноцінних і конкуруючих між собою документи.

Вини П. Христюка у такому протиставленні документів нема. Його чотиритомник вийшов з друку тільки в 1921 р. Подивимося, що писав у 1920 р. В. Винниченко: «С. Петлюра виїхав у Білу Церкву й тут поспішив видати від свого імені Універсал до народу з закликом до повстання. Коли останні члени Директорії зїхались, щоб виконати той намічений і ухвалений усіми партіями перший акт, було вже пізно: петлюрівський Універсал уже розходився по руках, розвозився по селах, розносився по всій околиці в чутках і оповіданнях. З тої околиці чутки й Універсал покотились далі, розкотились по всій Україні. А за тих часів, коли все чогось ждало, коли увага напружена була до крику, всякі чутки хапалися з жадністю й електрично проносились далі.

І таким чином уся акція, весь рух зразу, з самого ж початку було поставлено під марку одної, окремої особи, офарблено персональним характером, звужено, збіднено й затуманено. Всі повстанці, які почали стікатися до революційних центрів, стали називатися «петлюрівцями», «Петлюра йде на гетьмана», «Петлюра кличе проти німців». Часто серед селянства, яке до сього не чуло імені Петлюри, чулись такі поголоски: «Ага, ось іде Петлюра на Гетьмана, вона йому покаже»⁴³².

⁴³⁰ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. III. С. 132.

⁴³¹ Там само. С. 351.

⁴³² Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 124.

Рік 1. Неділя, 28 грудня 1919. Ч. 9:10.

Виходить раз в тиждень.
Ціна примірника 80 сот.
Продають у всіх краях України і талонами поштою.

Голос Табора.

Редакція міститься в бараку Л. 2.
в кімнаті «Просвіти» Кривчиків.

Вирає: Просвітний Кривчиків. Редактор: Ст. Ренцківський.

ПІСНЯ про ПЕТЛЮРУ.

Marsiale.
Маршове танго.

Моя не сонце за сьві тма не зорі за сьві тма, аї!

Про Петлюру із вояків на волю му сьві тма.

Про Петлюру із вояків на волю му сьві тма.

Як він вийшов з Лукарівки,
з позадніх ґратів,
Рухив з Києва Україну
знову рятувати.

Як приїхав в Білу Церкву
Гукнув: «годі орати!»
Час настав за зброю взятись
Народ визволити!»

Пісня про Петлюру, надрукована в тижневику «Голос табора», Німецьке Яблонне (Чехія). Грудень 1919 р.

Все було саме так, як з великою письменницькою майстерністю намалював Володимир Кирилович. Та чи можна в усьому цьому звинувачувати Симона Васильовича? Винниченко разом із Шаповалом кілька місяців готував повстання, і це була копітка, з напруженням усіх сил і нервів робота, що позначилася на самопочутті Шаповала. Проте ця робота була незримою, бо підпільною, мало кому відомою. Петлюра на третій день після звільнення видав наказ, першим реченням якого зі збереженням всієї

поваги до Директорії повідомляв: «Вояки-козаки! З наказу директоріату Української Народньої Республіки стою на чолі всього українського війська як головний його отаман»⁴³³.

І пішло-поїхало, як писав В. Винниченко. Жодного піару, висловлюючись сучасною мовою, в його спільному з Осецьким наказі знайти не можна, цей наказ був військовою необхідністю. Петлюра навіть не здогадався б, що такий наказ може виглядати у тодішній наелектризованій атмосфері як універсал. Проте Винниченко, і в цьому випадку теж немає його вини, сприйняв наказ як універсал, бо він об'єктивно мав історичну вагу універсалу. В дні Центральної Ради відносини обох лідерів українських визвольних змагань ґрунтувалися не на дружбі, а на суперництві. Історія Директорії з перших днів її існування теж починалася з такого суперництва. З часом воно набувало потворних форм, тому що між ними тепер не було вагомих історичних постатей на кшталт М. Грушевського. Трійця інших членів Директорії користувалися невеликою суспільною підтримкою й відповідно мізерною політичною вагою.

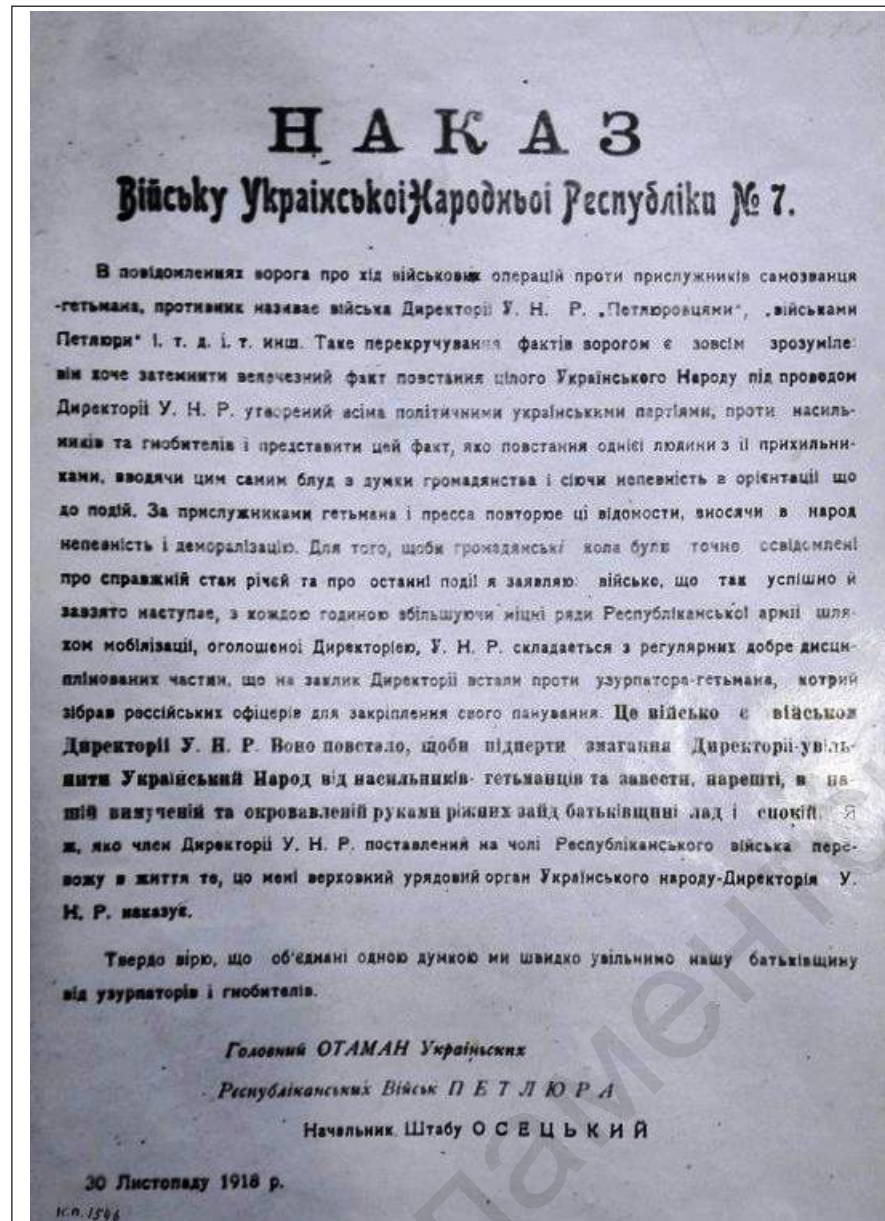
Січові стрільці почали повстання проти гетьманського режиму 16 листопада з роззброєння інших частин білоцерківського гарнізону. Виступаючи перед ними, С. Петлюра сказав: «Може, у декого із стрільців є сумніви, чи горстка січових стрільців зможе перемогти гетьманській війська, московських добровольців, а може і німецькі війська, але ми мусимо піти в бій, щоб показати перед історією, будучим поколінням і перед світом, що Україна так без бою, без пострілу не погодиться на втрату своєї самостійності»⁴³⁴.

Свідок тодішніх подій в Білій Церкві та її околицях О. Назарук так описував події першого дня повстання:

«Дня 16 листопада 1918. р. в полудне вирушила з казарм біля двірця в Білій Церкві одна сотня С.С. і помарширувала на місто, де розстріляла двох чи трьох гетьманських урядовців, що найбільш допікали українському населенню. Гетьманська залога в Білій Церкві була мала. Вона без боротьби розбіглася або зложила зброю. Наша сотня зайняла центр міста, і переворот

⁴³³ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 207.

⁴³⁴ Цит. за: Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 203.

«Наказ Війську Української Народної Республіки № 7» з поясненням, яку мету ставлять вороги, коли називають війська Директорії УНР «петлюрівцями»

в Білій Церкві був доконаний. Німецька залога виставила сильні сторожі коло своєї команди, але по-за тим не давала знаку життя. Наші патрулі ходили по місті і скоро попали в конфлікт з Німцями, які твердили, що наші роззброюють поодиноких Німців...

Того самого дня виїхав з Білої Церкви перший ешелон (транспорт) С.С. в напрямі на Київ через Хвастів. Пізно вечером одержав я від команди С.С. доручення удатися зі сторожею до тюрем у Білій Церкві і освободити всіх політичних в'язнів»⁴³⁵.

Зайнявши Білу Церкву, січові стрільці вирушили на Фастів і в ніч на 17 листопада оволоділи цим важливим залізничним вузлом. Вранці до Фастова переїхала Директорія. Тут С. Петлюра почав формувати головну ставку Армії УНР. Продовжуючи виклад подій за О. Назаруком, П. Христюк занотував: «Поїзд з Директорією і Головним Штабом наших військ (шефом штабу був отаман Осецький) став на двірці в Хвастові. Ми всі мешкали в вагонах, а урядували і в вагонах і на двірці (залізничники йшли з нами). Тільки частину кімнат на двірці займала німецька команда. Вона мала в місті залогу і зразу пробувала не пустити наших транспортів проти Києва. Але енергійний виступ покійного сотника С.С. Черника так на неї вплинув, що вона заховала неутральність, очевидно зі страху перед селянськими масами. Німецький командант двірця, чоловік старший і розважний, розумів добре своє положення і старався не доводити до конфліктів. А була це дуже трудна річ. З усіх боків одержували ми депеші, що поодинокі німецькі відділи ломлять умовлену неутральність, нападають на наші відділи, нищать нам магазини зброї й амуніції, кидають її масово в воду, не допускають до концентрації наших військ, роззброюють їх і т. д.»⁴³⁶.

Можна зробити висновок, що на початку антигетьманського повстання найбільш стримуючим чинником для військ Директорії виявився опір німецьких гарнізонів. Він ажніяк не пояснювався свідомим прагненням захистити гетьманський режим. Проникливий спостерігач тодішніх подій А.Гольденвейзер дав досить

⁴³⁵ Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. Відень, 1920 // Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. III. С. 135.

⁴³⁶ Там само.

переконливу характеристику політичної платформи німецької армії після того, як вона втратила статус окупаційної сили: «Німецький нейтралітет під час повстання Петлюри не пояснювався ні співчуттям повстанцям, ні (як деякі говорили) підступним бажанням залишити на Україні хаос і тим зашкодити Антанті... У виснаженої, стомленої і розчарованої німецької армії не було ані найменшого бажання проливати кров ні за, ні проти гетьмана. Вона бажала повернутися якнайшвидше додому: у цьому полягала вся її політична платформа»⁴³⁷.

Проте у німців була зброя. Згадуючи похід повстанських мас на Київ, О. Назарук розповідав: «Найгірше було з озброюванням цих мас. Магазили зброї й амуніції були переважно під сторожею німецьких залог, бо гетьмансько-російські офіцери й так звані «карательні отряди» або розбіглися на першу вістку про повстання, або повтікали з місця свого осідку і старалися по дорозі лучитися в більші групи, про що ми мали досить докладні, хоч не раз фантастичні вісти... На загал відношення ніж нами і Німцями було вороже, і безнастанно доходило до проливу крові. В краю по двох тижнях мали ми вже перевагу над німецькими залогами, але під Києвом було гірше...»⁴³⁸.

Справді, повстанці не могли не захоплювати склади зброї й амуніції. Траплялося, що вони роззброювали німецьких солдат і офіцерів. Це викликало відповідну реакцію з їх боку, сутички відбувалися постійно. Не треба забувати, що в попередні місяці між окупаційною армією і селянськими загонами розгорталася справжня війна, в якій обидві сторони зазнавали важких втрат. Армію УНР, яка стрімко поповнювалася за рахунок цих загонів, німецьке командування розглядало як ворога, від якого треба було захищатись.

⁴³⁷ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1921) // Архив русской революции, издаваемый Г. В. Гессеном. Т. VI. Берлин, 1922. С. 231 (препринт: М., 1991)

⁴³⁸ Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції // Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. III. С. 136

5. ПОВАЛЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО РЕЖИМУ

У наказі С. Петлюри від 15 листопада, який адресувався передусім українським козакам на службі у гетьмана, лунав заклик переходити до війська УНР, після чого упорядкованими військовими частинами зі зброєю і амуніцією йти і їхати на Київ — столицю України⁴³⁹. Швидко поширюючись по Україні, цей наказ сколихнув не тільки регулярні частини П. Скоропадського, а й численні селянські загоны, які тривалий час боролися з гетьманською вартою і австро-німецькими військами. Осип Назарук, який залишився при штабі створюваної Петлюрою Армії УНР, згадував:

«Маси українських повстанців напливали з усіх боків так скоро, що Штаб Директорії втратив евіденцію щодо їх числа. Я хотів бодай в приближенню довідатися про скількість наших сил, щоби записати це для будучого історика. В тій цілі розпитував я часто всіх, що могли мати що-небудь спільного з інтересним проявом повстанчого руху, почавши від головного отамана Петлюри, скінчивши на урядовцях постачання. Одначе вони або подавали мені найбільш суперечні числа або просто стискали раменами й говорили щиро: “Тут уже й чорт не розбереться в тім всім!”. Урядовці постачання, від яких ще найскорше кожна мати певніші інформації, відповідали, що зорієнтуватися неможливо, бо різні відділи прохарчовуються самі, одержуючи харчі від селян, а деякі забирають по дорозі гетьманські й німецькі магазини, нікого про це не повідомляючи»⁴⁴⁰.

Намагаючись стримати просування січових стрільців на Київ, гетьман кинув їм назустріч офіцерську дружину полковника М. Святополк-Мирського числом в 570 багнетів і шабель, 4-й сердюцький полк, який налічував 700 багнетів і бронепозд. 18 листопада авангард січовиків числом до 400 вояків з десятима кулеметами і двома гарматами зайняв позиції в лісі між селом Мотовилівка і однойменною залізничною станцією. Висадившись з ешелонів, офіцери почали наступати на позиції січових стрільців

⁴³⁹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 207, 208

⁴⁴⁰ Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. С. 25.

через відкрите поле. Сердюки дістали завдання зайняти село Плисецьке і звідти вдарити по січовиках. Та вони порушили наказ і залишилися у цьому бою сторонніми спостерігачами. Вважаючи, що перед ними недосвідчені і неорганізовані селянські повстанці, офіцери діяли надто необережно і були наполовину викошені кулеметним вогнем. Штикова атака стрільців, які діяли під командою Андрія Мельника, завершила справу. Один з учасників цього бою пізніше згадував: «Сердюки, що йшли на Плисецьке, чогось то залягли собі під селом, і це була одна з вирішальних причин пізнішої загибелі гетьманців»⁴⁴¹.

Після бою сердюки заявили, що переходять на бік республіканських збройних сил. Вони були роззброєні і протягом місяця перебували у Мотовилівці. Потім їх перевели до Києва та включили у Дієву армію УНР як 4-й полк корпусу січових стрільців під командою сотника Святослава Захарченка. Це був один з кращих полків в армії С. Петлюри⁴⁴².

Причина «зрадницької» щодо гетьмана поведінки сердюків у бою під Мотовилівкою лежить на поверхні. Гетьман відбирав до своєї гвардії вихідців із заможного селянства козацького походження, з міцними національними традиціями. Не вони зрадили гетьмана під Мотовилівкою, а він зрадив їх виголошеною кількома днями раніше федераційною грамотою.

У телеграфному повідомленні Директорії у Фастів С. Петлюра зазначив, що під Мотовилівкою був наголову розбитий «відділ російських офіцерів-монархістів, наємних узурпаторів гетьмана Скоропадського і поміщиків»⁴⁴³. Сердюки, які уособлювали українців, в бою участі не брали. Отже, потрібно переглянути наявний в історіографії стереотип про те, що бій під Мотовилівкою був єдиним епізодом громадянської війни всередині українського табору. Мовляв, війни в Україні були воєнними діями українських республіканських військ з червоногвардійцями (червоноармійцями) і білогвардійцями, селянських загонів — з військами Центральних держав або Антанти, червоноармійців — з білогвардійцями, але громадянська війна всередині українського національного

⁴⁴¹ Тинченко Ярослав. Українські збройні сили... С. 223.

⁴⁴² Там само.

⁴⁴³ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 204.

Федераційна грамота гетьмана гетьмана Скоропадського, опублікована в «Державному віснику» від 16 листопада

табору обмежилася одним бойовим епізодом. Не було навіть цього епізоду: під Мотовилівкою зустрілися збройні загопи російських офіцерів-монархістів, які вже збиралися перейти на службу до білогвардійського генерала Антона Денікіна, і січові стрільці Євгена

Коновальця, які вирішили відмовитися від участі в українсько-польській війні, що розгоралася в Галичині, тому що, на їхню думку, події на Великій Україні мали більше значення для зміцнення національної державності.

Запорізька дивізія під командуванням Петра Болбочана одночасно з виступом січовиків у Білій Церкві роззброїла відданий гетьману харківський гарнізон і передала владу на Харківщині представнику Директорії Івану Трубі. Болбочан був призначений Директорією командувачем всіх її збройних сил на Лівобережній Україні.

18 листопада, тобто в день перемоги під Мотовилівкою, на бік Директорії перейшов 2-й Подільський корпус у складі двох піхотних і кавалерійської дивізій під командуванням генерала П. Єрошевича.

Курінь січових стрільців, який витримував щоденний наплив добровольців, був трансформований спочатку в дивізію, а 3 грудня Петлюра створив Осадний корпус під командуванням Є.Коновальця чисельністю до 50 тис. вояків.

Командувач 1-го Волинського корпусу генерал С. Дядюша зайняв нейтральну позицію і був усунутий від посади, коли його дивізії перейшли на бік Директорії.

Отаман Зелений (Данило Терпило), навколо якого згуртувалися селянські повстанці на Трипільщині, був призначений командиром Дніпровської дивізії, яка складалася з чотирьох полків чисельністю до 2,5 тис. вояків.

В бюлетені Головної команди Українських республіканських військ С. Петлюра 20 листопада повідомив, що отаман Болбочан зайняв вузлову станцію Лозову, Люботин, Павлоград і почав просуватися на Херсон та Миколаїв. «Протигетьманський рух, — писав він, — шириться, як пожежа. Села виставляють цілі сотні відразу з обозами, з харчами та висилають до українського республіканського війська. Селяне не хочуть навіть грошей приймати за харч, обоз»⁴⁴⁴.

За три тижні листопада кількість збройних сил у розпорядженні Директорії збільшилася вдсятеро. 24 листопада С. Петлюра підписав розпорядження, яке починалося з такого знаменного наказу:

⁴⁴⁴ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 205.

«Скласти армію Української Народньої Республіки для оборони Української Народньої Самостійної республіки і захисту всього трудового народу України. Обов'язок кожного вояки захищати всіх, хто живе на Україні, від якої б то не було кривди і несправедливості та доглядати за тим, аби ніщо не робилося всупереч наказам Директорії і не порушувало ладу на Україні». Розуміючи, що армія формується з селянської вольниці, яка залишається анархічною, звикла підтримувати функціонування своїх загонів «самозабезпеченням» за рахунок місцевих жителів, була схильна на своє розуміння підтримувати «революційний порядок», що нерідко призводило до анархії та хаосу, часом не цуралася й погромів населення, особливо єврейського, Петлюра наказував:

« — всі вояки армії У.Н.Р., як козаки, так і старшини, мусять безперечно слухатися наказів своїх старших і міцно держатися дисципліни, всіх винних за порушення дисципліни карають військовим судом;

— ні один вояка не має права вирішувати будь-які справи, що торкаються взаємовідношень між населенням України. Так саме не мають права робити цього ніякі установи і громади, яким це не доручено Директорією;

— всякий вояка повинен доглядати лише за порядком і справедливістю, а для розрішення всяких справ і суперечок направляти людей під своєю охороною до судової влади та своїх старшин;

— всіх вояків та мирне населення в районі Армії Української Народньої республіки за злодійства, грабінництва та всякі самочинства і безпорядки карати польовим військовим судом»⁴⁴⁵.

Маючи на меті збільшити чисельність Армії УНР на 150 тис вояків, Директорія УНР оголосила 24 листопада мобілізацію резервістів⁴⁴⁶. На цій підставі С. Петлюра 27 листопада видав черговий «Наказ про організацію українського війська», в якому підкреслювалося: «Всі громадяни, що пройшли військову муштру у всіх родах зброї і на флоті, здатні носити зброю, від 20 до 35 років включно, й старшини до 43 років, повинні негайно стати у ряди Армії УНР для захисту здобутків революції та боротьби з гетьманом і гетьманським поміщицьким правительством для

⁴⁴⁵ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С.212–213.

⁴⁴⁶ Литвин Сергій. Знач. твір. С. 204.

здобутків землі і вільного життя, вільних прав трудящому народові та для того, щоб забезпечити республіканський лад і демократичні порядки в УНР»⁴⁴⁷.

Приймаючи наказ до виконання, П. Болбочан висловив небезпідставні сумніви в тому, що його вдасться реалізувати. На місцях не існувало добре налагодженого мобілізаційного апарату, а подекуди влада взагалі була відсутня. Проте С. Петлюра мав підстави поспішати: у Києві все ще сидів майже беспорядний Скоропадський, символізуючи собою гетьманську державу, а обидві Росії — червона і біла — готувалися викинути її на смітник історії і поглинути незалежну Україну.

Директорія тим часом не могла оволодіти Києвом через присутність в місті величезного німецького гарнізону, який бажав, але не мав технічної можливості негайно повернутися додому. Бої в передмістях з підконтрольними гетьману військами (князь М. Святополк-Мирський організував нову офіцерську дружину) заважали евакуації німецьких солдат. Щоб звільнити залізничний шлях на Захід, німці штурмом взяли Шепетівку. Одночасно командування німецьким гарнізоном висунуло Директорії ультиматум: відійти від Києва на 30 км і припинити наступ, поки він повністю не буде виведений з міста. Ще не володіючи достатньою кількістю військ, Петлюра змушений був задовольнити цю вимогу.

Та через кілька днів в його розпорядженні опинилася достатня кількість збройної сили. 1 грудня Директорія звернулася до представника німецького уряду в Україні, головної команди німецьких військ і Великої ради військових депутатів (без позначення прізвищ, бо їх В. Винниченко з С. Петлюрою, мабуть, і не знали) з таким посланням:

«Директорія Української Народної Республіки, утвердивши свою владу на території України і завівши відповідний лад і порядок, вважає, що перебування німецького війська на території Української Народної Республіки не викликається потребами. Через це Директорія пропонує представництву німецького уряду на Україні вжити заходів до негайної евакуації німецького війська з території Української Народної Республіки»⁴⁴⁸.

⁴⁴⁷ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т., Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. Київ, 2009. С. 46–47.

⁴⁴⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 51.

У розмові по прямому проводу з П. Болбочаном Петлюра прокоментував це ультимативне звернення в таких виразах: (розмова мала місце 10 грудня):

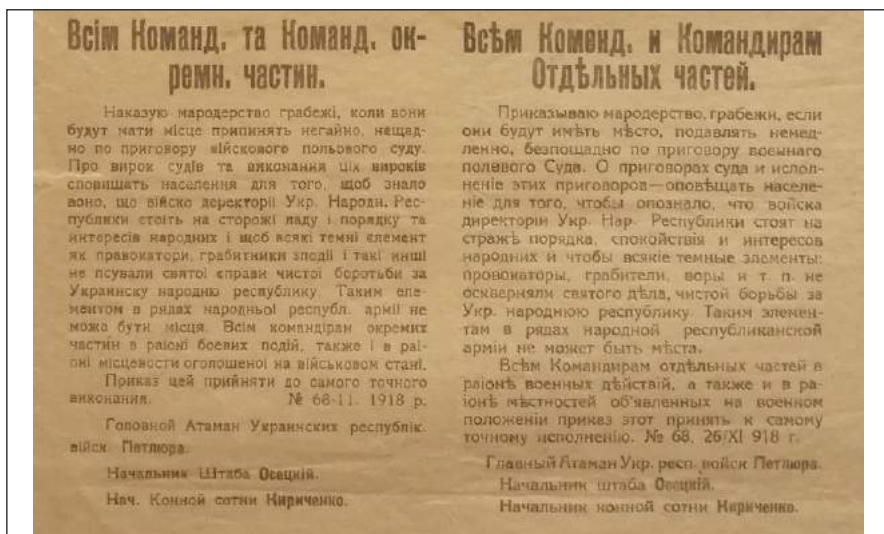
«Німці провадили віроломну політику до нас, і, проводячи переговори, разом з тим хотіли приступити до захоплення наших комунікаційних і операційних ліній в тилу розположення Осадного корпусу. Щоб упередити це, ми приступили до обеззброєння німецьких гарнізонів і проїзжаючих ешелонів. За два дні нами обеззброєно німецькі залоги в Бірзулі, Жмеринці, Винниці, Козятині, Попельні, Фастові, Білій Церкві, зараз іде обеззброєння в Умані і Христинівці. Сюди не входить обеззброєння ешелонів, яке ми зараз робимо і за допомогою якого поповнюємо недостачу зброї. В зв'язку з політикою німців Директорією пред'явлено ультиматум німецькій Обер-Команді і Великій солдатській раді в Києві...

Зміст ультиматума містить в собі вимогу повного нейтралітету з боку німців, в протилежному разі ми оголошуємо їм війну і закликаємо все населення до боротьби з ними. Я маю вражіння, що цей ультиматум трохи охолодив німців, бо вчора приїздили неофіційні представники їхньої солдатської ради і прелімінарно прийняли ті умови, які їм було запропоновано: сьогодні увечері мають прибути офіційні представники Обер-Команди з Києва для ведення переговорів, але до того часу ми провадимо з ними рішучу боротьбу і навіть у цю хвилину, коли я з вами говорю, під Бердичевим йде бій з ними, щоб ліквідувати їх віроломний виступ, в результаті якого вони вночі обеззброїли частину нашого гарнізону і заарештували Коменданта і іншу старшину»⁴⁴⁹.

Зустрівшись на станції Козятин з представниками Генерального штабу Армії УНР 12 грудня, німецьке командування підписало договір, за яким його війська повинні були стягуватися з передмість Києва в свої казарми, вивісити над ними білі прапори і не перешкоджати вступу в столицю республіканських військ.

С. Петлюра розпочав штурм Києва в ніч на 13 грудня, маючи десятикратну перевагу над гетьманським військом. 14 грудня, коли січовики захопили залізничний вокзал і вийшли на Хрещатик, будь-який опір припинився. Дніпровська дивізія отамана Зеленого одразу стала грабувати заможних киян. Майбутній

⁴⁴⁹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 54.

Підписаний С. Петлюрою, О. Осецьким та Кириченком 26 листопада 1918 р. наказ українським військам УНР про припинення мародерства та покарання за нього.

Листівка

письменник, а тоді 19-річний вояк Запорізької дивізії Борис Антоненко-Давидович розповідав: «Зеленівці почали бешкетувати. У кожній людині, яка була добре вбрана, в білому комірці, з краваткою вони бачили пана, ненависного пана, якого треба знищити. Через те почалися безпідставні обшуки, а часом навіть і розстріли»⁴⁵⁰.

Призначений С. Петлюрою комендант міста Є. Коновалець поспішив вивести Дніпровську дивізію за межі Києва — в Святошин і заборонив їй брати участь у військовому параді на Софіївському майдані. У січні 1919 р. збільшовизована дивізія повстала проти Директорії, але була під Обуховим розгромлена січовиками.

Опівдні 14 грудня П. Скоропадський підписав маніфест про відречення від влади і покинув свій палац. Деякий час він

⁴⁵⁰ Цит. за: Петриченко Катерина. С. Петлюра і Д.Терпило (Зелений): історія взаємовідносин (1918–1919 роки) // Симон Петлюра: міфи і реальність. Матеріали наукових читань, присвячених 130-річчю від дня народження Симона Васильовича Петлюри (28 квітня 2009). Фастів, 2012. С. 93.

переховувався у Києві, після чого виїхав з України разом з німецьким ешеленом.

Історія із зеленівцями показала С. Петлюрі, наскільки небезпечними були роздмухані більшовицькими пропагандистами настрої «неусвідомленого соціалізму» народних низів. Перебуваючи ще на станції Козятин, він 18 грудня звернувся до всіх частин Армії УНР з повідомленням про звільнення Києва і намірами Директорії приступити до організації влади та переведення в життя великих соціальних і політичних реформ в інтересах трудового народу. Не конкретизуючи цих намірів, бо це було завдання колективного верховного органу влади — Директорії, він поставив у центрі цього звернення, оформленого як наказ Головного отамана Армії УНР, проблему зміцнення військової дисципліни:

«Директорія Респ. доручила мені керування всіма військами. Отож от їх імені як Головний Отаман Укр. Респ. військ і син свого народу та слуга його заявляю всім і кожному: безпощадно буду подавляти всяку анархію, провокацію, грабіжництво та мародерство... Винуватих судитиму польовими судами, так само без всякого жалю буде втихомируватись агітація проти законної влади Директорії. Маючи довіреність народу, Головна команда хоче оправдати те довіряя і, спираючись на волю озброєного народу, нещадно буде боротись з кожним, хто буде іти проти нього, сіючи провокацію і заколот серед робітників і селян. Прошу допомогти мені і респ. війську в цій справі і стояти на сторожі Нар. Респ., стежити за провокаторами, що спеціально розсилаються ворогами для заволодіння всього народу, для проявлення ворожнечі всякого роду, щоб цим самим пробити дорогу новим гетьманам та всяким насильникам Укр. народу»⁴⁵¹.

Вагому небезпеку для існування незалежної УНР являла собою поляризація політичних настроїв у середовищі національної інтелігенції. У найбільш численній в Україні партії соціалістів-революціонерів, яка під впливом радикалізації організованих в ради народних низів у травні 1918 р. розпалася на ліве (що отримало перевагу в ЦК УПСР) і праве (центральної течії) крила, стали переважати настрої на подолання розколу шляхом

⁴⁵¹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 225.

наближення центральної течії до позиції лівих. Павло Христюк, який був гарячим прихильником подолання розколу, не утримався у своєму чотиритомнику про Українську революцію на позиціях об'єктивізму і почав відверто критикувати «директоріанців», що йшли як за Петлюрою з його правими поглядами, так і за Винниченком з його досить яскравою «лівизною». У перші дні антигетьманського повстання, як повідомив він, Михайло Полоз, виконуючи доручення ЦК УПСР, прибув до Фастова і мав довгу розмову з одним із керівників УПСР центральної течії, яка приєдналася до Директорії — Ничипором Григоріївим. Обидва погодились, що принципових розходжень між лівим крилом («боротьбистів») та центральною течією УПСР не існує, а тому треба працювати, щоб подолати розкол. Однак після розмови з С. Петлюрою М. Полоз заявив, що позиція останнього не може бути прийнята «боротьбистами», а тому ЦК УПСР буде проводити свою акцію проти гетьмана окремо від Директорії⁴⁵².

П. Христюк прагнув здійснити в Україні робітничо-селянську революцію за лекалами здійсненої в Росії більшовицької революції. Він не здогадувався, що за робітничо-селянською революцією, яка повалила в Росії Тимчасовий уряд, приховувалася ще одна — комуністична, яка на довгі десятиліття позбавила суверенності цих самих робітників і селян, зробила їх безголосю лялькою в руках кремлівських ляльководів. Однорідців Павла Христюка, які опинилися в сфері доступності більшовицької диктатури, чекала смерть. Хоч сам Христюк примкнув до есерів центральної течії, це його не врятувало. Коли він повернувся з еміграції на батьківщину — в поневолену радянською владою Україну, то зміг тривалий час працювати за фахом, але в 1931 р. чекісти згадали про нього і включили до ними ж сформованої організації — «Українського національного центру». Помер він в одному з концтаборів Хабаровського краю.

19 грудня 1918 р. члени Директорії урочисто в'їхали у звільнений від гетьманських військ Київ. Торкаючись подій цього дня, П. Христюк зазначив, що б він зробив на місці Директорії: «Треба було Директорії по приїзді до Києва завернути не на Софіївську

⁴⁵² Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920. Т. IV, Відень, 1922. С. 8.

Голова Директорії УНР Володимир Винниченко та головний отаман Симон Петлюра під час мітингу на Софійській площі.

Кадр з кінохроніки. Київ, 19 грудня 1918 р.

Площу для отправки «благодарственного молебенья», а звідти не в покої Українського Національного Союзу для взаємного вихваляння (що було зроблено по рецепту М. Шаповала), який, вітаючи Директорію на двірці в імені Національного Союзу, красномовно закликав її вернутись в «лоно Національного Союзу» (мовляв, «ми вас породили, ми й надалі будемо опікуватись вами, керувати вашою політикою»), а поїхати на засідання київської ради робітничих депутатів, скликати негайно конференцію представників всіх революційно-соціалістичних партій України і спільно з ними одверто намітити курс на робітничо-селянську соціалістичну революцію»⁴⁵³.

Оскільки події в Києві розвивалися не так, як бажалося Христюку, він розповідав про них в іронічному тоні: «Прибувши до

⁴⁵³ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920. Т. IV. С. 10.

Київа, Директорія на цілий тиждень попала в жовто-блакитні обійми Національного союзу і геть зомліла в тих обіймах, забувши про революцію, про селян і про робітників. Голова Союзу М. Шаповал, недооцінюючи ваги моменту і не розбираючись в загальній ситуації, що утворилася в той час на Україні і навкруги України, славословив Національний Союз і Директорію, підкреслював «кривий» зв'язок Директорії з Союзом і всіх сил докладав до того, щоб задержати і на далі вплив Союзу на Директорію, а тим самим і на всю революційну політику. Замість клясово-революційної міжнаціональної атмосфери Директорія впірнула по вуха в націоналістично-дрібнобуржуазний туман»⁴⁵⁴.

Однак чотиритомник П. Христюка цінний документальною основою, в якій його читачі здатні розібратися самостійно. Після такої «інструктивної» передмови він процитував газетний репортаж з промовою голови УНС Микити Шаповала, що дає уявлення про те, як зустрічали Директорію і командувачів її збройних сил на урочистому мітингу у Києві:

«Сьогодні, каже п. Шаповал, в цей день вступлення Директорії у Київ Український Національний Союз вітає своїх товаришів за їх подвиг, визволення українського народу з-під чужого ярма. Український Національний Союз знав, що трудовий народ піде проти тепер вже поваленого уряду, бо він мав у своїх руках талісман, який потяг народ за ним, а то були три кличі: свобода, земля і просвіта.

Далі промовець вказує на велике значіння нинішньої революції, яку переведено виключно українськими силами серед таких несприятливих для українського народу обставин.

— Ми можемо зараз спільно стати перед світом, без ридання і сльоз, бо наша сила в нашій зброї. Зараз мозок Українського Народу — інтелігенція повела його до визволення. Ми щасливі і горді, що українська революційна демократія має людей, які відчули грізний момент і підняли велике героїчне діло. Поміж нами є присутні, яких імена запишуться золотими буквами в історії боротьби народу за краще долю.

⁴⁵⁴ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920. Т. IV. С. 12–13

Свято зустрічі Директорії у Києві.
На транспаранті напис «Хай живе Українська Народна Республіка!».
19 грудня 1918 р..

— Від Союзу і Українського Народу першому протекторові Українського Народу В. Винниченкові “Слава!” — проголошує Голова Національного Союзу.

Гучне “Слава” і звуки національного гімна довго лунають в залі.

Поміж нами є також лицар шаблі, — звертаючись до С. Петлюри, каже М. Шаповал — і вичислює все велике значіння народного героя і його заслуги в ділі боротьби і визволення України від тяжких кайданів гетьманства.

Слова Голови Національного Союзу були покриті довгими оплесками і гучним “Слава!”. Оркестр грав декілька разів національний гімн. У багатьох присутніх виступили сльози радості.

Далі М. Шаповал вітає других героїв Директорії, які поділили свій труд з трудовим народом. Зупиняючись на славній діяльності хоробрих помічників Директорії, М. Шаповал зазначає, що силою, котра греблі рве, силою організації були як раз славні проводирі республіканського війська — отаман Осецький і полковники: Ковалець, Болбочан, Тютюнник і другі.

Гучне “Слава” в честь цих народніх героїв довго лунає серед присутніх»⁴⁵⁵.

Перед Симоном Петлюрою відкривалося широке поле діяльності в Україні, звільненій від австро-німецької окупації і гетьманського режиму.

А?

Додати фото або текст

Розділ 5

У ПОВТОРНІЙ БОРОТЬБІ З ЧЕРВОНОЮ РОСІЄЮ

⁴⁵⁵ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920. Т. IV. С. 13.

*Люде, що з ним працювали за останніх,
найважних для України, часів, кажуть, що це був
справжній державний мут з умінням поводитись
з людьми, обернутись в скрутних обставинах,
підбадьорити серед бою, виказати особисту
смівлівість, що так чарує простих людей.
В усякому разі одно нестемно: це була єдина
безперечно чесна людина з усіх, що їх революція
винесла у нас на поверх життя.*

Академік ВУАН Серій Єфремов.

29 травня 1926 р.

Щоденники, с. 380

1. ДРУГА ВЕРСІЯ «ГІБРИДНОЇ» ВІЙНИ

Ради робітничих і солдатських депутатів, які уособлювали в Російській революції антидержавне начало, були оголошені більшовиками і справді стали органами державної влади. Чи можна вважати парадоксальною таку еволюцію більшовицького державотворення? Ні, все пояснюється просто. Ті ради, які були захоплені більшовиками, за допомогою грубої сили знищили ще не більшовизовані ради, а точніше — партії меншовиків і правих есерів, які визначали їхню поведінку. Холоднокрівно і точно В. Ленін здійснював свій стратегічний план, з яким приїхав з еміграції в революційний Петроград: за рахунок радянських елементів наростити м'язи своїй нечисленній, але добре організованій партії професійних революціонерів-підпільників і перетворити ради на другу форму її існування. Пропагувати за поповнення партії більшовиків не було потреби, оскільки вона висунула на перший план радянські гасла. Діючи силою, більшовики залишили від колишніх рад лише оболонку. Робітничі і солдатські колективи позбулися можливості щоденно змінювати своїх депутатів у радах: меншовика на есера, есера на більшовика, більшовика — на меншовика. Дуже швидко услід за кадетами, які були оголошені «ворогами народу», пішли в небуття всі партії, крім більшовиків. Тепер колективи повинні були дисципліновано голосувати за тих кандидатів, яких рекомендували більшовицькі парткоми.

Поширення більшовицької диктатури зі столиці на периферію зайняло кілька місяців. У комуністичній історіографії цей процес назвали «тріумфальною ходою Радянської влади». Коли партія

більшовиків оволоділа основною частиною колишньої імперії, її вожді почали реалізацію власної програми соціально-економічних перетворень, яка не мала нічого спільного з інтересами будь-яких верств суспільства. З розгоном Установчих зборів у січні 1918 р. робітничо-селянська революція, яка повалила Тимчасовий уряд, але дала владу більшовицькій контрреволюції, зійшла нанівець. Вожді більшовиків почали поступовий перехід до зовсім іншої революції — комуністичної.

В. Ленін аніскільки не приховував того, що кінцевою метою соціально-економічних перетворень, які почалися після укладення Брестського миру, є побудова комунізму. Адже кремлівські пропагандисти називали комунізмом «світле майбутнє» з розподілом матеріальних благ між трудящими масами за їхньою потребою. З його ініціативи на початку березня 1918 р. VII екстрений з'їзд назвав партію більшовиків Комуністичною — РКП(б), залишивши меншовикам стару назву — РСДРП.

Комуністичні перетворення вожді більшовиків мали намір здійснювати руками пролетаризованих, тобто позбавлених приватної власності верств населення. За К. Марксом, експропрійовані у поміщиків і капіталістів засоби виробництва мусили перейти у загальнонародну власність. Насправді, однак, категорія загальнонародної власності була цілком утопічним поняттям, як і комунізм з розподілом матеріальних благ за потребами. Засобами виробництва заволоділа держава-комуна, експропрійована її вождями завдяки засадам «демократичного централізму», на яких вона ґрунтувалася. Цим самим вожді здобували порядок з політичною диктатурою в суспільстві й економічну диктатуру.

Проте з переходом орних земель у володіння, користування і розпорядження держави-комуни, тобто з утворенням радгоспів і колгоспів, чого вимагала комуністична доктрина в її ленінській інтерпретації, вожді не поспішали. Щоб здобути підтримку народних низів, тобто контроль над радами робітничих і солдатських депутатів, вожді погоджувалися віддати селянам у користування відібрані у поміщиків засоби виробництва. Зрівняльний розподіл орних земель між селянами при скасуванні приватної власності на землю цілком задовольняв селян і колишніх селян — солдатів. Націоналізація промисловості з передачею її під управління

фабрично-заводських комітетів теж задовольняла робітників, які діставали можливість користуватися ресурсами підприємств, хоч вони потрапляли у власність держави-комуни, а не робітничих колективів.

З малоосвіченими низами населення В. Ленін розмовляв доступною їм мовою: «Грабуй награване!», пояснюючи марксистський термін «експропріації експропріаторів»⁴⁵⁶. Максим Горький в опозиційній газеті «Новая жизнь», яку більшовицька цензура ще не закрила з поваги до нього, роздратовано відгукнувся на цей ленінський виступ: «Одним из наиболее громких и горячо принятых к сердцу лозунгов нашей самобытной революции явился лозунг "Грабь награвленное!". Грабят — изумительно, артистически; нет сомнения, что об этом процессе самоограбления Руси история будет рассказывать с величайшим пафосом... Продается все, что можно продать, в Феодосии солдаты даже людьми торгуют: привезли с Кавказа турчанок, армянок, курдков и продают их по 25 руб. за штуку»⁴⁵⁷.

Усе, що відбувалося в радянській Росії, знаходило свій відгук в сусідній Україні, незмірно ускладнюючи державотворчий процес. Особливе враження на українських солдат і селян справляв «чорний переділ», тобто безплатний дерибан орних земель. Що могли протиставити цьому різновиду безмежного популізму або Центральна Рада на переламі 1917–1918 рр., або Директорія на переламі 1918–1919 рр.? Вождям радянської Росії не треба було особливо турбуватися про нищення української національної державності власними силами. УНР Центральної Ради втратила українізовані полки, розкладені більшовицькою пропагандою, яка підтверджувалася реальним дерибаном матеріальних благ. УНР доби Директорії теж втрачала свою армію, що складалася в основному із селянських загонів, які відстоювали «чорний переділ» орних земель у боротьбі з гетьманським режимом і австро-німецькою адміністрацією. Влучну характеристику Армії УНР, яка налічувала до 150 тис. багнетів наприкінці 1918 р., дав генерал-хорунжий, начальник кадрової управи Військового міністерства (як при гетьмані, так і при Директорії) Микола Удовиченко: «Це

⁴⁵⁶ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 313, 314.

⁴⁵⁷ Горький М. Несвоевременные мысли. Москва, 1990. С. 170.

Олександр Удовиченко

була мало збита, наспіх сформована сила, що не мала солідних організаційних форм та досвідченого командного складу. З морального боку вона була міцна в той час, як ішла валити гетьманську владу, але після того, як цю владу було скинуто, тисячі мобілізованих селян вважали, що вони вже виконали своє основне завдання, їх потягнуло до рідних осель, де вирішувалася доля поміщицької землі. До того ж московські комуністи напружили всі зусилля, щоб розкласти цю армію, оперуючи демагогічними гаслами»⁴⁵⁸.

Більшовики оперували не тільки соціально-економічними, а й національними демагогічними гаслами, які впливали на народні низи. Користуючись двоєдиною структурою створеної Леніним держави-комуни з партійною (диктаторською) і радянською (виконавчою) вертикалями влади, Кремль міг собі дозволити будувати країну як федерацію вільних, а якщо потрібно — то й незалежних радянських республік. «Навіть федерація, — повчав своїх соратників верховний вождь більшовиків, приступаючи до комуністичного будівництва, — нітрохи не суперечить демократичному централізму»⁴⁵⁹. Лідери Української революції довго не наважувалися утверджувати самостійність і незалежність УНР, сподіваючись перетворити колишню імперію на федеративну республіку, в якій конституційні права суб'єктів федерації не оспорується федеральним центром. Аж урешті-решт щирий прихильник федеративної держави Михайло Грушевський дав таку оцінку російському федералізму: «Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який задають

⁴⁵⁸ Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. Київ, 1995. С. 50.

⁴⁵⁹ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 143.

їй Ленін і Троцький, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні якийсь час, називати себе федералістом, коли федералістами Ленін і Троцький називають себе, а під сим «федералізмом» лежить в дійсності самий поганий і терористичний централізм»⁴⁶⁰.

«Тріумфальна хода Радянської влади» була зупинена на кордоні з Україною Брестським миром. Однак після того, як окреслилася перспектива поразки Центральних держав у світовій війні, Раднарком почав готуватися до вторгнення в Україну. 23 жовтня 1918 р. Реввійськрада РСФРР наказала створити резервну армію на кордоні з Україною, підпорядковану безпосередньо головнокомандувачеві всіх військових сил І. Вацетісу 9 листопада у підпорядкування Резервній армії були передані дві українські дивізії, які формувалися з повстанських загонів у нейтральній зоні⁴⁶¹.

11 листопада Німеччина підписала акт про перемир'я, що означало її фактичну капітуляцію. Для радянської Росії відкрилася можливість анулювати Брестський мирний договір. Таку постанову виголосив ВЦВК 13 листопада. У документі вказувалося, що Російська радянська республіка вітає трудящих окупованих областей і «обіцяє їм повну, що йде до кінця, підтримку в боротьбі за встановлення на їхніх землях соціалістичної влади робітників і селян»⁴⁶².

Заяву ВЦВК про денонсацію мирного договору відділяли від повідомлення про перемир'я на Західному фронті два дні. Проте конкретні дії, що впливали з фактичної капітуляції Німеччини, Раднарком розпочав, не гаючи й такого часу. Вже 11 листопада він дав директиву Реввійськраді республіки в 10-денний строк розпочати наступ на підтримку робітників і селян України, які повстали проти гетьмана⁴⁶³. Того ж таки дня головком І.Вацетіс, терміново викликаний зі Східного фронту, В. Антонов-Овсієнко та І. Сталін зустрілися з українськими більшовиками Я. Епштейном (Яковлевим), В. Затонським і М. Скрипником. Останні дали невтішну

⁴⁶⁰ Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії. Київ, 1991. С. 78.

⁴⁶¹ Директивы Главного командования Красной Армии (1917–1920). Сборник документов. Москва, 1969. С. 194–195.

⁴⁶² Документы внешней политики СССР. Т. 1. Москва, 1959. С. 565–566.

⁴⁶³ Див.: Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. Т. 3. Москва ; Ленинград, 1932. С. 11.

інформацію: без уведення в Україну значних сил Червоної армії не можна розраховувати на успіх. А Реввійськрада РСФРР не мала достатньої кількості резервних військ.

Втім, підготовка до вторгнення почала розгортатися. 17 листопада В. Антонов-Овсієнко доповідав В. Леніну: «Сформувалася Рада Українського фронту, замасковано названа Радою Групи військ Курського напрямку. Її склад: я, т. Сталін, т. Затонський»⁴⁶⁴. Йому дали можливість відібрати для цієї групи військові частини з Резервної армії, що дислокувалася в Орловській губернії. Він включив у групу два полки ВЧК, три продовольчі полки, загони угорських інтернаціоналістів, сформовані з колишніх військово-полонених, партизанські загони з-під Уфи, які склалися переважно з поволзьких татар, три полки прикордонників, що раніше охороняли кордон Росії з Українською Державою. Кістяк групи військ становили Богунська і Таращанська дивізії, утворені з партизанських загонів у нейтральній зоні.

Включення українських повстанських дивізій в армію вторгнення було логічним кроком, як і подальше поповнення Українського фронту збільшовизованими дивізіями Армії УНР. Воно відповідало тактиці «настамнет», висловлюючись сучасною мовою. Проте більшовицьке керівництво все-таки віддавало перевагу поповненню армії вторгнення бійцями неукраїнської національності. Коли 13 листопада 1918 р. В. Ленін одержав зі станції Унеча в Чернігівській губернії вітальну телеграму, підписану командиром Богунського полку М. Щорсом і головою ревкому німецького гарнізону Ліндом, він відповів так: «Тепер дуже важливо, щоб революційні солдати Німеччини взяли негайну дійову участь у визволенні України». Того ж дня він повідомив більшовицький комітет Орловської губернії, де була розташована Резервна армія, про свою відповідь на телеграму з Унечі й закінчив повідомлення здоровницею: «Хай живе братерський союз німецької радянської республіки з Українською радянською республікою!»⁴⁶⁵.

⁴⁶⁴ Директиви командования фронтов Красной Армии (1917–1922). Сборник документов. Москва, 1917. С. 546. Раднарком додав до Реввійськради Українського фронту Г. П'ятакова.

⁴⁶⁵ В. І. Ленін про Україну. Ч. II. Київ, 1969. С. 198–199.

Натомість прохання українців, які жили в Росії, сформувавши національні полки для відправлення в Україну на боротьбу з гетьманським режимом, викликало у керівництва РКП(б) негативну реакцію. Це було зрозуміло: такі прохання могли висловити тільки національно свідомі українці. У відповідь на одне з них В. Ленін та І. Сталін 17 грудня повідомили самарського губвійськкомісара, що «робітничо-селянський уряд України не вважає за потрібне провадити формування українців у Росії і відправляти їх на Україну»⁴⁶⁶. Цей тимчасовий «робітничо-селянський» уряд, від імені якого Раднарком дозволив собі звертатися до самарського губвійськкомісара, був затверджений через два тижні після утворення Директорії, тобто 28 листопада. До його складу входили Г. П'ятаков (голова), В. Затонський, Е. Квірінг, Ф. Сергєєв (Артем) та ін.

Існує вражаюча відмінність у методах, якими більшовики створювали першу і другу радянську республіки в Україні. До створення Харківської УНР керівництво партії підійшло відповідально. Воно погодилося з висунутим Центральною Радою етнографічним принципом визначення кордонів, щоб задіяти в імітованому ним державотворчому процесі збільшовизовані ради південних та східних губерній. Воно двічі організовувало всеукраїнські з'їзди рад: перший раз — в Києві, а коли той виявився не підконтрольним, то окупувало Харків, аби під прямим контролем своєї збройної сили провести повторний з'їзд. Більшовицьке керівництво скористалося для утворення в Харкові радянської держави назвою «Українська Народна Республіка», яку Центральна Рада придумала і використала для своєї держави в Третньому Універсалі. Навіть підконтрольний більшовикам з'їзд рад у Харкові більшовицьке керівництво неофіційно назвало Всеукраїнською радою. Нарешті воно назвало український радянський уряд Народним секретаріатом. Ця назва максимально наближувалась до назви уряду Центральної Ради — Генерального секретаріату.

Однак до створення через рік другої радянської республіки в Україні Кремль підійшов недбало — інакше не скажеш. Уряд був створений не в Україні, а в Росії. Утворювали його, не потурбувавшись про організацію якого-небудь, нехай навіть

⁴⁶⁶ В. І. Ленін про Україну. Ч. II. С. 203, 687.

непредставницького, з'їзду рад — а просто в залізничному вагоні на вокзалі в Курську. Цю побутову деталь завжди оминала російська історіографія, коли згадувала обставини реставрації радянської влади в Україні після австро-німецької інтервенції. Організовував український уряд нарком у справах національностей РСФРР І.Сталін з людей, яким довіряв особисто. На здивоване запитання ошелешеного Володимира Затонського, якого теж включили в уряд, чому це ніхто не порадився з українськими комуністами, Сталін глумливо відповів: «Усякому овочу — свій час»⁴⁶⁷.

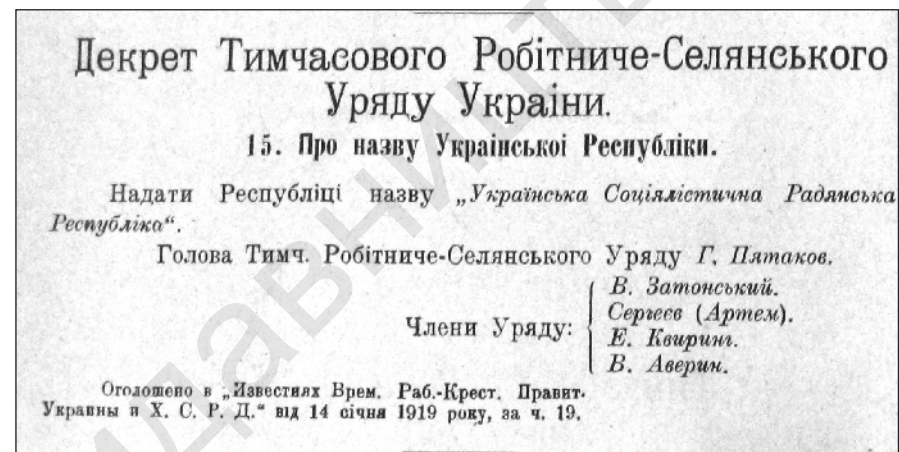
Далі — більше. Вже отаборившись в Харкові, який знову зайняли російські війська, «сталінські овочі» 6 січня 1919 р. назвали будовану ними в Україні державу за аналогією з назвою радянської Росії: Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Ця назва зберігалася до запровадження Конституції СРСР 1936 р., коли порядок слів у назвах союзних республік змінився, і до 1991 р. Україна в СРСР офіційно називалася Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР).

29 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР став називатися, за аналогією з Росією, Радою народних комісарів. Від цього часу слово «Раднарком» потрібно вживати разом з назвою відповідної республіки, щоб показати, про який уряд йдеться.

Чим можна пояснити ці новації в національній політиці ленінського Раднаркому? Тим, мабуть, що основна маса українського селянства, яке було живильним середовищем національної революції, розчарувалася в лідерах УНР. А українські міста, й передусім міське населення південних та східних губерній, від початку революції здебільшого не підтримувало національний державотворчий процес. Російськомовні громадяни України визначали свої симпатії або антипатії в іншому вимірі — між білими і червоними.

Щоб зрозуміти ситуацію в Україні і навколо України через рік після більшовицького перевороту в Петрограді, її треба поставити в загальноєвропейський контекст. Пропаганда класової війни і встановлення соціальної справедливості простим, але дуже небезпечним шляхом ліквідації приватної власності, яка (ліквідація)

⁴⁶⁷ Див.: Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922 рр.). Київ, 1998. С. 41.

Рішення Тимчасового робітничо-селянського уряду України про нову назву радянської України

повинна була швидко призвести до комунізму з розподілом матеріальних благ за потребами, в умовах повоєнної руїни і викликані нею злиденності знаходила відгук у народних низах багатьох країн. Знову, як у середині XIX ст., над Європою простерся привид комунізму. Мільйони людей дивилися з надією на те, що відбувалося в радянській Росії. Більшовицькі пропагандисти почали називати В. Леніна і Л. Троцького вождями світового пролетаріату. У Кремлі розраховували на те, що після завершення світової війни соціальна революція радянського зразка перекинеться на інші країни. Керівництво РКП(б) було готове підштовхнути таку революцію конфіскованим у великих власників золотом і військовою силою, яка швидко зростала завдяки масовим мобілізаціям і зосередженню в його руках максимальної кількості ресурсів велетенської країни.

Радянізація України здавалася напроцуд легкою в кінці 1918 р. ще й тому, що Директорія перебувала в міжнародній ізоляції. Рокком раніше Центральна Рада спромоглася спертися на німецькі багнети, хоча просиділа на них лише кілька місяців. А після поразки Центральних держав національно-визвольна боротьба мусила спиратися тільки на власні сили. На відміну від Польщі, яка у протистоянні з білою або червоною Росією могла розраховувати

на всебічну підтримку переможців у світовій війні, УНР оточували ворожі війська по всьому периметру кордонів. Тим часом власні сили борців за незалежність підривалися зсередини бацилою соціального розбрату.

2. ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ

Попередній підрозділ малює тло, на якому починалася діяльність Симона Петлюри у складі Директорії. Цей короткий нарис став можливим внаслідок здобутків багатьох істориків, позбавлених впливу вже мертвої в Україні протягом кількох десятиріч комуністичної ідеології. Тепер ми розуміємо, наскільки важким було становище тих історичних діячів, які взяли на себе місію очолити визвольні змагання українського народу у невимовно важкій міжнародній і внутрішній ситуації, яка склалася для України після завершення Першої світової війни. Чи розуміли це вони самі?

С. Петлюра завжди утримувався від того, щоб оцінювати власну діяльність у позитивному або негативному смислі. Лише у небагатьох випадках і, так би мовити, «крізь зуби» він піддавав критиці своїх противників. Коли створювалася нагальна необхідність критики, він частіше за все не називав на прізвище розкритикованого противника. Тобто його характер був протилежним вдачі соратника-суперника Володимира Винниченка.

Утім, ми знаємо відповідь на поставлене запитання завдяки листу, який Петлюра надіслав 10 травня 1926 р., тобто за два тижні до трагічної загибелі, у Вінніпег до Юрія Гуменюка. З листа можна дізнатися, що Гуменюк був старшиною і воював разом з Петлюрою, а після поразки визвольних змагань емігрував в Канаду. Він написав своєму отаману два листи, в яких запитував про історичне значення боротьби українців за свободу і незалежність, а також про перспективи, які можуть відкритися перед українським народом. Дізнавшись, що Петлюра має матеріальні утруднення, він вкладав у конверти посилену для нього грошову допомогу: 128 франків і 5 канадських доларів.

Листи зворушили С. Петлюру. Від грошової допомоги він відмовився, спрямовуючи кошти у фонд друкування агітаційної

літератури і пересилки її в радянську Україну. Закінчив своє послання застереженням: «З того листа прошу не робити публічного вжитку. Писав його для Вас персонально»⁴⁶⁸. І постарався щиро відповісти на поставлені запитання...

Погоджуючись виконувати обов'язки Головного отамана збройних сил Директорії, Симон Васильович розумів, що береться за безнадійну справу. Як інакше можна пояснювати те, що він написав у листі Ю. Гуменюку: «Для мене, як для реального політика, який базує свою діяльність на підрахункові дійсних сил, як своїх, так і ворожих, було ясно вже в кінці 1918 року, що ми свою справу на деякий час програли»⁴⁶⁹.

Цю вражаючу певність не можна інтерпретувати інакше. В листі вистачало аргументації на користь того, що *на деякий час (курсив авт.)* справа була програшною. Він брався за безнадійну справу, розраховуючи на те, що або він сам, або ті політичні лідери, які прийдуть йому на зміну, доб'ються того, що Україна буде вільною, самостійною і незалежною. Залишаючись песимістом, він був переконаний, що опір ворожим силам у безнадійному становищі потрібний. Такий опір створював сприятливі умови для наступної боротьби.

Чим був обумовлений песимізм С. Петлюри? Варто порушити таке питання тепер же, а не в післямові до цієї книги. Не пересвідчуючись у витоках Петлюриногo песимізму, ми не зрозуміємо його мотивів діяти в рамках Директорії в той час, коли і як вона формувалася.

Перш за все, цей песимізм обумовлювався несприятливими міжнародними умовами. Після цілої смуги війн — міжнародних, міжнаціональних (в ході розпаду імперій) і громадянських Україна в її етнографічних кордонах була четвертована, тобто поділена між Росією, Польщею, Румунією і Чехословаччиною. «Міжнародні обставини для нас всіх — українців склались тяжко — не сприяюче, — писав він. — Наші сусіди перехопили більш зручно вигоди нового порядку відносин, установленого перемогою Антанти над Німеччиною і Австрією, бо ці сусіди — поляки, румуни, чехи — показали себе більш організованими і підготовленими не тільки до

⁴⁶⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 454.

⁴⁶⁹ Там само. С. 452.

того, щоб створити свої держави на суто етнографічних своїх землях, а їй захопити собі те, що лежало у сусіда без належного догляду і оборони»⁴⁷⁰.

Проте несприятливі міжнародні обставини не були єдиною причиною поразки визвольних змагань. Цю поразку обумовлювала й невідповідність українського народу до самостійного життя, яка проявлялася у невмінні відрізнути наміри кремлівських вождів від їх популістичних гасел і в піддатливості до розпропагандованої ними ж міжкласової ворожнечі. В. Винниченко мав великі претензії до свого народу, незважаючи на те, що був йому до нестями відданий. У щоденнику, який не думав публікувати, він з гіркотою занотовував: «Ми всі — дитяча нація. Ми щойно вилупились і на нас ще тільки жовтенький пушок державності в куточках дзьобиків, ще цілком свіженькі заїди. І як часом і смішно, і сумно, коли стане пухнасте, з заїдами, створіннячко бойовничим півнем, напинається, кричить і найжує свій жовтенький пушок»⁴⁷¹. С. Петлюра в листі, не призначеному до публічного вжитку, характеризував свою націю не так емоційною, але з не меншою гіркотою: «Петлюра, коли вже говорити правду, несе на собі відповідальність за історичні “гріхи” і хиби української неорганізованості, малої культурності і несприятливих обставин в житті української нації. Я зауважив, що знаю свій народ і не роблю собі ілюзій щодо його сил і підготовленості для самостійного життя»⁴⁷². Разом з тим він додавав: «У мене немає розчарування ні в нашому народі, бо він є такий, яким його зробили обставини, часом сильніші за нього, ні в його здатності до самостійного життя, бо ця здатність буде розвиватись і зміцняти його. Ситуація, в якій він опинився сьогодні, не є ні вічною, ні безнадійною»⁴⁷³.

Уособлюючи собою Директорію, Винниченко і Петлюра часто заважали один одному в тому, що стосувалося організації влади. Проте вони дотримувалися єдиної думки: Директорії слід надати найвищий державний статус.

⁴⁷⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 452.

⁴⁷¹ Винниченко Володимир. Щоденник. Т. 1 (1911–1920). Едмонтон ; Нью-Йорк, 1980. С. 273.

⁴⁷² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 453.

⁴⁷³ Там само. С. 454.

Існує різниця між тим, як визначала свій статус Директорія у зверненнях до народу від 15 листопада і 26 грудня 1918 р. У зверненні, опрацьованому В. Винниченком 14 листопада, тобто на другий день після утворення Директорії, і опублікованому 15 листопада, цей орган влади тісно пов'язувався з Українським національним союзом. Директорія УНР зверталася до народу «од імені організованої української демократії, від усього активного народного громадянства, яке обрало нас»⁴⁷⁴.

У Декларації від 26 грудня Директорія іменувала себе «уповноваженою силою і волею трудящих кляс України Верховною Владою Української Народньої Республіки». Тим самим вона брала на себе функції верховної влади, позначаючи ці слова з великих літер і цілком ігноруючи Український національний союз як блок політичних партій національної демократії. Щоправда, автори цієї Декларації (підписалися всі п'ятеро директорів) аж ніяк не узурпували суверенних прав народу. Через абзац після наведеної характеристики своєї влади вони заявляли: «Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права — трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народу»⁴⁷⁵.

На жаль, воєнні дії не давали можливості державотворчому процесу розвиватися в суто демократичних формах. Центральній Раді не вдалося скликати Всеукраїнські установчі збори. Директорії теж не вдалося скинути з себе тягар верховної влади. Проте не випадає називати політичний режим в добу Директорії диктаторським. Найбільш глибоку і різнобічну характеристику цьому режиму дав проф. Владислав Верстюк: «В Україні створилася дивна державно-політична конструкція, з якої, по суті, були вилучені політичні партії. В ситуації, коли верховна влада зосереджувалася в руках Директорії, яка визнавала себе відповідальною лише перед трудовим народом, політичні партії, які входили до УНС, опинилися в ролі дорадчих органів, до голосу яких могла прислуховуватись, а могла і не прислуховуватись Директорія; решта ж партій,

⁴⁷⁴ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Т. III. С. 132.

⁴⁷⁵ Там само. Т. IV. С. 16.

особливо неукраїнських, не мали жодних політично-правових механізмів впливу на державне життя. Ця обставина не просто посилювала, а гіперболізувала роль суб'єктивного чинника в управлінні державою. В Директорії надзвичайно важливу роль почали відігравати стосунки між її членами, а на низах отримали величезні повноваження місцеві діячі. Єдиною більш-менш розгалуженою і дієвою структурою влади була армія УНР. З одного боку, це виокремлювало і піднімало роль головного отамана С. Петлюри, з другого — робило фактично необмеженою владу військових в регіонах»⁴⁷⁶.

Дивуючись такій конструкції влади, Верстюк визнав, що за відсутністю документів не може визначити, свідомо чи несвідомо обрала її Директорія, хотіла вона того чи не хотіла. Звичайно, основну роль в стабільності державно-політичної конструкції Директорії зіграла перманентна війна. Вона піднесла роль С. Петлюри у політичному істеблшменті УНР, хотів він того, чи не хотів. Здається, Симон Васильович не відчував такого бажання, але розумів, що мусить взяти на себе всю відповідальність, не покладаючись на відповідальність народних мас. Повторимо ще раз його висловлювання у листі до Ю. Гуменюка: «Петлюра, коли вже говорити правду, несе на собі відповідальність за історичні «гріхи» і хиби української незорганізованості, малої культурності і несприяючих обставин в житті української нації».

12–14 грудня 1918 р. Директорія провела свою першу державну нараду, перебуваючи у Вінниці. Участь в ній взяли представники партій, які входили в Український національний союз — українські соціал-демократи, українські есери центральної течії, соціалісти-самостійники. На порядку денному стояло питання про організацію влади. Дискусія показала, що учасники наради поділилися на дві групи з різними поглядами на процес державотворення: прибічників української радянської державності і прихильників розбудови УНР як демократичної парламентської республіки. На чолі першої групи опинився В. Винниченко, на чолі другої С. Петлюра. Вибір форми державотворення обумовив

⁴⁷⁶ Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протиборства в Україні // Політична історія України ХХ століття. У шести томах. Т. 2. Київ, 2003. С. 299.

і зовнішньополітичну орієнтацію ключових фігур Директорії. Винниченко орієнтувався на радянську Росію, а Петлюра — на країни Антанти. Присутній на нараді Є. Коновалець через багато років зробив такий висновок: «Січові стрільці не вмшувалися і не хотіли вмшуватися до політики, вони хотіли тільки, щоб Директорія вела взагалі якусь політику, бо те, що було, не можна було назвати політикою, хіба легковажною забавкою над берегом пропасти, що було ясно навіть нам, молодим воякам»⁴⁷⁷.

Позиція В. Винниченка на нараді у Вінниці потребує детально-го розгляду, тому що він поміняв її буквально через кілька тижнів. Більшість присутніх на нараді вважала, що радянська система віддасть владу в руки міського пролетаріату, а він переважно неукраїнський. Полемізуючи з ними, Винниченко зауважив: «Я й ті нечисленні оборонці радянської системи, що були на тому засіданні, на це казали, що, коли ініціатива радянської системи вийде від нас, то ми ж можемо установити таку систему виборів у ці ради, щоб український національний елемент був цілком забезпечений у них. Ми не конче повинні робити так, як роблять руські большевики, що одного робітника-металіста оцінюють щось у 10 чи 15 селян»⁴⁷⁸.

Чому, на його думку, в революційну добу треба було спиратися на ради? На це він відповідав так: «Головне питання в тому, щоб вступати на шлях рішучої соціальної боротьби з усією системою буржуазного, капіталістичного ладу, з усіма його фортецями, органами, апаратами, звичаями. Для цього не годиться система демократичних самоврядувань і парламентаризму у старих їхніх формах, вони не можуть служити цілі соціалістичної перебудови громадянства, бо вся їхня суть має коріні в старому ладі»⁴⁷⁹.

Далі Винниченко розповідав: «Радянську, совітську систему величезною більшістю голосів було одкинено. Мені лишалось або виступити з Уряду, або згодитись на те, що я вважав шкідливим для всієї справи нашої революції й для справи нашої державності. Але й те й друге було би здачою поля боротьби майже без бою. Тоді я свідомо пішов на хитрість... Я на другий день по одкиненню

⁴⁷⁷ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції // Корпус січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. Чикаго, 1969. С. 426.

⁴⁷⁸ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 138.

⁴⁷⁹ Там само. С. 139.

системи чисто радянської влади вніс нову пропозицію: прийняти систему “трудоих рад”, себто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Другими словами: це мала бути диктатура не пролетаріата й несамого селянства, а диктатура трудового люду»⁴⁸⁰.

Західноєвропейські марксистки давно оцінили переваги демократії, в тому числі принцип формування органів влади за допомогою вільних виборів (так званої п'ятичленки або п'ятихвістки). Східноєвропейські соціалістичні партії, за винятком більшовиків, які стояли на позиціях революційного марксизму, тобто комуносоціалізму, теж віддавали перевагу демократичним цінностям. Однак серед українських соціалістів, які відчували на собі вплив «неусвідомленого соціалізму» народних низів, було немало таких, хто цілком щиро вважав великих власників експлуаторами через те, що вони були підприємцями, які використовували найману робочу силу. До таких соціалістів належав і В. Винниченко.

Принцип трудових рад виключав з виборчого процесу підприємців, які використовували найману працю, в тому числі і заможних селян. Це було зрозуміло. Проте залишалося неясним, кого з людей інтелектуальної праці треба не допускати до виборів. Адже адвокати, професура, управлінці, священики, журналісти не використовували найману працю й водночас переважна їх більшість революції не співчували. Так і не розв'язавши цієї проблеми, партії і Директорія знайшли запропонований Винниченком компроміс прийнятним.

26 грудня Директорія прийняла декларацію, в якій оголосила про скликання Трудового конгресу. В декларації підкреслювалося: «Кляси нетрудові, експлуаторські, які живляться і розкошують з праці кляс трудових, кляси, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають право голосу в порядкуванні державою»⁴⁸¹. Директорія запропонувала куріальний підхід до організації влади і зверталася до селян, робітників і трудової інтелігенції з проханням обрати

⁴⁸⁰ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 140–141

⁴⁸¹ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. IV. С. 16.

Урочистий момент читання Декларації Директорії УНР на Софійській площі у Києві.

26 грудня 1918 р.

своїх представників і надіслати їх до Києва. До трудової інтелігенції були віднесені «робітники на полі народної освіти, лікарські помічники, народні кооперативи, служачі у конторах та інших установах»⁴⁸².

Одночасно з проголошеною 26 грудня декларацією Директорія затвердила Раду народних міністрів. До неї були включені представники від партій, які утворювали Український національний союз. Шість портфельів отримали соціал-демократи: голова уряду і міністр закордонних справ — В. Чехівський, міністр мистецтва — Д. Антонович, народного здоров'я — Б. Матющенко, продовольчих справ — Б. Мартос, фінансів — В. Мазуренко, праці — Л. Михайлів; п'ять портфельів дісталася есерам: внутрішніх справ — О. Мицюк, землеробства — М. Шаповал, шляхів — П. Пилипчук, пошти і телеграфу — І. Стефан, торгу і промисловості С. Остапенко; три портфелі опинилися в руках соціалістів-самостійників: військових справ — О. Осецький, морських — М. Білинський, державного контролю — Д. Симонів; два здобули соціалісти-федералісти: освіти — П. Холодний,

⁴⁸² Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. IV. С. 17.

юстиції С. Шелухін. Єдиним неукраїнцем у складі кабінету В. Чехівського був член соціал-демократичної єврейської партії По-алей-Ціон, міністр єврейських справ А. Ревуцький⁴⁸³.

Уряд В. Чехівського не мав можливості здійснювати самостійний курс, будучи жорстко прив'язаним до політичної стратегії і тактики Директорії. Справа дійшла до того, що члени Директорії розподілили між собою контроль за діяльністю конкретних міністерств. В. Винниченко контролював діяльність міністерств внутрішніх і закордонних справ, праці та державного секретарства; С. Петлюра вів справи чотирьох міністерств: військового, морського, мистецтва, народного здоров'я; П. Андрієвський спостерігав за роботою міністерств юстиції, продовольчих справ, культур та державного контролю; Ф. Швець — слідкував за діяльністю міністерств народної освіти, фінансів, торгу і промисловості, земельних справ; А. Макаренко відповідав за роботу двох міністерств — шляхів і пошти та телеграфу⁴⁸⁴.

Одразу після затвердження Ради народних міністрів Директорія розпочала законотворчу діяльність. 1 січня 1919 р. вона затвердила ухвалений урядом закон про державну мову. Українська мова ставала обов'язковою для вжитку в армії, на флоті, в усіх урядових, громадських і публічно-правових установах⁴⁸⁵. Одночасно вона затвердила «Закон про вищий уряд Української автокефальної православної церкви» (УАПЦ), за яким церква в Україні мала стати автокефальною. Вища церковно-законодавча, судова і адміністративна влада надавалась Всеукраїнському церковному собору. Для керівництва справами УАПЦ передбачалось утворення церковного синоду⁴⁸⁶.

6 січня Директорія схвалила закон про встановлення української грошової одиниці — гривні. 8 січня був затверджений земельний закон. Задовольняючи бажання селянства, Директорія скасовувала право власності на всі землі з їх водами, надземними

⁴⁸³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Документи і матеріали. 1918–1920. Київ, 2006. Т. 1. С. 8–9.

⁴⁸⁴ Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протистояння в Україні // Політична історія України. XX століття. У шести томах. Т. 2. С. 302.

⁴⁸⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Документи і матеріали. 1918–1920. Т. 2. С. 402.

⁴⁸⁶ Там само. С. 401–402.

і підземними природними багатствами та лісами. Водночас дрібним господарям залишалося у приватній власності до 15 десятин землі. При наділенні землею з державного земельного фонду малоземельних і безземельних селян нижня межа дорівнювала 5-ти десятинам, а верхня відповідала місцевій трудовій нормі. Це засвідчувало прагнення Директорії зняти конфліктність між різними верствами селянства, породжувану вимогами «чорного переділу». С. Петлюра домігся ще однієї новації в сфері землеволодіння і землекористування. 18 січня земельний закон був доповнений законом про додаткове наділення кожного козака Армії УНР земельним наділом в 1–2 десятини, який надавався у довільне користування. Після закінчення війни уряд обіцяв надати кожному козаку безповоротну допомогу на придбання реманенту⁴⁸⁷.

3. АКТ ЗАУКИ

Упродовж двох віків територія етнографічної України була перерізана кордоном між Російською і Австрійською імперіями. Втім, формування української нації у ХІХ — на початку ХХ ст. відбувалося, незважаючи на держаний кордон. Почуття спільності історичної долі між галичанами і наддніпрянцями було закорінене у глибинних пластах національної пам'яті. Головна руська рада, яка утворилася на хвилі революції 1848 р. в Австрійській імперії, проголосила ідею соборності земель наддністрианців і наддніпрянців у майбутній єдиній державі, покликаючись на той народ, який утворив могутню середньовічну державу з центром у Києві. «Той нарід, — йшлося в її маніфесті, — бил колись самодільний, рівнявся в славі найможнійшим народам Європи, мал свій письменний язик, свої власні устава, своїх власних князів, — одним словом: бил в добрім биттю, заможним і сильним»⁴⁸⁸.

⁴⁸⁷ Бойко О. Д., Михайлова О. В., Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка доби Директорії // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. Кн. 2. Київ, 2012. С. 12.

⁴⁸⁸ Див.: Верстюк Владислав. Соборність в українській суспільно-політичній думці та реальній політиці // Український історичний журнал. 2019, №1. С. 72.

Революції 1917–1918 рр. в Російській імперії і Австро-Угорщині матеріалізували давно виношену мрію про соборність українських земель. На урочистому засіданні в Києві 8 жовтня 1918 р., присвяченому відкриттю Державного українського університету, велике враження на присутніх справив виступ депутата австрійського парламенту доктора Льонгіна Цегельського. Як розповідав Д. Дорошенко, він сказав: «Сьогодні положено найкращий камінець під будуччину українського народу. Українська нація прилучилася до європейської культури, і це прилучення є найкращою запорукою, що Україна не загине. Я вірю, я певен в тому, що ви, браття, пригорнете й нас, галичан до себе»⁴⁸⁹.

Перші практичні кроки в напрямі єднання двох Україн зробили той же Льонгін Цегельський, який став секретарем внутрішніх справ, і голова Секретаріату (уряду) Західноукраїнської Республіки Дмитро Левицький. На телеграфні виклики оточений військами С. Петлюри Київ не відповідав. Коли виявилось, що міністри ЗУНР на доручення Української Національної ради бажають дістатися до Великої України на переговори, Директорія вислала на кордон під Волочиськ спеціальний поїзд, який доставив їх 30 листопада до Фастова. 1 грудня з фронту прибув Петлюра, після чого переговори з Директорією, як розповідав Цегельський, набули конструктивного характеру. Цього дня у Фастові був укладений «передвступний» договір. ЗУНР заявила про свій намір «увійти з усією територією і населенням як складова частина державної цілості в Українську Народну Республіку», а УНР, зі свого боку, — «прийняти всю територію і населення Західно-Української Республіки, як складову частину державної цілості, в Українську Народну Республіку». Обидві сторони взяли на себе зобов'язання «здійснити державну злуку можливо в найкоротшім часі»⁴⁹⁰.

Наказ по республіканських військах, поширений 19 грудня у зв'язку із взяттям Києва, С. Петлюра закінчував так:

⁴⁸⁹ Дорошенко Дмитро. Українська гетьманська держава 1918 р. С. 356–357.

⁴⁹⁰ Чиговська Лариса. Симон Петлюра і Фастівщина // Симон Петлюра: міфи і реальність. Матеріали наукових читань, присвячених 130-річчю від дня народження Симона Васильовича Петлюри (28 квітня 2009 р.). Фастів, 2012. С. 66.

«Сподіваємось, що нарешті настав час, коли всі роз'єднані сили Української землі радісно обіймуться, і об'єднані в одне національне тіло і душу, скажуть: *“Від Кубані по Сян — лиш один буде лан; а власником його цілий український народ”*. Цей клич мусить стати нам святою заповіддю в боротьбі за змучений і облитий кров'ю народ»⁴⁹¹.

У результаті «передвступного» договору Українська галицька армія одержала від Директорії 20 тис. гвинтівок, 80 млн набоїв до них, 300 кулеметів, 80 гармат, а також 20 літаків для авіазагонів у Красному і Стрию⁴⁹². Така допомога озброєнням була вчасною. Внаслідок проведених мобілізацій бойовий склад УГА зріс до 70 тис. вояків, а вся чисельність — до 100 тис. військовослужбовців. У грудні 1918 р. новим командувачем УГА став генерал-полковник Армії УНР Михайло Омелянович-Павленко⁴⁹³.

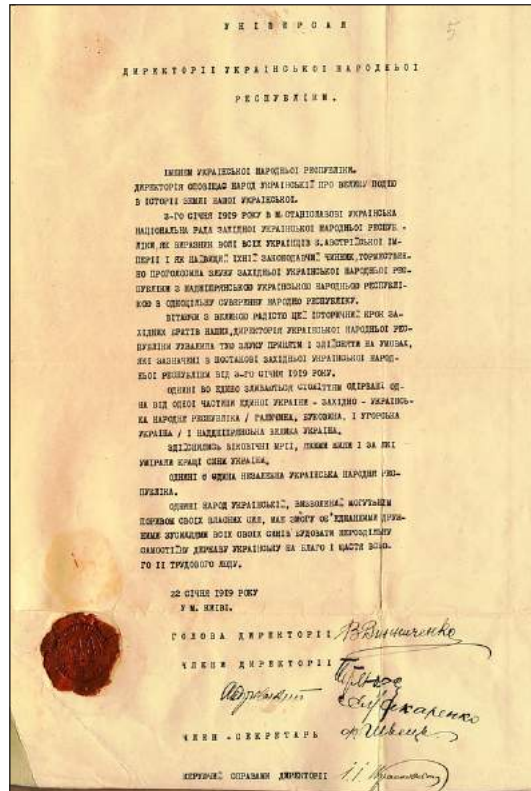
З січня 1919 р. УНРада на сесії в Станіславі розглянула доленосне питання про злуку ЗУНР з УНР. Деякі депутати вищого законодавчого органу, зокрема, соціал-демократ С. Вітик, націонал-демократ Т. Старух, радикал П. Шекерик-Доників висловилися за цілковите злиття обох держав з передачею верховної влади Києву. Керівництво Ради наполягло на тимчасовому збереженні владних повноважень в своїх руках. Постанову про злуку виробила комісія закордонних справ УНРади, якою керував Л. Цегельський. Рада схвалила постанову «Про злуку Західноукраїнської Народньої Республіки з Українською Народньою Республікою», яка проголошувала:

«Зміряючи до найскорішого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народньою Республікою і Українською Народньою Республікою дня 1 грудня 1918 р. у Хвастові, та поручає Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізовання договору про злуку. До часу, коли зберуться установчі збори

⁴⁹¹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 227.

⁴⁹² Литвин Микола. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 306.

⁴⁹³ Красівський Орест. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. Київ, 1998. С.91.

Універсал Директорії УНР про злуку
Західноукраїнської Народної Республіки з
Українською Народною Республікою.
22 січня 1919 р.

військових справ ЗУНР Дмитро Вітовський ввечері 3 січня повідомив телеграмою С. Петлюру про постанову УНРРади. 5 січня її передрукувала газета «Нова Рада».

Остаточо Акт злуки мав бути проголошений в Києві. Для цього в столицю України направлялася делегація з 36 осіб, складена з представників Східної Галичини, Північної Буковини

⁴⁹⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. Т. VI. Київ, 2001. С. 390.

⁴⁹⁵ Литвин Микола. Зазнач. твір. С. 298.

зєдиненої Республіки, законодавчу владу на території бувшої Західньо-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада»⁴⁹⁴.

Після затвердження постанови на вулицях Станіслава були проведені військовий парад і смолоскипна хода. В наступні дні відбувалися святкові маніфестації населення Стрия, Золочева, Дрогобича, Коломиї, Жовкви, Калуша та інших міст Східної Галичини. Жителі цих міст вивішували на своїх балконах синьо-жовті прапори, давні тризуби, галицьких левів, портрети популярного на Галичині Михайла Грушевського, Симона Петлюри⁴⁹⁵.

Державний секретар

Симон Петлюра і Володимир Винниченко на Софійській площі
на мітингу з нагоди проголошення Акта злуки Західно-Української
Народної Республіки і Української Народної Республіки.

З кінохроніки

і Закарпаття. Члени цієї делегації повинні були також взяти участь у засіданнях Всеукраїнського трудового конгресу.

Урочиста церемонія злуки відбулася 22 січня 1919 р. на Софійській площі у присутності війська і десятків тисяч громадян. Дата для церемонії була обрана не випадково: рік тому в цей день Центральна Рада прийняла Четвертий Універсал з оголошенням незалежності УНР. Від імені західноукраїнської делегації з вітальним словом виступив заступник голови УНРРади Лев Бачинський, від імені Директорії УНР – Володимир Винниченко. Льонгін Цегельський прочитав постанову Національної Ради ЗУНР від 3 січня і урочисто вручив її голові Директорії. Федір Швець проголосив Універсал Директорії, в якому говорилося: «Від нині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західньо-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирили крапці сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народня

Республіка. Віднині український нарід, увільнений могутим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної української держави на добро і щасте робочого народу»⁴⁹⁶.

Напередодні дня злуки в Києві відбувся VI з'їзд УСДРП. Він привернув загальну увагу через те, що партія мала у своєму складі двох провідних членів Директорії (В. Винниченка, С. Петлюру) і чотирьох членів уряду, включаючи його главу В. Чехівського. Доповідь про ситуацію в Україні зробив Анатолій Пісоцький (псевдо — Андрій Річицький). Незважаючи на молодість (25 років), він мав за собою солідну біографію — співредактор «Робітничої газети», член Малої ради від фракції есдеків, член ЦК УСДРП з 1917 р. Доповідач агітував за впровадження в Україні влади рад і організацію економічного життя на соціалістичних засадах. У дискусії його підтримали кияни М. Авдієнко, А. Драгомирецький, Ю. Мазуренко, М. Ткаченко. Натомість катеринославська група есдеків на чолі з І. Мазепою (Т. Грабовий, Я. Капустян, І. Романченко, П. Федоренко та ін.) займала антирадянську позицію. Один із лідерів есдеків, депутат Трудового конгресу (з квітня 1919 р. він став міністром внутрішніх справ, а від серпня — головою Ради народних міністрів) Ісаак Мазепа у своїх змістовних тритомних спогадах зазначав, пояснюючи позицію катеринославців: «Там, на місці, ми добре бачили, що вся політика большевиків прямує до окупації України російським військом... Ці самі большевики незадовго перед тим агітували проти повстання Директорії через те тільки, що воно йшло під українським проводом. Взагалі нам здавалося, що і в самій Московщині большевицький режим, з його страшною міжгромадянською війною і повною руїною господарського життя, не може довго вдержатися»⁴⁹⁷.

В. Винниченко здивував усіх: на державній нараді у Вінниці 12–14 грудня 1918 р. він відстоював радянську систему влади, а через три з невеликим гаком тижні на VI з'їзді УСДРП почав заперечувати її найбільш рішучим чином. Він не ставив під сумнів, що

⁴⁹⁶ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. Т. VI. С.391.

⁴⁹⁷ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 1. С. 77.

соціал-демократи — це насамперед соціалісти, але водночас наполюгав на тому, що його однодумці мусять бути державниками-націоналістами. Події останніх тижнів переконали його, що передача влади совдепам неминуче вирве її з національних рук. У звіті про хід з'їзду, опублікованому «Робітничою газетою», наводилася його аргументація такого змісту: «Ви пригадайте тільки, у чиїх руках не були у нас совдепи. Спершу меншовики, потім большевики, потім демобілізоване декласоване солдатство, потім комуністи і просто анархісти». Свій виступ він підсумував у кількох тезах: «База — селянство; наше завдання — дбати, щоб село не стало дрібнобуржуазною силою; виробляти з нього пролетарську масу, держати орієнтацію на західний і світовий високоіндустріалізований пролетаріат; ні в яким разі не на відсталий російський, бо коли з ним зв'яжемося, большевики російські нас розколять, роздавлять, відіпхнуть від влади наші сили. Тут тоді буде диктатура П'ятакових, Антонових тощо. Мусимо спиратись тільки на свою силу»⁴⁹⁸.

Голова уряду В. Чехівський захищав на з'їзді радянську форму політичної влади, яка могла забезпечити надійний зв'язок центру з периферією. Слабкість Центральної Ради, як він стверджував, була зумовлена однією причиною: відсутністю територіальних баз на місцях у формі рад. Ради він відстоював в їх «чистому, непоганеному вигляді», тобто безпартійні, а не створені диктатурою однієї партії.

Як В. Винниченко, так і В. Чехівський, незважаючи на протилежність своїх позицій, не усвідомлювали того, що відбувалося в сусідній Росії. По-перше, вони не оцінили належним чином здійсненої В. Леніним трансформації рад. Російські ради солдатських і робітничих депутатів у 1918 р. остаточно перетворилися із самодіяльних організацій, що виникли на гребені революційної хвилі, на клон більшовицької партії, тобто на інструмент для здійснення принципово іншої революції — комуністичної. Якби Україна спромоглася зберегти свої ради, як висловлювався Чехівський, «у чистому, непоганеному вигляді», вона все одно не позбавилася б загрози анархії й хаосу, що загрожувало їй поглиненням Росією. Адже у своєму первинному («чистому, непоганеному») вигляді ради були конгломератом не пов'язаних одне

⁴⁹⁸ Робітнич. газета (Київ). 1919, 16 січня.

з одним об'єднань, а не тією вертикаллю державної влади, відсутність якої так гостро відчував Чехівський як голова уряду, і потреба якої поставала перед державою разом із питанням, чи варто перетворювати ради на таку вертикаль. Що ж до соціальних гасел рад, яким співчував Винниченко, і соціалістичних принципів господарювання, над запозиченням яких задумувався Чехівський, то тут серед керівників відновленої УНР теж спостерігалася відсутність розуміння радянських реалій. Вони бачили те, що відбувалося на поверхні: реалізація гасел робітничо-селянської, тобто *радянської* революції: «Землю — селянам!», «Фабрики — робітникам!». Але вони не бачили, як створені більшовиками вертикалі компартійно-радянської влади трансформують ці гасла в лозунги зовсім іншої, *комуністичної* революції. Власне, вони й не могли цього бачити. Комуністична програма РКП(б) була опублікована тільки в березні 1919 р.

Резолюція з'їзду соціал-демократів була витримана в дусі вимог «каторинославців». Делегати висловилися за скликання всенародного парламенту й органів місцевого самоврядування на основі загального виборчого права. З'їзд обрав новий ЦК у складі 12 осіб. В. Винниченко, В. Чехівський, Д. Антонович, В. Мазуренко і деякі інші були обрані кандидатами в члени ЦК, тому що не могли брати активної участі в роботі керівного органу партії. С. Петлюра з огляду на події на фронті участі в роботі з'їзду не брав. Після закінчення з'їзду він зустрівся з членами ЦК і заявив, що погоджується з його рішеннями і буде їх підтримувати. Резолюція партії про владу, прийнята під тиском «каторинославців», цілком його влаштувала. Він відстоював демократичну лінію і рішуче відкидав всілякі «комбінації з диктатурою пролетаріату і капітуляцією перед Советською Росією»⁴⁹⁹.

VI з'їзд УСДРП ухвалив постанову про об'єднання українських соціал-демократичних партій на Великій Україні і в Галичині в одну політичну організацію. На цій підставі до нового складу ЦК увійшли представники від Української соціал-демократичної партії Галичини С. Вітик і О. Беспалко.

⁴⁹⁹ Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 років: нариси історії та програмні документи. Київ, 2012. С. 37 (далі — Любовець О. М. Зазнач. твір).

Українські есери центральної течії теж провели в січні 1919 р. свій з'їзд, який відновив партію під її старою назвою — УПСР. Активну роль у підготовці з'їзду взяв М. Грушевський, але він відмовився увійти до керівництва партії. З'їзд відзначив, що українська революція з національно-політичної розвинулася в соціальну, а тому влада повинна перейти до класових органів — рад селянських і робітничих депутатів. Радянська платформа есерів ґрунтувалася на «трудоному принципі». Партія наполягала, щоб у радах українське трудове селянство мало представництво, відповідне його соціально-економічному становищу. Тут її позиція різко розходила з позицією більшовиків. УПСР відмовлялася від відповідальності за політику Директорії, оскільки не могла вплинути на неї, але дозволила своїм членам входити в урядові органи⁵⁰⁰.

Ліве крило українських есерів, які були відомі під назвою УПСР (боротьбистів), почали зближатися з більшовиками. У новій політичній ситуації боротьбисти зберегли Головний революційний комітет у складі Г. Михайличенка, М. Шинкаря, О. Шумського та ін., який не припинив боротьби, тепер уже з Директорією. Петлюрівці вважали боротьбистів особливо небезпечними: вони «большевізували» з'єднання Армії УНР без всякої участі більшовиків.

У відкритій опозиції до Директорії опинився й виконком впливової Всеукраїнської ради селянських депутатів. Скликана ним 14–15 січня нарада за участі представників губернських рад схвалила таку резолюцію: «Директорія УНР, зрозумівши класовий характер Великої Української Революції і в своїй законодавчій праці намітивши шлях широких соціальних реформ на користь трудовим клясам, до цього часу не зуміла і не змогла утворити таких органів управління, як в центрі, так і на місцях, спираючись на котрі, могла б переводити соціальні реформи і проводити клясову боротьбу»⁵⁰¹. У зв'язку з цим нарада висунула таку вимогу: «Вимагати від Директорії УНР видання негайно, протягом однієї доби, роспорядження про передачу влади в волостях, повітах і губерніях відповідним об'єднаним радам селянських та робітничих

⁵⁰⁰ Любовець О. М. Зазнач. твір. С. 110–111.

⁵⁰¹ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. IV. С. 47.

депутатів, складеним на основах пропорційності і значіння цих клас в сучасній революції, з повною залежністю кожної (ради) межі собою по інстанціям. Комісари Директорії повинні скласти свої уповноваження перед цими радами, котрим належить право або уповноважити їх на дальніше виконання своїх обов'язків, або призначити інших осіб»⁵⁰².

Це була досить дивна постановка питання. Селянська рада, за якою стояла розколота партія, вимагала від Директорії: ви скинули гетьманський режим, відійдіть тепер від влади, віддайте її нам! Звинувачувати Директорію у бездіяльності явно не випадало: від утвердження її уряду і до цієї наради селянських депутатів пройшло лише три тижні.

Тут треба підійти до характеристики ситуації, в яку потрапив Симон Петлюра. Немало дослідників його політичної діяльності її недооцінюють. Однак розібратися в ній конче потрібно, щоб зрозуміти і той песимізм, з яким Петлюра брався до відродження УНР, і його вибір європейського, а не євразійського шляху розвитку відродженої УНР, і його відмову від ідеї соборності українських земель, яку він палко обстоював, але для якої в кінцевому підсумку не знайшов політичних передумов.

Ради селянських депутатів, які склалися в основному з колишніх солдат українських збройних формувань, не могли утворити стійкої вертикалі влади в тому вигляді, як була вибудована радянська вертикаль в ленінській Росії. Без наявності в радах представників лише однієї централізованої партії, позбавленої конкуренції з боку інших партій, вони ставали хаотичним конгломератом носіїв влади з неокресленими повноваженнями і прагненням запозичити у радянської вертикалі в сусідній країні гасло «грабуї награване» під добропристойною марксистською фразеологією (експропріація експропріаторів, загальнонародна власність, диктатура пролетаріату). Неможливість для таких рад виконувати функції носіїв національної державності обумовлювалася істотними обставинами: по-перше, виключенням з виборчого процесу багатьох верств населення; по-друге, суперечностями між українськими селянами, які були носіями національної ідеї,

⁵⁰² Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. IV. С. 48.

і робітниками, які в Україні переважно були росіянами, русифікованими українцями і представниками етнічних меншин, для яких українська ідея державності не існувала чи була другорядною.

У Директорії, яку інші претенденти на владу звинувачували в бездіяльності, з трьох тижнів перебування при владі не було й трьох днів для позитивної роботи над реформуванням суспільства. Треба було елементарно оволодівати країною, захищати її від зазіхань червоної і білої Росії, від Польщі, яка бажала відродитися в кордонах Речі Посполитої XVIII ст., включаючи Правобережну Україну, від Антанти, яка підтримувала білогвардійців в їх спробах відновити «єдину й неділиму» Росію в імперських кордонах. Зрештою, потрібно було сприяти виведенню з території України солдат Центральних держав, які й самі прагнули якнайшвидше повернутися додому.

Треба було заспокоїти, переконати або нейтралізувати власні збройні сили, вояки яких повірили демагогічним і популістським гаслам ленінського Раднаркому, а також і політичні партії українського спрямування. У добу Центральної Ради вони бажали утвердити Україну як незалежну державу, але тепер під впливом своїх прибічників вірили в те, що Україна і червона Росія зможуть співіснувати у повоєнній Європі як дві незалежні суверенні держави.

Нарешті, треба було розібратися між собою двом головним політичним діячам у п'ятиособій Директорії. Для Винниченка і Петлюри державність країни завжди залишалася найпершою метою, але вони по-різному оцінювали ситуацію, в якій опинилася відновлена УНР, і по-різному розставляли акценти в державотворчому процесі. Лакмусовим папірцем тут може служити ставлення обох до діяльності полковника Петра Болбочана. Прагнучи зміцнити владу Директорії на Харківщині, Болбочан розігнав влаштований меншовиками робітничий з'їзд, на який з'їхалися делегати з усієї Лівобережної України. Розігнав з'їзд і Селянських спілок на Полтавщині, який відбувався, як підкреслював Винниченко, «під керівництвом свідомих українських діячів» (тих самих, які 15 січня поставили Директорії ультимативну вимогу зійти зі сцени). Тому Винниченко гірко скаржився майбутнім читачам свого тритомника «Відродження нації», що «С. Петлюра

взяв під свою оборону Болбочана й нікого до його не послав, посилаючись на те, що ми від Болбочана відрізани»⁵⁰³.

16 січня, коли виборча кампанія у Трудовий конгрес уже закінчувалась, Директорія відкрила в Києві державну нараду. В ній брали участь члени Директорії та уряду, керівники політичних партій і ударна сила Армії УНР — Корпус січових стрільців. Напередодні наради один з наближених до Є. Коновальця людей, керівник (у ранзі міністра) Головного управління преси і пропаганди уряду УНР Осип Назарук звернувся до В. Винниченка з конфіденційною пропозицією. Суть її була викладена в опублікованих у 1928 р. спогадах Коновальця: «За часів Директорії я й інші керівні старшини січових стрільців мали найбільше довір'я до політичного розуму Винниченка й думали, що саме він є тою індивідуальністю, яка зуміє перевести в життя свою політичну програму — все рівно, якою б ця програма не була. Отже, щоб покласти край псевдоколективному безголов'ю влади, Стрілецька рада запропонувала через д-ра Назарука Винниченкові перейняти диктаторську владу та заявила йому, що січові стрільці підтримають його диктатуру, безоглядно йому підпорядкуються й будуть йому помагати в переведенні його політичної й соціальної програми. Винниченко відмовився»⁵⁰⁴.

Цю розповідь Є. Коновалець доповнив в іншій своїй праці. Після відмови Винниченка стрільці звернулися з аналогічною пропозицією до С. Петлюри, Петлюра теж відмовився, і тоді виникла ідея створити тріумвірат у складі С. Петлюри, Є. Коновальця і А. Мельника⁵⁰⁵.

З такою пропозицією на нараді виступили О. Назарук і Ю. Чайківський. І. Мазепа, який брав участь в нараді і детально описав її хід у своїх спогадах, зауважив, що майже всі дальші промови точилися навколо несподіваної пропозиції січовиків. Ніхто з учасників наради її не підтримав, але ніхто не дав прийнятної альтернативи. Представники Селянської спілки і партії есерів Олександр Янко і Микита Шаповал доводили, що треба негайно

⁵⁰³ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 147–148.

⁵⁰⁴ Винниченко Володимир. Анотована бібліографія. С. 240.

⁵⁰⁵ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції // Корпус січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. Чикаго, 1969. С. 427.

встановити в Україні радянську владу, оскільки цього вимагає український трудовий народ. Представник соціалістів-самостійників Олександр Макаренко, полемізуючи з Янком, заявив, що його партія стала б до лояльної співпраці з українською радянською владою, коли б така влада дійсно утворилася й коли б війна з більшовиками була б не війною проти окупантів-чужинців, а внутрішньою боротьбою — українською в українській державі. Завершуючи огляд суджень, І. Мазепа писав: «З членів Директорії різко проти большевиків висловився Петлюра. Швець говорив невиразно, Винниченко, як і завжди, імпровізував і не мав ясного погляду на справу. Загалом серед промовців переважав протибольшевицький напрям, але всі знали, що маси «нейтральні» або йдуть за большевиками. Коли після всіх цих промов представники Січових Стрільців взяли свій внесок назад, нарада нічого іншого не могла придумати, як те, що, мовляв, нехай залишається все так, як було»⁵⁰⁶.

Лідери УНР не знали, з якими настроями прибудуть у Київ депутати Трудового конгресу. Настрої могли бути різними. Іван Майстренко у спогадах згадував Полтавський губернський селянський з'їзд, який обирав своїх представників на Трудовий конгрес. За його словами, з'їзд розколовся на прихильників Директорії — понад сімсот депутатів, і прихильників радянської влади — понад вісімсот. Він уточнював, що «це були не прихильники більшовицької влади, а виразні прихильники реальної влади в самостійній Україні, тобто прихильники боротьбистської партії»⁵⁰⁷.

Директорія відвела на виборчу кампанію стислі строки — 12–15 січня. Вибори відбувалися по куріях. Губернії мусили обрати 498 депутатів, Всеукраїнський залізничний з'їзд — 20, Всеукраїнський поштовий з'їзд — 10. Для селянської курії в губерніях було виділено 377 мандатів, робітничої — 118, трудової інтелігенції — 33. Від Західної області УНР (ЗОУНР) в Конгресі взяли участь 65 депутатів⁵⁰⁸.

⁵⁰⁶ Мазепа І. Знач. твір. Кн. 1. С. 84.

⁵⁰⁷ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985. С. 49.

⁵⁰⁸ Яблонський Василь. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. Київ, 2001. С. 63.

Семен Вітик.

Малюнок у газеті «Трибуна» від 1 лютого 1919 р.

Точне число обраних депутатів невідоме, північно-східні райони УНР були вже захоплені більшовиками. Не всі обрані депутати доїхали до Києва. Реально в Конгресі працювало від 300 до 400 депутатів. Переважну більшість склали члени Селянської спілки, які перебували під впливом різних течій есерів. Розколоті есери не змогли запропонувати єдиного кандидата на голову Конгресу. 23 січня, коли Конгрес розпочав роботу затвердження Акту злуки, на ньому головував один із засновників соціал-демократичної партії Галичини, член УНРади Семен Вітик. Він і залишився фактичним головою Конгресу на весь час його роботи.

Невідомо, чи був С. Петлюра на всіх засіданнях Трудового конгресу, тому що ситуація на фронтах невпинно погіршувалася. Виступив він в останній день роботи Конгресу — 28 січня. «Щоб оборонити край від ворогів і для того, щоб вам дати змогу спокійно творити державну справу, — звертався він до депутатів, — треба мати власне революційне військо. Ми не хочемо мілітаризму, котрий дуже багато коштує, але треба мати міцну силу для оборони від нападів і насильств. Я бажав би, щоб ця думка через вас дісталась до народу і встановився органічний зв'язок між армією і інтересами держави. Утворення армії — зараз справа дуже важка. Ми маємо до діла з великою деморалізацією і несвідомістю, і цю область треба оздоровити. І тоді ми матимемо здорове військо, свідоме того, що воно робить»⁵⁰⁹.

Ввечері цього дня, вже після завершення роботи Трудового конгресу С. Петлюра, який залишався головою Всеукраїнського земського союзу, прийняв галичан в його резиденції. Гості з великим зацікавленням оглянули рільничий, санітарний та інші

⁵⁰⁹ Див.: Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 225.

відділи земства, агрономічний музей, який вже не один рік провадив регулярні дослідження ґрунтів і вод Київської губернії⁵¹⁰. Наступного дня делегація ЗОУНР вибула в Станіслав.

В останній день роботи Трудовий конгрес схвалив Універсал до українського народу, в якому повідомив, що через воєнні дії припиняє на деякий час свої засідання. Для підготовки законопроектів до наступної сесії були визначені шість комісій: по обороні Республіки, земельна, освітня, бюджетна, закордонних справ, харчових справ. Вищою владою в Україні між сесіями Трудового конгресу мусила бути Директорія УНР. Виконавча влада доручалася Раді народних міністрів, відповідальній перед Директорією. Уряд дістав завдання розробити разом з комісіями Трудового конгресу закон про вибори до всенародного парламенту незалежної і соборної Української республіки⁵¹¹.

Проте ідея соборності перебувала під великим знаком запитання. В уже цитованому листі до Ю. Гуменюка С. Петлюра висловився цілком відверто як щодо своєї політики у 1919 р., так і перспектив об'єднання українських земель, якими вони бачилися в 1926 р.: «Фактично ідея Соборної України була фразою, якою користувалися для святочних промов, декларацій і з якої не уміли і не хотіли витягти обов'язуючих логічних наслідків. Стратегія національної боротьби, як і боротьби військової, вимагає: бити в першу чергу по головному ворогові, з другорядним потім можна раду дати! В своїй діяльності я керувався думкою, що таким ворогом була, є і буде Московщина»⁵¹².

Блискучий аналітик Іван Лисяк-Рудницький у статті, опублікованій в 1950 р., з глибоким переконанням твердив: «Суть справи полягала не в тому, що наші східні чи західні керманічі не бажали соборності, не розуміли її ваги, — а лиш у тому, що здійсненню єдності противилися майже непереборні об'єктивні перешкоди». УНР і ЗОУНР мали різні державні стратегії і зовнішню політику, які можна було зблизити, але не можна було ототожнити: «В галичан односторонньо антипольська, а в наддніпрянців односторонньо антимосковська. До цього головного, засадничого

⁵¹⁰ Литвин Микола. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. С. 302.

⁵¹¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. VI. С. 391–392.

⁵¹² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 452.

моменту прилучався цілий ряд інших: чималі об'єктивні відмінності в соціальній структурі, в атмосфері побуту і громадянській вихові між нашим Сходом і Заходом. Ці речі корінилися в довгій минушині й тому годі їх було, навіть при обопільній найкращій волі, зліквідувати соборницькими деклараціями чи урядовим декретом»⁵¹³.

4. НАСТУП РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК

11 листопада 1918 р., тобто в той день, коли капітулювала Німеччина, Раднарком зобов'язав Реввійськграду РСФРР «в десятиденний строк розпочати наступ на підтримку робітників і селян України»⁵¹⁴. В Кремлі поспішали встановити контроль над гетьманською Україною, яку більше не захищали німецькі багнети. Виявилось, однак, що, на відміну від минулого року, коли в Україні знаходилися десятки тисяч червоногвардійців, тепер там не було підконтрольної більшовикам збройної сили. Щоб замаскувати вторгнення в незалежну країну, з якою радянська Росія підтримувала дипломатичні відносини, треба було створити в ній альтернативний існуючому уряд і надати в його розпорядження збройні сили.

17 листопада була утворена Реввійськграда Групи військ курського напрямку, яка почала збирати військові формування з метою вторгнення в Україну. 28 листопада І. Сталін утворив український радянський уряд на чолі з Георгієм П'ятаковим, який незабаром розмістився в містечку Суджа. 6 грудня війська В. Антонова-Овсієнка під прикриттям тимчасового робітничо-селянського уряду розгорнули наступ у двох напрямках — з Ворожби на Харків і з Білорусії на Коростень і Сарни, щоб вийти в тил військам С. Петлюри і відрізати Київ від Правобережжя. Через десяток днів після того, як П. Скоропадський зрікся влади, Наркомат зовнішніх справ РСФРР оголосив, що радянська Росія не

⁵¹³ І. Лисяк-Рудницький Іван. Історичне есе. Т. 2. Київ, 1994. С. 272.

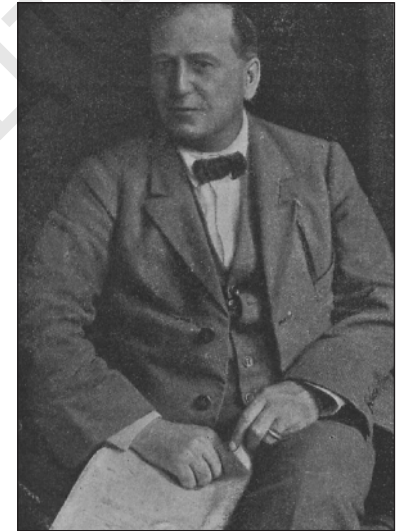
⁵¹⁴ Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. Воспоминания в 4-х томах. Т. 3. Москва; Ленинград, 1932. С. 11–12

визнає Україну суверенною державою і припиняє діяльність всіх її представницьких установ на своїй території⁵¹⁵. Ця заява опосередковано засвідчувала, що Раднарком знати не знає Директорії і визнає тільки «братній» робітничо-селянський уряд, який, перебуваючи у федеративному зв'язку з ним, відновлює в Україні радянську владу.

Тим часом у цьому уряді наростала свара між прихильниками Г. П'ятакова і Артема (Ф. Сергеєва). Щоб припинити безпринципну гризню, ЦК РКП(б) надіслав до захопленого 3 січня 1919 р. Харкова нового голову уряду, який не мав жодних зв'язків з місцевими угрупованнями — Християна Раковського. В архіві зберігся написаний його рукою проект — так і не прийнятого урядового документу (бо не виявилось потреби), який мусив стримати надто вільну поведінку тих членів уряду, які або діяли самостійно, демагогічно прикриваючись твердженнями про незалежність України, або без відома голови напряму спілкувалися з центральними установами в Москві. Проект складався з трьох пунктів, які переконливо показували дійсну суть української радянської державності:

«1. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створений постановою ЦК РКП, є його органом і проводить усі розпорядження й накази ЦК РКП безумовно.

2. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (над рядком дописано: не будучи по суті самостійним. — *Авт.*), не створив і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськграду групи курського напрямку «Реввійськграду Української Радянської армії» виключно для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських

Християн Раковський

⁵¹⁵ Известия. 1918, 24 декабря.

військ, тобто продовжити ту політику, яка була розпочата створенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

3. Це перейменування далєбі не означало й не означає жодних змін по суті, тим паче, що особистий склад згаданої Реввійськради визначений не нами, а центральними установами РСФРР і негласно він є тією ж самою Реввійськradoю Групи військ курського напрямку, який лише одержав іншу вивіску для України»⁵¹⁶.

Радянська Росія недаремно поспішала заволодіти Україною. Керівні кола Антанти були стурбовані тим, що поразка Німеччини створить вакуум влади в Центральній Державі. Щоб перешкодити наступу більшовиків, було прийнято рішення замінити німецькі гарнізони в цій країні на антантівські. Прем'єр-міністр Франції Жорж Клемансо надіслав директиву підготуватися до інтервенції. Німецькій адміністрації в Україні заборонили демобілізацію, яка вже почалася стихійно і зобов'язали її продовжувати охороняти порядок у місцях розташування гарнізонів.

У ніч на 16 листопада 1918 р. флот Антанти ввійшов в Чорне море. Армада союзників висадила в чорноморських портах від Одеси до Новоросійська дві французькі дивізії, а також англійські, грецькі, румунські і польські частини загальною кількістю до 60 тис. військовослужбовців.

Попередні плани союзників були іншими. Антон Денікін наполягав, аби вони надіслали не менше 18 дивізій. Керівництво Антанти мало намір використати від 12 до 15 дивізій, щоб мати можливість зайняти основну частину України включно з Києвом і Харковом⁵¹⁷. Однак, поки транспорти з військами добиралися до чорноморських портів, війська С. Петлюри поставили під свій контроль майже всю територію відновленої УНР. Ще в грудні 1917 р. Велика Британія і Франція поділили між собою Росію на сфери відповідальності. До французької сфери потрапила Україна. 2 грудня 1918 р. на рейді Одеси з'явився французький корабль «Мірабо». З 18 грудня ескадра союзників почала висадку в Одесі 15-тисячного контингенту англо-французьких військ.

⁵¹⁶ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ, 1996. С. 77.

⁵¹⁷ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. Москва, 1987. С. 234.

У розмові на прямому проводу 10 грудня з П. Болбочаном, який відповідав за оборону Лівобережної України, С. Петлюра так орієнтував полковника: «Ми повинні бути готові і до активного опору Антанті, коли вона буде нав'язувати нам свою волю і насильно тягти в московське ярмо. Цю точку погляду і Ви, як представник висшої військової влади на лівому березі, котрому приходиться вступати в різні стосунки з представниками нейтральних держав чи держав Антанти, повинні розвивати і рішуче в цьому смислі висловлювати як погляд Директорії. В зносинах з Антантським військом, коли до того прийдеться, ніяких авансів їм не давати і висловлювати той погляд, що ми з ворогами Української Державности будемо боротись до останнього чоловіка, бо тільки Державна самостійність України може забезпечити політичну волю населенню України, а селянам дати землю. Для того, щоби наша позиція в цій справі була сильною, треба прискорити за всяку ціну створення військової сили не тільки шляхом добровольчих поповнень, але і мобілізації»⁵¹⁸.

Головний отаман завжди орієнтувався в своїх політичних розрахунках на європейський, а не євразійський вектор розвитку батьківщини. Але в ситуації, що виникла, йому довелося зустрітися з негативним ставленням Антанти, й передусім Франції до української влади. Це було зрозуміло: Антанта не могла співчувати керівникам України, які пішли разом з червоною Росією на сепаратний мир з Центральними державами й тим самим ліквідували німецький Східний фронт на вирішальній стадії війни. Але суть справи була не тільки і навіть не стільки в образі на політичні режими, які виступали від імені незалежної Української держави. Національні інтереси Франції у повоєнному світі вимагали підтримки білогвардійців в їх війні з червоною Росією. Перемога білої Росії, представленій в першу чергу денікінським режимом, забезпечувала французьким правлячим колам гарантію повернення величезних боргів царського і Тимчасового урядів, а також націоналізованих більшовиками російських підприємств у власності їх громадян. Тим часом білогвардійці боролися за реставрацію «єдиної і неподільної» Росії в її імперських кордонах, за винятком Фінляндії і Польщі. Якщо для них самостійна і суверенна Україна

⁵¹⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 55.

в принципі не існувала, то вона не існувала і для керівників Антанти.

Деякий час союзники залишалися на кораблях, спостерігаючи за боротьбою, яку вели в Одесі українські частини з білогвардійцями. 18 грудня, коли більшу частину міста опанували українці, союзники почали висадку десанту і оголосили припортову смугу недоторканною. За підтримки французів білогвардійці вступили в бій з українською залогою і змусили її залишити місто. Французьке командування призначило військовим губернатором Одеси денікінського генерала О. Гришина-Алмазова.

С. Петлюра, якого більш за все турбувало становище на північних кордонах, не бажав відкривати новий фронт на півдні України і дав наказ українським військам відходити без бою. В результаті за грудень інтервенти захопили територію до лінії Тирасполь-Бірзула-Вознесенськ-Миколаїв-Херсон. Просуватися далі наявними силами вони не мали можливості. Розтягнутий фронт вимагав додаткових військових контингентів.

Не бажаючи втягуватися в бої з інтервентами, Директорія сподівалася налагодити з ними союзні відносини, оскільки вона мала спільного з Антантою ворога — більшовицьку Росію. Роль посередника в переговорах зробив спробу взяти на себе комісар французького уряду в добу Центральної Ради (разом з генералом Табуї) Еміль Енно. У листопаді 1918 р. в тимчасовій столиці Румунії Яссах з його ініціативи відбулася нарада послів Антанти з впливовими російськими емігрантами В. Гурком, А. Кривошеїним (колишніми царськими міністрами), лідером кадетів П. Мілюковим та ін. Нарада висловилася за те, щоб Антанта негайно допомогла добровольцям А. Денікіна військами, зброєю, амуніцією. З текстом декларації: «До населення півдня Росії», яка була опрацьована нарадою, Е. Енно виїхав до Києва, щоб порозумітися з гетьманом, але повернувся в Одесу, дізнавшись про початок ініційованого Директорією повстання. Виступаючи від імені Антанти, він поширив в одеських газетах повідомлення такого змісту: «Держави Антанти визнають уряд на чолі з гетьманом і ні в якому разі не допустять вступу військ Петлюри до Києва»⁵¹⁹.

⁵¹⁹ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 1. С. 68.

У березні 1919., коли у французькому парламенті зайшла мова про французького консула в Одесі Е. Енно, прем'єр-міністр С. Пішон заявив, що той ніколи не був консулом Франції і ніколи не мав жодних дипломатичних доручень⁵²⁰. Політична фізіономія цього «консула» була охарактеризована в документі білогвардійського походження, опублікованого Г. Гессеном: «Енно займав щодо українського питання позицію визначену і тверду: українці в усіх напрямках визнавалися ним елементом, шкідливим для створення єдиної Росії, а Добровольча армія вважалася єдиним здоровим державним началом на півдні Росії»⁵²¹.

Все це було відоме Директорії, і С. Петлюра у згаданій вище розмові по прямому проводу з П. Болбочаном визнав необхідним попередити полковника: «Справа з Антантою стоїть так: наш представник Націон. Союзу, бувший Міністр пошт Сидоренко одержав від Американського посла в Яссах запевнення, що Америка і Англія, безумовно, визнають Самостійну нашу Республіку при умові ліквідації гетьманщини нашими власними силами, але до приходу військ Антанти. Щодо Франції, то вона стоїть за федерацію України тільки через те, що боїться банкруцтва Росії, того, що північ Росії не заплатить боргів, винуватих Франції, але з погляду Американського посла фінансові моменти в Українській справі не являються рішачими. В зв'язку з цим повідомляю вас, що вчора нашою радіостанцією у Вінниці перехоплена радіотелеграма Американського посла в Київ, в якій говориться, що французький Консул Одеси Ено не є уповноважений представляти політику Антанти. Ено провадить справу в Українському питанні сепаратно і на власну відповідальність з таким розрахунком, щоби поставити і Україну і Держави Антанти перед фактом»⁵²².

Е. Енно все-таки зіграв свою негативну роль в подіях грудня 1918 р. в Одесі. Під час висадки французького десанту під командуванням генерала Боріюса він переконав останнього висунути ультиматум українській залозі, вимагаючи покинути місто. Коли

⁵²⁰ Гончар Б. М., Городня Н. Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 — квітень 1919 рр.) / Український історичний журнал. 2000, № 2. С. 51.

⁵²¹ Очерк взаимоотношений Вооруженных сил Юга России и представителей французского командования // Архив русской революции. Берлин, 1925. Т. 16. С. 236.

⁵²² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 54–55.

Петлюрі повідомили про цю вимогу, він змушений був задовольнити її⁵²³.

Пасивність С. Петлюри у стосунках з десантом Антанти пояснювалася дедалі зростаючою загрозою з боку більшовицької Росії. В другій половині грудня дві радянські повстанські дивізії, які були сформовані майже повністю з українських селянських загонів, почали розброювати прикордонні німецькі гарнізони в містах і місцевостях північно-східної Чернігівщини — Клинцях, Новгород-Сіверському, Рильську, Суджі, Новозибкові, Шостці. З 28 грудня вони вже втягнулися в бої з петлюрівцями і наблизилися до Харкова.

31 грудня прем'єр-міністр В. Чехівський, який одночасно виконував обов'язки міністра закордонних справ, надіслав телеграфний запит в Раднарком РСФРР: «Чим викликаний рух совітського війська на територію України?». Наркомзаксправ Г. Чичерін відповів, що Раднарком не має відомостей про насування російських військ на територію України і просив «надати точні дані про факти»⁵²⁴.

3 січня 1919 р. харківський гарнізон, який підпорядковувався П. Болбочану, змушений був виконати ультиматум німців і покинути Харків. У залишене петлюрівцями місто урочисто увійшли підрозділи Червоної армії. В Харкові негайно розмістився уряд Г. П'ятакова. Взяття Харкова було неприхованим актом агресії. З 3 і 4 січня Чехівський знову звертався до Чичеріна з аналогічними запитами.

Чичерін відповів тільки 6 січня. З його відповіді випливало, що росіяни вирішили дотримуватися минулорічної тактики поглинення України. «Ми примушені пояснити Вам, — говорилося в радіотелеграмі, — що відомості, які ви маєте у власному розпорядженні, не відповідають дійсності. Перечислені Вами військові частини совітської Росії на Україну не насуваються і навіть не стоять близько до її кордону. Ніякого війська Російської Соціалістичної Совецької Республіки на Україні немає. Військова акція на українській території в цей момент провадиться поміж військами Директорії і військами Українського Уряду, який є цілком

⁵²³ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 1. С. 69.

⁵²⁴ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. IV. С. 35.

незалежним... Рух українських робітничих і солдатських мас, який має на меті усталення рад на українській території, без сумніву, і надалі виліватиметься в форми озброєної боротьби, поки Директорія вживатиме щодо совітів сучасну тактику насильного придушення»⁵²⁵.

Незважаючи на те, що рішення I і II з'їздів КП(б)У були спрямовані на повне об'єднання Росії та України, Кремль все-таки вирішив не відмовлятися від апробованого досвіду створення радянських урядів у національній оболонці. Причини позитивного ставлення до такої оболонки пояснювала телеграма В. Леніна головному Червоної армії І. Вацетісу: «З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»⁵²⁶.

Займаючи територію, російські війська негайно утворювали ревкоми. За допомогою чекістів ревкоми створювали мережу рад, покликаних легітимізувати Тимчасовий робітничо-селянський уряд. Як це виглядало на практиці, можна побачити з розповіді очевидця, робітника Городищенківського цукрового заводу. Після відступу Армії УНР до Городища на Київщині прибув загін прифронтової надзвичайної комісії на чолі із Сичовим. Загін з 150 червоногвардійців при б кулеметах мав головним завданням виловлювати і знищувати в найближчому червоному тилу «ворожих офіцерів та інших контрреволюціонерів», а разом з тим займався радянським будівництвом. Свідок розповідав: «Були призначені вибори, причому Сичов запропонував нам декілька списків, за які ми повинні були голосувати. У всіх списках стояли якісь незнайомі прізвища, тільки в одному спискові були прізвища місцевих комуністів, головним чином жидів. Жидів нам не хотілось

⁵²⁵ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. IV. С. 35.

⁵²⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів. Т. 37. С. 224.

вибирати, але решта осіб були нам геть незнайомі. На питання, хто вони, Сичов відповів:

— Це все партійні, голосуйте за них — вони люди ділові і державного розуму.

Ми все ж вирішили голосувати за своїх іудеїв, чим за якихось незнайомих осіб. Краще хай свої будуть, чим ті ж свої та плюс чужих ще чоловік 50 приїде. Коли один з робітників мав необережність спитати, чи не можна запрошувати своїх кандидатів (із робітників) у виконком, то Сичов сказав:

— Ви, товаришу, йдете, значить, проти радянської влади, якщо не довіряєте нам... Ви, значить, білогвардієць...

Робітник кинувся виправдовуватися, але був арештований і відправлений в ешелон, а потім його кудись повезли. Більше я його не бачив. Це так подіяло на всіх, що зразу ж всі віддали свої голоси іудейському списку»⁵²⁷.

Після захоплення Харкова комісари Харківської губернії А. Певний і С. Тимошенко прибули в Київ і на засіданні Директорії поставили питання про негайне оголошення війни більшовицькій Росії. Однак після завершення війни з гетьманом Директорія не була готова відкрити фронт проти російських військ. Вже вкотре вона вирішила запитати у Раднаркома, які він цілі переслідує в Україні?

Відповідаючи на ноту Г. Чичеріна від 6 січня, Директорія 9 січня звинуватила ленінський уряд в брехні: «В районі Харкова оперує регулярне військо Совітської Російської армії, рекрутується вона переважно з китайців, латишів, мадярів і росіян. Тому і друга заява комісара закордонних справ, начебто це військо складається з українців, виразно не згоджується з дійсністю»⁵²⁸.

Відповідаючи, як і раніше, що «нас у вас нема», Чичерін запропонував переговори. 11 січня надзвичайна дипломатична місія на чолі з незалежним соціал-демократом Семеном Мазуренком відбула в Москву. Проте наступ російських військ ані на мить не

⁵²⁷ Див.: Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протиборства в Україні // Політична історія України. XX століття. У шести томах. Т. 2. С. 342–343.

⁵²⁸ Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Документи і матеріали. 1917–1920. У двох томах. Т. 2. С. 420.

припинився, і 16 січня Директорія змушена була оголосити війну Росії.

12 січня Богунський полк під командуванням М. Щорса зайняв Чернігів і разом з Таращанським полком В. Боженка наблизився до Броварів, де стояв 40-тисячний контингент Армії УНР. Хоча чисельність радянських військ була майже вчетверо меншою, вони пішли в наступ. Після триденних боїв С. Петлюра змушений був відступити, відкриваючи ворогу шлях на Київ. Від вступу до Києва 18 грудня і до залишення його минуло не більше шести тижнів.

Характеризуючи відступ Армії УНР з Лівобережжя до Києва, член Стрільцької ради січовиків Василь Кучабський свідчив: «Не ворог, а власна уява і настрій безнадійності гнали тепер війська УНР назад. Зневірене в те, що є ще за що битися, військо погодилося з думкою, що большевики все одно мусять прийти. Військо кидало рушниці й розходилося по домах або капітулювало, цілими частинами переходячи до переможців»⁵²⁹.

В історіографії часто використовується по-письменницькому загострене твердження В. Винниченка з його тритомника «Відродження нації»: «І не російський совітський уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту, з нашої території. Цим, розуміється, я не хочу сказати, що російський совітський уряд не мав ніяких намірів воювати з нами й не посилав своїх військ проти нас, як це він увесь час підкреслював. Він хотів воювати, він воював, він і війська для того посилав. Але цих військ було надзвичайно мало й вони не стільки билися з нашими військами, скільки організовували повстанські війська й керували ними»⁵³⁰.

Тут є велике зерно істини. Адже «неусвідомлений соціалізм» селянських низів знаходив опору в демагогічній політиці керівництва РКП(б), передусім в його курсі на реалізацію прагнення незаможників розв'язати земельне питання шляхом «чорного переділу» орних земель. Облудне гасло «Землю — селянам!», яке стало в більшовицькій Росії основним стрижнем державної політики на селі, змушувало вітати радянську владу вояків Армії

⁵²⁹ Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. Чикаго, 1969. С. 228.

⁵³⁰ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 204.

УНР — здебільшого колишніх солдат російської армії селянського походження. Це чудово розуміли воєначальники Червоної армії. Доповідаючи головному збройних сил РСФРР Йоакіму Вацетісу про свої успіхи, В. Антонович-Овсієнко позначав їх причину: «Насамперед петлюрівські загони значною мірою містять елементи, схильні до підтримки радянської влади»⁵³¹.

Шукаючи людину, обтяжену виною за стан Армії УНР, міністру внутрішніх справ в уряді В. Чехівського Олександр Мицюк знаходив її в особі Головного отамана збройних сил Директорії. Відповідальність за те, що збройні сили швидше нагадували конгломерат розрізнених повстанських загонів, а не дисципліновану військову силу, сцементовану усвідомленням високої мети, він покладав на Петлюру.

Є немало документів, які засвідчують спроби С. Петлюри навести порядок в армії. Наприклад, в його наказі військовому міністру від 2 січня 1919 р. говорилося: «Наказую всім командуючим фронтами, губерніальним комендантам і командуючим охороною залізниць, незалежно од встановлених уже мір по боротьбі з контрреволюцією та анархією *висилати за межі України всіх ворогів Української влади, замічених в злочинній діяльності проти неї*»⁵³². Як можна було виконати такий наказ, коли була відсутня ефективна вертикаль влади? Коли, на відміну від смертних вироків, практикованих в армії Л. Троцького, вищою мірою покарання була висилка за межі України? Коли Армія УНР формувалася в основному з селянських загонів, вкрай незадоволених політикою Директорії в аграрній сфері, яка намагалася врятувати від дерібану приватну власність на земельні ділянки заможного селянства?

Той же Мицюк, вже забуваючи про С. Петлюру, знаходив об'єктивні обставини, які стали на заваді утворенню дисциплінованої армії, свідомої своєї високої мети: «Найважливіших причин було дві: неукраїнське місто на Україні і упадок самої ідеї всякої державності. Про першу обставину писалося багато. Про другу хочу дати тут декілька заміток. Під ударами світової війни, під частими змінами влади у громадянських війнах, у психології

⁵³¹ Див.: Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ, 1991. С. 51–52.

⁵³² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 234–235.

народних мас України, завжди більш схильних до анархістичної волі, ніж москалі, стала підірвана не лише російська державність, але й сама ідея державності взагалі, з усіма її основними прикметами: законом, судом, владою... Будувати нову державність за умови компрометації самої ідеї державності в широких масах було напевно надто тяжко. Тут, на наш погляд, є основний ключ до розгадки неуспіхів і народних ватажків та героїв, і навіть військових талантів»⁵³³.

О. Мицюк мав рацію: в Україні всі, хто володів зброєю, відчували: все їм дозволено, тому що не діють ні закон, ні суд, ні влада. А зброю мали повстанські загони. Вони самі вирішували, чи залишитися їм в Армії УНР, чи переходити на бік Червоної армії, чи обрати нейтралітет, займаючись самопостачанням, тобто грабунком оточуючого населення. Поведінка цих загонів визначалася отаманами. Деякі з них стримували підлеглих від свавільних дій, інші, навпаки, підштовхували до них.

Під час оборони Києва Корпус січових стрільців зазнав великих втрат. 21 лютого відбулася зустріч представників уряду з його керівництвом після того, як корпус відступив з-під Фастова. Присутній на цій зустрічі І. Мазепа розповідав: «Тоді ця подія викликала велике занепокоєння у Винниці. На Трудовому Конгресі Греків не перебільшував, коли казав, що Січові Стрільці — це майже єдина надійна частина на нашому фронті. Майже всі наддніпрянські формування в цей час розтавали, як сніг, від дезерції, а ті з вояків, що залишалися в армії Директорії, здебільшого панічно відступали перед зовсім нечисленним ворогом. Наддніпрянські частини легше піддавалися впливу большевицької пропаганди. Січові Стрільці були відпорніші до пропаганди большевиків, бо були свідоміші національно. Тому вони визначалися більшою бездатністю порівняно з відділами наддніпрянськими»⁵³⁴. Зустріч закінчилася рішенням вивести корпус з боїв на перепочинок. Його місце на Східному фронті зайняли численні, але майже некеровані повстанські підрозділи.

Начальник управління Генштабу Армії УНР Микола Капустянський так характеризував становище на фронтах у перші

⁵³³ Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми. Львів, 1939. С. 28–29.

⁵³⁴ Мазепа І. Знач. твір. Кн. 1. С. 108.

місяці 1919 р.: «Деморалізація війська набрала в той час таких розмірів, що порушення і невиконання бойових наказів цілих частин було звичайним явищем. Так, наприклад: 5 березня частини 55-го піх. полку розбіглися, а більша частина козаків перейшла до ворога. 60-й і 53-й полки за невиконання наказів були обеззброєні, 69-й полк, по відомостям, вирізав більше ніж 10 своїх старшин... Постійна відсутність зв'язку з окремими частинами, що було наслідком роботи ворога, а також наслідком роботи місцевих більшовиків серед селянства, яке вороже ставилося до нашої армії, разом з іншими були загальними причинами, що змушували нашу армію до відвороту»⁵³⁵.

В ситуації анархії і хаосу найбільше страждало беззахисне населення єврейських штетлів Волині і Поділля. Серед повстанців був досить-таки розвинений побутовий антисемітизм. Реагуючи на перші єврейські погроми, Директорія звернулася 14 січня з відозвою «До козаків і євреїв», в якій говорилося: «По деяких місцях України окремими групами козаків вчинялися насильства над євреями. По перевірених відомостях козаків вербували на це провокатори гетьманці, добровольці та ті, що називали себе «більшовиками». Вони робили це для того, щоб осоромити українську республіканську армію, щоб викликати проти українського козацтва ненависть населення, щоб внести в край безладдя та безчинство і такими способами вернути старе панування поміщиків та буржуазії. Деяких з таких провокаторів і погромників уже спіймано і розстріляно»⁵³⁶.

Наскільки ефективними були такі відозви? Доводиться констатувати, що вони били на свідомість, якої не існувало у багатьох людей, розбещених війною. За відсутності ефективної вертикалі влади такі урядові звернення залишалися добрими побажаннями. Член ЦК УСДРП і головний редактор «Робітничої газети» Панас Феденко заявив, що С. Петлюра постійно жив у вагоні, кидаючись з одного фронту на інший, і організована влада, закони УНР діяли лише на відстані кількох кілометрів від цього вагону⁵³⁷.

⁵³⁵ Капустянський М. Похід українських армій на Київ — Одесу в 1919 році. Київ, 2004. С. 80.

⁵³⁶ Симон Петлюра. Статі. Листи. Документи. Т. II. С. 353.

⁵³⁷ Феденко П. Український рух у ХХ столітті. Лондон, 1959. С. 183.

Проте погроми ініціювалися не тільки побутовим антисемітизмом. Аналізуючи їх походження, І. Мазепа писав: «З приходом большевиків на Україну жидівська інтелігенція в великому числі опинилася на службі у совітській владі... І в Білорусії й на Україні (в західній частині) скоро виявилось, що жидівські робітники, раз вступивши на шлях соціальної революції, становлять міцну опору совітській владі і що завдання втягнення жидівських робітників в червону армію притягнуло увагу воєнно-політичних чинників... Нічого дивного, що це переповнення большевицьких установ та організацій жидівським елементом відразу загострило відносини між українським і жидівським населенням на Україні. Бо совітський режим, з його реквізиціями, «націоналізаціями» та «соціалізаціями» цілою своєю вагою ліг насамперед на селянство, яке змушене було постачати совітській державі продукти своєї праці майже даром... Найбільша хвиля протижидівських виступів пронеслася в лютому-березні 1919 року»⁵³⁸.

Найбільш жахлива різанина сталася в Проскурові, населення якого наполовину складалося з євреїв. 15 лютого місцевий більшовицький комітет розпочав повстання. Повсталі захопили пошту і телеграф, комендатуру. Отаман Семесенко придушив повстання і закликав своїх козаків вирізати всіх євреїв як призвідників більшовицького бунту. Під час погрому в Проскурові і сусідньому штетлі Фельштин загинули сотні євреїв. Дізнавшись, що штаб армії наказав його арештувати, Семесенко втік в Галичину. У травні його арештували, але йому вдалося втекти з Кам'янецької в'язниці. Повторно він був заарештований і за наказом Петлюри негайно розстріляний в травні 1920 р.⁵³⁹

Після проскурівського погрому заступник міністра закордонних справ УНР Арнольд Марголін звернувся до міністра Костя Мацієвича з листом про відставку, в якому писав: «тяжке відповідальне завдання, що лежить на всіх членах уряду, значно ускладнюється завдяки тому трагічному факту, що єврейські погроми не вщухають, і адміністрація виявила свою неспроможність припинити жахливе насильство і вбивства, що відбуваються в Проскурові, Ананьєві та інших містах. Я добре знаю, що уряд робить

⁵³⁸ Мазепа І. Знач. твір. Кн. 1. С. 107–108.

⁵³⁹ Трагедія двох народів. Прага, 1928. С. 56.

все можливе для боротьби з погромами. Я також добре знаю, наскільки безпорадними є всі його члени... Але я, як єврей, ще більше страждаю від того, що усвідомлюю: якщо всі інші елементи населення страждають від анархії головним чином економічно, то такий стан речей є вкрай небезпечним і навіть фатальним для самого існування єврейського народу»⁵⁴⁰.

Як розкладалася Армія УНР в перші місяці 1919 р., можна показати на прикладі двох Дніпровських дивізій, очолюваних отаманами Д. Терпилом і Донченком. У середині січня в Григорівці (південна Київщина) відбувся повітовий селянсько-козачий з'їзд, який ухвалив домагатись, щоб Директорія передала владу на місцях радам, а сама приступила до повного знищення основ буржуазно-капіталістичного ладу за прикладом більшовицької Росії. З'їзд обрав повітовий виконком, раду Першої Дніпровської дивізії та її отамана Д. Терпила (Зеленого). В лютому Зелений зустрівся з В. Антоновим-Овсієнком і заявив про бажання перейти на бік більшовиків. Пропоновані Антоновим умови переходу його не задовольнили, і він зайняв в українсько-російській війні вичікувальну позицію, яка тривала до кінця березня⁵⁴¹. Надалі він знову повернув зброю проти радянської влади, коли упевнився, що вона відмовилася від принадних для селян-незаможників гасел і почала насаджувати в Україні комунізм. Проте це вже інша історія, пов'язана з крахом нав'язаної Україні радянської державності через кілька місяців після утворення УСРР.

Штабс-капітан російської армії Ничипір Григор'єв (не плутати з міністром народної освіти в уряді В. Чехівського Никифіром Григорійвим) у листопаді 1918 р. об'єднав безліч селянських загонів (до 20 тис. вояків) в Київську дивізію у складі чотирьох піхотних і одного кінного полку. 29 січня 1919 р. він звернувся в штаб С. Петлюри з попередженням, що настрої дивізії змушують його перейти на бік більшовиків.

⁵⁴⁰ Гунчак Тарас. Симон Петлюра та євреї. Київ, 1993. С. 17.

⁵⁴¹ Петриченко Катерина. С. Петлюра і Д. Терпило (Зелений): історія взаємовідносин (1918–1919 роки) // Симон Петлюра: міфи і реальність. Матеріали наукових читань, присвячених 130-річчю від дня народження Симона Васильовича Петлюри (28 квітня 2009р.). Фастів, 2012. С. 95–96.

Зрада отаманів Зеленого, Донченка, Григор'єва розвалила фронт по Дніпру, а прорив Антонова-Овсієнка до Житомира загрожував Києву цілковитим оточенням. В ніч на 2 лютого Директорія та уряд перебралися до Вінниці.

Оголошення війни радянській Росії змусило Директорію змінити уряд, який складався з партій лівого і правого спрямування. Ліві партії (передусім есдеки і есери) тяжіли до встановлення політичного режиму, що існував, як їм здавалося, в радянській Росії. Зрозуміло, що переважна їх більшість бачила тільки конституційну оболонку цього режиму. В. Винниченко зміг достеменно розібратися в тому, що знаходилося під цією оболонкою, тільки після кількомісячного перебування в Москві та Харкові у 1920 р. — і жажнувся! Праві партії (передусім есери) не ділили суспільство на «трудящих» і «нетрудящих», не зіштовхували їх лобами в ім'я досягнення «соціальної справедливості». Вони прагнули тільки одного: домагаючись, як і ліві, утвердження вільної, незалежної, суверенної і соборної України, брати приклад з демократичних країн Заходу, а не захоплюватися більшовицькими експериментами.

29 січня делегація есерів центральної течії поставила вимогу перед Винниченком змінити уряд, в якому переважали прихильники більшовицького курсу, і відновити переговори з Антантою про допомогу у війні з червоною Росією. Винниченко не побажав її слухати, але після дводенних міркувань всередині Директорії, тобто 31 січня уряд прорадянськи налаштованого В. Чехівського був відправлений у відставку. Сергій Остапенко, який був прихильником орієнтації на Антанту, одержав доручення сформувавши новий уряд.

Формування і затвердження нового уряду відбулося на тлі драматичних подій, викликаних відновленням переговорів з Антантою, які виявилися непростими.

Перші контакти Директорії з керівництвом десанту Антанти відбулися ще в січні. Директорія призначила тоді генерала Олександра Греківа воєнним міністром замість О. Осецького і відрядила його в Одесу на переговори. Перша зустріч командувача французьких військ на півдні України генерала Д'Ансельма та його начальника штабу А. Фрайденберга з Греківом та заступником міністра закордонних справ УНР А. Галіпом відбулася 14 січня

і мала дивний характер. Д'Ансельм не розумів ситуації в Україні і на початку зустрічі поцікавився у Греківа, чи він репрезентує в Одесі генерала А. Денікіна? Розібравшись, що до чого, він підкреслив, що є командувачем збройних сил не тільки Франції, а й усіх країн Антанти в «районі південної Росії». Наступні переговори з українською стороною він передоручив своєму заступнику, полковнику Фрайденбергу. Під час цієї зустрічі, яку Д'Ансельм назвав інформаційною, Фрайденберг заявив: він знає, що Україною називає себе південна частина Російської імперії, але ніколи не чув, щоб ця частина була коли-небудь самостійною державою. На його думку, народ України сформувався революційним шляхом щойно після упадку царської влади. До Москви теперішній уряд України ставиться вороже, але й сам цей уряд не дуже далекий від більшовизму. В усякому разі, уряд України є ворогом оздоровлення й відновлення Росії. До поразки Німеччини він був на її боці і допомагав їй усім, чим міг⁵⁴².

Дізнавшись про настрої в штабі союзників, Директорія вирішила негайно відправити в Одесу іншу місію у складі міністра преси і пропаганди О. Назарука і міністра народного господарства професора С. Остапенка. Ця місія надіялася найширшими повноваженнями у справах політичних, економічних і військових. Застерігалось лише право Директорії ратифікувати договір. В Директорії сподівалися на здатність Осипа Назарука роз'яснити французам, які перебували в цілковитому полоні білогвардійської пропаганди, реальний стан справ в Україні.

Переговори з Фрайденбергом 23–24 січня не дали жодного результату. Назарук і Остапенко навіть не наважились обговорювати вислухані умови. 5 лютого, коли у Вінниці відбулася чергова державна нарада, на яку запросили представників уряду, членів комісії Трудового конгресу (оборони, зовнішніх справ, бюджетної та ін.), представників політичних партій — урядових і позаурядових, Сергій Остапенко оголосив умови французького командування. Вони викликали ступор у присутніх:

1. Директорія і уряд реорганізуються з тим, що до складу їх не входять Винниченко, Петлюра і Чехівський.

⁵⁴² Стахів Матвій. Україна в добі Директорії УНР. Т. 5. Директорія і Антанта. Скрентон (США), 1964. С. 57–58.

2. Для спільної боротьби з більшовиками український уряд формує армію в 300000 чоловік, безпосередньо підпорядковану командуванню держав Антанти.

3. Українська армія повинна бути утворена в тримісячний термін. В разі недостачі українських старшин мусять бути запрошені офіцери Добровольчої армії генерала А. Денікіна.

4. На час боротьби з більшовиками залізниця і фінанси переходять під контроль французького командування.

5. Справа державної незалежності України вирішується на мирній конференції в Парижі.

6. Директорія звертається до Франції з проханням прийняти Україну під свій протекторат⁵⁴³.

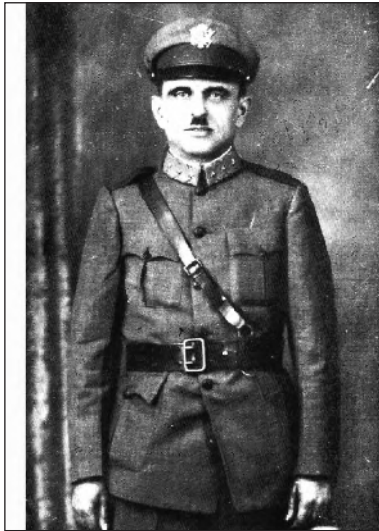
Ці умови обурили всіх присутніх. Проте українська армія знаходилася у катастрофічному стані, і тому було вирішено продовжити переговори. 6 лютого створена державною нарадою делегація вже опинилася в Бірзулі, в салон-вагоні полковника Фрайденберга. До складу делегації входили С. Бачинський, О. Греків, І. Мазепа і С. Остапенко (голова). Вона висунула контр-умови:

1. Визнання Антантою самостійності України.
2. Визнання суверенності Директорії.
3. Забезпечення в Україні соціальних реформ.
4. Визнання автономності української армії.
5. Невключення до складу армії білогвардійських офіцерів.

І. Мазепа так прокоментував дальший хід переговорів: «Фрайденберг спочатку слухав Остапенка спокійно, потім спаленів і відразу ж накинувся на ті домагання в його заяві, що торкалися суверенності Директорії. Ми не тільки вимагаємо, сказав він, усунення Винниченка, Петлюри та Чехівського, але й надалі вважаємо необхідним, щоб зміни в складі Директорії відбувалися за нашою згодою. Для нас ця вимога принципова, і коли на це не погодитесь, тоді зайві всякі розмови. Винниченка і Чехівського, додав він, треба вигнати як собак за большевизм, а Петлюра мусять зникнути сам, бо, мовляв, тепер кожний бандит називає себе петлюрівцем»⁵⁴⁴.

⁵⁴³ Мазепа І. Знач. твір. Кн. 1. С. 97–98.

⁵⁴⁴ Там само. С. 99–100.

Олександр Шаповал.
Світлина 1932 р.

Повернувшись до Вінниці, делегація розповіла про стан справ. Тут знову доведеться звернутися до спогадів І. Мазепи, але вже не як учасника цих нещасливих для Директорії переговорів, а як до політичного діяча, який оцінював ситуацію, що склалася. Це важливо для розуміння дальшої поведінки С. Петлюри.

«В урядових колах, — згадував І. Мазепа, — повстало питання: що далі робити? Надії на порозуміння з Москвою згасли, але переговори з Антантою також не давали нічого позитивного. До переговорів у Бірзулі переважав погляд, що з французьким командуванням треба конче порозумітися. Тепер голоси

знову поділилися: одні стояли за продовження переговорів, інші, навпаки, були за те, щоб продовжувати боротьбу з більшовиками власними силами. Знайшлися й такі «патріоти» що просто казали: нам нічого не дадуть ні переговори ні більшовиками, ні з Антантою, тому краще виїхати за кордон та почекати кращих часів»⁵⁴⁵.

Повернувшись з Бірзули, С. Остапенко почав формувати уряд. На скликаній Директорією 8 лютого нараді він поскаржився, що з формуванням справи кепські: партія есерів не дозволила Микиті Шаповалу взяти посаду військового міністра, хоч той погодився. Врешті-решт, Остапенко домовився з його однофамільцем, соціалістом-самостійником Олександром Шаповалом, що той буде виконувати обов'язки міністра військових справ.

На цій нараді, за спогадами І. Мазепи, С. Петлюра дав йому прочитати лист П. Дідушка, який виїхав з України у складі делегації УНР на мирні переговори в Парижі і чекав у Женеві дозволу на в'їзд до Франції. Дідушок повідомляв, що в керівних колах Антанти панують консервативні настрої, і радив сформува-

⁵⁴⁵ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 1. С. 104.

уряд бодай тимчасово з представників несоціалістичних партій. Далі Мазепа писав: «Лист Дідушка видався мені дуже цікавим, і я дав його прочитати також іншим відповідальним членам соціал-демократичної партії. Наслідки були несподівані: вже на другий день (9 лютого) Центр. Комітет УСДРП, з участю Винниченка, Чехівського та інших, одногосно ухвалив: «з огляду на нові міжнародні моменти в українській справі відкликати своїх представників як з уряду, так і з Директорії. Есери, що після своєї київської конференції стояли на роздоріжжі і не знали, як їм поступити в справі формування нового уряду, тепер після нашого рішення ухвалили й собі аналогічну постанову»⁵⁴⁶.

13 лютого Директорія затвердила новий склад Ради народних міністрів на чолі з С. Остапенком. До неї увійшли представники трьох правих партій — соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників і народних республіканців, які орієнтувалися на держави Антанти. Цього дня «Робітничка газета» надрукувала «Роз'яснення постанови ЦК УСДРП у зв'язку з відкликанням членів партії з Директорії та Ради народних міністрів УНР». Документ починався з констатації існуючих фактів: «Опинившись між большевицьким наступом і Антантою, Українська Республіка даремно на весь світ заявила про свій нейтралітет. Для большевиків з Росії нейтралітету немає. Хто не з ними, той проти них. До нейтралітету підозріло віднеслася Антанта, і діло дійшло до того, що «нейтралітет» України звівся майже на війну на два фронти».

Характеризуючи внутрішнє становище України, «Роз'яснення» відзначало: «З большевиками до мира не дійшло, і совітську власть на Вкраїні прийшли заводити китайські та латиські «комуністи». Люмпен-пролетарська частина піддержала цей рух совітських московських сил на Україну. З другого боку, дрібнобуржуазна, ще не скристалізована селянська маса відноситься до теперішніх подій на Україні зовсім пасивно. І це виявилось у тім, що народне військо, яке під проводом Директорії скинуло гетьмана, після цього акту пішло додому, а його люмпен-пролетарська частина перейшла до большевицької армії».

Українські соціал-демократи, які визначали зовнішню політику Директорію, відмовилися від миру з більшовиками на їхніх

⁵⁴⁶ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 1. С. 105.

Володимир Винниченко

умовах. Вони розуміли, що проголошена з Кремля диктатура пролетаріату у вигляді «совітської влади» є диктатурою кремлівських вождів: «Диктатуру над пролетаріями і селянством ніяким способом не можна помирити з принципом демократизму».

Підсумовуючи сказане, ЦК УСДРП заявляє: «Соціал-демократія розуміє свою власть як власть, обперту на основні пролетарські маси. Тепер сталося не так, і українська соціал-демократія мусила відкликати своїх представників з міністерства і з Директорії»⁵⁴⁷.

В. Винниченко офіційно вийшов з Директорії 11 лютого.

С. Петлюра звернувся в цей день до ЦК УСДРП з такою короткою заявою: «Виходячи з того, що сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі сили творчі нашого краю повинні взяти участь в державній праці. Не вважаю для себе можливим ухилитись од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу, перед Батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці. З огляду на це я тимчасово виходжу зі складу членів Укр.СД партії»⁵⁴⁸.

Тим часом 17 лютого С. Остапенко у пишномовних виразах подякував генералу Д'Альсельму за співчуття і підтримку: «Українське правительство нині задоволене тим, що шляхетна Франція, одушевляючись ідеалами свободи, культури і права, вкупі з другими державами Антанти та Сполученими Штатами Північної Америки готова підтримати нас і спільно вступити в рішучу боротьбу

⁵⁴⁷ Винниченко й українська соціал-демократія. (1900–1919). Упоряд. В. Лоцицький. Київ, 2008. С. 189–190.

⁵⁴⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 228.

з большевизмом»⁵⁴⁹. Д'Ансельм у відповіді, яка затягнулася аж до 1 березня, відзначив, що переслав цей лист своєму безпосередньому начальнику генералу Бертельо в Бухарест, і додав: «Я навіть зовсім готовий раніше відповіді з Бухаресту надати певну реальну поміч, як тільки п.п. Петлюра та Андрієвський перестануть брати участь в Директорії»⁵⁵⁰.

Тим часом плани Антанти використати танучий потенціал УНР у боротьбі з більшовиками ставали примарними. На додаток, під впливом більшовицької агітації почали розкладатися війська інтервентів. У березні 1919 р. Червона армія без бою відвоювала Херсон і Миколаїв. У квітні інтервенти покинули Одесу.

Як уже згадувалося, Директорія в момент утворення назвалася «Вищою Владою». На організованому нею Трудовому конгресі вона тимчасово передала цьому передпарламенту суверенну владу — на період до скликання Всеукраїнських установчих зборів. З огляду на грізну небезпеку з боку більшовицької Росії Трудовий конгрес припинив роботу і повернув Директорії передану йому владу.

Головою Директорії до офіційного вибуття з неї 11 лютого 1919 р. був В. Винниченко. Враховуючи, що Винниченко і Петлюра володіли незмірно вищим громадсько-політичним авторитетом, ніж інші члени цього колективного органу влади, виглядало б логічно, якби після вибуття Винниченка Директорію очолив Петлюра. Однак лише 7 травня уряд УНР ухвалив закон, в якому оголошувалося:

«1. Всі постанови Директорії Української Народньої Республіки дійсні і законні лише в тому разі, коли в засіданні приймав участь Головний Отаман Петлюра.

2. Для законності постанов і наказів Директорії необхідні підписи двох членів Директорії, в тому числі обов'язково підпис Головного Отамана»⁵⁵¹.

Услід за цим 9 травня був надрукований у «Вістнику Державних Законів» закон самої Директорії, сформульований одним реченням:

⁵⁴⁹ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. IV. С. 103.

⁵⁵⁰ Там само.

⁵⁵¹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 253.

«За вихідом зі складу Директорії В. К. Винниченка обрати Головою Директорії члена Директорії, Головного Отамана Українських Республіканських Військ С. В. Петлюру»⁵⁵².

Отже, виникає запитання: хто очолював Директорію, яка здобула суверенну владу не шляхом законотворчих демократичних виборів, а в результаті повалення гетьманського режиму, упродовж лютого, березня і квітня 1919 р.?

Такий поінформований літописець українських визвольних змагань, як Павло Христюк, не приховуючи суто партійної неприхильності есера до еседа, обмежився двома фразами: «Члени Директорії й уряду, що не схотіли скоритись постановам своїх партій (С. Петлюра, Ф. Швець, С. Остапенко) заявили про свій вихід з партій. В. Винниченко, голова Директорії, не бажаючи виходити зі складу партії, скористувався нагодою, щоб вискочити з тієї каші, яку заварив своєю безладною політикою й розхльобувати яку не мав найменшої охоти: 11 лютого він вийшов зі складу Директорії, передавши свої повновласти на руки отамана С. Петлюри»⁵⁵³.

Такий поінформований історик українських визвольних змагань, як професор Владислав Верстюк заповнює лютнево-квітневу лакуну в системі влади висновком: «Іноді в літературі зустрічається помилкове твердження, що одразу після демісії В. Винниченка С. Петлюра став головою Директорії. Насправді це трапилося лише в травні 1919 р., а у лютому-березні в Директорії функції голови виконували по черзі всі її члени»⁵⁵⁴.

Істина встановлюється шляхом аналізу підписів під протоколами засідань Директорії, опублікованими у двох останніх томах видання «Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи». В них передруковані 15 протоколів засідань, які відбулися між 11 лютого і 9 травнем 1919 р. У 8-ми протоколах Петлюра підписувався як голова Директорії, у 5-ти — фігурували такі вирази: «за голову», «головував», «іменем Директорії, Головний Отаман».

⁵⁵² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 91.

⁵⁵³ Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. IV. С. 95–96.

⁵⁵⁴ Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протиборства в Україні // Політична історія України. XX століття. У шести томах. Т. 2. С. 334.

У 2-х протоколах (в засіданні від 20 лютого, де був присутній і Петлюра, та в засіданні 9 травня, на якому Петлюра був обраний головою Директорії) фігурує з позначкою «за голову» А. Макаренко. Інші позначалися в протоколах як члени Директорії.

Отже, П. Христюк не був дуже далекий від істини, коли твердив, що в руках С. Петлюри зосередилася «повновласть» після того, як В. Винниченко подався в еміграцію. Ця «повновласть» тривалий час офіційно не визнавалася іншими членами вищого законодавчого і виконавчого органу влади УНР, але вона існувала за умовчанням. Чи можна на цій підставі стверджувати, що Симон Петлюра був диктатором Української Республіки?

Суть справи в тім, що Петлюра, як і його попередник на посаді голови Директорії В. Винниченко, відчував себе демократом і не прагнув диктатури. Це підтверджується й тим, що вони обидва, як вже було показано в цій книзі, ухилилися від пропозиції січових стрільців ліквідувати Директорію і проголосити себе одноособовими диктаторами. Обидва вважали, що в розбурханому революцією українському суспільстві диктаторська влада не знайде міцного підґрунтя. Так само вважав і М. Грушевський, який на останньому етапі існування Центральної Ради погодився з можливим підвищенням свого статусу від голови передпарламенту до конституційного президента УНР, але не диктатора. Винятком з цієї когорти очільників українських держав, які постали після розпаду Російської імперії, був П. Скоропадський. Проте його не випадає розглядати як лідера визвольних змагань народу, який повстав проти встановленого ним режиму після капітуляції у світовій війні окупуючих Україну держав. Скоропадський зробив спробу (мабуть, через своє походження) спертися на історичну традицію гетьманства. Спроба виявилася провальною через те, що суверенним носієм влади в Українській Державі був не він, а німецький кайзер Вільгельм II.

Слід відзначити й таке: навіть тоді, коли в Директорії головував Винниченко, Петлюра залишався її неформальним лідером в очах тих, хто мав з ним справи, й передусім — з функціонерами більшовицької Росії. Сергій Литвин здійснив короткий контент-аналіз змісту виданого в Києві у 1967 р. збірника документів і матеріалів «Громадянська війна на Україні. 1918–1920 гг.»

у 3-х томах, 4-х книгах, і встановив, що від грудня 1918 р. більшовики користувалися виразами «петлюрівці», «петлюрівська Директорія» або узагальненим терміном «Петлюра» замість таких понять, як Україна, український уряд⁵⁵⁵. Усе це не подобалося ні В. Винниченку, ні лідерам політичних партій, які брали активну участь у визвольних змаганнях. Тим більше, що С. Петлюра асоціювався з армією, яка програвала у двобої з російсько-радянським військом.

У тяжкій ситуації, в якій опинилася УНР внаслідок наступу більшовиків, праворадикальна партія соціалістів-самостійників в уряді С. Остапенка та її представник в директорії Опанас Андрієвський кивали на Петлюру: мовляв, саме він був винуватцем військових невдач, бо людина не військова, не розуміється на цій справі... Підтримувані іншими правими партіями, соціалісти-самостійники запропонували встановити посаду наказного отамана з правами головнокомандувача армією. Маючи «повноважність», С. Петлюра все-таки не заперечив, і 29 лютого Рада народних міністрів ухвалила «Закон про утворення посади Наказного отамана Народньої республіканської армії та обсяг прав і обов'язків Головного Отамана». На посаду наказного отамана був призначений представник партії соціалістів-самостійників генерал О. Греків.

І. Мазепа розповідав, що Греків разом з міністром закордонних справ К. Мацієвичем майже не покидали Одеси, ведучи безплідні переговори з керівництвом антантівського десанту. Тому воєнними справами фактично продовжував керувати Петлюра, хоч Греків відсилав неузгоджені з ним розпорядження. Наслідком цього на фронті запанував ще більший розгاردіяш⁵⁵⁶.

На переговори з Д'Ансельмом, як розповідав С. Остапенко депутатам Трудового конгресу, перебуваючим у Вінниці, слід було дивитися з оптимізмом. Відповідаючи на запитання, він заявив, що Італія пропонує негайно продати за пільговими цінами свій запас амуніції, одягу та взуття на 500 тис. солдат, а французьке командування «може нам негайно дати дивізію, куди скажемо». Розглядаючи найбільш песимістичний варіант російсько-українського протистояння, прем'єр-міністр запевняв: «Коли б нам

⁵⁵⁵ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 232.

⁵⁵⁶ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 1. С. 110–111.

довелося навіть сісти на кораблі, то й у цьому випадку при згоді з Антантою українська справа не загине»⁵⁵⁷.

Вимога французького командування вилучити з Директорії С. Петлюру і О. Андрієвського справила гнітюче враження на українське суспільство. За дорученням Директорії Остапенко повідомив Д'Ансельма, що зміна її персонального складу може відбутися тільки на підставі законів УНР.

Тим часом Директорія і уряд змушені були 6 березня покинути Вінницю і розміститися в Жмеринці. Наступного дня тут зібралася нарада соціалістичних партій з участю С. Вікула, І. Мазепа і П. Феденка від есерів. Есери центральної течії вважали студента Київського університету Дмитра Одрину своїм фактичним головою. Учасники наради вирішили звернутися до С. Петлюри з вимогою припинити орієнтацію на Антанту і спертися на власні сили. Однак годинна розмова з Петлюрою завершилася безрезультатно. Симон Васильович не бажав відмовлятися від уряду С. Остапенка, хоч праві партії ставилися до нього вкрай неприхильно. Підсумовуючи розмову, учасником якої він був, І. Мазепа висловив варту уваги зауваження: «Коли б Винниченко залишився і далі при владі, то хто знає, чи спромігся б Петлюра в році 1919-му і пізніше піднятися на роль першої особи в державі. Але після того, як майже всі українські діячі, що набули популярності за часів Центральної Ради, повід — їздили за кордон, Петлюра був єдиним широко відомим в масах українського народу національним провідником, що твердо йшов шляхом боротьби за незалежну українську державу»⁵⁵⁸.

Пропозицію лівих партій припинити переговори з Антантою С. Петлюра виніс на обговорення чергової державної наради, що відбулася в Проскуріві. А. Степаненко вказав, що українські війська без бою відступають тільки тому, що їм доводиться битися переважно зі своїми братами-українцями. Справді, в цей час керівництво Українського фронту, користуючись слабнучим супротивом Армії УНР, залишило для боротьби з нею здебільшого українські за походженням збройні сили (зокрема, Богунську

⁵⁵⁷ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 1. С. 114.

⁵⁵⁸ Там само. С. 119.

і Таращанську дивізії), а російські формування спрямувало на Південний фронт проти Добровольчої армії А. Денікіна. Нарада не прийняла жодних рішень.

12 березня в Проскуріві опинився президент УНРади Євген Петрушевич, якого на вимогу правих партій тут же включили до складу Директорії. Він підтримав небажання С. Петлюри остаточно припинити переговори з Антантою. Наступного дня з Одеси прибув зі свіжими новинами генерал Греків: Антанта ледь тримається, розпропаговані більшовиками матроси відмовилися воювати, Херсон і Миколаїв уже в руках більшовиків. Полковник Фрайденберг заявив йому у приватній бесіді, що починає задумуватися: «Чи правильно вони зробили, коли прийшли сюди, чи не краще було б повернутися і не втручатися у ваші справи»⁵⁵⁹.

19 березня більшовики захопили Жмеринку. Південна група українських військ була втрачена, опір продовжувала чинити тільки Північна група військ і січові стрільці. І. Мазепа розповідав: «З переходом Жмеринки до большевиків цілий південно-західний фронт опинився відрізнаним від решти української армії і незабаром зовсім перестав існувати. Крім того, евакуація залізничної лінії Жмеринка-Проскурів спричинилася до розпорошення самого українського центру. Те, що почалося після втрати Жмеринки, було майже цілковитою ліквідацією українського фронту. І коли далша організована українська боротьба ще довгий час не припинялася, то найбільша заслуга в цьому належить Петлюрі. Він в цей критичний момент не втратив голови і не впав в одчай. Навпаки, з великим ентузіазмом і вірою в справу, що були найціннішими рисами його, як національного провідника, він непохитно продовжував працювати для організації наступу проти більшовиків на північному фронті. Це, на мою думку, спасло український фронт від остаточного розпаду. Без Петлюри, з його популярністю в решті українського війська, український фронт в цей час або зовсім занепав би, або попав би в руки окремих, необ'єднаних між собою різних безвідповідальних отаманів».⁵⁶⁰

22 березня есдеки і есери утворили в Кам'янці-Подільському Комітет охорони республіки під керівництвом В. Чехівського.

⁵⁵⁹ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 1. С. 129.

⁵⁶⁰ Там само. С. 139.

У відозві до населення він повідомив, що має намір порозумітися з Директорією з метою утворення нового уряду, негайного припинення переговорів в Одесі з Антантою, початку переговорів з радянською Росією на основі визнання радянськими урядами України і Росії самостійності і незалежності України та виведення російських військ з її території. Можна не сумніватися, що за характером висунутих вимог ця програма виглядала як спроба злиття УНР і УСРР.

С. Петлюра досить обережно відреагував на появу Комітету охорони республіки. У своїй телеграмі, уникаючи називати цей орган, він пояснив появу «постанови політичних партій з приводу сучасного становища» наслідком непоінформованості щодо становища на фронті і взагалі в Україні. А тому він закликав «не йти наперекір волі народу ні в яке порозуміння з заклятим ворогом». Далі він вказав на великі зміни в настроях населення щодо більшовиків в місцевостях, які були визволені Армією УНР і закликав соціалістичні партії взяти активну участь в державній роботі»⁵⁶¹. 28 березня комітет саморозпустився. Деякі його члени були заарештовані, але за наказом Петлюри незабаром звільнені.

6 квітня в Рівному відбулася нова державна нарада. На порядок денний представники лівих партій винесли свою програму поточної політики. Йшлося про реформування Директорії, в якій повинні були залишитись тільки А. Петлюра і А. Макаренко, як конкретні особи, а також представники, висунуті ЗОУНР, УСДРП і УПСР. Всі члени Директорії визнавалися рівними в правах, а повноважний кворум обмежувався трьома особами. Уряд зобов'язувався негайно організувати трудові ради і якнайшвидше досягти примирення з РСФРР, забезпечивши визнання нею самостійності УНР. На чолі нового уряду ліві партії пропонували кандидатуру члена УСДРП Бориса Мартоса — заступника генерального секретаря в уряді Центральної Ради і міністра продовольчих справ в уряді В. Чехівського.

Нарада в Рівному не призвела до примирення лівих і правих партій. Петлюра не погодився на реорганізацію Директорії, мотивуючи відмову тим, що тільки Трудовий конгрес має право змінювати її склад. Свою позицію у питанні реорганізації

⁵⁶¹ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 1. С. 147

ТЕЛЕГРАММА.			
Ю.-З. Н. Д.	Станція 1919 г. Кіровоград м. кв. 9 дня	Прийшло со ст. по пр. деп. А. по р.	Приказ Одновременно
Вид	ПОДАНА	ПОЛУЧЕНА	СЛУЖЕБНИЙ ОТВѢТЪ.
Вид	Час. Мин. Сек. Час. Мин. Сек.	Час. Мин. Сек.	
Подлинную берегите, копии в телеграфъ нѣтъ.			
Рівне - Прем'єр-міністру Мартосу.			
Модрого фари з чина копії телеграми мого лгу № 1574 з дня 9 квітня 1919 року пропонує Вам негайно приступити до формування нового кабінету міністрів, аби організація зараз же приступила до роботи.			
С. Остапенко			
Телеграмму за №	пр.		
Получил 191	м-ца	дн	
Подпись адресата			
№ 7-ва в.н. книжечки № 4			Сер. Т. № 6
Нар. 2007 7-12 1917 100.0000x100			Бум. сп. № 44-1/14 в. н.

Телеграма Головного Отамана С. Петлюри Голові Ради Міністрів Б. Мартосу з пропозицією негайно приступити до формування нового кабінету. 9 квітня 1919 р.

то називають більшовизацією, не розуміючи того, що більшовики йшли в Україну під народними, а не власними гаслами) змусили С. Петлюру відсторонити від урядування партії, що утворювали уряд С. Остапенка і погодитись на вимогу соціал-демократів і соціалістів-революціонерів утворити уряд на чолі з Б. Мартосом. Ключових міністрів його уряду він обирав в дискусії з керівництвом соціалістичних партій, але самостійно.

⁵⁶² Цит. за: Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протиборства в Україні // Політична історія України ХХ століття. У шести томах. Т. 2. С. 373.

уряду він не позначив. Вже після наради він звернувся з листом до членів Директорії, в якому заявив, що внаслідок складного воєнного становища республіки, справа реконструкції уряду, якщо вона затягнеться хоча б на один день, «буде мати важкі наслідки в державній роботі, а мене як Головного Отамана українських республіканських військ поставить в тяжке становище відносно організації охорони Батьківщини»⁵⁶².

Безперспективність у відносинах з Антантою, невпинний наступ більшовиків і триваюча радянізація народних мас (яку в історіографії час-

9 квітня за підписами голови Директорії Симона Петлюри (яким офіційно він ще не вважався) і двох її членів — Андрія Макаренка і Федора Швеця були прийняті накази про демісію попереднього складу Ради народних міністрів, про призначення головою уряду Бориса Мартоса і про затвердження основних міністрів нового уряду: голову уряду і міністра фінансів Б. Мартоса, заступника голови уряду і міністра юстиції Андрія Лівіцького, міністра внутрішніх справ Ісаака Мазепу, міністра земельних справ Миколу Ковалевського, виконуючого обов'язки міністра військових справ Григорія Сиротенка⁵⁶³.

Праві партії, натхненником яких був член Директорії Опанас Андрієвський, не погодилися з таким рішенням. З метою усунення від влади С. Петлюри та уряду Б. Мартоса вони організували державний переворот, поставивши в його центрі 26-річного соціаліста-самостійника, популярного серед вояків командувача Північної групи військ Армії УНР Володимира Оскілка. Вранці 29 квітня на парканах вулиць Рівного були розклеєні відозви до війська і населення за підписом «головнокомандувача всіма озброєними силами Наддніпрянської України» отамана Оскілка. «Я усунув сьогодні головне командування і вступив в командування всіма озброєними силами Наддніпрянської України, — стверджував цей самозванець, — Також мусів я усунути від державної праці кабінет міністрів. Повідомивши про все це Директорію, я прохав її провадити далі державну працю й обрати негайно голову Директорії з правами тимчасового президента республіки. Зі свого боку я порадив вибрати члена Директорії Петрушевича й при першій змозі скликати народне представництво

Володимир Оскілко
(у формі прапорщика російської армії)

⁵⁶³ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 82–84.

А?

Місто і рік видання Т. III?

з правами установчих зборів, перед якими мали б відповідати президент і я»⁵⁶⁴.

Коментуючи дещо наївний за методами виконання державний заколот, І. Мазепа писав: «Українські праві групи помилилися, коли думали, що нових провідників та ще в часи великого революційного руху можна давати масам згори на підставі паперових наказів. Вони помилилися в оцінці як своїх сил, так і тої популярності та авторитету, якими в той час на Україні користалися соціалістичні партії й зокрема Петлюра. Тому ціла авантюра була зліквідована того ж самого дня революційно настроєним вояцтвом. Як тільки Оскілкові козаки довідалися про те, що не уряд заарештував Петлюру, а навпаки, сам Оскілко проголосив себе головним отаманом замість Петлюри, всі вони покинули самозванця»⁵⁶⁵.

Оскілко разом з Олександром Макаренком та іншими спільниками негайно втекли в Польщу. Але заколот істотно послабив опір українських військ більшовицькому наступу. На другий день після його ліквідації С. Петлюра на засіданні Ради народних міністрів попередив про початок евакуації урядових установ в Галичину. 5 травня уряд переїхав з Рівного до Радивілова. Туди ж переїхали С. Петлюра, Ф. Швець і А. Макаренко. 9 травня, як уже було сказано, Швець і Макаренко визнали Петлюру головою Директорії. На спільному засіданні Директорії та уряду 13 травня зі складу Директорії був виведений О. Андрієвський.

14 травня польська армія генерала Юзефа Галлера почала наступ на Волині проти військ УНР і заволоділа Луцьком, де знаходились склади з величезними запасами боєприпасів і амуніції. У червні Директорія, уряд й те, що залишилося від Армії УНР, зосередилися на смузі завширшки від 10 до 20 км. між Волочиськом, в якому стояв гарнізон більшовиків, і Тернополем, який захопили поляки.

⁵⁶⁴ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 1. С. 183.

⁵⁶⁵ Там само. С. 184.

5. ОБ'ЄДНАННЯ З УКРАЇНСЬКОЮ ГАЛИЦЬКОЮ АРМІЄЮ

У першій половині 1919 р. російсько-радянські війська окупували майже всю територію України. Деякі регіони були окуповані білогвардійською Росією, Польщею і Румунією. УНР на певний час втратила свою незалежність. Завдяки зусиллям голови Директорії Симона Петлюри незалежна УНР відродилася, але в кінцевому підсумку визвольні змагання українського народу зазнали невдачі. Україна стала незалежною і суверенною державою лише в результаті повторного розпаду імперської Росії, яка багато десятиліть існувала під виглядом Радянського Союзу.

У здобутті незалежності Фінляндії велику роль відіграли особисті якості Карла Густава Маннергейма. У радянсько-польській війні 1920 р. поляки згуртувалися навколо Юзефа Пілсудського і завдали поразку російському Голіафу з його п'ятимільйонною армією. Невже українці програли єдиноборство з радянською Росією внаслідок незадовільного лідерства М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри?

Першим сформував таке питання В. Винниченко. Він же першим і відповів на нього. У «Відродженні нації» є невеликий підрозділ «Не в особах річ» з такими знаменними словами: «Коли б ожив Олександр Македонський чи Наполеон і захотів допомогти Центральній Раді та Генеральному секретаріату, то й то не допомогло б»⁵⁶⁶.

У першій половині 1919 р. Армія УНР постійно відступала під тиском Червоної армії, але воєнні невдачі першої і перемоги другої пояснювалися аж ніяк не діями С. Петлюри і В. Антонова-Овсієнка, а підступною політикою В. Леніна, який взяв на озброєння популярні гасла народних низів. Наступ червоноармійців відбувався під акомпанемент гасел «Землю — селянам!» і «Фабрики — робітникам!» Скеровуючи збройну силу на завоювання національних регіонів колишньої імперії, ідеологи Кремля стверджували, що вони допомагають пролетарським і пролетаризованим

⁵⁶⁶ Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. С. 219.

верствам братніх народів встановлювати у боротьбі з їх власними експлуаторами суверенну робітничо-селянську владу.

Народжені в добу революцій у Західній і Центральній Європі примарні ідеї «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса були реалізовані у Східній Європі після завершення світової війни. Створений Леніним Комуністичний інтернаціонал намагався перевести вируючу в Центральних державах революцію на радянські рейки. 21 березня 1919 р. в Угорщині прийшов до влади радянсько-комуністичний уряд на чолі з Бела Куном. У квітні була створена Баварська радянська республіка. Організовані Комінтерном виступи комуністів з метою захоплення влади відбулися в Берліні і Саксонії. Комуністична пропаганда зробила недієздатним десант Антанти в південних портах України. Намагаючись розпалити світову комуністичну революцію, вожді РКП(б) почали готувати Червону армію до походу в Європу.

Після встановлення «робітничо-селянської» влади у завойованій Україні радянські вожді скинули маску. Виявилося, що під пропагандистською оболонкою комуністичного «світлого майбутнього» приховувалася кривава диктатура, яка гвалтувала права й інтереси не тільки великих, але й дрібних власників, так само як інтереси «гегемона пролетарської революції» — робітничого класу. Навіть у малоземельних регіонах республіки значна частина поміщицьких земель передавалася не селянам, а цукровим заводам під організацію «радянських господарств» — радгоспів. Більшовицькі пропагандисти розгорнули шалену агітацію за об'єднання дрібних селянських господарств в сільськогосподарські комуні. Розпочалося відверте грабування більш-менш заможних селян, які виробляли товарний хліб, методами продрозверстки. Вільна торгівля хлібом була заборонена. Зерно, цукор й інша продовольча продукція ешелонами відправлялися на голодуючу Північ, де комуністичний експеримент розпочався роком раніше. Експропріація великих і середніх підприємств призводила до зупинки виробництва і безробіття. Держава, яка постачала робітників і службовців продовольством за голодною нормою, одночасно прив'язала їх до підприємств трудовою повинністю.

Незалежність радянської України виявилася красивою легендою. 23 квітня політбюро ЦК РКП(б) доручило своєму

безгласному відділенню в Києві «обговорити питання про те, за яких умов, коли і в якій формі може бути проведене злиття України з Радянською Росією»⁵⁶⁷. 1 травня Лев Троцький адресував ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У послання, в якому стверджував: «Зараз настав момент, коли потрібно твердо і ясно сказати: від імпровізованих повстанських загонів революція взяла все, що могла взяти, далі ці загони стають не тільки небезпечними, але прямо згубними для справи революції»⁵⁶⁸. Для реорганізації повстанської армії в регулярну він вимагав використовувати такі сильнодіючі засоби, як чистку комісарського складу, розстріли й концтабори.

Реальна політика вождів РКП(б) ставала відомою в оточенні С. Петлюри з випадкових свідчень. І. Мазепа розповідав, що до них в Проскурів потрапив примірник київського часопису «Червоний прапор» від 9 березня, який видавався незалежними соціал-демократами, з такою інформацією: «Коли б наш хліб та цукор нам давали можливість вільно існувати і розвивати творчі сили народних мас, то хай іде цей хліб і цукор на здоров'я голодному "брату". Але гірше всього те, що ці "братські" відносини занадто безцеремонні і посягають вони не лише на хліб і цукор, але й на душу народу. Такої шаленої й ганебної русифікації, яка йде тепер хвилею по всій Україні, ми не знали. Ні одної листівки на українській мові для українського селянина, ні одної брошури, ні одної газети радянської влади на українській мові! Українська мова виганяється звідусюди, де б тільки вона не була. Ціла низка наказів про вживання «общепонятного» — це ознака часу»⁵⁶⁹.

Наводив Мазепа й інше промовисте свідчення з листа Василя Довженка від 14 березня. Член Малої ради від УСДРП, у 1919 р. — керівник партійного видавництва, яке, слід припустити, перейшло у розпорядження незалежних соціал-демократів, Довженко залишався в окупованому Києві і звідти писав: «У нас тут повна руїна. Хліб та інші продукти енергійно вивозяться. Пасажирські потяги до Москви припинено зовсім. Везуть лише хліб, мануфактуру,

⁵⁶⁷ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). Київ, 1996. С. 87.

⁵⁶⁸ Див.: Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протистояння в Україні // Політична історія України ХХ століття. У шести томах. Т. 2. С. 369.

⁵⁶⁹ Мазепа І. Знач. твір. Кн. 1. С. 131.

військове майно, тільки не до нас, а від нас. Забирають в крамницях сукно, полотно, шерсть і все це пруть до Москви. Все українське бойкотують і нищать... Незалежники у большевиків на підозрінні і в виконавчому комітеті обговорювалася справа про їх арешт. Але у большевиків сили нема. Вони сильні нашим безсиллям». Лист завершувався словами: «Орієнтуйтеся на власні сили»⁵⁷⁰.

Один з урядовців, відряджений таємною місією з Рівного до Києва у квітні, після повернення розповідав: «Селяни та робітники голосно лаяли “комісарів” і “комуністів” і згадували з вдячністю часи “Петлюри”». Згадав він також епізод на залізниці. Озлоблені довгим чеканням на станції, робітники відмовилися вийти з вагону для перевірки документів на вимогу чекіста і «почали лаяти його й усіх “комісарчиків”, що тільки командують та кров нашу п’ють», а дехто навіть голосно заявив: «Почекайте, прийде на вас Петлюра»⁵⁷¹.

С. Петлюра збирав подібні свідчення, розмірковуючи про перспективи дальшої боротьби. Зміну настроїв в масах він оцінював як сприятливу передумову для запровадження стратегії, орієнтованої на власні сили. І. Мазепа згадував, що в розмові з ним, Б. Мартосом і С. Вікулом у Здолбунові 1 квітня, присвяченій відставці Остапенка і формуванню кабінету з лівих партій, С. Петлюра говорив:

«Що маємо робити з Україною? Становище наше тяжке. Я далі так не можу. Ми товчемося на місці й нічого не робимо. Треба сьогодні-завтра знайти вихід, а то буде пізно. Фронт не може існувати без тилу, а тил у нас неорганізований. Тим часом є великий ґрунт для праці. Настрій в масах змінився на нашу користь. Для мене самого є несподіванкою, що при всій нашій неорганізованості ми успішно наступаємо проти большевиків»⁵⁷².

Висновок С. Петлюри про те, що настроїв в масах змінився, ґрунтувався на реальних фактах. Селянство справді повернуло

⁵⁷⁰ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 1. С. 131.

⁵⁷¹ Див.: Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протистояння в Україні // Політична історія України. XX століття. У шести томах. Т. 2. С. 361.

⁵⁷² Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 1. С. 152.

зброю проти радянської влади. Першим оцінив цю зміну настроїв отаман Зелений. 24 березня його загони захопили Трипілля і почали загрозувати Києву.

На боротьбу з селянами були кинуті підрозділи Червоної армії, зокрема, загони інтернаціоналістів, сформовані на допомогу радянській Угорщині. Вони не зупинялися перед найжорстокішими методами, щоб придушити повстання. На початку квітня були спалені перші повстанські села в районі Фастова — Романівка і Хидовці. Незабаром список спалених сел став зростати з дивовижною швидкістю. Це стурбувало керівників радянської України. Обтяження селянства колективною виною за принципом кругової поруки не відповідало лінії більшовизму на розкол села, яка одна тільки могла забезпечити успіх у дрібноселянській країні. До того ж такий каральний захід, як спалення сіл, личив швидше окупантам, ніж владі, яка іменувала себе робітничо-селянською.

16 квітня у присутності К. Ворошилова, який командував внутрішнім фронтом, члени президії ВУЦВК поставили на порядок денний питання «Про неприпустимість спалення сіл під час придушення куркульських повстань». В ухваленій резолюції зазначалося: «Через неодноразові випадки спалення цілих сіл під час придушення куркульських повстань, що є цілком недоцільним і вкрай шкідливим для справи радянської влади, запропонувати Раднарком у терміновому порядку видати всім належним відомствам розпорядження про повне припинення під страхом суворої відповідальності спалення сіл і щодо вжитих заходів повідомити ЦВК»⁵⁷³.

Втім, практика спалення сіл продовжувалася, хоч і не так інтенсивно, як раніше. 22 липня, коли йшли бої під Обуховим з повстанцями отамана Зеленого, була спалена Щербанівка.

Проте самі радянські війська, сформовані у свій час здебільшого з тих же селянських повстанських загонів, ставали ненадійними. У другій половині березня повсталий гарнізон Миргорода розстріляв членів місцевого виконкому і ЧК. 2 квітня у Переяславі відбувся мітинг, в якому взяли участь комбриг О. Богунський та команда полку І. Лопаткін. На ньому було заявлено, що влада

⁵⁷³ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). С. 131–132.

в Україні повинна належати місцевим людям — українцям, а не окупантам та спекулянтам на комунізмі. Мітингуючі попереджали владу, що «комуни силою ніхто не повинен заводити, коли на це немає згоди народу»⁵⁷⁴.

У травні найбільш масштабним виявився виступ Ничипора Григор'єва. У листопаді 1918 р. він створив із повстанських загонів Київську дивізію Армії УНР, з якою 2 лютого 1919 р. перейшов на бік радянської влади. Воював на півдні України проти військ Антанти, захопив Херсон і Одесу. Після тріумфального звільнення Одеси бійці дивізії повернулися на Єлисаветградщину для відпочинку, але знайшли власні села вщент пограбованими продзагонами. Під тиском своїх бійців Григор'єв 9 травня опублікував маніфест «До українського народу!», в якому оголошував війну уряду Християна Раковського. «Народе український, народе змучений!... Політичні спекулянти обманули тебе і хитрими заходами використали твою довірчивість, замість землі і волі тобі насильно нав'язують комуну, надзвичайку і комісарів з Московської “обжорки”, тої землі, де розп'яли Христа, — говорилося в універсалі. — Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш в постолах і штанях з мішка, замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе: тобою воюють, зі зброєю в руках забирають твій хліб, реквізують твою скотину, і запевняють тебе, що все це на користь народню... Народе український! Бери владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії!»⁵⁷⁵

На початку повстання Григор'єв мав до 15 тис. бійців, 11 бронепотягів, 52 гармати, до 700 кулеметів. Від 9 до 25 травня повстанцям вдалося захопити велику територію з містами Олександрія, Єлисаветград, Черкаси, Знам'янка, Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Берислав та ін. Головні сили отаман планував кинути на Лівобережжя з наміром оволодіти Харковом.

Проте успіхи Григор'єва не об'єднали навколо нього антибільшовицькі сили. Нестор Махно публічно засудив заколот,

⁵⁷⁴ Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протистояння // Політична історія України ХХ століття. У шести томах. Т. 2. С. 365–366.

⁵⁷⁵ Цит. за: Горак В. «Універсал» отамана Григор'єва як ідейно-теоретична платформа григор'євського повстанського руху. Джерелознавчий і історичний аспект // Історіографічні дослідження в Україні. Вип.23. Київ, 2013. С. 321–322.

а Зелений (Д. Терпило), який виступив раніше, теж не підтримав його. Більшість партій лівої орієнтації були противниками гасла «Україна — для українців!», антисемітських закликів, без яких не обійшлося і в «Маніфесті до українського народу», та мародерської і терористичної практики григор'євців. Долаючи першу розгубленість, Рада робітничо-селянської оборони зосередила сили для придушення заколоту. Війська під командуванням Клима Ворошилова (кремєнчуцький напрям) і Олександра Пархоменка (катеринославський напрям) у третій декаді травня взяли в кліщі основні сили григор'євців і біля Кобеляк на Полтавщині розгромили їх. Григор'єв з нечисленними загонами відступив на Херсонщину, де в кінці червня з'єднався з повстанськими загонами Н. Махна. 27 липня за наказом Махна він був розстріляний в с. Сентове Херсонської губернії з більшістю членів свого штабу.

Підбиваючи в кінці травня перші підсумки розгрому заколоту Григор'єва, К. Ворошилов доповідав в Москву, що завдання виконане лише наполовину. «У критичний момент, — підкреслив він, — не було жодної цільної стійкої частини для виступу проти Григор'єва. Багато полків перейшло на бік Григор'єва, інші оголосили себе нейтральними, деякі почали виконувати бойовий наказ, але почали з розгрому надзвичайок, єврейських погромів і тому подібного»⁵⁷⁶.

Коли провадилася спроба окупації України військами Антанти, а на Східному фронті почали зазнавати поразки війська адмірала О. Колчака, противники більшовиків стали покладати надії на генерала Антона Денікіна. З весни 1919 р. головним театром воєнних дій став Донбас. Спочатку війська Південного фронту потіснили білогвардійців і вступили в центральну частину басейну. Проте поразка однієї з радянських армій на Північному Кавказі дала змогу Денікіну збільшити чисельність військ, що протистояли Південному фронту, на третину. Тиск на позиції радянських військ невпинно посилювався.

На думку радянського керівництва, справи на Південному фронті не виглядали аж так небезпечно. В. Ленін навесні 1919 р.

⁵⁷⁶ Цит. за: Горак В. «Універсал» отамана Григор'єва як ідейно-теоретична платформа григор'євського повстанського руху. Джерелознавчий і історичний аспект // Історіографічні дослідження в Україні. Вип.23. Київ, 2013. С. 268.

говорив не про порятунок «всеросійської кочегарки», а тільки про цілковите очищення її від білогвардійців. Тим часом у Європі, як йому здавалося, розгорталася пролетарська революція.

Коли утворилася радянська Угорщина, сусідні з нею країни за наполяганням Антанти ввели свої війська на її територію. Керівники Угорщини звернулися по допомогу до РСФРР. Заколот Григор'єва і наступ денікінських військ змусили Л. Троцького відмовитися від дій на західному оперативному напрямку. Радянська Угорщина залишилася без допомоги.

Ослаблені селянськими повстаннями в тилу, російсько-радянські війська в Україні не змогли чинити опір білогвардійським арміям, які дістали велику допомогу озброєнням і амуніцією від Антанти. У червні білогвардійці зайняли Харків. Денікін віддав наказ про похід на Москву. Кавказька армія барона П. Врангеля мала наступати на правому фланзі вздовж Волги, Донська — на лівому фланзі, вздовж Дніпра. Наступ головних сил розгортався від Харкова на Полтаву. На Правобережжі добровольці просувалися від Катеринослава на Київ і Миколаїв. Наступали вони також уздовж Чорноморського узбережжя на Одесу.

Зростаюча загроза для Кремля з боку денікінських військ і хвиля селянських повстань, що охопила Україну, змусили Реввійськкравду РСФРР перекинути переважну частину збройних сил, що протистояли Армії УНР, на схід. В другій половині травня під владою Директорії залишалося кілька десятків кілометрів залізниці Дубно-Броди з невеликим містечком Кам'янець-Волинський. Уряд Західної області УНР, який давно припинив сподіватися на збройну допомогу з боку Великої України у війні з поляками і звикав до первинної назви своєї держави — ЗУНР, дозволив перебування Армії УНР на своїй території. С. Петлюра скористався припиненням боїв з радянською Росією для реорганізації своєї армії, яка залишалася в основному конгломератом селянських загонів з дуже слабкою дисципліною.

У травні Рада народних міністрів ухвалила «Закон про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях УНР», який запроваджувався з метою зміцнення збройних сил та встановлення безпосереднього контролю за армією з боку держави. Головним державним інспектором з правом дорадчого голосу

в засіданнях уряду став Володимир Кедровський — український есер, який певний час входив до ЦК УПСР, давній співробітник С. Петлюри по Українському військовому генеральному комітеті, його заступник у секретарстві військових справ, а до цього призначення — голова адміністративного відділу в штабі Армії УНР.

У затвердженому Петлюрою положенні про цей інститут підкреслювалося: «Надзвичайні обставини, в яких перебуває зараз Україна, вимагають, аби Державний інспекторат, з одного боку, був правою рукою і очима Вищої Центральної Влади, а з другого боку, він не повинен зупинятися ні перед якими мірами, аби врятувати нашу армію від розпаду й деморалізації». Варто відзначити такі завдання новоствореного інституту: «а) стежити за своєчасним і точним виконанням всіх наказів Центральної військової влади, перестерігати і в пні знищувати демагогічність, саботаж, розпусту, пияцтво, мародерство, грабіжництво та недбале відношення до служби, а також за тим, щоб не було господарських зловживань в частинах та інституціях; б) стежити за політичним настроєм козаків і старшин і вживати всіх заходів, аби військової частини та інституції були щиро демократичні і національно виховані»⁵⁷⁷.

24 травня С. Петлюра підписав наказ головної команди військ УНР про запровадження на час бойових дій надзвичайно жорсткого дисциплінарного статуту. Військові суди зобов'язувалися накладати смертну кару за такі тяжкі провини:

- збройний і неозброєний опір виконанню наказу начальника;
- тілесні ушкодження і обман з метою ухилитися від військової служби;
- дезертирство;
- невиконання бойового наказу.

Передбачалося, що начальник не підлягатиме відповідальності, «коли він під час бою вб'є або поранить підлеглого, який опирався йому або від боязкості кинувся назад, підбивши на це других, або породжував між військовими страх та непорядок»⁵⁷⁸.

⁵⁷⁷ Сідак В., Осташко Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. Київ, 2009. С. 98–99.

⁵⁷⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 96.

Василь Тютюнник

підля в кордонах колишньої Російської імперії було необхідним не тільки для продовження існування самої УНР, а й для переходу відступаючої під тиском армії Ю. Галлера УГА на її територію і об'єднання обох українських армій.

Генерал Василь Тютюнник, призначений С. Петлюрою в ці вирішальні дні на посаду начальника штабу Армії УНР, розробив буквально за добу блискучий оперативний план прориву радянського фронту набагато меншими силами, ніж у противника. 1 червня почалася Проскурівська операція.

У розпорядженні Петлюри було небагато сил: Запорізький корпус, в якому лише половина вояків мала зброю, дивізія полковника Удовиченка, січові стрільці Коновальця, Волинська група військ, всього близько 13 тис. озброєних вояків⁵⁷⁹. Наступ був неочікуваним для противника, але жорстокі бої тривали два дні. Нарешті, фронт був прорваний в кількох напрямках, і червоноармійці почали панічний відступ. Петлюрівці захопили Проскурів і Кам'янець-Подільський, після чого вийшли в тили противника. Просуваючись уздовж Дністра, вони оволоділи Новою Ушицею, Могильовом-Подільським і Жмеринкою. Директорія і уряд розмістилися в Кам'янці-Подільську. В історії УНР почалася нова, кам'янецька доба.

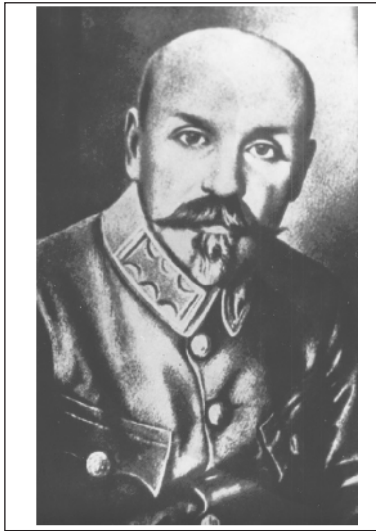
⁵⁷⁹ Савченко В. А. Симон Петлюра. С. 286.

Значних успіхів в цей час досягла і Українська галицька армія, яку поляки відтіснили на невелику територію між Збручем і Дністром. В ході Чортківського прориву галичани звільнили Тернопіль, Чортків, Тереховлю, Бережани, Броди. Однак з кінця червня поляки зосередили на галицькому фронті достатню кількість сил і почали контрнаступ, маючи на меті витіснити УГА за межі Галичини.

Здобутки неочікуваного наступу С. Петлюри з Галичини В. Антонов-Овсієнко вирішив ліквідувати, не гаючи часу. У середині червня він створив на проскурівському напрямі двократну перевагу сил за рахунок залучення формувань, які призначалися для підтримки радянської Угорщини, і розпочав наступ. Метою його було знищення Армії УНР до її з'єднання з УГА, яке очікувалося внаслідок польського контрнаступу в Галичині. В ході багатоденних боїв Волинська група військ була знищена майже повністю, українці почали відчувати нехватку боєприпасів без будь-якої надії на поповнення запасів. Після п'ятиденних боїв Петлюрі довелося 6 липня здати Проскурів. Перед більшовиками відкривався шлях на Кам'янець-Подільський. 7 липня авангардні частини червоноармійців були вже в Дунаївцях, за 20 км. від Кам'янця. 8 липня запорожці змушені були залишити Жмеринку і відступити до Копайгорода. Цим відкривався шлях на Кам'янець з боку Бара і Нової Ушиці.

Тим часом у С. Петлюри відносини з Є. Петрушевичем зіпсувалися після призначення головою уряду УНР Б. Мартоса. Як свідчив Мазепа, Петрушевич в розмовах з наддніпрянцями заявляв, що, мовляв, Антанта Петлюрі не вірить, бо вважає його за більшовика, і тому не дасть допомоги Україні, поки на чолі армії стоятиме Петлюра. «Українська справа загибає, — сказав він, — від командування Петлюри. Армія йому зовсім не вірить, бо він не військова людина. Чому він так тримається за те командування і не передасть його досвідченій людині, як от хоч би Греків та інші? Праві партії в таборі наддніпрянців теж в один голос скаржилися галичанам, що, мовляв, не можуть і не будуть воювати в армії, якою керує Петлюра»⁵⁸⁰.

⁵⁸⁰ Мазепа І. Значч. твір. Кн. 1. С. 194.

Олександр Греків

На тлі недавнього заколоту соціаліста-самостійника В. Оскілка у червні мав місце ще один епізод, пов'язаний з полковником Петром Болбочаном. Він був заарештований у Проскуріві за звинуваченням у спробі заволодіти командуванням Запорізьким корпусом і підняти з його допомогою заколот проти С. Петлюри. 28 червня його розстріляли.

Недосвідчений у політичних інтригах полковник став жертвою протистояння правої партійної опозиції соціалістичному уряду Б. Мартоса. Порівняно недавно (в 2004 і 2009 рр.) видавництво «Темпора» опублікувало книгу,

яка повністю реабілітує полковника. Авторі її ввели до наукового обігу великий масив опублікованих і архівних джерел, включаючи матеріали слідчої та судової справ, які переконливо доводять чистоту помислів цієї видатної в історії українського державотворення людини⁵⁸¹.

На початку червня в УГА змінилося командування. Замість М. Омеляновича-Павленка головнокомандувачем став генерал О. Греків. 9 червня Виділ УНРади ліквідував Державний секретаріат і проголосив Євгена Петрушевича диктатором. У Заліщиках була прийнята постанова такого змісту: «З огляду на вагу хвилі і на небезпеку, яка грозить вітчизні, для скріплення і одностайности державної влади Президія Виділу Української Національної Ради Західної Облaсті Української Народньої Республіки і Державний Секретаріат постановляють отсим аж до відкликання надати право виконувати всю військову і цивільну державну владу, яку доси на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний секретаріат, Д-рови

⁵⁸¹ Сідак В., Осташко Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. ???

А? Сторінка?

Євгенови Петрушевичови, як уповновластненому Диктаторові»⁵⁸².

Слід зауважити, що в УГА давно кружляли думки про необхідність централізації керівництва в одних руках. Ще в грудні 1918 р. група галицьких старшин через зволікання уряду у справі реалізації об'єднання з УНР ухвалила рішення про встановлення військової диктатури. Стати диктатором запропонували Дмитру Вітовському, який погодився, але тільки за умови позитивного ставлення з боку С. Петлюри. Вітовський розповів про такий план Головному отаману, зустрівшись з ним у Вінниці, але той обурився: «Як то?! У добі революції, народовластя — ви хочете проголошувати диктатуру? Чи ви знаєте, яке враження викликало би це в Європі? Ніколи не дам на це своєї згоди!»⁵⁸³.

Ситуація, яка склалася в ЗУНР в кінці травня, знову поставила на порядок денний потребу концентрації всієї влади в одних руках. Безладдя в міністерствах і в запіллі викликало серед громадян потяг до «залізної руки». Галицькі старшини спочатку запропонували запровадити диктатуру начальнику штабу УГА полковнику Віктору Курмановичу. Курманович не погодився через поганий стан здоров'я. Тому вийшли на Петрушевича, і той погодився.

В Директорії та уряді УНР такого кроку не зрозуміли. «Ще проголошення, — вказував І. Мазепа, — було зроблено не повним засіданням Виділу Української Національної Ради, що склався з 10 голів, а лише самим Петрушевичем за президію Виділу, і С. Голубовичем, І. Макухом і І. Мироном за Раду державних

⁵⁸² Павлишин Олег. Євген Петрушевич (1863–1940) Ілюстрований біографічний нарис. Львів, 2013. С. 210.

⁵⁸³ Там само. С. 209–210.

Дмитро Вітовський

Віктор Курманович

секретарів. Цей факт, що з членів Віділу Національної Ради ніхто не брав участі в проголошенні диктатури Петрушевича, крім його самого, пригадує викликав серед членів нашого уряду й Директорії велике здивування й навіть обурення. Ми ніяк не могли оправдати такого кроку з боку відповідальних представників галицького громадянства, що провадило свою національно-визвольну боротьбу під гаслами народоправства»⁵⁸⁴.

С. Петлюра чудово розумів, що сваритися з Петрушевичем напередодні неминучого об'єднання двох армій не варто. Тому важке, але необхідне рішення далось

йому не відразу. Лише 4 липня Директорія затвердила закон про утворення «міністерства в справах Західної Области Української Народної Республіки». У цьому законі говорилося: «Відповідно до актів з 3-го та 22-го січня 1919 року про злуку Української Народної Республіки з Галичиною, в складі міністерств Української Народної Республіки утворити міністерство Західної Области Республіки (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносни з Галичиною»⁵⁸⁵. Кандидатом на міністра галицьких справ було намічено Семена Вітика, який був заступником президента УНР-ади (тобто Є. Петрушевича) і в кінці червня прибув в Кам'янець-Подільський.

Публікації цього закону передувала така інформація Українського телеграфного агентства: «Проголошення диктатури не має ніяких слідів законності, акт про диктатуру підписаний самим д-ром Петрушевичем і кількома Секретарями. Хоч Галичина об'єднана з Україною, але про ці зміни не була повідомлена ані Директорія, якої членом числився д-р Петрушевич, ані

⁵⁸⁴ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 2. С. 15–16.

⁵⁸⁵ Там само. С. 16.

центральному уряду. Населення Галичини прийняло акт диктатури неприхильно, і лише боротьба з поляками і успішний наступ на польським фронті стали на перешкоді правдоподібним ексцесам селянських, робітничих мас»⁵⁸⁶.

Можна бачити, що у повідомленні членство Петрушевича в Директорії вказувалося у минулому часі. Мовляв, він уже не входить до складу Директорії... Із цього повідомлення, як і з підписаного Б. Мартосом 4 липня закону про створення міністерства галицьких справ, Олег Павлишин справедливо зробив висновок, що Петлюра загрожував усунути Петрушевича від влади⁵⁸⁷.

Не посилаючись на джерело, Сергій Литвин стверджував, що Директорія 1 липня виключила Петрушевича зі свого складу і створила в уряді УНР Міністерство у справах ЗОУНР⁵⁸⁸. Закон, прийнятий Б. Мартосом 4 липня (у С. Литвина описка в датуванні) справді ставав законом тільки після схвалення головою Директорії, тобто участь Петлюри в його появі не підлягає сумніву. Проте до зміни складу верховного органу влади Мартос не мав стосунку, тут мусило бути рішення Директорії, але його письмові сліди відсутні. Зрозуміло, що про вилучення Петрушевича з влади точилися розмови (наприклад, глухе повідомлення у процитованому вище повідомленні інформаційного агентства), але воно не знайшло законодавчого оформлення. Мабуть, Петлюра, який стояв за лаштунками цієї гри з Петрушевичем, блефував.

Тим часом 9 липня пройшло засідання кабінету міністрів, присвячене обговоренню критичної ситуації на фронті. «Це засідання, — розповідав І. Мазепа, — відбувалося за участю членів Директорії Петлюри, Макаренка, Швеця, а також наказного отамана Осецького, начальника штабу Дієвої армії В. Тютюнника й головного державного інспектора Кедровського. Осецький і В. Тютюнник на цьому засіданні заявили, що без допомоги Галицької армії нам не врятувати свого фронту. Тому, казали вони, треба їхати до Петрушевича й просити його послати свої частини проти большевиків. Майже всі присутні члени уряду (Одрин, Черкаський,

⁵⁸⁶ Павлишин Олег. Євген Петрушевич (1863–1940) Ілюстрований біографічний нарис. С. 212.

⁵⁸⁷ Там само. С. 213.

⁵⁸⁸ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 241.

Мазепа, Крушельницький, Ливицький) висловилися за те, щоб негайно послати до Петрушевича представників уряду і командування для переговорів в цій справі. Але голова Ради міністрів Мартос був проти послання представників уряду У. Н. Р. до Петрушевича, бо вважав, що проголошення диктатури в Галичині було актом незаконним»⁵⁸⁹.

Досвідчений політик, С. Петлюра вмів вибудовувати ситуацію, в якій бажані йому рішення здавалися для всього оточення логічними і єдино можливими. Рекомендація розширеного засідання кабінету міністрів, що відбулося 9 липня, була якраз таким рішенням. Петлюра відштовхувався від прийнятого 25 червня Найвищою радою чотирьох (В. Вільсон, Д. Клемансо, Д. Ллойд-Джордж, О. Орландо) дозволу польському уряду окупувати Східну Галичину своїми збройними силами, включаючи переміщену з Франції армію генерала Ю. Галлера. Петрушевич, який запевняв, що Петлюра ніколи не одержить допомоги з боку Антанти, був гірко розчарований тим, що союзники поставилися до нього так само. Польський уряд не втрачав часу даремно. 28 червня армія Галлера почала наступ, щоб остаточно виштовхнути збройні сили ЗУНР за межі Східної Галичини.

Здавалося, що для УГА існував тільки один вихід: перетнути довоєнний кордон по Збручу і возз'єднатися з Армією УНР. Однак Петрушевич зволікав, обмірковуючи альтернативі рішення. Звернення до румунського уряду не дало результатів: той не побажав прийняти на свою територію загартовану в боях і дисципліновану 45-тисячну галицьку армію. І. Мазепа писав: «Пригадую, починаючи від 9 липня, представники нашого уряду й командування разом з Петлюрою майже без перерви їздили спочатку до Чорткова, потім до с. Королівки за Збручем для переговорів з Петрушевичем і Начальною командою Галицької армії. Але ваганням диктатора не було кінця. Ще зранку 14 липня Петрушевич в розмові з представниками нашого уряду А. Левицьким і А. Крушельницьким висловився категорично за порозуміння з більшовиками. І тільки пізно ввечері того ж дня, після кількогодінної розмови з Петлюрою та почасти під впливом того, що саме напередодні до нашої армії з того боку фронту прибув повстанський

⁵⁸⁹ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 2. С. 17.

загін Ю. Тютюнника, він, нарешті, дав наказ про похід Галицької армії на з'єднання з армією Наддніпрянською»⁵⁹⁰.

У цій кількогодінній розмові Петлюра з великим задоволенням пішов на поступки диктатору у трьох пунктах: а) гарантувати демократичну політику без ухилів у бік радянства; б) замінити уряд Б. Мартоса; в) скасувати міністерство у справах ЗОУНР. Ідею В. Винниченка і підтримуючого його Б. Мартоса про запровадження «трудових рад», яка виштовхувала заможні верства суспільства за межі державотворчого процесу, він ніколи не підтримував. Ситуацію, в якій з'явилося міністерство у справах ЗОУНР, він створив штучно, як засіб тиску на Петрушевича.

15 липня штаб Армії УНР одержав від щойно призначеного (з 6 липня) головою Начальної команди Галицької армії генерала Мирона Тарнавського таке повідомлення: «З огляду на несприятливі обставини, що склалися на фронті Галицької армії (перевага сил на боці поляків, а головне — брак мушкетних і гарматних набойів) вся Галицька армія і Галицький уряд, починаючи з 15 липня, переходить на східний берег Збруча, себто на Наддніпрянщину, щоб усі сили використати для спільної боротьби з більшовиками й звільнити від них Наддніпрянську Україну. Питання про долю Галичини має бути переданим на вирішення мирової конференції»⁵⁹¹.

Скориставшись істотним зростанням своєї політичної ваги внаслідок возз'єднання двох українських армій в умовах винятково

*Начальний вождь
(головнокомандувач)
УГА Мирон Тарнавський*

⁵⁹⁰ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 2. С. 15.

⁵⁹¹ Там само.

тяжкої воєнної ситуації, С. Петлюра реорганізував командування Армією УНР. Посада наказного отамана, яка створювала небажану подвійність в управлінні військами, була скасована. Законом від 19 липня 1919 р. встановлювалося, що «командування армією Української Народньої Республіки і виконання обов'язків Командуючого армією переймає на себе Головний Отаман військ Української Народньої Республіки на правах Верховного головнокомандуючого. Для координації діяльності фронту і тилу утворити Військову Раду на чолі з Головним Отаманом військ Української Народньої Республіки в складі членів: військового міністра, Начальника штабу Дієвої армії, Державного інспектора та представника від Кабінету Народніх міністрів»⁵⁹².

Тривалий час С. Петлюра не наважувався виконати одне із зобов'язань, яке він дав Є. Петрушевичу — змінити уряд Б. Мартоса. Ситуація дозріла лише в середині серпня. 14 серпня Директорія звільнила Мартоса від обов'язків голови уряду, але залишила за ним керівництво міністерством фінансів. Цим же наказом головою уряду було призначено міністра внутрішніх справ Ісаака Мазепу. В кінці серпня партії соціалістів-федералістів були запропоновані три міністерські вакансії, але вона надіслала до уряду на посаду міністра віросповідань тільки одну людину — організатора і першого ректора Кам'янець-Подільського університету Івана Огієнка. Як зауважив І. Мазепа, серпнева реорганізація уряду мала більше формально-офіційний характер, а не політичний⁵⁹³. Принципові розходження між партіями лівого і правого спрямування не були подолані.

Об'єднання збройних сил Наддніпрянської і Наддністрянської України відбулося за вимушених обставин. Є. Петрушевич та його генералітет зберігали цілковитий контроль над УГА, а С. Петлюра — над Армією УНР. У Кам'янці-Подільському, де отаборилися урядові органи і збройні сили галичан, утворилося двовладдя. Між обома сторонами нерідко виникали непорозуміння, які Петлюра і Петрушевич намагалися розв'язати шляхом компромісу. Втім, свідок кам'янецької доби Лев Шанковський

⁵⁹² Див.: Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 245.

⁵⁹³ Мазепа І. Творення держави (боротьба 1919 року) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). С. 51.

наважився зробити таке спостереження: «Уряд УНР і диктатура ЗУНР існували одне поруч одного в Кам'янці, тримали в ньому свої залоги і в запальних моментах виставляли одне проти одного кулемети»⁵⁹⁴.

На тлі урядового продовжувалося протистояння політичних партій Великої України — урядових (соціал-демократів і соціалістів-революціонерів) та опозиційних (соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників та ін.) У Кам'янці виник Національно-державний союз як об'єднання, до якого увійшли партійні, земські, культурні та освітні діячі. Загальні збори, які зібралися 14 липня, затвердили статут НДС, в основу якого був покладений статут Українського національного союзу 1918 р. Як опозиційна сила, діячі НДС легше знаходили порозуміння з галичанами. 19 серпня вони влаштували зустріч в Кам'янецькому театрі ім. Т. Шевченка з представниками галицького уряду, діячами культури, військовослужбовцями. Голова НДС Михайло Корчинський у виступі наголосив, що очолювана ним громадська організація прагнутиме зблизити наддніпрянців з галичанами. У відповідь Є. Петрушевич запевнив: «Отсе вперше так щиро і дружно зійшлися Придніпровці з Придністрянцями. В цій надії, що отся дружба скріпиться, можемо сподіватися, що спільними силами вдасться перевести відвічальне завдання будування Української Держави»⁵⁹⁵.

Питання про спільне командування збройними силами розглядалося в Кам'янці-Подільському у тривалих і напружених перемовинах. 11 серпня сторони дійшли згоди про створення спільного командного органу — Штабу Головного Отамана на чолі з генералом Миколою Юнаківом та генерал-квартирмейстером Віктором Курмановичем. Дієва (як стали часто називати Армію УНР) і Галицька армії, які були об'єднані в оперативному плані для боротьби з більшовиками, залишалися окремими військовими формуваннями.

⁵⁹⁴ Див.: Павлишин Олег. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. С. 222.

⁵⁹⁵ Там само. С. 22.

6. ВЗАЄМВІДНОСИНИ З ВІДРОДЖЕНОЮ ПОЛЬЩЕЮ

Загибель імперій завжди супроводжується процесом територіального розмежування новоутворених держав. Зокрема, розпад царської Росії і Австро-Угорщини висунув проблему визначення кордонів між Україною і Польщею.

Державотворчий процес в Україні й Польщі відбувався майже одночасно і в єдиному геополітичному просторі, але в різних умовах. Для Польщі ці умови були сприятливі, тому що її відродження як держави вважалося необхідним обома протиборствующими у світовій війні сторонами. Німеччина й Австро-Угорщина, під контролем яких перебували всі польські землі, не перешкождали формуванню в них зародків державності навіть у воєнних умовах. У 1916 р. вони оголосили, що не заважатимуть утворенню після війни незалежної Польщі. Країни Антанти і США теж вважали Польщу важливим елементом повоєнного європейського устрою. Натомість переможці у війні байдуже або вороже ставилися до появи на українських етнографічних землях національної державності.

Нова Польща народилася восени 1918 р. Контрольовану сеймом, але все-таки диктаторську владу «Тимчасового начальника держави» здобув Юзеф Пілсудський. У польських керівних колах одразу постала проблема: в яких географічних кордонах має будуватися країна — п'ястівських чи ягеллонських? Династія П'ястів, що перервалася у 1370 р., контролювала старовинні польські землі на Заході, які були захоплені і частково германізовані. Річ Посполита Ягеллонів втратила західні землі, але поширилася у східному напрямі й захопила Литву, Білорусію і Правобережну Україну, які в наступні століття були частково полонізовані.

Польські правлячі кола були одностайні у прагненні будувати Річ Посполиту, але по-різному уявляли собі способи її відродження в кордонах 1772 р. Юзеф Пілсудський прагнув створити на західних кордонах довоєнної Росії смугу незалежних, але пов'язаних з Польщею федеративними зв'язками національних держав. Федералістська концепція вимагала розв'язати питання про кордони між Польщею й цими напівзалежними державами — Литвою, Білорусією та Україною, які у XVIII ст. входили

до складу Речі Посполитої. Концепцію націонал-демократів, які панували в сеймі, називали інкорпораційною. Ендеки не заморожувалися питанням про польський кордон з Литвою, Білорусією і Правобережною Україною. Вони заявляли про необхідність відновлення кордонів 1772 р., аргументуючи цю вимогу тим, що на східних кресах поляки, хоч становлять національну меншину — від 15 до 25 % населення, «представляють єдину існуючу в них інтелектуальну і економічну силу»⁵⁹⁶.

Інкорпораційна концепція Р.Дмовського перебувала в гострій суперечності з програмою відновлення миру і післявоєнної нормалізації міжнародних відносин, внесеною президентом США у посланні Конгресу від 8 січня 1918 р. («Чотирнадцять пунктів» Вудро Вільсона), де під пунктом 13 передбачалося створення незалежної Польської держави з виходом до моря і приєднання до неї територій, населених поляками. Підтримуючи Вільсона, Антанта не поділяла ідеї відновлення Речі Посполитої і прагнула обмежити Польщу на сході етнографічними землями, щоб не зачепити інтересів своєї союзниці у світовій війні — Росії. Йшлося, звичайно, про білогвардійську, а не про існуючу більшовицьку Росію.

За цих умов генеральна лінія дипломатичних і воєнних зусиль Польщі була досить-таки звивистою, відштовхуючись на поверхні від федералістської концепції Ю. Пілсудського. Вона була сформульована в написаному у травні 1919 р. листі Пілсудського до прем'єр-міністра І. Падеревського: «До врегулювання питання наших західних кордонів ми на 9/10 залежимо від доброї волі Антанти. Тому я дотримуюся думки — поки це найважливіше питання не буде розв'язане, необхідно всі інші справи, з-за яких ми можемо конфліктувати з Антантою, зволікати, не розв'язуючи їх остаточно, не ставлячи ніде крапки над "і". Тільки після врегулювання цих справ ми станемо першорядною силою на Сході, з якою рахуватиметься кожний, не виключаючи Антанти. Тоді буде легко, використовуючи будь-які зачіпки, що завжди відшукуються, розв'язати справу на свою користь»⁵⁹⁷.

⁵⁹⁶ Зашкільняк Леонід, Крикун Микола. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. Київ, 2002. С. 451.

⁵⁹⁷ Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пілсудський. Легенди и факты. Москва, 1990. С. 97–98.

Мирова конференція в Парижі відкрилася 18 січня 1919 р. Поляки провели велику підготовчу роботу і представили численні матеріали для аргументації своїх територіальних претензій. 29 січня Верховна рада конференції почала розглядати польські справи. З кількогодинною промовою виступив голова польської делегації Роман Дмовський, який вимагав включити до складу відродженої Польщі, крім інших земель, всю Галичину і Волинь, а також Полісся і Поділля. Конференція передала ці пропозиції до пізніше утвореної комісії у польських справах, яку очолив французький дипломат Ж. Камбон. Однак одразу проти польських територіальних претензій виступив англійський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж. Він поставив під сумнів право на включення до складу Польщі територій, де поляки становили меншість населення. Антанта відклала справу східного кордону Польщі до стабілізації обстановки в Росії і припинення війн між Польщею і ЗУНР в Галичині, між Польщею і УНР на Волині.

У Східній Галичині війна з Польщею почалася у листопаді 1918 р. Поляки захопили Львів в кінці листопада, але далі воювали в Галичині невеликими силами: основну частину збройних формувань Ю. Пілсудський спрямовував проти Литви. Війна Польщі з УНР теж почалася у листопаді захопленням Холмщини. Наприкінці грудня С. Петлюра створив для захисту Волині Північну групу Армії УНР, але її дії не були успішними. 23 січня 1919 р. польські війська оволоділи Володимиром-Волинським, а 14 лютого — Ковелем.

Намагаючись зупинити просування ворога, С. Петлюра 21 грудня звернувся до Генштабу польської армії з пропозицією надіслати до Варшави українську військову місію для поладження суперечливих питань. Генштаб від відповіді ухилився, але Ю. Пілсудський погодився прийняти дипломатичну місію УНР в ситуації, коли перед Польщею, яка воювала з обома українськими державами, виникла нова правова колізія, пов'язана з їх політичним об'єднанням. До складу місії увійшли один з найближчих співробітників Петлюри, у минулому член Центральної Ради, міністр народної освіти в уряді В. Голубовича В'ячеслав Прокопович і редактор польськомовної газети, поляк за походженням Йосип Волошиновський. Делегація перебувала у Варшаві майже

*Місія Бартелемі з польськими делегатами на ганку палацу Потоцьких.
Львів, 28 лютого 1919 р.*

весь січень. Ю. Пілсудський дав Волошиновському неофіційну аудієнцію. Але Прокоповичу не вдалося домовитися у питаннях перемир'я і територіального розмежування.

Напередодні відкриття мирової конференції союзники створили свою місію з наміром досягти перемир'я у польсько-українській війні. На чолі місії, до якої увійшли представники Великобританії, США та Італії, був затверджений французький генерал Ж. Бартелемі. Місія прибула в Польщу 19 січня і тривалий час вивчала ситуацію, спілкуючись з польськими урядовцями різного рівня і колишнім французьким послом в Росії Ж. Нулансом, який виконував в польській столиці різноманітні функції, пов'язані з відносинами Франції і Польщі.

13 лютого Нуланс і Бартелемі зустрілися з Пілсудським і прийшли до певного порозуміння. Наступного дня Нуланс телеграфував в Париж: «Загострення конфлікту між поляками і рутенами спричинило рішення комісії у польських справах відрядити кількох її членів на місце, щоб примусити обидві сторони укласти перемир'я... Коли переговори досягнуть потрібного рівня, вся комісія відбуде до Львова, щоб затвердити або продиктувати умови

перемир'я»⁵⁹⁸. Цього дня Пілсудський написав листа генералу Т. Розвадовському, який керував діями польських збройних сил в Галичині, про досягнуту з місією Антанти угоду, яку вона мусила продиктувати українській стороні. Крім уже здобутого Львова українці за наполяганням Ю. Пілсудського мали залишити за Польщею нафтовидобувний басейн з Бориславом і Дрогобичем⁵⁹⁹. Таким чином, ЗУНР повинна була втратити більше третини своєї території.

Дізнавшись про місію генерала Бартелемі, С. Петлюра покинув фронт і прибув в Галичину, маючи на меті зустрітися з урядом ЗУНР і командуванням УГА для переговорів про поповнення Армії УНР десятьма тисячами галичан. 23 лютого його урочисто зустріли в Тернополі полковник Г. Стефанів, почесна варта у складі Гуцульської сотні Українських січових стрільців та ударна чота Тернопільського полку ім. С. Петлюри. Наступного дня його зустрічали вже в Станіславі глава уряду С. Голубович і почесна варта з оркестром. 26 лютого він відвідав Бережани і Стрий, де ввечері побував в Народному домі, зустрівшись з Мар'яном Крушельницьким, Амвросієм Бучмою, Гнатом Юрою та іншими галицькими артистами. 27 лютого головний отаман прибув до Ходорова разом з президентом ЗОУНР Є. Петрушевичем і генералітетом УГА⁶⁰⁰.

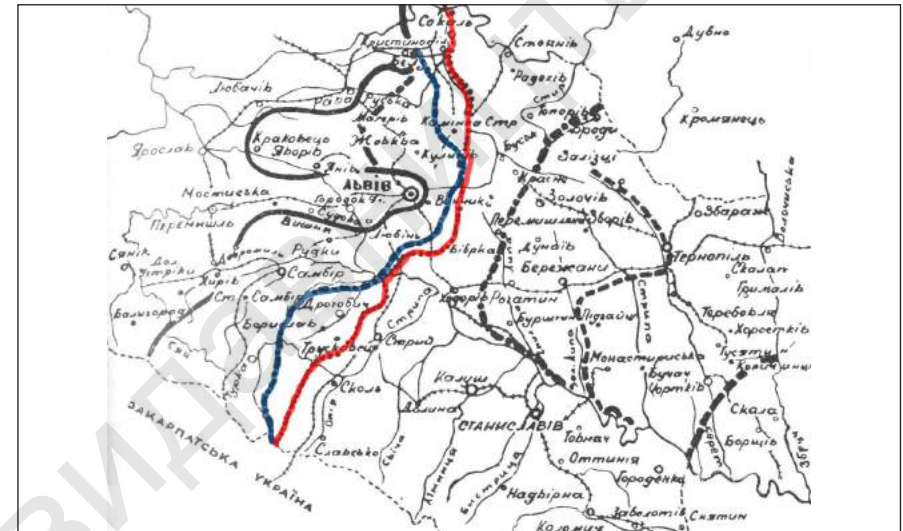
Переговори Ж. Бартелемі з делегацією галицького уряду у складі О. Бурачинського, С. Витвицького, В. Охримовича та ін. відбулися 25 і 26 лютого. Він запропонував перемир'я по демаркаційній лінії вздовж Західного Бугу, через Кам'янку-Бузьку до Бібрки і від Миколаєва вздовж залізниці Львів-Стрий до Карпат.

Так звана лінія Бартелемі віддавала Польщі Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовидобувний район. Михайло Лозинський, якого з березня призначили на посаду заступника державного секретаря закордонних справ ЗУНР, теж був присутній на цій зустрічі і занотував таке звернення генерала до української

⁵⁹⁸ Симоненко Р. Г. Українці в міжвоєнній Польщі (1918–1939) // Політична історія України. XX століття. У шести томах. Т. 6. Київ, 2003. С. 328.

⁵⁹⁹ Nowak Andrzej. Polska i trzy Rosje/ Studium polityki wschodniej Jozefa Pilsudskiego (do kwietnia 1920 roku). Krakow, 2001. S. 244.

⁶⁰⁰ Литвин Микола. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. С. 267.

Карта польсько-української війни в Галичині. Червоним виділена «Лінія Бартелемі», синім — «Лінія Боти»

делегатії: «Ми, представники держав Антанти, тобто Англії, Франції, Америки й Італії, совісно простудіювали справу, яку маємо рішати. Ми вимагаємо жертв з обох сторін; ці жертви будуть тільки тимчасові, до рішення Мирової Конференції. Коли ви не приймете нашої пропозиції, будете відповідати за цей крок перед цілою Антантою. Ви будете мати війну з поляками, які матимуть поміч відважної й добре організованої армії Галлера, зложеної з шести дивізій. З другого боку йдуть большевики, які вже мають Київ і знаходяться під вашими брамами. Коли ж ви приймете нашу пропозицію, ми робитимемо заходи, щоб була визнана ваша суверенність... За нашою поміччю ви переможете большевиків, повернете назад завойовану територію й не явитесь перед Мировою Конференцією з порожніми руками. Наше рішення вплине на вислід переговорів Директорії з представниками Антанти в Одесі, бо наші повновласті йдуть далі, ніж повновласті одеських делегатів. Ми робитимемо заходи, щоб ваших представників допустили на Мирову Конференцію»⁶⁰¹.

⁶⁰¹ Лозинський Михайло. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. С. 77.

До переговорів підключилися 27 лютого С. Петлюра, Є. Петрушевич і командувач УГА генерал М. Омелянович-Павленко. Після завершення загальних переговорів генерал Бартелемі мав чотиригодинну приватну розмову з Петлюрою. Головний отаман домагався налагодження спільної боротьби з більшовизмом, але підкреслював, що дієздатність Армії УНР залежить від допомоги Антанти зброєю і амуніцією. Він заявив, що вітає доктрину президента США Вудро Вільсона про обмеження східних кордонів Польщі етнографічними землями, але зробить спробу переконати керівництво ЗОУНР, яке після злуки обох українських республік залишається цілком суверенним, у необхідності погодитися на встановлену Антантою демаркаційну лінію у Східній Галичині. Петлюра готовий був зобов'язуватися від імені держави, яку представляв, визнати частину публічного боргу Росії, що припадала на Україну, і гарантувати безперешкодну діяльність в республіці іноземних капіталів⁶⁰².

Невідомо, які аргументи використав Петлюра, переконуючи галичан прийняти ультимативні умови перемир'я з перспективою припинення війни. Проте успіху він не домогся, і воєнні дії відновилися. Командування УГА продовжило розпочату 17 лютого Вовчухівську операцію, успішний хід якої мусив призвести до звільнення Львова. М. Омелянович-Павленко з оптимізмом дивився на перспективи українсько-польської війни, і його оптимізм передавався політичному керівництву республіки.

Провал переговорів в Ходорові Симон Васильович болісно переживав «Галичани за допомогою Омеляновича-Павленка, який ніколи не орієнтувався в державних справах, — скаржився він командирові Золочівської бригади УГА отаману Степану Шухевичу, — відкинули ці умови, хоч я і попереджав про корпус Галлера, що формувався у Франції. Коли б Галицька армія була кинута на Велику Україну, знищено більшовиків і закріплено там владу, тоді по Києву була би прийшла черга на Львів. Тоді ж могли би зайняти Східну Галичину»⁶⁰³.

⁶⁰² Бойко О. Д., Михайлова О. В., Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка доби Директорії // Нариси історії української революції 1917–1921 років. Кн. 2. С. 62.

⁶⁰³ Литвин Микола. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. С. 268.

Генерал Ж. Бартелемі виїхав до Варшави і доповів Ж. Нулансу про провал своєї місії. Той висловив обурення поведінкою галичан і нездатністю Головного отамана Армії УНР вплинути на них. «Петлюра за то заплатить», — заявив Нуланс⁶⁰⁴.

Місія Бартелемі покинула Варшаву. 10 березня вона виїхала в Париж, де зустрілася з головою комісії у польських справах Ж. Камбоном і заявила, що Львів може бути захоплений галичанами найближчими днями. Камбон порекомендував Верховній раді Антанти негайно вислати «блакитну» армію генерала Галлера в Польщу. Зі свого боку, Нуланс звернувся до французького уряду з проханням зашкодити будь-якому постачанню зброї і боєприпасів Україні. «Український уряд наполягає на проведенні в Одесі переговорів з представниками союзників з питань військового співробітництва та визнання України Антантою, — писав він. — За будь-яку ціну слід перешкодити, методом тиску на угорський уряд, постачанню українській стороні зброї та боєприпасів, які обмінюються на нафтові продукти за маршрутом Монкай-Стрий. Нарешті, заборона ввозу товарів в Україну до того часу, поки вона не підкориться волі Антанти, могла б також бути дійовим засобом проти України»⁶⁰⁵.

Вовчухівська операція УГА захлинулася в тяжких боях за Городок 9–11 березня, і через тиждень польські війська під командуванням генерала В. Івашкевича були готові перейти в контрнаступ. 30 квітня Ю. Галлер прибув у Львів. У першій половині травня могутні угруповання Галлера та Івашкевича загальною чисельністю до 100 тис. солдатів і офіцерів, були готові опанувати всю територію Східної Галичини. У Галицькій армії, яка зазнавала гостру нестачу зброї і боєприпасів, не було жодних шансів протистояти цій навалі.

Чи повернулися б майбутні події більш оптимістичним боком для галичан, якби вони прислухалися до рекомендацій С. Петлюри припинити війну визнанням лінії Бартелемі? Талановитий аналітик Іван Лисак-Рудницький, для якого польсько-українські

⁶⁰⁴ Литвин Микола. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. С. 269.

⁶⁰⁵ Див.: Йосипишина Ярослава. Симон Петлюра: Польща і Антанта // У 70-річчя Паризької трагедії. 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ, 1997. С. 75.

взаємини були однією з провідних тем його творчості, зробив такий вердикт:

«Обговорюючи нещасний перебіг польсько-українських взаємовідносин під час революційної доби 1917–1921 рр., я склав головну вину на польську сторону. Але й українці спричинилися до невдачі в досягненні порозуміння, яке витримало б випробування життя. Українці мали, в основному, “рацію” у спорі з поляками, спираючи свою територіальну програму на етнічний принцип, а не на сумнівні історичні претензії. Весь напрям історичного розвитку в Центральній і Східній Європі вказував на перемогу етнічного самовизначення над історичним легітимізмом. Проте навіть “правильний” принцип слід застосувати розсудливо і гнучко, беручи до уваги справжнє співвідношення сил. Українські провідники революційної доби грішили надмірною штивністю і доктринерською ментальністю [...] Все ж таки, з уваги на загальну безнадійну ситуацію-дипломатичну і стратегічну ізоляцію України, війну на два фронти (проти Польщі і Радянської Росії) та нестачу боєприпасів, — відкинення пропозицій Бертельмі західноукраїнським урядом було поспішним, якщо прямо не самогубним, вчинком»⁶⁰⁶.

Війну у Східній Галичині Польща провадила з метою негайного і повного поглинення цієї території. Натомість націоналісти на чолі Р. Дмовським та І. Падеревським в узгодженні з пілсудчиками провадили війну на Великій Україні з метою відновлення кордонів 1772 р. більш обережно. Норман Дейвіс цілком слушно підкреслював, що польське військо, яке просувалося з Холмщини на Волинь, мало обмежену чисельність (до 5 тис. осіб) і наступало надто повільними темпами⁶⁰⁷. Від початку березня бойові дії на Волині фактично не велися. Лише 16 травня перекинуті на Волинь підрозділи армії Ю. Галлера почали наступ захопленням Луцька, де зосереджувалися величезні запаси різноманітного військового спорядження. Відтоді Армія УНР постійно відчувала нестачу боєприпасів, зброї та амуніції. Активізація дій польського командування пояснювалися побоюванням того, що Луцьк буде

⁶⁰⁶ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 1. Київ, 1994. С. 102–103.

⁶⁰⁷ Davies N. White Eagle, Red Star. The Polish – Soviet War, – 1919–1920. London, 1972. P. 58.

захоплений Червоною армією. Принцип різного ставлення польського керівництва до ЗУНР і УНР був прагматичним. На Галичині і Холмщині існував досить великий прошарок польського населення. У відносинах з Антантою цією підтримкою можна було аргументувати прагнення польських урядових кіл відсунути кордони держави якомога далі на схід. Проте більше значення мало бажання зберігти між лініями розмежування (державних кордонів ще не існувало!) відродженої Польщі та Росії Українську Народну Республіку. У Варшаві однаковою мірою побоювалися обох Росій — білої і червоної. Біла Росія користувалася всебічною підтримкою Антанти, а червона поступово завойовувала Україну, натягнувши на себе личину незалежного від неї українського радянського уряду. «Без огляду на те, яким буде її уряд, Росія є вперто імперіалістичною, — зауважував Ю. Пілсудський. — Це навіть є головною рисою її політичного характеру. Атака на Польщу залежить передусім від українського питання. Якщо українська справа буде вирішена на їхню користь, тоді вона піде на Польщу»⁶⁰⁸.

У березні-травні 1919 р. слабнуча Армія УНР зазнала тяжких поразок у протистоянні з російсько-радянськими і польськими військами. В останній декаді березня, коли війська червоних захопили Жмеринку, армія розкололася на три частини — Північну, Південну і Проскурівську. Південна група змушена була перейти на контрольовану Румунією територію, де була інтернована. З відступаючої на Волині Північної групи була виділена Холмська під командуванням отамана О. Осецького для захисту Луцька. Однак у середині травня вона була розгромлена переважаючими силами поляків, які заволоділи Луцьком. Внаслідок цього на Волині утворилася небажана для поляків лінія розмежування польських і радянських військ. 1 червня С. Петлюрі довелось ліквідувати Волинський фронт. Із залишків Холмської і Північної груп він сформував Сіру дивізію, яку одразу кинули в бій з червоними військами.

⁶⁰⁸ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів, 1997. С. 13–14.

19 травня червоні зайняли Рівне, і Армія УНР виявилася затиснутою між польськими і більшовицькими військами в районі Дубно-Броди. Втративши майже повністю власну територію, Директорія змушена була переїхати до Тернополя.

У цій безнадійно тяжкій ситуації міністр закордонних справ Кость Мацієвич, який перебував в Одесі, домагаючись будь-якої допомоги від Антанти, підписав 4 квітня службовцю свого міністерства Б. Курдиновському вірчу грамоту для переговорів з польським урядом. Курдиновський мав виїхати до Варшави разом з польським представником при командуванні збройними силами в Антанти в Одесі Б. Кутиловським. Вірча грамота була сформульована в загальних рисах, але складала враження, що він наділявся широкими повноваженнями: «Курдиновському Урядом Директорії надаються усі права з метою вступити в дипломатичні відносини з представниками Польської Республіки для обговорення та укладення угод і встановлення зв'язку між Урядом Української Республіки і Урядом Польської Республіки»⁶⁰⁹.

Курдиновський вирушив до Варшави через Відень, але затримався у цьому місті аж до 13 травня, чекаючи на візу. Тим часом Кутиловський переконував свого шефа І. Падеревського (будучи прем'єр-міністром, той виконував також обов'язки міністра закордонних справ), що Курдиновський може бути використаний як знаряддя для польських територіальних домагань на мировому конгресі в Парижі.

Ад'ютант С. Петлюри Олександр Доценко, який прославився фундаментальним виданням (за свій кошт) документів ставки Головного отамана, надав таку коротку характеристику Борису Курдиновському: народився в Могилівській губернії; служив в лейб-гвардії Семенівському полку; одружився на дочці голови III і IV Державних Дум Михайла Родзянки; працював в уряді гетьмана П. Скоропадського; українською мовою не розмовляв, бо не міг виносити цієї «дикої» мови; на дух не переносив соціалістів в уряді Директорії. Через дружину, яка зійшлася з Оленою Падеревською, налагодив зв'язки з оточенням прем'єр-міністра. Скла-

⁶⁰⁹ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Москва, 1964. Т. II. С. 234–235.

список нового кабінету міністрів з К. Мацієвським на чолі і з власною персоною на посаді міністра закордонних справ. Мав надію, що Головний отаман затвердить новий уряд, якщо на нього натиснуть впливові поляки⁶¹⁰.

Ось цей Курдиновський і зустрівся з Падеревським. 24 травня вони підписали угоду під назвою «Договір між представником Директорії УНР Борисом Курдиновським і президентом Ради Міністрів Речі Посполитої І. Падеревським у справі надання допомоги Українському урядові в боротьбі проти Радянської України». В його пунктах були узгоджені зобов'язання двох сторін. Українська сторона відмовлялася від будь-яких прав на Східну Галичину; частина Волині по лінії Стир включалася до Польщі. «Польська сторона впевнена, — говорилося далі, — що інтереси української нації, а також нормальний розвиток держави можуть бути забезпечені тільки шляхом союзу з польською державою». Польща зобов'язувалася визнати право України на незалежність на умовах, що польський уряд визнаватиме український уряд. Польща надасть військову допомогу українському урядові для боротьби з більшовицькою агресією. Передбачалося, крім того, укладення в майбутньому окремої військової конвенції про взаємодопомогу. Обидві сторони зобов'язувалися забезпечувати права поляків в Україні і права українців в Польщі⁶¹¹.

Укладена Курдиновським угода повинна була залишатися таємною до її апробації Директорією. Проте поляки одразу її оприлюднили і добре використали у перемовинах в Парижі. Вона завдала чимало шкоди й без того непростим відносинам Петлюри і Петрушевича. Виникає запитання: чи доручив Головний отаман Костю Мацієвичу, з яким у нього були давні й довірчі відносини, посилати Курдиновського до Варшави? Серйозний фахівець з історії українсько-польських відносин Іван Лісевич сумнівався в тому, що Мацієвич діяв від імені Петлюри і навіть в тому, чи знав Петлюра цього чиновника⁶¹². Коли С. Петлюра дізнався про

⁶¹⁰ Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. Т. II, книга 4. Львів, 1923. С. 64–65.

⁶¹¹ Зарецька Таїсія. Юзеф Пілсудський і Україна. Київ, 2007. С. 94–95.

⁶¹² І. Лісевич. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 року // Polska I Ukraina. Sojusz 1920 roku I jego następstwa. Torun, 1997. S. 81–99.

укладений договір, він заявив, що Курдиновський перевищив свої повноваження, відкликав його з Варшави і звелів негайно прибути до Кам'янця-Подільського. Замість цього Курдиновський з великою сумою грошей, наданих Падеревським з конфіскованих грошових запасів отамана Оскілка (який не втік до Польщі голим і босим), відбув не в Кам'янець, а в Париж.

У червні становище Директорії і уряду ще більше ускладнилося. Війна на два фронти була програшною за всіх умов. Щоб протистояти більшовикам, С. Петлюрі потрібно було за всяку ціну миритися з поляками. Кінець кінцем, обидві країни мали спільного ворога — червону Росію. 28 червня був підписаний Версальський мирний договір, який закріплював західні й північні кордони Польської держави. Тепер Ю. Пілсудському треба було боротися тільки за утвердження її східних кордонів. Антанта вимагала, щоб він співпрацював з білогвардійцями у боротьбі з червоною Росією. Але реставрація імперської Росії здавалася польським правлячим колам не менш загрозливою, ніж червоний виклик. «Колчак і Троцький, — пояснював Пілсудський, мотивуючи свою східну політику, — два ворога однаково небезпечні, і Польща не мала права вступати в союз з кожним з них»⁶¹³.

Політична лінія Пілсудського була небезпечною не стільки для Росії того чи іншого кольору, скільки для України. Адже утвердження східного кордону Польщі відбулося б коштом України внаслідок суто географічних причин. Однак в червні-липні 1919 р. на УНР наступала червона Росія, і у С. Петлюри вибору не залишалось: щоб протистояти їй, доводилося шукати можливості замирення з Польщею. 1 червня С. Петлюра вислав на переговори з поляками місію генерала Сергія Дельвіга. Випускник Артилерійської академії в Петербурзі, Дельвіг дослужився в царській армії до чину генерал-полковника, воював разом з Петлюрою в Гайдамацькому коші Слобідської України, а в 1919 р. працював інспектором артилерії в Армії УНР. 2 червня поляки здобули Тернопіль, і Директорії разом з урядом довелось переміститись у Волочиск. У Львові Дельвіг розпочав тривалі переговори, ставлячи на перший план визначення демаркаційної лінії між польськими

⁶¹³ Pilsudski J. Pisma zbiorowe. Warszawa, 1937. Tom 6. S. 123–124 // Цит. за: Нариси історії української революції 1917–1921 років. Кн. 2. С. 67.

військами і арміями українських республік.

З червня Армія УНР перейшла у контрнаступ на більшовицькому фронті, істотно послабленому внаслідок переміщення астин на Донбас для протидії наступу денікінців. Незабаром С. Петлюра повернув частку території УНР і вийшов на лінію Старокостянтинів — Проскурів — Кам'янець-Подільський.

Генерал О. Греків, який змінив М. Омеляновича-Павленка на чолі УГА, з 7 червня теж розпочав з району Чорткова контрнаступ. Незабаром галичани звільнили Тернопіль, а потім Бережани і Золочів.

Дотримуючись інструкцій С. Петлюри, С. Дельвіг ухилився від обговорення політичних питань і зосередився на одній проблемі — встановленні демаркаційної лінії, яка мусила відділити польську армію від українських республіканських військ. Він наполягав на встановленні лінії, визначеної генералом Бартелемі, на яку галицький уряд з 1 червня вже погоджувався. Проте поляки наполягали на встановленні кордону вздовж річки Збруч. Польська сторона затягувала переговори, вичікуючи вістей з Парижу. Цю лінію кордону І. Падеревський і його патрон Ж. Клемансо «пробивали» на мировій конференції, долаючи опозицію британського прем'єра Д. Ллойд Джорджа. Дельвігу вдалося встановити лінію, яка йшла північним берегом Дністра, східним берегом річки Золота Липа і далі на північ до старого австро-російського кордону. Бережани і Тернопіль залишалися на боці поляків⁶¹⁴.

Перемир'я було встановлено 16 червня. Однак Є. Петрушевич не визнав його і продовжив Чортківську операцію, яка обіцяла у випадку успішного завершення оволодіння Львовом. Та

Сергій Дельвіг

⁶¹⁴ Др. Матвій Стахів. Україна в добі Директорії УНР. Т. 7. Вихід з кризи. Скрентон, 1966. С. 201.

внаслідок вичерпання боєприпасів у Галицької армії операція захлинулася, і з 28 червня поляки почали контрнаступ. 15 липня УГА і уряд ЗОУНР знову опинився в районі Чортків-Заліщики.

Тим часом Вища рада Антанти дозволила Польщі продовжити військові операції до річки Збруч. Не передрішаючи питання про те, кому мусила належати Східна Галичина, союзники надали Польщі мандат на управління нею. «Лінія Дельвіга» виявилася непотрібною. 15–18 липня УГА і уряд ЗОУНР перетнули Збруч і прийшли на територію УНР в районі Нової Ушиці — Проскурова.

17 липня, коли УГА покидала Східну Галичину, С. Петлюра як Головний отаман, і В. Тютюнник, як начальник штабу Армії УНР, звернулися до Головної команди польських військ із запитом: що робити з перемир'ям, якого домігся С. Дельвіг і яке не здійснилося внаслідок заперечення Є. Петрушевича. Характеризуючи поточну ситуацію, Петлюра писав: «Зараз Галицький нарід і Галицька Армія переживає велику трагедію, жорстоко і несправедливо витіснена на межі своєї Вітчизни (поза Збруч), не тільки в тих тяжких обставинах не схилилась на бік большевиків, щоб при їх допомозі рятувати свою землю, а вся повністю скупчується поза Збручем і під моїм безпосереднім доглядом реорганізується і частиною навіть вже прийняла участь в загальній боротьбі Військ Соборної України з большевиками»⁶¹⁵.

Як можна бачити, у цьому аналізі С. Петлюра аніскільки не відмовлявся від ідеї Соборної України. Поза рамками аналізу залишався той факт, що Антанта передала Польщі мандат на управління Східною Галичиною тимчасово. Цей факт був загальновідомим, як і мотив передачі — запобігти захопленню Східної Галичини червоною Росією. В аналізі педалювався інший факт: УГА відмовилася від союзу зі створеною в Москві радянською Україною і не збирається відвойовувати у поляків свою батьківщину разом з большевиками. Обидві республіканські армії під проводом Петлюри, як він запевнив, скеровуються на боротьбу з большевиками, якої вимагала від Польщі Антанта.

Переходячи до конкретних пропозицій, які впливали з цього аналізу, С. Петлюра ставив перед польським командуванням три

⁶¹⁵ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 104.

вимоги: «Позаяк справа для Галичини остаточно і справедливо має бути вирішена мировою конференцією, а для успішної боротьби з большевиками необхідно повне напруження моральних і фізичних сил, то для збільшення морального стану Українських Республіканських Військ і особливо частин Галицької Армії потрібно представити повну можливість мати Українській Армії глибокий тил на території З. О. УНР як базу і джерело для поповнення і постачання частин Армії. Тому до остаточного вирішення Державами Антанти рахую, що необхідно тепер же представити до розпорядження Військ УНР територію, принаймні згідно з умовами перемир'я Української Делегації Отамана Дельвіга від 16 червня ц. р., додавши до них і місто Тернопіль як важливий залізничний вузол для операцій в напрямку на Шепетівку і далі на північ. А вперед до вияснення справи взаємовідносин між обома державами пропонується Польській Головній Команді дати наказ підлеглим військам не переходити річку Збруч і тим не зруйнувати тил Наддніпрянської Армії, яка зараз провадить успішну боротьбу з большевиками»⁶¹⁶.

Цей лист не міг подобатися керівництву польських військ своєю ідеологією. Адже поляки трактували дозвіл Антанти зайняти територію аж до річки Збруч як перетворення колишньої провінції Австро-Угорщини на інтегральну частину Речі Посполитої. Проте пропозиція Петлюри припинити стан війни та тим самим зафіксувати присутність Війська Польського на українських теренах по Збруч і Горинь (тобто на частині Волині) цілком влаштувала поляків. Протягом цілого місяця воєнні дії на польсько-українському фронті були припинені де-факто. Внаслідок переговорів, проведених в Дембліні під Варшавою від 10 до 16 серпня, перемир'я було встановлено де-юре.

Зрозуміло, що про негайний перехід від війни до союзницьких відносин у боротьбі зі спільним ворогом Петлюрі треба було домовлятися з Начальником держави. Той уже подавав відповідні знаки. Як встановила Таїсія Єременко (Зарецька), у травні Ю. Пілсудський послав до Головного отамана майора Заглобу (Мазуркевича), який досконало володів українською мовою і під виглядом полоненого перейшов фронт. Ад'ютант Пілсудського

⁶¹⁶ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 104–105.

Валерій Славка теж не раз переходив лінію фронту, щоб поспілкуватися з Петлюрою⁶¹⁷.

Перший письмовий контакт Петлюри з Пілсудським позначений 9 серпня 1919 р. Свій лист Симон Васильович почав з відсилки до минувшини: «В далекій давнині не раз ворогували проміж себе польський та український народи і, маючи спільних ворогів, роз'єднано виступами проти них. І цей розбрат спричинився до тимчасового занепаду Польської та Української держав»⁶¹⁸. Далі він повідомляв, що висилає до Варшави офіційну делегацію у складі П. Пилипчука, В. Тулюпи та свого старшини для особливих доручень полковника Ю. Липницького. Лист навіть згадував дещо конкретне, чого домагатиметься делегація: «Сподіваюсь, що повернення на Україну перебуваючих у Польщі наших полонених, відповідно озброєних, було би першим кроком до слідуючих дружніх актів польського та українського народів, які, я певен в цьому, лежать в обох інтересах обох народів». Наприкінці Петлюра висловлював сподівання на те, що «відносини обох народів — польського та українського — за доброю волею обох сторін набудуть сталої приязні, так потрібної для добробуту і міцного міжнароднього становища обох народніх республік»⁶¹⁹.

Чи усвідомлював Симон Васильович, що Юзеф Пілсудський може діяти стосовно України тільки як друг-ворог? Сучасні історики, як українські, так і польські, подають тему союзу Петлюри і Пілсудського як найбільш яскравий позитивний сюжет в тисячолітніх українсько-польських відносинах. Мабуть, вони мають рацію, бо ці відносини завжди були непростими. Проте є нюанси...

Зав'язуючи контакти з Пілсудським в період становлення української державності, Петлюра розумів, що треба визнавати кордони по Збруч і Горинь, бо так складалася у 1919 р. суто воєнна ситуація. Він не міг цього не розуміти, маючи перед очима постать Бориса Курдиновського, перетвореного в ляльку польськими ляльководами. Проте союз з Польщею наближав Україну до

⁶¹⁷ Єременко Таїсія. Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський // У 70-річчя паризької трагедії. 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ, 1997. С. 213.

⁶¹⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 358.

⁶¹⁹ Там само.

Західної Європи, одночасно відсуваючи її від «братерських обіймів» Росії. Європейський, а не євразійський вектор розвитку України Петлюра обстоював з 1914 р., коли Російська імперія потрапила у світовій війні в табір демократичних держав, приречених на перемогу.

Однак наміри С. Петлюри йти назустріч всемогутній Антанті завжди наштовхувався на бетонну стіну. Ситуація липня-серпня 1919 р. не була виключенням. Запропонований Польщі воєнний союз проти більшовиків через суто об'єктивні причини ставав неактуальним: цей ворог тікав з України, А. Денікін оголосив похід на Москву, воювати доводилося з ворогом, якому протегувала Антанта. Польща в цій війні могла тільки таємно співчувати Головному отаману Армії УНР, тому що не робила різниці між червоним і білим імперіалізмом. Але вона була позбавлена можливості допомогти йому відкрито.

Політика Ю. Пілсудського на Сході Європи була більш витонченою, ніж зусилля керівників уряду і сейму, які відштовхувалися від реалій XVIII ст. і діяли грубою силою. Проте кінцевий результат державотворчих зусиль націоналістів і пілсудчиків був той самий: створити сильну державу в кордонах, які гвалтували суверенні права литовців, білорусів і українців. Таку державу їм вдалося створити всупереч волі демократичних країн, які бажали перетворити кордони Центрально-Східної Європи, дотримуючись в основному етнографічного принципу. Проте створювана держава не виявилася сильною і поділила долю першої Речі Посполитої: була поглинута тими ж сусідами. Імперська Росія в модернізованому вигляді Радянського Союзу, якому в новій світовій війні теж пощастило потрапити в табір демократичних держав, приречений на перемогу, після війни не випустила Польську державу з «братерських обіймів» аж до свого розпаду в 1989–1991 рр.

Головою надзвичайної дипломатичної місії, яка повинна була врегулювати відносини УНР і Польщі, С. Петлюра призначив Пилипа Пилипчука — члена ЦК УПСР, керуючого міністерством шляхів в уряді С. Остапенка. Після повернення з Варшави він розповідав хроністу ставки Петлюри О. Доценку: «Одержав я уповноваження в загальних речах від Головного отамана, як це було зафіксовано на папері. Тодішній прем'єр Б. Мартос, даючи

директиви, заявив коротко і дослівно: “Їдьте й робіть, щоб добре було!” Керуючий Міністерством закордонних справ А. Лівіцький детальніше спинився на сконкретизуванні наших завдань перед поляками. Які саме були дані директиви, Ви побачите з наших заяв на аудієнції у Начальника держави Пілсудського»⁶²⁰.

Оскільки Пилипчук мав при собі згаданий вище лист Петлюри до Пілсудського від 9 серпня, який мусив вручити Начальнику держави, його місія була дуже складною: домагатися укладення договору про союз з Польщею без визнання східним державним кордоном Речі Посполитої тієї лінії розмежування на якій стояли польські війська — Збруч і Горинь. Мовляв, з окупованими повітми Волинської губернії якось розберемося пізніше, а про статус Східної Галичини говорити не будемо, бо це — прерогатива держав Антанти. Петлюра не міг визнати приналежність території ЗУНР Польщі, маючи у війську, яким командував і з яким воював з більшовиками, чисельну перевагу галичан.

Місія П. Пилипчука виїхала з Кам'янця-Подільського 12 серпня і була зустрінута у Варшаві майором Генштабу Ігнацієм Матушевським. 14 серпня відбулася коротка зустріч з віце-прем'єром Владиславом Скшинським. Той заявив, що український уряд і його військо — це більшовики. У питанні про Східну Галичину продовжував Скшинський, їм буде тяжко домовитись, якщо перед тим вони не заявлять про свою незаінтересованість в цій справі. 15 серпня місія зустрілася з Ігнацієм Падеревським у присутності Скшинського. Як домовилися обидві сторони, розмова була суто інформаційною. Падеревський передав Пилипчуку укладений ним і Курдиновським договір, з якого випливало, що УНР перебуває у федеративному зв'язку з Польською державою. Після повернення в Кам'янець-Подільський Пилипчук віддав Петлюрі цю копію договору. Раніше про договір можна було дізнатися в УНР тільки з газетних повідомлень. Нарешті, 16 серпня місія Пилипчука зустрілася з Пілсудським. Тут уже відбулася розмова по суті.

Ю. Пілсудський теж першим пунктом розмови поставив питання про необхідність заяви української сторони щодо її незаінтересованості у справі Східної Галичини. На це Пилипчук відповів, що місія не зачіпатиме цього питання: українська сторона рахується

⁶²⁰ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 44.

з фактом, як ця справа розв'язана державами Антанти. На заяву Пілсудського про необхідність відшкодування громадянам польської національності конфіскованої земельної власності Пилипчук відповів: є надія, що ця справа буде розв'язана державою.

Відповідаючи на конкретні прохання місії, Пілсудський заявив:

1. Постачання українських армій амуніцією з боку Польщі можливе, але в дуже малій мірі. Від українського уряду він чекає, щоб він організовував постачання продовольством Війська Польського, яке знаходиться на лінії розмежування з більшовицькими частинами між Лунінцем і Гомелем.

2. Передача українській стороні двох сірожупанних дивізій з амуніцією і обозом, які були захоплені в полон, цілком можлива. Передача військовополонених Добровольчій армії буде припинена.

3. Прохання української сторони негайно передати їй з відповідною компенсацією (хлібом і цукром) певні кількості солі, бензину і перев'язочних матеріалів буде задоволене.

Ще одна цікава деталь, про яку Пилипчук розповів О. Доценку: «Був у мене кореспондент “Щоденного кур'єра”, якому я, на його запит про уряд Петрушевича відповів, що у Кам'янці є один Уряд на чолі з Головним отаманом Петлюрою, про унію України з Польщею не говорив ні слова. Що до Галичини, то тут я був найобережніший, а він чого тільки про неї не понаписував, — мені й не снилося про те, а не то, щоб я це говорив. Потім я послав спростування, але його не помістили»⁶²¹.

Зрозуміло, що місія П. Пилипчука не завершилася укладенням мирного договору з поляками, а тим більше — польсько-українським союзом, спрямованим проти більшовиків. Взаємовідносини УНР і Речі Посполитої залишалися іззовні нез'ясованими, хоч воєнні дії припинилися і більше не відновлювалися. Як вони виглядали насправді, можна бачити з документа, який розшукав у Бібліотеці Чарторийських в Кракові польський історик Анджей Новак. У довірчому листі до генерала А. Листовського, який командував Волинським фронтом, начальник Генерального штабу полковник Станіслав Галлер (не плутати з генералом Юзефом Галлером) 25 серпня 1919 р. писав:

⁶²¹ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 47.

«Головна команда проводить переговори з урядом Петлюри з метою перетворити майбутню українську державу на свою природну і щиро прибічницю проти всіляких військових російських вихваток. Адже можна бачити в сучасних російських урядових виданнях новий етап руху на Захід, який загрожує нашим життєвим інтересам. У боротьбі проти цієї експансії нам не допоможе коаліція (мова йде про Антанту. — *Авт.*), а тільки ті народи, яким, так само як Польщі, а може й більше, загрожує Великоросія. Для Польщі є справою великої ваги зорієнтувати Україну обличчям до Заходу, тобто до Польщі, а не на Схід, тобто в бік Росії... Тому у воєнно-політичних інтересах Польщі надати допомогу в найбільш ефективний спосіб Петлюрі в його боротьбі з більшовиками (підкреслення в документі. — *А. Новак*), і внаслідок цього одержати від цього політичну компенсацію. Польська допомога, однак, залежатиме від ходу переговорів. З цього виникає, що до укладення договору ця допомога надаватись не повинна. Поки що треба щодо українців зберігати нейтрально-прихильне ставлення і не полегшувати їм власними акціями проти більшовиків похід на Київ»⁶²².

Ось так, в кількох реченнях, але вичерпно була охарактеризована стратегія Ю. Пілсудського в польсько-українських взаємовідносинах. Бачимо, що в поясненні С. Галлера визирнув з-під поверхні нейтрально-прихильної політики пілсудчиків щодо С. Петлюри і петлюрівців додатковий штрих: поки цих українців не прибрали до рук — жодною мірою не полегшувати власними зусиллями їхньої боротьби з більшовиками. Гасло «За вашу і нашу свободу!», яке щиро проголошували борці з царським самодержавством, було чужим для польських правлячих кіл. В Петлюрі вони бачили лише знаряддя, за допомогою якого реалізувалася їхня примарна мрія про відродження середньовічної шляхетсько-магнатської держави. За відсутності російського білого або червоного виклику «петлюрівець» Петлюра негайно перетворився б на «бандерівця». Про цю обставину не слід забувати, вивчаючи неоднозначні, хоч приязні на поверхні взаємовідносини Петлюри і Пілсудського в наступні роки.

⁶²² Nowak Andrzej. Polska I trzy Rosje. Studium polituki wschodniej Jozefa Pilsudskiego (do kwietnia 1920 roku). S. 337.

Розділ 6

У ВІЙНІ З БІЛОГВАРДІЙСЬКОЮ РОСІЄЮ

Так, наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами. Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнати, як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісною, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність.

С. Петлюра. 26 листопада 1919 р.

1. ПОХІД НА КИЇВ

Після переходу через Збруч Галицької армії стратегічна ситуація на Правобережжі змінилася на користь республіканських збройних сил. Генерал Микола Капустянський, який з серпня 1919 р. очолював оперативне відділення штабу об'єднаних армій, повідомляв, що в цей час в Армії УНР налічувалося 30 тис. вояків при 120-ти гарматах і 350-ти кулеметах, а в УГА — 49,9 тис. вояків при 158-ми гарматах і 546 кулеметах⁶²³. Об'єднана армія була поділена на три групи військ: Західну на чолі з полковником Арнольдом Вольфом (колишнім підполковником австрійської служби, німцем), Середню, очолювану генералом Антоном Кравсом (колишнім підполковником австрійської служби, теж німцем) і Східну, якою командував герой Проскурівського прориву Василь Тютюнник (колишній підполковник царської армії).

Для координації дій двох армій 11 серпня був утворений штаб Головного отамана. На його чолі став генерал Микола Юнаків, який раніше працював в штабі Армії УНР. Його заступником Є. Петрушевич призначив генерал-четаря УГА Віктора Курмановича. Українська галицька армія зберігала відносно незалежність під командуванням генерал-четаря Мирона Тарнавського. 27 липня в листі до військового міністра ЗОУНР Є. Петрушевич наголосив, що УГА й надалі підлягатиме виключно керівництву власної держави, і будь-які розпорядження, що стосуються її, повинні

⁶²³ Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Короткий військово-історичний огляд. Мюнхен, 1946. Кн. 1. С. 51; кн. 2. С. 135 // Див.: Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 289.

попередньо погоджуватися з Диктатурою ЗОУНР⁶²⁴. Штабу Головного отамана УГА підлягала через Курмановича.

На 11 серпня, коли був утворений цей штаб після довгих розмов і дискусій, Східна група військ встигла захопити Вінницю і Жмеринку, де заволоділа боєприпасами і амуніцією у великих кількостях. Розміщена на Правобережжі 12-та радянська армія не прийняла бою у невідгідних умовах. Частина її почала відступати в одеському напрямку. Інша частина, також відступаючи, утворювала заслін на шляху до Києва.

Чергові розбіжності між С. Петлюрою і оточенням Є. Петрушевича виявилися під час визначення напрямку головного удару. М. Тарнавський пропонував кинути основні сили на захоплення Одеси, щоб встановити контроль над чорноморським узбережжям і налагодити зв'язок з Антантою, після чого вирушити на Київ. Командування Армії УНР на чолі з С. Петлюрою бажало спочатку утвердитися в Києві. Довелось прийняти після довгих дискусій компромісний варіант про три напрямки — київський, житомирський і одеський. На Одесу пішли дивізія полковника О. Удовиченка, загони Ю. Тютюнника та волинські частини, на Житомир — 2-й галицький корпус і січові стрільці під командуванням полковника А. Вольфа, на Київ — 1-й і 3-й галицькі корпуси і Запорізький корпус. Найбільш сильну київську групу очолив галицький генерал А. Кравс.

Просування у трьох напрямках за відсутності серйозного опору з боку російсько-радянських військ забезпечувало швидке оволодіння територією. Війська С. Петлюри йшли в більш-менш сприятливому середовищі, бо Правобережжя було вщерть заповнене партизанськими загонами, які розчарувалися у більшовиках після експерименту з комуністичним будівництвом і були готові визнати владу УНР. Долаючи опір 44-ої радянської дивізії під командуванням М. Щорса, група військ київського напрямку швидко просувалася до Коростеня. Група військ житомирського напрямку зайняла Житомир і Білу Церкву.

Тим часом на Лівобережжі позиції радянської влади стрімко погіршувалися. В Червоній армії, яка складалася в основному з селянських загонів, вагома частина яких перейшла на бік

⁶²⁴ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 289.

більшовиків в перші місяці 1919 р. з Армії УНР, поширювалися повстанські настрої. Керівників УСРР особливо непокоїли анархістські настрої в Задніпровській бригаді Нестора Махна, яка протистояла білогвардійцям у Приазов'ї. Під тиском стурбованого поширення партизанщини Л. Троцького Рада робітничо-селянської оборони УСРР 25 травня прийняла рішення «ліквідувати Махна в найкоротший час». Після цього комбриг звернувся до своїх бійців з оголошенням, що він не може бути на командних постах в Червоній армії і запропонував їм на свій розсуд зробити вибір: чи перейти в розпорядження Південного фронту, чи «розбитись на самостійні загони і працювати в інтересах народу»⁶²⁵.

Спроби Л. Троцького подолати партизанщину репресивними методами дали зворотний ефект. Армія розпалася. Призначений командуючим 14-ої армії К. Ворошилов 13 червня писав Х. Раковському: «Армії як організму нема. Штаби і різні установи при армії — це в кращому випадку натовп нероб, а в гіршому — п'яниці і саботажники; у постачаючих органах ні постачання, ні озброєння, ні обмундирування; частини до смішного невеликі, розклалися, босі, з опухлими і окривавленими ногами, обірвані»⁶²⁶.

Відступаючи під тиском білогвардійців, червоні війська покинули 25 червня Харків, а 28 червня — Катеринослав. Скориставшись наступом українських армій на Правобережжі, білогвардійці висадили десант на Чорноморському узбережжі і 23–25 серпня заволоділи Миколаєвом, Херсоном і Одесою.

Рано чи пізно українські війська, які йшли назустріч білогвардійцям, повинні були зустрітися в ситуації цілковитої невизначеності. Це відбулося, коли підрозділи отамана Ю. Тютюнника зустрілися з Терсько-Кубанською дивізією, яка зайшла на ст. Сигнаївка з наміром просунутися до Білої Церкви. Щоб охарактеризувати завдання, яке постало перед С. Петлюрою, варто навести опубліковану О. Доценком жанрову картинку з описом першого контакту⁶²⁷:

⁶²⁵ Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ, 1991. С. 106.

⁶²⁶ Верстюк В. Ф. Новий етап революційно-воєнного протиборства в Україні // Політична історія України. XX століття. У шести томах. Т. 2. С. 371.

⁶²⁷ Доценко Олександр. Літопис української революції. Львів, 1923. Т. II. Кн. 4. С. 11–12.

*Зустріч Петлюри
на залізничному вокзалі
у Фастові.*

29 серпня 1919 р.

«Під Білою Церквою вперше зустрілися наші війська з добровольцями Денікіна. Наші козаки зупинили броневий потяг “Южной армии”. З бронепотягу протестуючи вискочив його комендант, звичайний корнет з золотими погонами.

- Кто меня остановил?
- Ми.
- А кто вы такие?
- Козаки українського війська.
- Кто вами командует?
- Отаман Петлюра.
- Ми вас не признаюм, вы изменники. Вы должны исполнять приказы командующего Южной армией...

Наші козаки досить ввічливо одповіли:

- У нас мається своя влада Української Республіки і ніяких южних армій ми не знаєм.
 - Ми вас не пустимо.
 - Но я сілою проеду.
 - Ми вас обезброім.
 - У мене есть кавалерія.
 - А у нас кіннота.
 - За мною идет целый корпус Южной армии.
 - А за нами стоить корпус галичан.
 - А разве у вас есть галичане?
 - Так.
 - Попросіть сюда галицкаго офицера.
 - Гарзд.
- Козаки покликали галицького старшину.
- З ким маю честь вести розмову?
 - Я офіцер Южной армии.
 - А я старшина Української армії.

- Какой это Украины?
- Соборной Украины.
- А разве есть такая?
- Так.

Корнет замислившись трохи, але ж ненадовго, бо, мабуть, бідний ще не навчився думати.

- Все ж я поеду до Фастова.
- Не можна.
- Я сілою.
- Обезброім».

Не в перший раз перед Головним отаманом поставало питання: з ким воювати, з ким миритися? Характеризуючи настрої в його оточенні, Ісаак Мазепа свідчив: «Протиукраїнська політика денікінської влади не залишала сумніву в тому, що Денікін був ще більшим ворогом українства, ніж самі большевики. В цих умовах, на думку деяких членів нашого уряду, було б найдоцільнішим виходом для української боротьби не союз Денікіном проти большевиків, а, навпаки, союз з большевиками проти Денікіна. Але в той час денікінофільські настрої в Галицькому уряді і командуванні були такі сильні, що про це не могло бути мови. Вся права опозиція разом з Петрушевичем була рішуче проти війни з Денікіном. Тому для нашого уряду не залишалося іншого виходу, як засадничо погодитись на військові переговори з армією Денікіна»⁶²⁸.

З цих слів випливає, що радянофільські настрої в уряді зникали внаслідок залежності наддніпрянців від чітко зрозумілої орієнтації наддністриянців на Антанту, тобто на Денікіна. Безсумнівно, що С. Петлюра враховував цю орієнтацію, визначаючи власну позицію. Та слід згадати події попередніх місяців, коли він стояв в розтяжці між Польщею Пілсудського і Росією Леніна. Для наддністриянців Польща була смертельним ворогом, але Петлюра робив спроби замиритися з нею, щоб тримати фронт проти большевиків. При цьому він виявляв чудеса дипломатичної спритності, щоб відвести від себе звинувачення у гвалтуванні принципу соборності України. Тепер же він знову бачив перед собою двох ворогів: ослаблену недолугою економічною політикою і селянськими повстаннями, а тому договороздатну червону Росію, і добре

⁶²⁸ Мазепа І. Знач. твір. Кн. 2. С. 60–61.

оснащену Антантою найсучаснішою зброєю (включно з кількома танками) білу Росію. І знову він розв'язував це питання на користь замирення з противником, який, подібно Польщі, був пов'язаний з Антантою. Орієнтація на демократичну Європу була його принципом. Як і в 1914 р., він прагнув бути в орбіті демократичних країн, і сподівався, що борці за українську справу дадуть собі раду, коли постане завдання протиборства з російськими імперськими режимами, пов'язаними з цією Європою.

В своїх спогадах Антон Денікін детально зупинявся на ідеї замирення з С. Петлюрою, яку він категорично заперечував. В децю іронічному тоні він розповідав: «Розкидані по світу українські емісари провадили досить діяльну пропетлюрівську агітацію. Непомірність у визначенні своїх сил і значення («армія — майже 500 тис.», «народ — чекає не дочекається приходу своєї (петлюрівської) влади») і надзвичайний опортунізм (будь-які територіальні компенсації, протекторати, концесії) справляли певне враження на уряди Згоди, проявляючись наочно в настирливих пропозиціях, з якими вони зверталися до мене. Так, Черчилль 10 серпня (23 за нов. ст. — *Авт.*) телеграфував: «За сучасної критичної кон'юнктури було б розумно йти, наскільки це можливо, назустріч українським сепаратистським тенденціям». Французький уряд, незважаючи на офіційний розрив відносин з петлюрівським урядом, що відбувся незадовго до падіння Одеси, не переставав провадити з ним переговори, тримаючи при штабі Петлюри негласну військову місію. Клемансо доручив військовому агенту в Румунії ген. Петену «влаштувати співробітництво Денікіна і Петлюри». Нарешті, представник американської місії у Варшаві ген. Джудвін, який прибув 6 вересня (19 за нов. ст. — *Авт.*) в Київ, наполегливо переконував укласти з Петлюрою перемир'я за типом існуючого між ним і Польщею»⁶²⁹.

Як повідомляв прем'єр-міністр УНР І. Мазепа, С. Петлюра знав, що в штабі білогвардійців не бажали й чути про українську державу та її армію. Тому було вирішено не надсилати до А. Денікіна офіційну делегацію, а діяти через посередників. Голові дипломатичної місії УНР в Бухаресті К. Мацієвичу і голові військової

⁶²⁹ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. 4. Т. 5. Вооруженные силы Юга России. Москва, 2003. С. 674–675.

секції при цій місії генералу С. Дельвігу було доручено вступити в переговори з французьким військовим представником в Румунії генералом А. Петеном, щоб запропонувати Антанті створити тимчасову лінію розмежування воєнних дій на більшовицькому фронті між українськими арміями і арміями генерала Денікіна: від гирла Дніпра до Кременчука і далі від Кременчука на Ромни, Котоп і Новгород-Сіверський. Однак з посередництва А. Петена нічого доброго не вийшло. А. Денікін, маючи на руках телеграму свого номінального начальника адмірала О. Колчака про доцільність встановлення демаркаційної лінії між зонами дій Збройних сил Півдня Росії та Армії УНР, ухилився від прямої відповіді⁶³⁰.

22 серпня на спільній нараді кабінету міністрів і Директорії було вирішено надіслати делегацію на чолі з М. Омеляновичем-Павленком до денікінського командування в ту місцевість на правому березі Дніпра, де можливість зустрічі армій була найбільш вірогідною. У зв'язку з цим рішенням штаб Головного отамана видав за підписом генерала М. Юнаківа такий наказ по армії:

«На випадок зустрічі з частинами армії Денікіна належить триматися до дальшого розпорядження слідуєчих норм:

1. Належить безумовно не вдаватися у ворожу акцію.
2. Пропонувати військам Денікіна, щоб вони не займали тих місцевостей, які є в наших руках або які ми маємо посісти.
3. Пропонувати їм звільнити район нашого походу, щоб не спиняти нашого руху...»⁶³¹.

Наказ виходив з того, що між українцями і білогвардійцями війна неможлива, бо обидві армії одночасно перебувають у стані війни з Червоною армією. Так само гадав і військовий міністр Великобританії Вінстон Черчилль, і прем'єр-міністр Франції Жорж Клемансо. Та не так склалося, як гадалося...

Головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії зміцнювався в думці, зважаючи на вже одержані перемоги, що він зможе розгромити більшовиків без допомоги С. Петлюри, К. Маннергейма, Ю. Пілсудського та інших «сепаратистів». В «Очерках русской смуты» Денікін писав: «Йти разом з Петлюрою, котрий намагався

⁶³⁰ Procyk Anna, Russian nationalism and Ukraine: the Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. Edmonton ; Toronto, 1995. P. 128–132.

⁶³¹ Мазепа І. Знач. твір. Кн. 2. С. 61–62.

відокремити Україну й Новоросію від Росії, означало б порушити ідею Єдиної, Неділимої Росії, яка глибоко вкоренилася у свідомість вождів та армії, й тим викликати в її лавах найнебезпечнішу розгубленість. Тому я вирішив питання негативно. Представники Згоди заздалегідь були повідомлені про неможливість будь-якої співпраці нашої з Петлюрою. Зрештою, англійське і французьке командування погодилося з цим... Добровольчим військам я дав вказівку: «Самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральні, тоді вони повинні скласти зброю і розійтися по домівках, або приєднатися до нас, визнавши наші гасла, одне з яких — широка автономія окраїн. Якщо петлюрівці не визнають цих умов, то їх треба вважати такими ж ворогами, як і більшовиків. Разом з тим вказувалося на необхідність доброзичливого ставлення до галичан з метою звільнити їх з підпорядкування Петлюрі»⁶³².

Те, що понаписував Деникін про С. Петлюру в еміграції, цілком співпадало з його висловлюваннями у серпні 1919 р. 25 серпня, тобто через три дні після наради кабінету міністрів і Директорії, наслідком якої стала директива військам утримуватися від ворожих акцій проти білогвардійців, було опубліковано звернення «До населення Малоросії». Воно починалося з піднесено урочистої заяви: «До давнього Києва, “матері городів руських”, наближаються полки з нестримним бажанням повернути російському народові втрачену ним єдність... Бажаючи знесилити російську державу перед тим, як оголосити їй війну, німці задовго до 1914 р. прагнули зруйнувати викувану у важкій боротьбі єдність російського племені. З цією метою ними підтримувався й роздувався на Півдні Росії рух, який поставив собі метою відділення від Росії її дев'яти південних губерній під іменем “Української Держави”. Прагнення відторгнути від Росії малоросійську гілку російського народу не покинуте й досі. Колишні ставленики німців — Петлюра і його соратники, які поклали початок розчленуванню Росії, продовжують й тепер здійснювати свою злу справу створення самостійної Української Держави і боротьби проти відродження Єдиної Росії»⁶³³.

⁶³² Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. 4. Т. 5. Вооруженные силы Юга Росии. С. 677–678.

⁶³³ Там само. С. 530–531.

Як бачимо, білогвардійський генерал ставив в центрі національно-визвольної боротьби українського народу саме Симона Петлюру і тільки його одного. Малюючи чорними фарбами портрет Головного отамана, цей переконаний російський шовініст не знайшов нічого кращого, як пов'язати його ім'я з німецькими агресорами, проти яких Росія вела впродовж 3,5 років виснажливу війну. Для нього не мав жодної ваги той факт, що якраз Петлюра очолив всенародне повстання проти гетьманського режиму, який опирався на німецькі багнети.

Українські війська з півночі, а білогвардійці — з півдня просувалися з боями правим берегом Дніпра і зустрілися 29 серпня на ст. Миронівка. Запорізька група Армії УНР вже встигла захопити Білу Церкву. Постало питання про демаркаційну лінію, яка відмежувала б її від Тверської пластунської бригади білогвардійців. Командир її заявив, що буде розмовляти тільки з галичанами, і генерал Кравс направив до нього відповідним чином складену делегацію. Вона зобов'язувалася відступити від Білої Церкви в обмін на обіцянку білогвардійців зупинитися біля Києва. Наступного дня Кравс передав текст угоди генералу Тарнавському, і той її затвердив, не повідомляючи штаб Головного отамана.

С. Петлюра прибув з Кам'янця-Подільського на Пост Волинський 30 серпня. Його ад'ютант О. Доценко свідчив: «Головний Отаман був увесь час з військом: з'являвся в передових лініях, підбадьорював козаків і під його першим вигуком “Слава!” козацтво здобуло київський двірець»⁶³⁴. Потім він на авто під'їхав аж до міста з північного заходу, де в цей час ішла кінна атака і весь час придивлявся до бою»⁶³⁵.

Надвечір бій стих. Війська більшовиків спішно відступали до Броварів. Починаючи від Поста Волинського залізниця була захарашена поїздами, навантаженими зброєю, боєприпасами, амуніцією, продовольством. Поїзди вантажилися і спрямовувалися на Київ у попередні дні відступаючими радянськими функціонерами з надією на те, що їх вдасться відправити в Росію. «Поверхово обдивляючись всі захоплені військові цінності, — далі розповідав Доценко, — Головний Отаман говорив, що на нашу і галицьку

⁶³⁴ Вокзал.

⁶³⁵ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 16.

армії вистарчить усього на довший час, на рік, і то для війська в декілька разів більшого, як ми тепер мали. А розвідка, яка повернулася з Києва після довшого перебування там ще за більшовиків, і українські громадські діячі, які бачили Головного Отамана на ст. Боярка (В. Садовський і інші), подавали, що в Києві так само залишилося ріжного військового майна на 300-тисячну армію, яку можна цілком заосмотрити до нових боїв з ворогом»⁶³⁶.

Пізно ввечері 30 серпня С. Петлюра сів в поїзд, який прямував до Кам'янець-Подільського. Формувався уряд І. Мазепи, пояснював він, що вимагало його присутності. Доценко зауважив, що таке рішення він прийняв не відразу. Спочатку мав намір залишитися в Києві, де 31 серпня планувався військовий парад.

Здається, однак, що причина, яка вимагала його термінової присутності в Кам'янці, була надуманою. Петлюра не знав, як поводити себе з білогвардійськими генералами, які могли бути присутні на параді. Володіючи Києвом і маючи підтримку країн Антанти, які розраховували на те, що українці і білогвардійці згуртуються у боротьбі з більшовиками, він сподівався, що Денікін змінить суто негативне ставлення до УНР та її лідера під тиском об'єктивних обставин. Він підтримав наказ по армії свого штабу уникати збройних сутичок з білогвардійцями, але не знав, що треба рекомендувати своїм воякам у випадку, якщо білогвардійці не відповідатимуть адекватно. Він не міг дозволити собі першим починати війну з арміями Денікіна з огляду на відносини з Антантою, які все ще не склалися, але якими він дорожив.

О. Доценко повертався в Кам'янець-Подільський, зрозуміла річ, разом з Петлюрою. Далі він розповідав: по дорозі до Кам'янця-Подільського у вагоні купе Головний Отаман говорив мені: «А знаєте, Доценко, я отак собі (в цей час він здвигував плечима) ще не знаю, як воно має бути оце все, і зайняття Києва, і поширення нашої території на південь, але... Тут він спинився і задумався. В його голосі почувалася втома. Говорив з притиском, спиняючись на кожному слові: «Але я маю свої особисті якісь невиразні ще для мене, а недобрі передчуття... Денікін зайняв велику територію, а успіхи на фронті зле впливають на людей. Знаються вони часом непотрібно і для справи злочинно. Побіди

⁶³⁶ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 18.

й побіди — яка ж там може бути Україна, тим більше з “бандитом Петлюрою” на чолі. А як могло бути все добре... Велика територія дала б можливість продуктивно працювати. Більше культурних людей, засоби до роботи... З паном Петрушевичем я завжди дійду до розуміння»⁶³⁷.

Доценко мав звичку записувати «для історії» події дня в той же день. Якщо він передав вище процитовані слова точно, то можна уявити собі, в якому розгардіяші перебували думки Петлюри в той час, коли поїзд швидко мчав його до Кам'янця.

У найближчому майбутньому очікувалися події, яких не можна було передбачити. Армії А. Денікіна могли увійти в Москву, і тоді цей російський супернаціоналіст усі сили й ресурси об'єднаної одним політичним режимом велетенської країни кинув би на придушення української державності. Війська Л. Троцького могли б знищити денікінську армію, яка окупувала Україну і запропонувати українському народові примарну радянську державність, за якою приховувалася диктатура більшовицьких вождів.

Паралельно існували варіанти, пов'язані з розвитком подій в Польській державі. Менш вірогідним було укладення польсько-білогвардійського союзу (з огляду на позитивне ставлення Антанти) або польсько-радянського союзу (з огляду на негативне ставлення Антанти). Польща однаковою мірою побоювалася обох можливих «союзників». Більш вірогідною була вичікувальна позиція Ю. Пілсудського аж до моменту, коли у громадянській війні в Росії з'явиться переможець, з яким можна було б домовитися про розподіл території України.

Всі ці варіанти розвитку подій були однаково небезпечні для суверенної УНР. Шанс на дальше існування давало їй розширення неокупованої території. Для затиснутого в рамках кількох повітів Волині і Поділля С. Петлюри здобуття Києва було великим подарунком долі. Віддаючи рано-вранці 31 серпня по телеграфу наказ-вітання об'єднаній армії соборної України, Головний отаман казав: «Весь український народ побожно і вдячно підносить до вас свої радісні очі, а всі вороги наші узброєні й не узброєні збентежено опускають свої долі. Під цю історичну хвилю трудно вгадати, яку величезну вагу матиме для нас цей останній світлий мент

⁶³⁷ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 19.

Антін Кравс

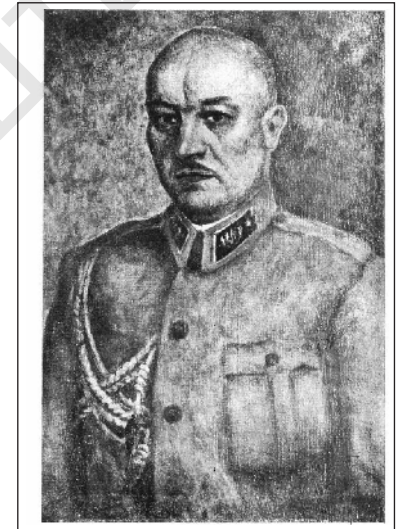
перемоги правди над кривдою, волі над ярмом, але вона буде світовою, а для Єдиної Соборної України — надзвичайною... Бережіть же серце матері-України, щоб воно повіки не зазнавало вже ворожого лиха. Пильнуйте лицарської гідності, козачої честі й щасливої мирної долі Рідного краю!»⁶³⁸.

Першими увечері 30 серпня в місто вступили галицькі підрозділи. 2-га галицька бригада мала зайняти арсенал, Печерську лавру і ланцюговий міст через Дніпро. Залізничний міст мали охороняти запорожці, які перебували на правому крилі Київської групи. Та ланцюговий міст не охоронявся

аж до ранку 31 серпня. Близько 7-ої години ранку на лівому березі Дніпра несподівано з'явилися передові кінні підрозділи дивізії генерала М. Бредова, які вільно перейшли через міст, не зустрічаючи будь-якого спротиву. По дорозі в місто денікінці зустріли сотню 2-ої галицької бригади, яка направлялася охороняти ланцюговий міст, роззброїли її і відіслали до Дарниці на лівий берег. Після цього вони з тилу напали на Мазепинський полк, який охороняв залізничний міст, роззброїли і його.

Силами трьох полків (інші частини дивізії Бредова були на підході) денікінці зайняли Печерськ. У новій ситуації наказ про парад треба було скасовувати, а денікінців ізолювати, бо в розпорядженні Кравса знаходилося три корпуси. Генерал Володимир Сальський, який передав О. Доценку свої неопубліковані спогади, згадував, що під час зустрічі з Кравсом він запропонував йому вжити силу. «Мою пропозицію викинути денікінців з Києва силою ген. Крауз рішуче відмовив, зазначивши, що він, як старший тут начальник, вважає це неможливим в силу одержаних інструкцій, а також недоцільним, маючи на оці спільного

⁶³⁸ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 22.

Володимир Сальський

ворога — большевиків — розповідав Сальський. — І що він, як солдат, прагне лише до військового порозуміння, залишаючи справу всебічного розв'язання цього питання урядом. При цьому ген. Крауз мені з обуренням казав, що зі слів Бредова він довідався, що до цього часу ніяких перетрактацій між нашим урядом та Денікіним не було, наших делегацій — теж, що він знаходиться в становищі, якого перед тим не знав. «Але я буду діяти, як солдат, не торкаючись політичних питань, — закінчив ген. Крауз». Одночасно підлегли Кравса повідомили Сальському, що у переговорах Бредовим, які відбулися, все нормально, він іде на порозуміння: прелімінарно вже встановлено демаркаційну лінію, яка проходить коло пам'ятника Кочубею та Искрі, і що при цьому ген. Бредов зробив розпорядження, аби цієї лінії ніхто не переходив»⁶³⁹.

О п'ятій годині на Хрещатику зібралися галицькі частини, готові до параду. До будинку Думи на Думській площі (нині Майдан Незалежності), на балконі якої знаходився Кравс, підїхав ескадрон білогвардійців, супроводжуваний процесією священнослужителів. Його командир попросив генерала дозволу водрузити над Думою поряд з українським прапором російський триколір. Кравс люб'язно погодився. Коли генерал Сальський з'явився на Хрещатику на чолі колони запорожців і побачив російський прапор, він наказав негайно його зняти. Запорожець кинув прапор під ноги генеральського коня. До Сальського підскочив білогвардієць з піднесеною шашкою, але тут же був зарублений. Це послужило сигналом для білогвардійців, давно розставлених в сусідніх

⁶³⁹ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 152–153.

будинках. Вони почали стріляти, розірвалося кілька бомб. На Хрещатику запанувала паніка.

Кравсу запропонували від Бредова негайно заїхати до нього в штаб, щоб загасити конфлікт, викликаний нібито «більшовицькою провокацією». На цей час Київ вже заповонила дивізія Бредова у повному складі. У штабі білогвардійського генерала Кравсу повідомили, що він не зможе покинути приміщення, поки не підпише угоду.

Поданий І. Мазепою текст угоди був такий:

«Начальник Полтавського відділу з одного боку (так іменував себе генерал-лейтенант М. Бредов. — *Авт.*) й командуючий Київською групою Галицьких військ з другого боку, з огляду на відсутність між ними всяких ворожих відносин, для загального добра й для того, щоб запобігти пролиття крові між двома братськими народами, прийшли до слідуєчого порозуміння:

1. Командуючий Київською групою сьогодні ж відводить свої війська з м. Києва на віддалення, яке дозволить час і принаймні за лінію залізниці між київськими вокзалами, а 19 серпня (1 вересня) зранку далі на лінію Ігнатівка-Васильків-Германівка, де Галицькі війська чекають результатів переговорів між головним командуванням обох армій — добровольчої й галицької.

2. В свою чергу начальник Полтавського відділу вживає всі заходи, аби рух галицької армії до зазначеної лінії пройшов без всяких перешкод.

3. В рівній мірі командуючий Галицькою групою гарантує, що галицькі війська не зроблять ані яких відступів супроти добровольчої армії»⁶⁴⁰.

За цією угодою роззброєним воякам української армії поверталася зброя, а Кравс погоджувався на видачу білогвардійцям всього захопленого у більшовиків військового майна. Коли Кравс повідомив Бредову, що український уряд уповноважив генерала М. Омеляновича-Павленка провести з Добровольчою армією політичні переговори, той відповів, що угода підписана Кравсом як з представником Галицької армії. З «армією Петлюри» жодних переговорів бути не може, додав денікінський генерал, і якщо Омелянович-Павленко наважиться приїхати, то буде розстріляний.

⁶⁴⁰ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 2. С. 67–68.

На Правобережжі царський уряд не будував воєнних заводів, побоюючись польського національно-визвольного руху. Єдиним винятком був Київ, здатний послужити арсеналом для великої армії. Украй безглузда втрата здобутої столиці катастрофічно позначилася на перспективах матеріального постачання збройних сил УНР.

Дізнавшись про подію, яку в оточенні С. Петлюри називали не інакше, як «київською катастрофою», Головний отаман виїхав під Фастів, вивчив ситуацію і 6 вересня в телеграмі своєму штабу (в копіях — І. Мазепі та Є. Петрушевичу) виклав її в найбільших чорних тонах:

«Побувши в околицях Хвастова і ознайомившись з ситуацією, констатую:

1. Відступ від Києва деморалізує вплинув на нашу армію, і коли він буде тягнутись далі, то армії у нас не буде.

2. Під впливом відступу козакі і навіть старшини Запорізького корпусу переходять до повстанських відділів.

3. Серед галицьких бригад помітно хвилювання і недовір'я до командного складу.

4. Інспектура і командний склад Запорізької групи вважає для себе неможливим підлягати надалі генералові Кравсові.

5. Населення місцевостей, де проходило наше військо, схвилюване відступом і незадоволене урядом і командним складом, який без бою змушує військо відступати, вимагає мобілізації і готове на розпачливі міри.

6. Значна частина козаків запорожців, як і галичан, обвинувачує в зраді командуючий склад і правительство за будь-що би зложу згоду з Денікіном і слова «зрада» кружляє скрізь»⁶⁴¹.

У цій телеграмі С. Петлюра повідомляв, що розпорядився готуватися до наступу, ретельно вивчити дії генерала Кравса, що призвели до здачі Києва, і оповістити військо та населення про неминучість боротьби з Денікіним. Уперше відгукуючись на опублікований 25 серпня маніфест Денікіна «До населення Малоросії», він зробив висновок про неможливість порозуміння з білогвардійцями через те, що вони звуть українську владу «зрадницькою» і готові боротися з нею під гаслом єдиної і неділимої Росії⁶⁴².

⁶⁴¹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 231.

⁶⁴² Там само. С. 232.

Маніфест Антона Денікіна «До населення Малоросії» від 25 серпня 1919 р.

Публікація в газеті «Киевлянин» від 21 серпня за ст. ст. (З вересня за нов. ст.)

Попри максимальну відвертість, якою була насичена ця телеграма, в ній не прозвучала готовність Директорії негайно оголосити війну Денікіну. Петлюра сподівався, що держава Антанти все-таки втрутяться в розвиток подій, будучи заінтересованими у знищенні влади більшовиків.

Справді, союзники у вересні зробили ще одну спробу запобігти конфлікту між антибільшовицькими силами в Україні. Голова американської місії у Варшаві генерал Е. Джадвін (в «Очерках

русской смуты» Денікін перекладав це прізвище як Джудвін, а історик О. Павлюк передає його як Ядвін) разом з англійським лейтенантом Х. Боу мали 16 вересня чотиригодинну зустріч з С. Петлюрою у Жмеринці, після чого зустрілися з М. Тарнавським і А. Шептицьким. 19 вересня місія поїхала в Київ де зустрілася з денікінським командуванням. У рапорті Державному департаменту США Джадвін свої враження від цих візитів виклав такими словами: «Незаперечним фактом є те, що сепаратний рух в Україні зобов'язаний своїм походженням австрійської пропаганді, яка проводилася під час війни нашим спільним другом — Львівським архієпископом Шептицьким, чи як там його прізвище». Хоча окремі американські громадяни відвідували Україну в цей час і доповідали, щоб без об'єднання зусиль Петлюри і Денікіна вони обидва зазнають поразки у двобой з більшовицькою Росією, в Департаменті переважала думка Джадвіна про те, що «Петлюра й українські сепаратисти не мають реальної підтримки і дуже швидко будуть зліквідовані». Власне, у Вашингтоні й без того вважали, що Україна є невіддільною частиною Росії, а український рух «не має жодних етнологічних чи економічних підстав»⁶⁴³.

2. НАСТУП БІЛОГВАРДІЙЦІВ

Чортківський контрнаступ Української галицької армії у війні з військами Ю. Пілсудського захлинувся через елементарну причину: нестачу боєприпасів. Восени 1919 р. ситуація повторювалася: українські республіканські війська, які цього разу протистояли Червоній армії і добре оснащеним Антантою добровольцям Денікіна, не мали зброї, боєприпасів і амуніції. Трофейне військове майно разом з Києвом і його військовими заводами опинилося в руках денікінців. Ігнорування УНР Антантою виявилось не тільки у відсутності будь-якої підтримки, але й у блокуванні її спроб здобути потрібні матеріали на зовнішньому ринку, незважаючи на його сприятливу кон'юнктуру: немало країн бажали після

⁶⁴³ Павлюк Олександр. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). Київ, 1996, С. 72, 151.

Наказ Головної команди військ УНР від 2 вересня 1919 р. про одноразовий збір за гроші теплого одягу, теплої білизни і взуття.

Листівка.

завершення світової війни продати вже непотрібні запаси зброї і амуніції. С. Петлюрі доводилося звертатися по допомогу до населення тієї території, яку контролювала його армія.

2 вересня Симон Петлюра і військовий міністр полковник Всеволод Петрів підписали наказ по армії з оголошенням одноразового збору за гроші теплого одягу, білизни та взуття. Поставка потрібних речей повинна була провадитися у присутності представників армії органами міського та земського самоврядування під їх відповідальність. Розкладка була обов'язковою: кожен 100 чоловік віком від 17 років мали поставити два комплекти одягу, білизни та взуття⁶⁴⁴.

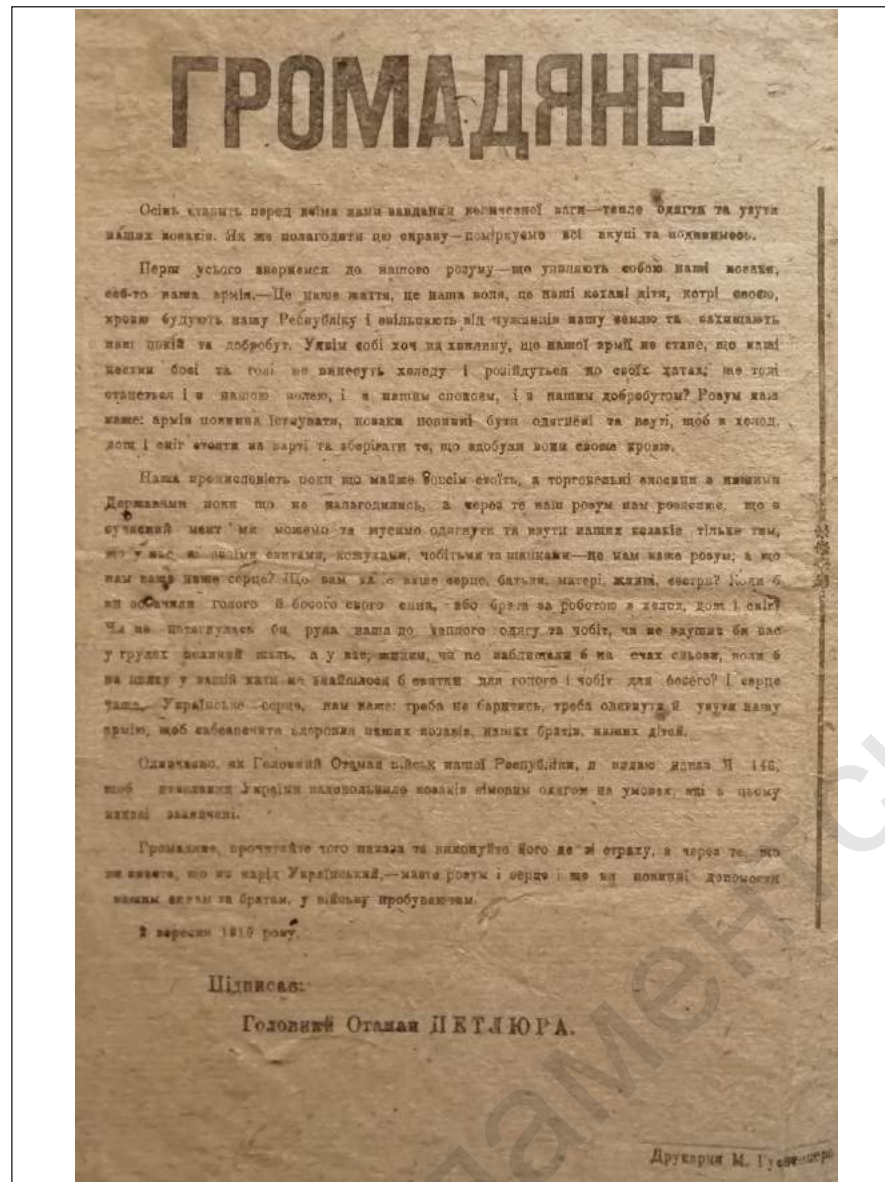
Одночасно з цим наказом С. Петлюра підписав відозву, скеровану до свідомості патріотичної частини населення. «Уявім собі, хоч на хвилину, що нашої армії не стане, що наші козаки босі та голі не винесуть холоду і розійдуться по своїх хатах; що тоді станеться і з нашою волею, і з нашим спокоєм і з нашим добробутом? – запитував Петлюра. – Розум нам каже: армія повинна існувати, козаки повинні бути одягнені та взуті, щоб в холод, дощ і сніг стояти на варті та зберігати те, що здобули вони своєю кров'ю».

У цій відозві Симон Васильович знаходив слова, спрямовані до розуму і серця українців: «Наша промисловість поки що майже зовсім стоїть, а торговельні зносини з іншими державами поки що не залагодились, а через те наш розум нам роз'яснює, що в сучасний момент ми можемо та мусимо одягнути та взути наших козаків тільки тим, що у нас є: своїми свитами, кожухами, чобітьми та шапками – це нам каже розум; а що нам каже наше серце? Що вам каже ваше серце, батьки, матері, жінки, сестри? Коли б ви зобачили голого й босого свого сина або брата за роботою в холод, дощ і сніг, чи не потягнулася би рука ваша до теплого одягу та чобіт, чи не здушив би вас у грудях великий жаль, а у вас, жінки, чи не заблищали б на очах сльози, коли б на цвяху у вашій хаті не знайшлося б світки для голого і чобіт для босого? І серце наше, українське серце, нам каже: треба не баритися, треба одягнути і взути нашу армію, щоб забезпечити здоров'я наших козаків, наших братів, наших дітей»⁶⁴⁵.

Через тиждень С. Петлюра знову звернувся з відозвою, цього разу до селян. «Знаю, що в кожному селі зараз знайдуться

⁶⁴⁴ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 116–117.

⁶⁴⁵ Там само. Т. I. С. 230.

Відозва Симона Петлюри до українців з проханням допомогти одягнути та взути їхніх захисників — армію УНР. 2 вересня 1919 р.

Листівка

кулемети, в кожній хаті — рушниця та набої і тому, як Головний Отаман, я вимагаю від Вас, Селян, допомогти мені в справі негайного забезпечення зброєю наших славних лицарів-козаків, — говорив він у цьому зверненні. — Боятися банд грабіжників і грабунків і тільки для того задержувати набої і зброю у себе вам не треба, бо зараз, коли ми об'єднані з нашими братами Західної України, ми уявляємо з себе велику організовану силу, і Уряд має дійсну можливість захистити вас і від ворога, і від грабіжників»⁶⁴⁶.

Внаслідок практично повної відсутності виконавчої вертикалі влади нема свідчень про те, як реалізувалися ці відозви Головного отамана. Однак одне те, що Армія УНР і УГА упродовж трьох місяців відбивали атаки більшовиків і денікінців, засвідчує те, що народ відгукнувся на ці заклики Головного отамана.

Восени 1919 р. українська громадськість тяжко і довго переживала безглузду задачу Києва денікінським добровольцям. Вимагалось знайти людину, відповідальну за київську катастрофу, обтяжити її виною, знайти цапа-відбувайла. Симон Петлюра, який стояв над усіма дійовими особами тодішньої історичної сцени, найбільше надавався до звинувачень, навіть безглузких. Не в перший й не в останній раз його постать опинилася під вогнем. «Стрільцем» став головний редактор кам'янецького часопису «Стрільць» — центрального органу галицького уряду і начальної команди УГА Осип Назарук. Галицький радикал, колишній міністр преси і пропаганди в урядах Чехівського і Остапенка, він був блискучим публіцистом, і немало людей прислуховувалися до його слів, особливо воєводи УГА, серед яких головним чином поширювалася ця газета.

Не називаючи Петлюру на ймення, Назарук розгорнув проти нього шалену атаку, звинувачуючи голову Директорії і Головного отамана в усіх смертних гріхах. 9 вересня в газеті «Стрільць» з'явилася стаття «До булави треба голови» з таким пасажем: «Сором, який ми пережили в Києві, не має собі рівного в нашій історії. Військо не винно тому. Воно днями і ночами важко билося, поки добилося до столиці й здобуло її. Винен провід. Він не дбав о це, щоб довідатися, де стоїть найближчий ворог! Навіть мостів на Дніпрі не обсадив! Але подбав о "гучний парад"! А на парад

⁶⁴⁶ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 232.

прийшов Денікін. Це факти». І далі: «Гіркий біль кипить у серці кожного українця. Ціла суспільність хоче знати, хто зарядив цей київський парад. Він повинен зараз уступити, бо блискуче доказав свою повну нездібність до проводу військом».

Коментуючи цю статтю, І. Мазепа зауважив: «Після київських подій, коли авторитет галицького командування і взагалі галицького проводу сильно захитався, Назарук поспішив виступити проти самого Петлюри як Головного Отамана. Це, мовляв, він “зарядив” парад у Києві, він “не обсадив” мостів на Дніпрі і т. д., хоч в цей час у Кам’янці вже було відомо, що наказ про парад видав Кравс за згодою Тарнавського і що ланцюговий міст був необсаджений теж не з вини Петлюри. Знав про це й Назарук, знало й ширше українське громадянство»⁶⁴⁷.

Розбрат, внесений публікаціями О. Назарука у взаємовідносини республіканських армій, поглиблюється політикою А. Денікіна, який погоджувався мати справу з УГА, але на дух не переносив «бандитів Петлюри». Кореспондент газети «Україна», який спілкувався з вояками УГА, позначив різницю в позиціях вояків і старшин та командування армії. «Галицьке військо, переступаючи Збруч, — писав він, — поклялось “душу і тіло положити”, і зараз перебуває в такому настрої». Кореспондент додав: «Це говорили старшини Начальної Команди, котрі бачили на свої власні очі ворожі настрої українського народу до Денікіна, і хотіли щиро співпрацювати з наддністрянцями для здійснення ідеалу Соборної України. Та зверхники Н. К., їх оточення, їх приспівники на місцях при корпусах засвоювали думку стрільцеві, що Денікін не ворог, що з ним треба порозумітися за всяку ціну, тому що він вивольить Галичину»⁶⁴⁸.

Звичайно, кореспондент малював дещо ідеалізовану картину. УГА була дисциплінованою армією. Не так мало військовослужбовців не відчували спорідненості з Великою Україною і сприймали на віру денікінську пропаганду. На додаток, у поглибленні відчуження між керівництвом УНР і ЗОУНР дедалі більшу роль відіграло наростання партизанської війни за межами фронтів, яке супроводжувалося посиленням чужих галичанам настроїв

⁶⁴⁷ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 2. С. 73.

⁶⁴⁸ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 217.

«неусвідомленого соціалізму», простіше кажучи — неповаги до чужої власності. Добровольча армія в Україні не мала власного запілля і займалася «самопостачанням», тобто грабунком місцевих жителів. Тут уже йшлося не тільки про неповагу до власності, а й до життя власників. Добровольці нищили селян, селяни чекали допомоги від республіканських військ, якої не було, керівники Армії УНР все більше піддавались нападкам через свою поступливість командуванню УГА у питанні оголошення війни денікінському режиму. 10 вересня газета «Україна» вийшла з передовою статтею, в якій зазначалося:

«З офіційних джерел нас інформують, що настроїв серед регулярного війська та серед усього селянства дуже підвищений. Регулярне військо не може дочекатися наказу про початок наступу і рветься в бій з гнобителями. Вся маса як селян, так і козаків надзвичайно обурена проти Денікіна та проти його війська. Влада У. Н. Р. вживає всіх заходів, щоб утримати як військо, так і селянство від виступу проти денікінської влади. По всіх відомостях та донесеннях можна чекати, що цей виступ буде не тільки рівним виступу проти гетьмана в листопаді минулого року, але ще більшим і рішучим»⁶⁴⁹.

О. Доценко включав у свій «Літопис української революції» будь-який папірець за підписом С. Петлюри, навіть якщо це була недатована чернетка. Цитує він і текст інтерв'ю голови Директорії журналісту з США Джазбіну, який відноситься до вересня 1919 р. Є підозра, що цей текст пов'язаний не з журналістом, а з американським генералом Джадвінім, який зустрічався з ним у вересні. Прізвище генерала зазначало, як ми вже бачили, різних трансформацій при передачі його українською або російською мовою. Міг бути і Джазбін. Власне, не має значення, хто був співрозмовником Головного отамана. Важливо придивитися до його умонастрою напередодні оголошення війни денікінським добровольцям.

Петлюра починав розмову зі своїм співбесідником з характеристики політики Антанти на Сході Європи і запровадженого в Україні окупаційного білогвардійського режиму, який підтримували союзники. «Ідея розв'язання східної проблеми

⁶⁴⁹ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 216.

чужоземними силами, — говорив він, — потерпіла свою невдачу, і взагалі план Антанти урегулювати відносини в бувшій російській державі викликає здивування своїм змістом, бо Антанта не лише об'єктивно поінформована про відносини на Сході, а навіть ігнорує змагання таких великих націй, як українська, що прагне самостійного незалежного життя. Проблеми Сходу за моральною і матеріальною допомогою Антанти найкраще розрішили б самі народи бувшої Росії, що стремлять до самостійності, чим можна було б уникнути поневолення цілих націй та великих кривавих конфліктів у будучині. Большевизм на Україні пережився і надалі також не матиме ґрунту, якщо акція денікінського типу, підтримувана деякими буржуазними колами держав Антанти, знову його не посіє соціальною і національною реакцією, котра заволоділа Києвом — столицею України і нищить там усі культурні цінності українського народу включно до знесення пам'ятника Шевченкові».

Голова Директорії був переконаний в тому, що репресивний денікінський режим буде повалений українським народом. «Український народ, — зазначав він, — що побідив гетьманщину і вигнав з свого краю півмільйонну окупаційну армію, не спиниться перед знищенням чорносотенного імперіялізму і за свої національні права, за свою незалежність і самостійність своєї Республіки буде битися до повного вичерпання всіх своїх сил та засобів, а жертви синів його забезпечують перспективи його будучини. Ніяка сила не має змоги підбити собі український народ і примусити його зректися своїх національних прав. У всякім разі Європа може почувати себе безпечно. Ми не допустимо, щоби денікінці посіяли у нас знову виметений большевизм ослабленням єдиного большевицького фронту безпідставною навалою на наш край»⁶⁵⁰.

Маючи з усіх регіонів окупованої денікінцями України повідомлення про те, що народ піднімається на боротьбу, С. Петлюра міг дозволити собі бути оптимістом. Однак треба було домовлятися про єдність дій з керівництвом ЗОУНР і УГА. З цією метою голова Директорії призначив на 11 вересня нараду, в якій взяли участь члени Директорії (С. Петлюра і А. Макаренко),

⁶⁵⁰ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 176–177.

Голова Директорії УНР Симон Петлюра зі своїми співробітниками.
Кам'янець-Подільський, 1919 р.

представники уряду (І. Мазепа, А. Лівіцький, В. Петрів, М. Шадлун), представник Є. Петрушевича С. Витвицький, начальник штабу головного гомандування М. Юнаків та його заступник від УГА В. Курманович, головний державний інспектор В. Кедровський.

Нарада виявила розбіжність позицій керівників УНР і ЗОУНР. «Представники нашого уряду, — розповідав І. Мазепа, — відстоювали ту думку, що треба негайно перейти в наступ проти армії Денікіна. Ми указували, що Денікін стоїть за єдину неділиму Росію, тому в нас не може бути з ним жодного політичного порозуміння. А щодо порозуміння військового, то на це, казали ми, не піде сам Денікін. Ми доказували, що крах денікінської армії неминучий, що всюди на Україні почалися повстання проти Денікіна і наше стояння на місці лише підриває успіхи повстанського руху, а крім того деморалізує впливає на нашу армію»⁶⁵¹. Представник Є. Петрушевича С. Витвицький, який виступав з галичан найбільш відверто, казав: «Галицький уряд стоїть на тім становищі,

⁶⁵¹ Мазепа І. Знач. твір. Кн. 2. С. 76.

що з Денікіном треба порозумітися за всяку ціну. Галицький уряд вважає, що коли б не можна було заключити з Денікіном чисто військового союзу, то чи не слід зійтися з ним на ґрунті політично-му. Постулят самостійної України мав би бути поставлений з нашого боку як початкова вимога, а далі могли б бути якісь уступки в цій справі»⁶⁵².

Будучи неспроможним узгодити позиції, С. Петлюра погодився зробити ще одну спробу порозумітися з денікінським командуванням. 13 вересня на ст. Пост Волинський біля Києва військова делегація, очолювана М. Омеляновичем-Павленком, зустрілася з представниками денікінської армії на чолі з генералом Непеніним. Цього разу Омелянович-Павленко не ризикував життям, бо Денікіну треба було показати Антанті, що він веде переговори з УНР. Проте жодних повноважень на переговори Непенін не одержав. В розмові з делегацією УНР він заявив, що Добровольча армія іде під гаслом єдиної невідомої Росії, і переговори можливі лише за умови, якщо український уряд прийме це гасло, а українська армія визнає над собою командування генерала Денікіна.

На другий день після повернення Омеляновича-Павленка з Посту Волинського Директорія скликала нараду з членами уряду. В нараді взяв участь і Петрушевич, чого він раніше уникав. Питання було одне: як бути далі з денікінським фронтом? Всі присутні (Петлюра, Макаренко, Швець, Мазепа, Одріна, Лівіцький) висловилися в тому напрямі, що боротьба з Денікіном неминуча, тому мусимо готуватися до війни, і в першу чергу наступати на Одесу, Петрушевич приєднався до такого погляду⁶⁵³.

Спираючись на результати цієї наради, С. Петлюра 17 вересня звернувся з відозвою «До населення всієї Соборної України». Тепер він мав можливість охарактеризувати поточну політичну ситуацію й ті завдання, які впливали з неї. Характеризуючи наслідки вторгнення білогвардійців Денікіна в Україну, він наголошував:

«Тисячі пограбованих господарств, спалені села, люди, що живими закопувалися в землю, зґвалтовані дівчата, убиті батьки, брати й сини — всі ці злочинні вчинки, як живі, стоять перед очима нашого многострадального народу. Безсоромно, облудливо

⁶⁵² Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 2. С. 77.

⁶⁵³ Там само. С. 81.

підходять ці нові кати, й підкравшись, силкуються здавити нас, силкуються скористати з тих успіхів, що ними покрито свій славний шлях наше військо. То взиваючи нас большевиками, з котрих ми білося до повної побіди наше вояцтво, то простягаючи свою криваву руку до порозуміння, ці нові хижачи всякими способами стараються захистити чужу національно нашому народові московську зграю чорносотенців і забезпечити її панування над долею українського народу».

Звертаючись до громадян України, С. Петлюра назвав п'ять підвалин, покладених в основу боротьби його уряду за розбудову міцної й вільної Української Республіки:

«Перша підвалина: самостійність і незалежність *Української Народньої Республіки*, — щоб ніхто з близьких та далеких сусідів не замахувався на наше самостійне, державне життя та добробут українського народу.

Друга підвалина: *передача* земель казенних і всі великих власників **без викупу** до рук селянства.

Третя підвалина: цілковите забезпечення робітничої класи, як того вимагають інтереси самих робітників та інтереси республіки — *8-ми годинний робочий день і страхування робітників*.

Четверта підвалина: *загальне, рівне, таємне, безпосереднє, пропорціональне* право обирати своїх представників до всіх установ *народної влади*.

П'ята підвалина: *мир, добре співжиття зі всіма народами світу та зав'язання з ними торговельних зносин, щоб забезпечити українське населення всім необхідним: крамом, сіллю, нафтою, шкірою, залізом, матерією і т. і.*».

Відозва закінчувалася закликком: «*Будьте свідомими, не йміть віри нікому, хто дуритиме вас, що ніби Петлюри й його війська вже нема; українська справа вже заснула. Петлюра, Українське Республіканське військо, Українське Соціалістичне Правительство є. Вони житимуть і працюватимуть доти, доки житиме лицарський свободолюбний Нарід Соборної України*»⁶⁵⁴.

Програма петлюрівського уряду була соціалістичною в європейському смислі цього терміну. Її соціалізм нічим не нагадував ні «неусвідомлений соціалізм» в об'єднаних в ради народних

⁶⁵⁴ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 233–235.

Директорія УНР.

Зліва направо: Андрій Макаренко, Федір Швець, Симон Петлюра.

Кам'янець-Подільський, 1919 р.

вати демократичну, самостійну і соборну Україну. Вона мала шанс бути реалізованою, якби українське суспільство звільнилося від облудної більшовицької пропаганди «світлого майбутнього», за яким приховувався нелюдський монстр у вигляді держави-комуні. У середині 1919 р. народні низи в Україні вже починали розпізнавати облудність більшовицької пропаганди. Проте існувала загроза того, як це підкреслював С. Петлюра в розмові із загадковим Джаз-біним-Джазвіним, що денікінська навала дасть їй друге дихання.

В останній декаді вересня перемоги білогвардійців в їх поході на Москву дійшли апогею. Починаючи мріяти про військовий парад на Красній площі, Денікін наказав своїм арміям перейти в наступ по всьому фронту, розтягнутому від Дністра до Волги. Білогвардійський генерал В. Май-Маєвський в інтерв'ю газеті «Киевская мысль» зазначив: «Петлюра або стане на нашу платформу єдиної неділимой Росії з широкою територіальною самобутністю, або йому доведеться з нами битися»⁶⁵⁵. 22 вересня в Армії УНР

низів з його неповагою до чужої приватної власності, ні більшовицький комуносоціалізм з його прагненням передати державі-комуні, комуністичній партії та її вождям приватну власність у володінні, розпорядженні і користуванні членів суспільства. Це була програма соціалістів-державників, яку могли підтримати всі верстви суспільства у прагненні побудувати демократичну, самостійну і соборну Україну.

перехопили наказ Денікіна про загальний наступ проти республіканських збройних сил.

Вечері 22 вересня уряд УНР вирішив розпочати воєнні дії навіть без участі Галицької армії. Проте наступного дня спільне засідання Директорії (С. Петлюра, А. Макаренко, Ф. Швець) представників кабінету міністрів (І. Мазепа, Д. Одріна, А. Лівіцький, М. Шадлун) і галицького уряду (Є. Петрушевич, С. Голубович, С. Витвицький) одностайно схвалило рішення негайно оголосити війну Збройним силам Південної Росії.

24 грудня у Кам'янці-Подільському Директорія, Диктатура і обидва уряди прийняли адресовану українському народу Декларацію. В ній наголошувалося: «Народна власть України, знає, що об'єднане військо Наддніпрянської і Надністрянської України, селянство, робітництво та вся щира демократія незалежно від національності достойно оцінять цей відповідальний момент і всі свої сили віддадуть на оборону нашої рідної землі»⁶⁵⁶. Обґрунтовуючи необхідність Декларації, С. Петлюра зупинився на проблемі свідомості широких народних мас. «Наш нарід не мав почуття національної свідомості, — зазначив він, — не розумів нас, інтелігенцію, і не йшов за нами. Ми приступили до утворення Держави без народу. Тепер нарід наш, наддніпрянський, відчуває себе українським, відчуває національний зв'язок з нами. Наш нарід зараз уяляє з себе не аморфну масу, а свідомо-національний матеріал. Кожен повинен задовольнитись тим, що робота наша не пропала даремно»⁶⁵⁷.

Декларація проголошувалась в колишньому губернському палаці за участі багатьох представників українського громадянства, серед яких були Д. Заболотний (майбутній президент Української академії наук), письменниця Л. Старицька-Черняхівська та ін. Розвиваючи думку висловлену у виступі С. Петлюри, Старицька-Черняхівська, як засвідчив І. Мазепа, у своїй промові вказала, що українські селяни стали вже національно свідомими, що вони ненавидять більшовиків та денікінців і ждуть лише Петлюру⁶⁵⁸.

⁶⁵⁶ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 256.

⁶⁵⁷ Там само. С. 258.

⁶⁵⁸ Мазепа І. Знач. твір. Кн. 2. С. 84.

⁶⁵⁵ Див.: Савченко В. А. Симон Петлюра. Харьков, 2004. С. 315.

Війна з білогвардійцями починалася у несприятливих умовах — як кліматичних, так і політичних. Вересень був дощовий, а в жовтні вдарили ранні морози. Армія гостро потребувала всього — теплого одягу, зимового взуття, медикаментів, перев'язочних матеріалів, зброї, боєприпасів. У листі до давнього знайомого — французького журналіста Жана Пелісьє С. Петлюра в небагатьох словах охарактеризував катастрофічний стан армії, що склався на кінець вересня⁶⁵⁹: «Ми не отримали досі жодної допомоги; ні амуніції, ні технічних апаратів, ні санітарного матеріалу. Нічого! Ах, коли б Ви знали, Друже, скільки трагічних моментів прийшлося нам пережити через це цілковите опущення нас! Траплялось часто, що нашим козакам бракувало патронів! І тоді приходилось їм класти свою голову в багнетній боротьбі з большевиками! Приміри їхнього героїзму й ті великі криваві жертви, які вони несли, це щось одиноке, нечуване в історії війни. Три четвертини наших козаків без чобіт і одяжі; однак їх дух не погас. Ми не маємо ліків; тиф десяткує ряди нашої армії, багато з ранених вмирає, бо ми не маємо ні медикаментів, ні білля. А антантські держави, які проголошують високі принципи, *забороняють Червоному Хрестові* прибути до нас! Ми вмираємо, а Антанта, мов Пілат, вмиває руки»⁶⁶⁰.

27 вересня С. Петлюра оголосив мобілізацію у зв'язку з наступом денікінської армії молоді народження 1889–1898 рр. Однак поповнити армію вдалося лише незначною мірою. Близько 10 тис. мобілізованих залишалися на призовних пунктах через відсутність зброї, боєприпасів, амуніції⁶⁶¹.

Одночасно з наказом про мобілізацію з'явився наказ про боротьбу з пошестями. «Пошесні недуги продовжують лютувати й поширюватися, — говорилося в ньому, — і в теперішній час уявляють себе небезпеку незрівняно більшу, ніж кулі й гармати ворожі, причиною чого є завошивлення війська»⁶⁶².

⁶⁵⁹ Лист публікувався у французькій пресі і у виданні «Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи» (Т. I. С. 236–238) під датою 28 жовтня 1919 р. С. Литвин датує його місяцем раніше: 28 вересня. Див.: Литвин Сергій Зазнач. твір. С. 307.

⁶⁶⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 236.

⁶⁶¹ Савченко В. А. Симон Петлюра. С. 319.

⁶⁶² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 312.

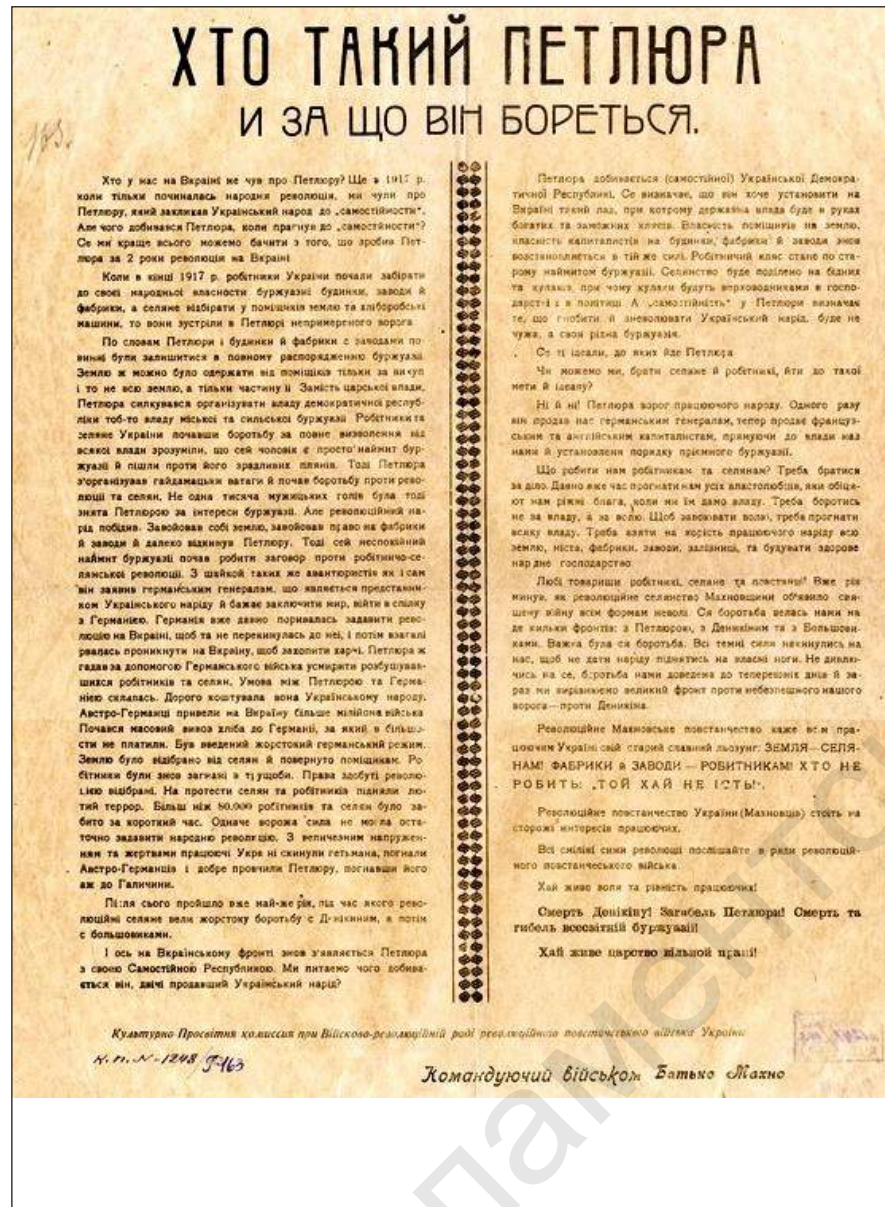
У вересні Армії УНР вела оборонні бої з денікінцями на багатьох напрямках. УГА активної участі в них не брала. Рішення Є. Петрушевича розпочати війну викликало негативну реакцію з боку її вищого керівництва. Начальник штабу УГА полковник А. Шаманек 28 вересня звернувся з інформаційною запискою до Диктатури ЗОУНР, в якій твердив, що Добровольча армія — це дуже потужна сила, з якого республіканські війська не дадуть собі ради. Внаслідок того, що боєздатність УГА підупала через пошесть плямистого і поворотного тифу та слабке забезпечення всім необхідним для воєнних дій, Шаманек радив зважитися на замирення з Денікіним і запевняв, що вояки і старшини УГА поставляться до цього з розумінням, якщо попередньо провести відповідну агітаційну роботу⁶⁶³.

Починаючи з серпня, на історичній сцені України з'явилася ще одна політична сила — армія Нестора Махна. За короткий строк цей «батько» отаманів спромігся створити її з червоноармійських дивізій, що розпадалися, і з повстанських загонів. У серпні під проводом Н. Махна була 60-тисячна армія, що складалася з чотирьох корпусів. Вона мала 50 тис. багнетів, 10 тис. шабель, тисячу кулеметів, 20 гармат, 15 тис. тачанок⁶⁶⁴. 14 вересня махновці увійшли в Умань, де знаходилися підрозділи Армії УНР, і запропонували оборонний і наступальний союз проти білогвардійців.

Махно бачив у Петлюрі конкурента у боротьбі з більшовиками і денікінцями. Культосвітній відділ його армії віддрукував летючку під назвою «Хто такий Петлюра?», в якій Головний отаман звинувачувався у «буржуазності» і в намірах «продати Україну французьким і англійським капіталістам». Летючка поширювалася в Армії УНР, тому що «батько» розраховував приростити свою армію за рахунок петлюрівців, як він це робив з червоноармійцями і мобілізованими білогвардійцями місцевими уродженцями, Армійська контррозвідка попередила Головного отамана, що Махно — дуже ненадійний союзник, і може, за неперевіреними поголосками, готувати замах на нього, подібно до того, як він розправився з отаманом Н. Григор'євим.

⁶⁶³ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 306.

⁶⁶⁴ Колянчук Олександр, Литвин Микола, Науменко Кім. Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995. С. 281.

Листівка махновців «Хто такий Петлюра і за що він бореться» із закликом до смерті Петлюри, написана невдовзі після укладення 20 вересня 1920 р. угоди між УНР та махновцями

Втім, С. Петлюра вирішив, що Махно надається в союзники, хоча б тому, аби не робити з його армії третього супротивника. 20 вересня на ст. Жмеринка була укладена відповідна угода. Її підписали з боку махновців О. Чубенко і С. Волін, а з боку Армії УНР — С. Петлюра і Ю. Тютюнник. Угода не передбачала будь-яких політичних умов, так само як спільних дій. Йшлося лише про спільне утримування ділянки фронту завширшки 40 верств і до 60 верств в глибину, а також про бойове і матеріальне постачання махновців і право тримати їх поранених і хворих у петлюрівських шпиталях⁶⁶⁵.

26 вересня Армія УНР вступила в бої з денікінцями на фронті від Одеси до Бердичева. Бої виявилися для неї програшними. Зокрема, дивізія генерала Я. Слащова витіснила петлюрівців з Умані і взяла в кільце армію Н. Махна. Слащов не знав, чи будуть петлюрівці і махновці вести бій разом чи окремо, і доповідав начальству 27 вересня, коли бій уже був в розпалі: «Головна маса ворога — близько 6 тис. з банд Махно і червоних — це головорізи, які зібралися під захистом Петлюри. Елемент у бойовому відношенні відмінний, кіннота так просто викликає захоплення. Ще було нащупано два полки галичан, але вони тримаються більше у західній частині оточеної групи ворога. У тих і у інших величезна кількість артилерії і кулеметів, артилерійським вогнем вони часто забивають, деморалізуючи наші частини, чим завдають великих втрат. Все це посилюється блискучими діям махновської кінноти, тому і відрізаю їх від тилу»⁶⁶⁶.

Бій під Перегонівкою завершився перемогою махновців. Залишивши петлюрівцям своїх поранених і хворих, вони прорвали кільце і почали швидко, долаючи в окремі дні по 60 і більше верст, просуватися тилами ворога. 5 жовтня махновці взяли Олександрівськ, перейшли на лівий берег Дніпра і дісталися 7 жовтня до Гуляйполя.

Далі розповідав А. Денікін. Називаючи армію Н. Махна сукупністю «банд» (на відміну від Я. Слащова, який захоплювався кіннотою повстанців), він все-таки об'єктивно оцінював ситуацію,

⁶⁶⁵ Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні. (1918–1921). С. 173.

⁶⁶⁶ Там само. С. 174.

в яку потрапив у власному тилу під час вирішальних боїв під Орлом:

«В наступні два тижні повстання поширилося на велику територію між Нижнім Дніпром і Азовським морем. Скільки сил було у розпорядженні Махна, не знав ніхто, навіть він сам. Їх визначали і в 10, і в 40 тис. Окремі банди створювалися і розпилялися, вступали в організаційний зв'язок зі штабом Махна і діяли самостійно. Але в результаті на початку жовтня в руках повстанців опинилися Мелітополь, Бердянськ, де вони підірвали артилерійські склади, і Маріуполь — в 100 верстах від Ставки (Таганрога)»⁶⁶⁷.

Внаслідок зруйнування денікінського тилу тиск білогвардійців на Армію УНР тимчасово послабився.

3. ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ

Влітку і восени 1919 р. почала визрівати легенда про Петлюро-погромника, яку повною мірою використали радянські чекісти, готуючи його вбивство в Парижі 25 травня 1926 р. Витоки цього міфу варто аналізувати саме тоді, коли він народжувався.

Треба говорити не про єврейські погроми взагалі, які практикувалися на Правобережжі, де існувала смуга осілості («черта оседлости»), і в царські часи, і особливо під час революції і громадянської війни. Аналізуючи міф про Петлюро-погромника, треба виявити, як державна влада реагувала або не реагувала на сам факт погромів.

Під цим кутом зору особливо показовою є реакція на погроми з боку А. Денікіна. Як правило, російські шовіністи були українофобами і антисемітами. Без сумніву, Денікін був українофобом, хоч і запевняв, що в майбутній білогвардійській Росії самобутність неросійських національностей поважатиметься. Щоправда, було незрозумілим, як такі запевнення пов'язувалися з його переконаннями в тому, що українці — це частина єдиного російського племені, а не самобутній народ. Був він і прихованим антисемітом. Це можна побачити неозброєним оком, коли придивитися

⁶⁶⁷ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Том четвертый. Том пятый. Вооруженные силы Юга России. С. 647.

до «Очерков русской смуты». Майже завжди він називав свого головного опонента не Троцьким, а Бронштейном (щоправда, без згадування імені: «Лейба»).

Денікін твердив, що єврейські погроми практикували не тільки петлюрівці, повстанці, махновці, червоноармійці й зелені. Стиснутий європейськими нормами моралі, він «самокритично» визнавав: «Війська Збройних сил Півдня не уникли загальної недуги і заплямили себе єврейськими погроми на шляхах своїх від Харкова і Катеринослава до Києва і Кам'янця-Подільського»⁶⁶⁸. Однак він рішуче заперечив «той досить поширений серед єврейства погляд, що погроми як частина військового побуту були органічно поєднані з воєнною і соціально-політичною програмою Добровольчої армії»⁶⁶⁹.

Саме такий погляд на єврейські погроми справді ніколи не висловлювався в публічних заявах золотопогонних генералів, залежних від правлячих кіл держав Антанти і США. Однак у багатотомних «Очерках русской смуты» ніколи не згадувалися дійсні причини всенародного повстання проти генералів, які прийшли, щоб окупувати Україну. Тим часом вона, ця причина, фігурує у величезній кількості фактів, які містять в собі історичні джерела. Часом пограбування місцевого населення і насилля над ним поєднуються зі згадуванням їх причини. Ось, наприклад,

Сторінка з антисемітським змістом з антирадянської пропагандистської брошури «Ужасы войны или Правда солдатской жизни в Красной Армии Советской России», адресованій червоноармійцям із закликом кидати зброю і розходитися по домівках

⁶⁶⁸ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Том четвертый. Том пятый. Вооруженные силы Юга России. С. 535.

⁶⁶⁹ Там само.

повідомлення головного державного інспектора В. Кедровського С. Петлюрі від 1 вересня 1919 р.: «Денікінці до населення відносяться так: всі культурно-просвітні українські організації на селі закриваються, коней у селян прямо на дорозі випрягають і без грошей і росписок забирають, забирають ще необмолочений хліб, цілі череди скотини. Старшини продають коней, п'януть і бешкетують. Солдати у Денікіна одержують 90 карбованців на місяць, крім того при взятті великого міста мають право грабувати тиждень, малого міста — три дні»⁶⁷⁰.

Таке ставлення до населення будь-якої національності виявилось живильним середовищем для сотень єврейських погромів, які мали місце на окупованій денікінцями території. Адже до примітивної ідеології «неусвідомленого соціалізму», якою освячувалася вульгарна жадоба збагатитися за рахунок ближнього, під час насилля над беззахисним населенням єврейських штетлів додавалася не менш примітивна ідеологія побутового антисемітизму.

А. Денікін крізь зуби визнавав, що йому довелося кілька десятків офіцерів єврейської національності, які перебували в армії від часів Керенського, відрахувати в запас, тому що офіцерський синкліт Добровольчої армії не терпів їхньої присутності⁶⁷¹. В окупованій Україні життєдіяльність цієї армії підтримувалася самозабезпечуванням, яке організували офіцери. Якраз офіцери-антисеміти й були організаторами насилля над місцевим населенням, у тому числі єврейським. На території, контрольованій повстанськими отаманами, які не підлягали будь-якій централізованій владі, ставлення до євреїв частіше за все залежало від поведінки самих отаманів. Було немало випадків, коли отамани ставали організаторами єврейських погромів. Були й випадки, коли вони не могли стримати своїх підлеглих, налаштованих на погром. Погроми вчинялися й махновцями всупереч волі свого «батька», який антисемітом не був. Бажаючи «відмитися», Н. Махно стверджував, що він забив Н. Григор'єва за влаштовані ним єврейські погроми⁶⁷².

⁶⁷⁰ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 97.

⁶⁷¹ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. 4. Т. 5. Вооруженные силы Юга России. С. 534.

⁶⁷² Савченко В. А. Симон Петлюра. Харьков, 2004. С. 312.

Територія, яка перебувала під контролем УНР, страждала від погромів не меншою мірою, ніж вся інша «смуга осілості». На перших порах Директорія не могла стримати сваволі повстанських загонів, які становили більшу частину Армії УНР. Немало отаманів-погромників в перші місяці 1919 р. перейшли на бік більшовиків. Тому формальну відповідальність вищої влади за погром доводиться визначати на підставі того, де знаходилися тили влади — петлюрівської або радянської.

У травні 1919 р. С. Петлюра утворив Головну державну інспекцію з винятково великими правами, скерованими на упорядкування армії. Очолюваний Володимиром Кедровським, цей інститут влади повів рішучу боротьбу з погромницькими настроями в армії. У довідці УСДРП, підготовленій І. Мазепою і П. Феденком 15 лютого 1928 р. для комісії національних меншостей при Соціалістичному інтернаціоналі, зазначалося з цього приводу:

«В результаті діяльності військової інспектури, особливої слідчої комісії та других органів адміністрації було розстріляно десятки винних в погромних експесах: напр., в Оринині й Китайгороді було розстріляно три, в Тальному і Вахнівці десять, в Смотричі і Городку — двадцять чотири і т. д., не рахуючи численних розправ з боку інспектури і командування на місці злочину у фронтовій зоні. Крім того, були арештовані й трималися до остаточного закінчення слідства в Кам'янецькій в'язниці біля 20 старшин, винних в погромах і грабінництві, серед яких були Семесенко, Палієнко, Біденко, Козир-Зірка і інші. Правдивість цих наших тверджень можна бачити із слідуючих заяв самих жидівських соціалістів, що близько стояли до української боротьби в цей період.

*Володимир Кедровський –
головний Державний Інспектор
армії УНР, посол уряду УНР
в Латвії, Естонії, Фінляндії,
пізніше Туреччини
Фото часів еміграції*

Так, жидівська соц.-демократична партія Поалей-Ціон в своїй резолюції 26.VIII.1919. заявляє: “Правительство і головне командування рішуче поборюють погромні явища; порозуміння демократій української та жидівської приняло реальні форми й вже дало добри наслідки; правительство в цілому є соціалістичне і стоїть на твердій демократичній платформі” (Гольдельман, стор. 53)

Так само жидівський соціаліст Гольдельман вже в червні 1919 року пише: “Справа приходить по трохи до такого стану, коли головна військова команда, особливо головний отаман Петлюра, буде дійсно військовою *владою*, від якої має залежати поведження нижчих командирів і армії, а не навпаки. До цього часу панувала безмежна отаманія в різноманітних її формах” (Гольдельман, стор. 34)»⁶⁷³.

Як повідомляв Сергій Єкельчик, під час евакуації Кам'янець-Подільського арештованим бандитам вдалося вирватися на волю. З них чотирьох було вбито при переслідуванні представниками військовою інспектури, а решта зникла. Козир-Зірка перейшов на бік радянської влади і потім працював в Катеринославській ЧК, відзначаючись особливою жорстокістю у розправах з українськими самостійниками. Семесенко був повторно заарештований в 1920 р. і негайно розстріляний. Факт розстрілу 24 погромників у Смотричі підтвердив у своїй праці П. Христюк. Підприємці цієї справи наводив у своїх спогадах В. Кедровський. В передачі С. Єкельчика Кедровський згадував:

«Головний державний інспектор вимагав від усіх, більше двох сотень, підлеглих йому інспекторів особливої рішучості в боротьбі з погромними елементами, покладаючи за погроми і погромну агітацію особисту відповідальність на інспекторів. Тому, коли по прямому дроті мене інспектор Волинської групи, що в Смотричі почався єврейський погром на початку червня, то я наказав йому, що коли нема іншої ради, то розстріляти погромників, щоб припинити погром, бо коли він негайно не припинить погрому і на

⁶⁷³ Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. Прага 1928. С. 58–59. Автори посилаються на книгу: Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за часів революції. Відень, 1921.

протязі 12 годин не повідомить, що в частинах дивізії наступив спокій і порядок, то я накажу його розстріляти за невиконання своїх обов'язків. Після того, коли з наказу інспектора Волинської групи було розстріляно на місці погрому, 15 погромників, а з наказу полковника В. Петріва юнацька житомирська школа розстріляла там же ще 9 погромників, не лише цей погром спинився, але й у дивізії взагалі погромні настрої припинилися й більше не виявлялися до кінця її існування»⁶⁷⁴.

Всеволод Петрів

Розглянемо тепер, як позначилися на динаміці єврейських погромів політика Кремля в Україні. На переломі 1918–1919 рр. більшовики оволоділи Україною зсередини та іззовні під народними гаслами, ретельно приховуючи свою комуністичну програму. Селяни ейфорично вітали аграрну політику нової влади, здійснювану на засадах «чорного переділу». У січні-лютому 1919 р. сили більшовиків в Україні нестримно зростали, а сили Директорії — такою ж мірою танули. Численні партизанські загони, що виникли у селянській війні з німцями і гетьманським режимом, вливалися в Червону армію, покидаючи Армію УНР.

Все змінилося буквально за місяць, коли вождям РКП(б) показалося, що вони міцно тримають Україну в руках. VIII з'їзд РКП(б) прийняв у березні 1919 р. комуністичну програму, і Україна, де поміщицька земля ще не була поділена, стала полігоном, на якому втілювалися в життя її засади. За підказкою з Москви III з'їзд КП(б)У в березні затвердив основні засади земельної політики в такому вигляді: «Найголовнішим завданням земельної

⁶⁷⁴ Єкельчик Сергій. Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920) // Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. Київ, 1995. С. 192–193.

політики є перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві; через те одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче. Отже, конфісковані землі використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського, і в другу чергу для потреб одноосібних землекористувачів. Губернським і повітовим земельним відділам доручається терміново з'ясувати, які з конфіскованих маєтків та економій придатні під зразкові культурно-промислові радянські господарства й комуни, і негайно взятися до організації їх. Ради на місцях повинні пильно охороняти від розкрадання взяті на облік будинки, будівлі, реманент, худобу, запаси продовольства і взагалі майно колишніх приватновласницьких маєтків, ні в якому разі не допускаючи будь-якого самовільного захоплення і поділу цього загальнонародного добра на користь окремих осіб»⁶⁷⁵.

Селяни не відразу оговталися від шоку після того, як побачили справжнє обличчя радянської влади. Та влітку радянська Україна затріщала по всіх швах. За перші дві декади липня в Україні було зареєстровано 207 селянських виступів. Більше половини (111) припало на Київську губернію, 37 — на Полтавську, 20 — на Волинську, 14 — на Херсонську, 12 — на Чернігівську і Подільську⁶⁷⁶.

Закритою постановою Ради робітничо-селянської оборони УСРР «Про придушення куркульських і білогвардійських бунтів у селах» на повітові органи радянської влади накладався обов'язок брати заложників з усіх сіл, які могли співчувати повстанцям. Якби стався бунт і село не підкорилося вимогам видати його організаторів та зброю, заложники підлягали розстрілу. Під час операцій по викачуванню зброї вимагалася здійснювати повальні обшуки, вилучаючи не тільки зброю, а й продукти у можливих жителів для передачі їх бідності. Передбачалися контрибуції на бунтівні села, депортування ватажків і призвідників

⁶⁷⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. Київ, 1996. С. 45.

⁶⁷⁶ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). С. 132.

бунту з конфіскацією їхнього майна. Проте каральні заходи не допомогли⁶⁷⁷.

Оскільки курс на комунізацію села здійснювався на основі підзаконних актів, тоді як самі аграрні закони радянської влади нібито враховували інтереси селянських мас, останні не могли розібратися у хитросплетіннях аграрної політики більшовиків. Про це свідчить багато повідомлень з місць. Зокрема, у звіті Роменського партійного комітету в ЦК КП(б)У за червень-липень читаємо: «Взагалі селянство повіту із співчуттям ставиться до радянської влади, виносить резолюції на її підтримку, та якщо в резолюцію попаде слово «комуністичний», настрої одразу переходить в опозиційний». У зведенні інформвідділу ЦК КП(б)У від 24 вересня зазначалося: «У Херсонській і Київській губерніях селяни стоять за радянську владу, але байдуже не можуть говорити про комуни і комуністів, вбачаючи в них розбійників і грабіжників»⁶⁷⁸.

Ненависну селянам політику на місцях досить часто реалізовували більшовицькі діячі, що мали єврейські прізвища. Головний редактор центрального органу ЦК КП(б)У газети «Коммунист» М. Савельєв у доповідній записці до ЦК КП(б)У, поданій в середині липня, підтверджував факт підтримки більшовиків значною частиною єврейського населення України: «Комуністична партія України має опору в пролетарських масах міст, у підтримці її значною частиною дрібнобуржуазних верств міської бідноти, а частково і службової інтелігенції (єврейської) і в деяких окремих випадках середньої буржуазії (теж єврейської)⁶⁷⁹. Цю ж саму думку живою мовою, а не канцеляризмами висловлював революціонер з 12-річним стажем роботи на Правобережній Україні І. Лапідус. Підкреслюючи, що питома вага євреїв в українському компартійно-радянському апараті багатократно перевищувала частку українців, він знайшов переконливі й не позбавлені дотепності аргументи, щоб показати, чому так відбувалося: «Єврейство в більшинстві своем элемент торговый и посреднический.

⁶⁷⁷ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). С. 132.

⁶⁷⁸ Там само. С. 132–133.

⁶⁷⁹ Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький, В. Ф. Верстюк. Більшовицька експансія в Україні // Нариси історії української революції 1917–1921 років. Кн. 2. С. 290.

Єврейська делегація з Торою вітає Головного Отамана військ УНР С. Петлюру після його повернення з Галичини з Українською Галицькою армією

С приходом советской власти он, конечно, лишается основных источников своего существования и для спасения своей жизни устремляется в единственно возможный для него выход: в Советские учреждения. Он заполняет все поры Советского организма еще и потому, что это элемент городской и наиболее грамотный и, конечно, торчит постоянно на глазах»⁶⁸⁰.

Співставляючи ті два судження, можна зробити висновок, що така кадрова ситуація в низовому компартійно-радянському апараті складалася більш-менш стихійно. Спроби виправити її робилися ще навесні 1919 р. На пропозицію А. Бубнова політбюро ЦК КП(б)У 30 травня ухвалило рішення про заміну євреїв на радянських посадах представниками інших національностей⁶⁸¹. Однак знайти потрібну кількість місцевих кадрів з «неєврейськими» прізвищами було важко, а то й взагалі неможливо.

⁶⁸⁰ Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький, В. Ф. Верстюк. Більшовицька експансія в Україні // Нариси історії української революції 1917–1921 років. Кн. 2. С. 330–331.

⁶⁸¹ Там само. С. 290.

Серед українських селян правобережних губерній ще зберігався побутовий антисемітизм, який сягав своїми коренями XVII ст. У тодішньому становому суспільстві польські пани нерідко здавали свої маєтки в оренду грошовитим представникам єврейської громади, які нещадно експлуатували українських кріпаків. Внаслідок цього серед українців накопичувалася ненависть до єврейської голоти, яка нічим не завинила перед ними, але перебувала в одному соціальному стані з орендаторами. В ситуації 1919 р. успадкований від минулих століть побутовий антисемітизм нерідко перевтілювався в політичний. Євреї в радянських інститутах влади приймали на себе й поширювали на всю єврейську громаду селянський протест проти руйнівної політики Кремля. У регіонах, які побували під радянською владою, а потім перейшли під контроль УНР, складалася особлива загроза поширення єврейських погромів. Прагнули зруйнувати стабільність і посіяти хаос, більшовицькі агенти цілеспрямовано і системно розпалювали погромницькі настрої.

С. Петлюра повною мірою оцінював високу майстерність більшовицької пропаганди, яка розвалювала його армію в перші місяці 1919 р. Побачивши, що кремлівські агітатори зосередилися на поширенні погромницьких настроїв серед селян і вояків, він закликав зустріти цю небезпеку у всеозброєнні. 17 липня в Кам'янець-Подільському відбулася його зустріч з представниками єврейської громадськості.

«Більшовизм існує: це є хвороба, — почав він розмову. — Але більшовизму не буде, тому що він не має коренів, особливо на Україні, де 84 % населення — це селяни. Протиеврейські виступи є результатом роздратування, викликаного провокацією. З провокацією я буду безмілосердно боротися як з погляду державного, так і з погляду військового»⁶⁸².

На відміну від багатьох українських селян, Головний отаман не робив різниці між більшовиками і комуністами. Так само він належним чином оцінював небезпеку з боку більшовицьких агітаторів, які намагалися використати зростаючу ненависть селян до єврейських функціонерів в компартійно-радянському апараті, щоб переспрямувати її на поширення погромницьких настроїв.

⁶⁸² Симон Петлюра. Листи. Статті. Документи. Т. II. С. 375.

Микола Юнаків
Мал. Петра Холодного

Після наради С. Петлюра покинув Кам'янець. Перебуваючи на фронті, він надіслав телеграму прем'єр-міністру, наказному отаману, військовому міністру і міністру єврейських справ з вимогою розгорнути рішучу боротьбу з більшовицькою агентурою, яка провокує єврейські погроми. У телеграмі, опублікованій Міністерством преси УНР, до загального відома доносилися такі думки:

«Головний Отаман повідомляє, що погромна агітація часто навмисно проводиться більшовицькими провокаторами в тилу нашої армії з метою дезорганізувати наш фронт і всю державно-будівничу роботу нашого правительства.

Головний Отаман підкреслює, що це є певна система більшовиків, у переведенні якої вони мають великий хист, але з не меншим хистом наші козаки відрізняють цих провокаторів і провадять безпощадну боротьбу з ними»⁶⁸³.

Та погроми не припинялися, і в тому числі за участю вояків Армії УНР. Знову й знову Головний отаман закликав своїх вояків «виступати зі зброєю проти справжнього ворога, не плямуючи себе єврейськими погромами. «Пам'ятайте, — казав він, — що наше чисте діло вимагає й чистих рук»⁶⁸⁴.

Підписуючи наказ Головної команди військ УНР від 26 серпня, який скоріше нагадував відозву, Петлюра практично весь його текст присвятив роз'ясненню небезпеки тієї інформаційної зброї, яку застосували проти республіканських військ як червона, так і біла Росія — погромну агітацію. Наказ підписав і начальник штабу Головного отамана Микола Юнаків, але в ньому відчувалися всі ознаки літературного стилю Симона Васильовича: «На вільній,

⁶⁸³ Симон Петлюра. Листи. Статті. Документи. Т. III. С. 108.

⁶⁸⁴ Там само. Т. I. С. 229.

але занепаненій нашій землі ще залишився сморід конаючого звіря-ворога. Йому було мало чесної крові вояцтва; йому захотілося ще крові невинної, ні в чому неповинного населення. Темні люди, чорносотенці й червоносотенці (одна темна зграя), різні провокатори, кинувши зброю, повилазили зі своїх закутків і розпочали ганебну працю на іншому ґрунті. Вони завзято снують своє ганебне павутиння провокації, викликаючи погроми єврейської нації й часом підбурюючи на це страшне діло й деякі несталі елементи нашого війська»⁶⁸⁵.

Розгортаючи погромну агітацію, недруги С. Петлюри одночасно звинувачували його самого в організації єврейських погромів. Петлюра це визнавав у наказі Головної команди військ УНР від 26 серпня, хоч в опосередкованому вигляді: «Наші численні зовнішні й внутрішні вороги вже використовують погромні події, вони вже тичуть у нас пальцями й цькують нас, нібито ми не гідні на незалежне державне існування і мусимо знову запрягатися в ярмо неволі»⁶⁸⁶.

Прагнучи покласти край наклепам, С. Петлюра звернувся до голови української делегації на Паризькій мирній конференції графа Михайла Тишкевича з проханням організувати поїздку керівників авторитетних єврейських організацій за рахунок уряду УНР в Україну, щоб вони на місці знайшли справжніх винуватців погромної кампанії.

На запрошення Тишкевича відреагували лише дві єврейські організації. Л. Вульф від імені закордонного комітету організації «Джойнт» відповів: «Стан анархії, в якому перебуває Україна, виключає, на думку комітету можливість обслідування на місці та встановлення справжньої картини погромів»⁶⁸⁷. Засновник Єврейської територіальної організації Ізраїля І. Зангвіл у жовтні відповів, що за станом здоров'я відмовляється від поїздки, але додав: «Ті національні права, які ви надали євреям, є виявом вашої державної мудрості і прямою протилежністю єврейської політики

⁶⁸⁵ Симон Петлюра. Листи. Статті. Документи. С. 228–229.

⁶⁸⁶ Там само. С. 229.

⁶⁸⁷ Єкельчик Сергій. Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920) // Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. С. 195.

нової Польщі. І я плекаю надію, що вашій республіці вдасться відстояти свою незалежність і тим самим явити усьому світові приклад сили та щирого патріотизму, джерелами якого є сердечна співпраця та повага до всіх расових та релігійних елементів, що складають сучасну державу. Якщо ж ці вбивства триватимуть надалі, то вони знищать не тільки невинних людей, але й вашу державу. І мене, як прихильнику принципу самовизначення, стає особливо сумно від того, що всі ваші зусилля по повному припиненню погромів поки що виявляються марними»⁶⁸⁸.

Провал місії графа Тишкевича призвів до законсервування міфу про Петлюру-погромника на тривалий час. Цей міф знову актуалізувався в середині 20-х рр., коли чекісти почали готувати терористичний акт проти політичного діяча, який об'єднував навколо себе всіх борців за суверенну Україну.

4. ЛИСТОПАДОВА КАТАСТРОФА

На українському фронті чисельний склад денікінських військ був обмежений. Тривалий час вони не починали активних бойових дій. Поступово армія зростала за рахунок офіцерів-добровольців, стягваних з Лівобережної України, Криму і причорноморських портів. Активних бойових дій з боку Армії УНР й тим більше — УГА білогвардійці не чекали, знаючи, що республіканські війська мають величезний дефіцит боєприпасів і серед них поширюється епідемія тифу.

А. Денікін розпорядився розпочати загальний наступ на українському фронті 7 жовтня. В цей день білогвардійці зайняли Бершадь і змусили Третю Залізну дивізію і Київську групу військ відійти до Гайсина. Цим самим створилася загроза роз'єднання двох армій. УГА мусила активно проявити себе на фронті, і з санкції Є. Петрушевича вона уперше втягувалася у воєнні дії проти білогвардійців.

⁶⁸⁸ Єкельчик Сергій. Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920) // Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. С. 195.

Готуючи контрнаступ, С. Петлюра 9 жовтня прибув в розташування 8-го Чорноморського полку Залізної дивізії в селі Четвертинівка. Командир полку генерал М. Крат записав основну суть промови Головного отамана перед вояками і передав цей запис Олександрову Удовиченку, який мав намір підготувати в майбутньому книгу-хроніку бойових дій своєї дивізії. Петлюра розповів про ситуацію, яка багатьом здавалася незрозумілою:

«Ось, хлопці, досі мали надію, що вдасться якось порозумітися з “білими”, бо ж ми й вони маємо одного й того самого ворогам — большевиків. Але, мабуть, Господь відібрав у генерала Денікіна розум, бо він із нами й говорить не хоче, а каже нам скласти зброю, розійтися по хатах і ждати на його мобілізаційні розпорядження. А з Лівобережжя приходять до нас люди, між ними й повстанці, і кажуть, щоб ми йшли визволяти їх від цих царських генералів, що знущаються над нашим народом і хочуть повернути все по старому, щоб ніякої України не було та щоб знову наші селяни працювали на панів. Отак, хлопці, як не здобудемо, то вдома не будемо! Завтра підете в наступ»⁶⁸⁹.

Більш детально С. Петлюра виклав ситуацію в штабі дивізії, куди викликали О. Удовиченка. Він розповів, що з повстанців заступника Н. Григор'єва отамана Юрка Тютюнника створена Київська група в складі двох дивізій. Підкреслив, що білогвардійці сильніші, ніж обидві республіканські дивізії. Наголосив на тому, що диктатор Є. Петрушевич і галицький уряд висловлювалися за порозуміння з Денікіним і готові йому протистояти тільки в силу необхідності. Водночас висловив упевненість в тому, що Добровольча армія проіснує недовго, бо не витримає війни проти червоних, українських армій і повстанців. Закінчив свою промову так: «Треба нам витримати й ми переможемо. Мусимо битися, бо іншого виходу не маємо. Тепер іде справа не про що інше, як про саме існування нашої держави; загрожена воля українського народу й його існування як нації. Мусимо наступати. Набої відберемо від ворога»⁶⁹⁰.

Контрнаступ петлюрівців розпочався 12 жовтня і спочатку був успішним: вони знову заволоділи Бершаддю, здобули Ольгопіль

⁶⁸⁹ Удовиченко Олександр. Третя Залізна дивізія. Нью-Йорк, 1971. С. 184.

⁶⁹⁰ Там само. С 185–186.

і Кодиму. Однак 17 жовтня денікінці знову забрали Брацлав, Гайсин і Тульчин. Цього дня на засіданні кабінету міністрів головний державний інспектор В. Кедровський зробив доповідь про становище на фронті. Він вказав, що армії бракує набоїв, і вона відступає тільки тому, що не має чим стріляти. Та головною причиною прориву фронту він назвав іншу: галицькі частини навмисно весь час відступають перед менш численним ворогом. На другий день після засідання уряду з фронту повернувся Петлюра. «Він покликав мене, — занотовував Мазепа, — й схвильований почав говорити, що в галицькій команді не все гаразд і що мусимо бути готові до всяких несподіванок з боку керівників Галицької армії»⁶⁹¹.

20 жовтня штаб Головного отамана розпочав наступ в районі Гайсина, успіх якого залежав від узгоджених дій обох армій. Однак після дводенних боїв наступ провалився внаслідок дуже кволих зусиль Начальної команди Галицької армії (НКГА). Денікінці зайняли Вапнярку, створивши пряму загрозу тилам Наддніпрянської армії і Могильову-Подільському. Звертаючись до керівників УГА, С. Петлюра не жалкував гірких слів: «Звертається увага НКГА на те, що при сучасних, дуже складних політичних і стратегічних обставинах будучина Соборної України залежить від призначеної та цілком самостійної праці обох армій, як Галицької, так і Наддніпрянської. Я ще раз докликаю Галицьку армію не тільки допомогти Наддніпрянській армії в сучасний важкий для неї мент, але допомогти щиро, від чистого серця, з повним напруженням сил»⁶⁹².

У такій нелегкій ситуації С. Петлюра скликав 24 жовтня у Кам'янці-Подільському розширену державну нараду. На ній були представлені члени Директорії (С. Петлюра, А. Макаренко, Ф. Швець, Є. Петрушевич), члени уряду УНР, державні секретарі ЗОУНР, лідери політичних партій і громадських установ, керівники кооперативних організацій, міських управ, професійних спілок. У вступному слові голова Директорії відзначив, що вважає цю нараду тим єдиним в існуючій політичній ситуації сурогатом парламентаризму, який допоможе верхній владі і уряду знайти з народом спільну мову, одну волю і думку в головних питаннях

⁶⁹¹ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 2. С. 114.

⁶⁹² Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 313.

державного життя. «Єдність думок і дій уряду й громадянства, — підкреслив він, — організоване запілля і реальна допомога нашій єдиній героїській армії — це ті найважливіші лозунги дня, для котрих мусить скупчитися наша думка, воля й творча праця»⁶⁹³.

Виступаючи одразу після Петлюри, Є. Петрушевич вказав, що галицький уряд, громадянство та армія стоять твердо й непохитно на становищі акту Національної ради з 3-го січня 1919 р. й акта Трудового конгресу з 22-го січня про об'єднання обох областей України й утворення Соборної України. Голова Ради народних міністрів І. Мазепа засвідчив, що вся праця його кабінету спирається на глибокій вірі в правоту й успіх української боротьби за визволення та в орієнтації на власні народні сили. «Сучасний український уряд, у своїй більшості соціалістичний, — підкреслив він, — веде строго демократичну політику на зразок західно-європейських соціалістичних урядів. Своєю політикою, котра не хитається ні вліво, ні вправо, але старається триматися золотої середини європейського демократизму, уряд досягнув максимум державного правопорядку всередині держави, який у теперішніх обставинах можна досягнути»⁶⁹⁴.

Виступаючи із заключним словом, С. Петлюра вказав, що уряд твердо стоїть на ґрунті заведення парламентаризму на широких демократичних підставах, хоч події на фронті поки що не дають перевести цей державний лозунг в реальне життя. Оцінюючи з історичної перспективи успіхи у побудові національно-державного життя, він наголосив: «Майбутні історики з безмежним пієтизмом аналізуватимуть колись те святе безум'є, з котрим наші герої і політичні діячі приступили до закладання перших фундаментів нашої державности. Наші вороги затьмили нашу національну фізіономію, вирвали з нашої пам'яті нашу історичну традицію, загубили наше національне ім'я, ограбили нас з усіх матеріальних і моральних ресурсів, оставили нас без народу, — і ми створили те, в що самі майже боїмося повірити, те, на що з подивом дивиться весь культурний світ... Ми створили нашу націю. Коли до революції національна свідомість палала ярким світлом тільки в умах

⁶⁹³ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 131–132.

⁶⁹⁴ Там само. С. 137.

наших національних рідних діячів, то по двох роках нашої “безумної” праці всі наші села, навіть маленькі діти підняли високо прапор національної свідомості. Сьогодні і малі, і старі, жінки і чоловіки знають, що вони українці, їхня рідна батьківщина — Україна, їхня рідна армія — українська армія, яка обороняє їх перед чужими наїздниками»⁶⁹⁵.

Ця державна нарада не прийняла конкретних рішень. Проте запальними словами голови Директорії уперше на той час були сформульовані досягнуті за роки революції, яка поклала початок Українській Народній Республіці і наступним визвольним змаганням, здобутки у свідомості народу, котрий відчув свою державотворчу силу.

Тим часом ситуація на території, контрольованій урядом УНР, буквально з кожним днем ставала все більш розпачливою. 28 жовтня у Вінниці, де знаходився штаб Начальної команди Галицької армії, мусила відбутися військова нарада двох республіканських армій. Між Петлюрою та його командирами, коли вони прямували до Вінниці, відбулася важка розмова. Ад'ютант Головного отамана О. Доценко записав її зміст в той же вечір: «По дорозі до Вінниці Головний Отаман уже по вечері в своєму вагоні запитав от. Сальського: “Як Ви, пане Отамане, задивляєтеся на Денікіна і Поляків?”. От. Сальський відповів: “Я, пане Отамане, переконаний, що Денікін полетить, незабаром буде мертвий. В наслідок тих моральних обставин, які зложилися, Денікін дуже скоро загине, але він і нас загубить”. При цих словах Головний Отаман тяжко зітхнув, встав із канапи, наблизився до от. Сальського і, дивлячись йому просто в очі, запитав: “Чи Ви в цьому переконані?”. “Так” — була відповідь. Тоді, ще тяжче зітхнув Головний Отаман і уже хриплим голосом, звертаючись до полк. Капустянського, промовив: “А Ви, пане полковнику?”. Полк. Капустянський довго оповідав про вигляди, які мав Денікін і ми, багато вжив обхідних шляхів під час розмови та все-таки прийшов до тих самих висновків, як і от. Сальський. Запанувало тяжке, нудне мовчання, яке тяглося аж до відходу Командарма і полк. Капустянського»⁶⁹⁶.

⁶⁹⁵ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 139.

⁶⁹⁶ Там само. С. 267.

На боєздатність напівроздягнених республіканських армій істотно вплинули незвично ранні й сильні морози. За відсутності медикаментів загрозливих розмірів набули пошесті плямистого тифу, віспи, скарлатини. На кінець жовтня в УГА налічувалося 11 тис. хворих на тиф (22 відсотки особового складу). Такий же приблизно відсоток хворих на тиф був і в наддніпрянців⁶⁹⁷.

Керуючий справами Директорії М. Миронович так описував стан армії на переломі жовтня і листопада 1919 р.: «Українська армія буквально знемагала. Морив її голод, холод, брак відповідного екіпунку (з польськ.: спорядження. — *Авт.*), плямистий тиф. Не було зброї, амуніції, бракувало резервів, зовсім не було ліків, дезінфекційних засобів і перев'язочного матеріалу. Армію обтяжали величезні обози з легкопораненими й хворими на тиф, яких милосердя не дозволяло залишити по селах на поталу ворогові. Дорога, якою посувалася армія, значилася рядами хрестів на могилах тих, хто не витримав надлюдських терпінь. Українське військо тримало тільки при житті гаряча любов до незалежності батьківщини та віра в те, що Отаман виведе її з цього неможливого пекла»⁶⁹⁸.

Можна уявити собі, наскільки природним за цих обставин було виражене небажання галицьких вояків класти своє життя у боротьбі з білогвардійцями. Перейшовши Збруч, вони потрапили в зовсім іншу країну, якої не знали. Що білогвардійці, що червоноармійці були для них абстрактним ворогом, до якого вони

Микола Капустянський

⁶⁹⁷ Шухевич С. Спомины з Української Галицької Армії. Ч. 3. Львів, 1929. С. 57 // Див.: Литвин Сергій Зазнач. твір. С. 314.

⁶⁹⁸ Миронович М. Між молотом і ковадлом (Спомины про історичну нараду в Старо-Костянтинові. Календар «Дніпро», 1936. С. 37 // Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 314–315.

не мали будь-яких почуттів. За собою вони залишили батьківщину, яку переважна більшість нечисельного польського населення упродовж віків вважала своїми рідними кресами. Тих українців, які мали іншу думку, поляки вважали сепаратистами і піддавали нещадному переслідуванню. Ті, хто погоджувався жити «під поляками», зазнавали цілеспрямовану колонізацію — мовну, культурну, релігійну. Так було в часи Австрійської імперії, так після невдалої для українців війни ставало у воскреслій Речі Посполитій.

На нараді у Вінниці, що відбулася 28 жовтня, не було прийнято жодних рішень, але настрої галицьких вояків чітко проявилися. Характеризуючи стан УГА, один з штабних референтів коротко зауважив: «Мужва не хоче битися проти Денікіна»⁶⁹⁹. Через кілька днів після цієї наради агенти військової розвідки привезли з Києва в штаб Армії УНР газету з коротенькою заміткою: в столицю прибули двоє галицьких старшин, які розпитували дорогу до резиденції генерала Бредова. Штаб негайно переслав це повідомлення телеграфом в Кам'янець-Подільський. «І тут усе, що було живого, заворушилося, — розповідав О. Доценко. — жадали пояснень в цій справі від Диктатури, але та нічого не знала»⁷⁰⁰.

Через неприємні поголоски С. Петлюра знову скликав 4 листопада військову нараду в Жмеринці. Командарм УГА М. Тарнавський на цю нараду не прибув і телеграфом повідомив Є. Петрушевича: коли нарада не прийме рішення щодо переговорів з Денікіном, то Начальна команда Галицької армії змушена буде вести переговори на власну руку. Згодом виявилось, що 25 жовтня саме він послав до Києва отамана О. Лисняка і сотника О. Левицького, які фігурували у повідомленні київської газети, і 2 листопада вже мав проект майбутнього договору, продиктований генералом Бредовим.

Підсумовуючи обговорення, в якому галичани висловлювалися за порозуміння з білогвардійцями, С. Петлюра зауважив: «Я особисто не проти порозуміння з Денікіном, та говорю вам, що до цього зараз не дійде. Ми малі в своїй кількості і в своїй силі, а Денікін на сьогодні “великий” і “сильний”. За ним усі, проти нас

⁶⁹⁹ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 209.

⁷⁰⁰ Там само. С. 270.

цілий світ, та дні змінюються днями, і негода — погодою. Це так тільки на сьогоднішній день. А в цей сьогоднішній день ми ж не можемо капітулювати в спосіб негідний як для народу нашого, так і його революційних здобутків — вільності й незалежності. Море крові пролито і безліч жертв найкращих синів українського народу загинуло на полях битв з нерівними ворогами, — вони взивають до дальшої боротьби за незалежність»⁷⁰¹.

З цими словами Петлюра зробив спробу закрити нараду, але галичани запротестували. Після обіду вони і наддніпрянці спілкувалися окремо перед тим, як зійтися знову на нараду. Сальський почав схилитися до порозуміння з Денікіним, тому що не міг знайти іншого виходу. П'ять денікінських дивізій вийшли в тил Армії УНР, але УГА залишалася на своїх позиціях, не бажаючи йти на прорив оточення. «Ми мусимо йти на переговори з Денікіним, — сказав він Петлюрі, — в іншому випадку галичани самі підуть на якийсь крок». Командарм ще не знав, що такий крок генерал Тарнавський вже зробив. Прем'єр-міністр Мазепа солідаризувався з Сальським. Коли нарада зібралася знову, галичани в ультимативній формі почали вимагати переговорів з білогвардійцями. Петлюра пообіцяв не пізніше 7 листопада дати дозвіл на переговори. Кілька днів були потрібні, як він казав, щоб докладно і ґрунтовно підійти до розв'язання цієї справи. Задоволений таким рішенням Головного отамана, Петрушевич признався, що одержав перед нарадою телеграму від Тарнавського з обіцянкою «повести переговори на власну руку»⁷⁰².

5 листопада в Кам'янці відбулося засідання Директорії з участю Є. Петрушевича і представників уряду УНР. На ньому було вирішено призначити військовим міністром Володимира Сальського замість Всеволода Петріва, а командування Наддніпрянською армією знову доручити Василю Тютюннику, Петрушевич розпорядився усунути командарма Мирона Тарнавського і начальника штабу Альфреда Шаманека за намір вести несанкціоновані переговори з білогвардійцями. Командувачем УГА було призначено полковника Осипа Микитку, а начальником штабу — полковника Густава Ціріца з відповідним підвищенням їх в ранг генералів.

⁷⁰¹ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 273.

⁷⁰² Там само. С. 275.

Осип Микитка

Як виявилось згодом, Петлюра і Петрушевич досить довго чекали прибуття в Україну місії з Бухаресту, покликаної допомогти в укладенні перемир'я з Денікіним. Коли почалися військові дії з білогвардійцями, посол Франції в Румунії Жюль Камбон попросив голову місії УНР К. Мацієвича та представника денікінського командування в Бухаресті генерала Геруа виїхати в Україну, щоб вплинути на обидві сторони в напрямі мирного порозуміння. Геруа дипломатично відповів, зовсім не збираючись їхати, що він завжди був прибічником створення єдиного протибільшовицького фронту. Так і не дочекавшись

прибуття делегації з Румунії, С. Петлюра за згодою Є. Петрушевича ввечері 6 листопада дозволив надіслати делегацію на переговори з представниками денікінської армії.

Начальник штабу Головного отамана генерал Юнаків телеграфував Сальському про те, що він має дозвіл Петлюри вислати делегацію. Сальський відповів, що потрібна єдина делегація від обох армій, тому що денікінці не розмовлятимуть з окремою делегацією від Армії УНР. Дізнавшись про цю колізію, Петлюра розпорядився, щоб на переговори була вислана спільна делегація. Сальський негайно відрядив на переговори, які мали відбутися на станції Зятківці біля Гайсина, свого представника. Коли той прибув на станцію, то йому повідомили, що представники УГА уже перейшли за передові пости частин денікінської армії.

Всі ці переговори стосовно формування спільної делегації, до яких був втягнутий і Петлюра, виявилися даремними. Створена Тарнавським делегація у складі генерала Альфонса Ерле, отамана Омеляна Лисняка і сотника Осипа Левицького таємно від Петлюри підписала на ст. Зятківці продиктований Бредовим договір ще 6 листопада.

Про цю акцію Тарнавського стало відомо 8 листопада. Петлюра негайно викликав на ст. Деражня (між Жмеринкою і Проскуровим) Макаренка, Мазепу, Петрушевича, Сальського і Капустянського, після чого наказав, щоб Г. Ціріц привіз копію договору. О. Доценко розповідав: «В нервовій настрої всі чекали прибуття ген. Ціріца і робили всякі догадки, як це могло статися. Нарешті за добрих 3 години прибув ген. Ціріц. Увійшов до вагону, де відбувалась нарада і, мовчки, привітавшись загальним поклоном, подав якийсь звернений вчетверо папір Диктаторові. Останній прочитав і зблід, а очі дивилися кудись у простір. Головний Отаман помітив це і нервово запитав — що то таке? «Це договір із Денікіном», — відповів Диктатор і передав його Головному Отаманові. У вагоні запанувала мертва тиша, хоча тут було немало людей»⁷⁰³.

Зятківський договір першим пунктом проголошував: «Галицька армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізничним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне розпорядження Головного Команданта озброєних сил Півдня Росії через команданта військ Новоросійської області». Третім пунктом галицький уряд підлягав фактичній ліквідації: «Галицьке Правительство застановляє часово, з огляду на недостачу території, свою діяльність і переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця його осідку переселиться Галицьке Правительство в Одесу, куди негайно виїде»⁷⁰⁴.

Під тиском Петлюри Петрушевич не визнав складений в Зятківцях договір і розпорядився віддати під суд Тарнавського, Шаманека і Лисняка. Суд над Тарнавським і Шаманеком (Лисняка звільнили) почався 11 листопада. Суддями були виключно галицькі старшини. По дводенній розправі суд виправдав звинувачуваних. Тарнавський повернувся в УГА на командну посаду. З матеріалів судового процесу, які зберігаються у Львівському історичному архіві і були вивчені С. Литвином, випливає, що М. Тарнавський домовлявся з денікінським командуванням не «на власну руку», а з відома і санкції Петрушевича⁷⁰⁵.

⁷⁰³ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 277.

⁷⁰⁴ Мазепа І. Знач. твір. Кн. 2. С. 131.

⁷⁰⁵ Литвин Сергій. Знач. твір. С. 319.

Воєнно-стратегічну ситуацію на Правобережжі, яка склалася після договору з денікінським командуванням у Зятківцях, можна охарактеризувати словами самого Симона Петлюри. 27 листопада він написав листа одному із засновників УНРади у Львові, в 1919 р. — послу УНР в Швейцарії і Німеччині, буковинському барону Миколі Васильку. В листі давалася всебічна характеристика того, що в історіографії назвали «листопадовою катастрофою». Цитата задовга, але вона того варта:

«Я повинен зазначити перш усього, що наше військо загубило свою боєздатність тимчасову не лише через брак амуніції та одержи разом з величезною пошестю тифу, а головне через зраду галицького командування, прикрити, а може й зарані випрацьовану Урядом Західної області У.Н.Р. Повинен поінформувати Вас, що ця зрада запала тоді, коли, згідно з оперативним пляном мого штабу наше військо мало всі шанси оточити добровольчу армію і знищити її. В той час, коли армія наддніпрянська виконувала зазначений плян, армія галицька то тупцювалась на місці, то цофалась (польськ.: відступала. — *Авт.*) назад, завдяки чому перша армія задалеко витягла свій фланг і опинилася під загрозою перерви свого стику з галицькою армією. Зрештою ця перерва сталася, при чому і сама галицька армія активно перейшла на бік добрармії. Наддніпрянська армія опинилася в тяжкому становищі, і мені та моєму штабу великих зусиль коштувало, щоб урятувати живу силу її, зробити тяжкий флянговий марш на протязі більш як 300 верст од Балти-Ольгополя, через Дунаєвці, Ново-Ушицю-Проскурів, Старокостянтинів, Любар, серед двох ворожих сил, по тяжкому ґрунту, в надзвичайно несприятливих умовах осінньої погоди. Врятовано артилерію і обози. Але я не міг, не дивлячись на все довір'я, яке я мав серед війська, врятувати його від тої душевної хвороби, яку завдала йому зрада галицька»⁷⁰⁶.

Лист М. Васильку був написаний в третій декаді листопада, коли Армія УНР завершила свій 300-верстний флянговий марш, ліквідуючи загрозу оточення білогвардійцями, але втратила майже всю територію, контрольовану урядом УНР. В другій декаді листопада ще існувала надія зберігти військові і політичні зв'язки УНР і ЗУНР, породжена невизнанням Зятківського договору

⁷⁰⁶ Лотоцький Олександр. Симон Петлюра. Варшава, 1936. С. 23.

першою особою в галицькому уряді — Євгеном Петрушевичем. Проте упродовж цієї декади ця подія була зруйнована діями людини, яку її оточення називали диктатором, але насправді вона виявилася іграшкою в руках галицької старшини.

Сподіваючись врятувати ідею Соборної України, С. Петлюра 11 листопада писав міністру закордонних справ А. Ливицькому: «Справа з поводженням галицької команди за останній місяць справляла таке враження, що вона щось недобре робить. Коли б вона виконувала мої накази і мого штабу, то Добровольці давно б уже були побиті, але саботаж і зрада дали інше. Моя задача і зусилля полягають в тому, щоби переборовши внутрішні труднощі, довести справу до спасення Галицької армії і використання її для цілей Соборної України». В існуючому стані Симон Васильович вбачав навіть позитивні риси. Дізнавшись, що Петрушевич зайнявся виправленням закордонного паспорту, він сподівався, що керування Галицькою армією перейде до нього⁷⁰⁷.

Однак Петрушевич категорично відмовився передати командування Галицькою армією Петлюрі. Одночасно із скасуванням Зятківського договору він уклав у Вінниці перемир'я з білогвардійцями і попередив їх, що направляє делегацію Начальної команди Галицької армії в Одесу для дальших переговорів. 12 листопада він скликав в Кам'янці-Подільському сепаратну нараду, на якій заявив, що потрібно якнайшвидше укласти угоду з Денікіним. Ввечері 14 листопада він відправив своїй делегації в Одесу таємну інструкцію. Погоджуючись на передачу Галицької армії у підпорядкування Денікіну, він вимагав від своєї делегації «застерігати Галицькій Армії повну автономію під оглядом організаційним і адміністративним»⁷⁰⁸.

А. Денікін, армії якого відкочувалися на Крим і Одесу після невдалого московського походу, погодився з цією вимогою. 17 листопада Осип Микитка уклав новий договір, згідно з яким Галицька армія надходила в повне розпорядження головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії, але зберігала свій командний склад, мову, статут та військове майно. За день до укладення

⁷⁰⁷ Симон Петлюра. Листи. Статті. Документи. Т. III. С. 139–140.

⁷⁰⁸ Павлишин Олег. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстративний біографічний нарис. С. 233, 235.

договору Є. Петрушевич проголосив вихід ЗОУНР зі складу УНР і створення Галицької держави, після чого разом з урядом виїхав з Кам'янця-Подільського через Румунію і Чехо-Словаччину до Відня⁷⁰⁹.

Такими є факти. Зятківський договір, який юридично оформив відрив Галицької армії від Армії УНР, підірвав ідею Соборної України. Під фактичним кутом зору вона була підірвана ще раніше — від початку війни УНР з білогвардійською Росією. Галичани бачили ворога в поляках, які залишилися за Збручем, а не в білогвардійцях з незнайомої їм країни, або в червоноармійцях, коли останні витіснили білогвардійців з України і перетворили Українську галицьку армію (УГА) в Червону УГА (ЧУГА). ЗОУНР припинила існування після того, як: а) Галицька армія була переведена з опосередкованого підпорядкування С. Петлюри у пряме підпорядкування А. Денікіну; б) Є.Петрушевич проголосив самостійність ефемерної за умов польської окупації Галицької держави; в) Є. Петрушевич втік з території УНР, щоб попередити загрозу польського полону.

Чому С. Петлюра після укладення союзу з Ю. Пілсудським у 1920 р. почав вважатися руйнівником Соборної України? Мабуть, тільки тому, що він височив над усіма діючими особами українського політикуму в 1919–1920 рр. Ніхто і ні в чому не звинувачував Є. Петрушевича, оскільки всі розуміли: цей державний діяч зробив все, що міг, але об'єктивні обставини виявилися сильніші за нього. Ті, хто звинувачували й тепер звинувачують С. Петлюру у підриві Акту Злуки, могли б признатися самим собі, що вони вважали або вважають його людиною, здатною подолати об'єктивні обставини. Якщо це так, то недруги Петлюри своїми звинуваченнями роблять йому великий комплімент, самі не помічаючи цього.

⁷⁰⁹ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 321.

5. ОРІЄНТАЦІЯ НА ПОЛЬЩУ

Після переходу Галицької армії через Збруч цілковитого злиття ЗОУНР і УНР не відбулося. Є. Петрушевич і С. Петлюра по-різному ставилися до сусідніх країн, які мали намір приростити свою територію за рахунок України. Петрушевич домагався компромісу з білогвардійською Росією, але будь-який контакт з Польщею був для нього неприйнятним. Петлюра шукав компроміс з Польщею і білогвардійською Росією, але вони по-різному ставилися до УНР: перша могла піти на контакт, друга такого контакту не допускала. Позиція Петрушевича і Петлюри щодо більшовицької Росії була приблизно однаковою і полягала в тому, щоб триматися від неї якнайдалі.

Історики часом характеризують взаємодію і протистояння політичних сил у Східній Європі як «війну всіх проти всіх». Однак таке визначення не можна назвати ні точним, ні вдалим. Польський фахівець в галузі східної політики Ю. Пілсудського Анджей Новак сформулював цілком правильну закономірність: перехід галицьких частин української армії на бік білогвардійців заштовхнув залишки збройних сил під командою С. Петлюри в польські обійми⁷¹⁰. Власне, ще до того, як почалася війна з білогвардійцями, С. Петлюри треба було забезпечити свої тили припиненням українсько-польської війни.

Військова місія УНР на чолі з полковником Генерального штабу П. Липком 1 вересня підписала з Польщею прелімінарний договір про перемир'я. Посилаючись на монографію Гостинської⁷¹¹, Ігор Срібняк стверджує, що С. Петлюри довелося відмовитися на користь Польщі від Східної Галичини і частини Волині по річку Збруч, щоб Польща погодилася на припинення воєнних дій⁷¹². Насправді жодних поступок з боку голови Директорії поляки не здобули. Пункт 8 досягнутого порозуміння звучав так: «Всі точки

⁷¹⁰ Nowak Andrzej. Polska I trzy Rosje. Studium polityki wchodniej Jozefa Pilsudskiego (do kwietnia 1920 roku). Krakow, 2001. S. 339.

⁷¹¹ Gostynska W. Stosunki polsko-radzieckie (1918–1919). Warszawa, 1972. S. 295–296.

⁷¹² Срібняк Ігор. Симон Петлюра — на чолі держави та війська // Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. Київ, 1995. С. 144.

сеї умови не мають жодного значіння і впливу на пізніший хід політичних і територіальних відносин, як для Польщі, так і для України»⁷¹³.

Воєнні дії припинилися з моменту підписання угоди строком на один місяць. Перемир'я автоматично продовжувалося за згодою обох сторін при попередженні за п'ять днів до вичерпання місячного строку. З метою попередження можливих сутичок на лінії розмежування сил встановлювалася нейтральна зона між річками Збруч і Жванчик. На випадок входу більшовицьких регулярних частин в нейтральну зону польське військо здобувало право посунутися на схід або південний схід. Мав бути передбачений воєнний обмін військовополоненими. Спільна акція обох сторін проти більшовиків мала бути предметом обговорення комісії, яку передбачалося створити⁷¹⁴.

Прелімінарний договір про перемир'я включав не тільки припинення воєнних дій, а й навіть певні союзницькі зобов'язання сторін у протидії більшовицькій агресії. Щоб продовжити і поглибити цю складову в українсько-польських відносинах, треба було тримати у Варшаві політичну місію. Ця проблема розв'язувалася на об'єднаному засіданні Директорії і Ради міністрів, що відбулося 28 вересня. Навколо кандидатури керівника виникла жвава дискусія. Дмитро Одрин (загинув від тифу в листопаді 1919 р.) навіть зробив епатажну заяву: «З огляду на те, що в Уряді нема здібних людей, пропоную послати за кордон А. М. Лівницького»⁷¹⁵.

Соратник Петлюри Андрій Лівницький справді був визначним політичним діячем: у минулому — один із засновників РУП, активний член УСДРП, в добу гетьманату — член Українського національного союзу, з квітня 1919 р. — міністр юстиції і заступник голови Ради народних міністрів, від червня очолював за сумісництвом міністерство закордонних справ. Погоджуючись під тиском А. Макаренка і багатьох членів уряду очолити дипломатичну місію у Варшаві, А. Лівницький просив звільнити його від посад міністра юстиції і керівника міністерства закордонних справ, але

⁷¹³ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 84.

⁷¹⁴ Там само. С. 82, 84.

⁷¹⁵ Там само. С. 81.

Петлюра наполіг на тому, щоб ці відповідальні посади за ним залишилися⁷¹⁶.

З жовтня дипломатична місія УНР виїхала до Варшави. В її складі знаходилися Леонід Михайлів (перший заступник голови, наддніпрянець), Степан Витвицький (другий заступник голови, наддністриянець), а також політичні радники Прокіп Понятенко, Антін Горбачевський, Михайло Новаківський, Борис Ржепецький, Петро Мшанецький. Справи затримали Лівницького в Кам'янці-Подільському до 16 жовтня.

С. Петлюра надавав варшавській місії величезне значення. 30 жовтня він писав Лівницькому: «Ваша хвороба тимчасова по приїзді до Варшави справила на Бельведер таке вражіння, що, мовляв, Ви, а з Вами і Уряд Республіки затягає з переговорами. Взагалі стан Вашого здоров'я дуже зв'язаний з інтересами Республіки, а тому ціла Республіка наша хотіла би, аби воно було якнайкращим. В кожному разі одіздити Вам з Варшави ні в якому разі неможливо бо се потягло би для нашої справи дуже лихі наслідки»⁷¹⁷. З цього напівжартобливого зауваження можна зробити висновок про те, що Симон Васильович мав своїх інформаторів в оточенні Ю. Пілсудського. Бельведер був резиденцією Начальника держави.

Переходячи до практичних справ, Петлюра ставив перед послом два важливих завдання: повернення військовополонених (проти чого поляки не заперечували) і придбання зброї. Йшлося про те, щоб в обмін на хліб чи цукор або за гроші домагатися поставки 20 тис. рушниць російського зразка з набоями до них (у кількості 5–10 млн). Для поляків ця зброя не мала істотного значення, бо вони мали вагоме постачання з країн Антанти і США, а для Армії УНР кожна рушниця була на вагу золота. Однак польський уряд на це прохання не відгукнувся, щоб не псувати зайвий раз відносини зі своїми друзями-недрузями білогвардійцями. Адже Антанта сподівалася, що Пілсудський і Денікін утворять спільний протибільшовицький фронт.

⁷¹⁶ Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 81.

⁷¹⁷ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 133–134.

Загальну програму своєї діяльності у Варшаві А. Лівичкий отримав, перебуваючи ще в Кам'янці-Подільському. Як пише І. Мазепа, 26 вересня відбулося спільне засідання Директорії (Петлюра, Швець, Макаренко), членів кабінету міністрів (Мазепа, Одрин, Лівичкий, Шадлун) і представників галицького уряду (С. Голубович, С. Витвицький), на якому була схвалена програма з п'яти пунктів:

«1. Місія повинна заявити, що договір, підписаний Курдиновським, а також заява Пилипчука недійсні⁷¹⁸.

2. Серйозні переговори з поляками почати лише після їх заяви, що вони не будуть піддержувати Денікіна і підпіратимуть Україну.

3. Домагатися, щоб кордонів між Польщею та Україною не встановляти до звільнення всієї України, а заключити поки що військовий договір з тим, що поляки охоронятимуть ліве крило нашої армії.

4. В найтяжчій ситуації йти на уступки Холмщини та Підляшшя й то умовно, до скликання Українського Парламенту, який остаточно має вирішити цю справу.

5. В справі Галичини не йти ні на які уступки з огляду на те, що про справу вирішатиме Мирово Конференція»⁷¹⁹.

Українсько-польські переговори почалися 28 жовтня заявою Л. Михайліва про те, що УНР спирається на етнографічний принцип у розбудові своєї державності. Польська сторона в ультимативній формі заявила 30 жовтня, що Директорія повинна визнати приналежність Східної Галичини Польщі. Після цього переговори на довгий час припинилися. 12 листопада, коли вони відновилися, А. Лівичкий підкреслив, що українська сторона могла б погодитися на кордон по річках Прип'ять та Західний Буг, і то тільки після того, якби таке рішення винесла Паризька мирна конференція. Поляки вирішили не дискутувати з цього приводу, покладаючись на те, що прикра ситуація на фронтах зробить українців більш поступливими⁷²⁰.

⁷¹⁸ Йшлося про необережну заяву П. Пилипчука співробітнику газети Kurier Polski відносно «незацікавленості» УНР справами Східної Галичини.

⁷¹⁹ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 2. С. 103.

⁷²⁰ Бойко О. Д., Михайлова О. В., Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка доби Директорії / Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 2. С. 71.

Ситуація на фронтах справді стала іншою, коли 6 листопада Галицька армія перейшла на бік білогвардійців. Дізнавшись про це, учасники наради в Деражні зрозуміли, що евакуація Кам'янця-Подільського ставала неминучою. У зв'язку з цим постало питання, куди відступати.

14 листопада після поїздки до Нової Ушиці разом з В. Кедровським, де С. Петлюра ознайомився з настроями козаків, він повернувся до Кам'янця і на нараді з військовими керівниками запропонував свій план дій. У спогадах Ю. Тютюнника цей план виглядав так: «поляки могли б зайняти Проскурів і Шепетівку, а українська армія, зосередившись в районі Старокостянтиніва і будучи забезпеченою на крилах поляками, могла б реорганізуватися і відпочити»⁷²¹.

С. Петлюра вже кілька днів думав, що такий вихід був єдино можливим. Українській армії треба було протриматися ще кілька тижнів. Переможна хода білогвардійців на Правобережжі не могла тривати більше, Добровольча армія мусила розсіпатися, тому що більшовики вже оволоділи Черніговом і підступали до Харкова. У листі до А. Лівичкого від 11 листопада Головний отаман писав: «Полагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати, — дати нам базу деяку, зносини з світом і перспективи. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б, мали більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею»⁷²².

14 листопада скликана в Кам'янці Рада народних міністрів підтримала пропозицію С. Петлюри: передати місто під захист поляків і вирушати разом з державними апаратом в район Проскурова-Старокостянтиніва.

15 листопада в Кам'янці відбулося останнє засідання Директорії разом з членами кабінету міністрів. На ньому було санкціоноване бажання Андрія Макаренка і Федора Швеця відбутися за кордон «у державних справах». В документі за підписами С. Петлюри та І. Мазепа їх закордонний статус і повноваження окреслювалися таким чином:

⁷²¹ Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. Політичний огляд з документами в тексті і додатками. Нью-Йорк, 1966. С. 9 // Див.: Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 324.

⁷²² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 140.

«1. Брати участь в Міровій Конференції в Парижі і інших міжнародних конференціях з правом заступництва інтересів Української Народної Республіки.

2. Стверджувати ті фінансово-економічні договори, які підготовлені або прелімінарно заключені Міністром фінансів Б. М. Мартосом або іншими особами на підставі повноважень, наданих їм Урядом Української Народної Республіки.

3. Мати вищий контроль над діяльністю всіх урядових інституцій Української Народної Республіки за кордоном і окремих урядових осіб.

4. Заклювати прелімінарно умови і політично-мілітарні договори від імені Української Народної Республіки з іншими державами»⁷²³.

С. Петлюра підписав також постанову про надання коштів — по 2 млн крб акредитивом на Віденський банк для підтримки діяльності А. Макаренка і Ф. Швеця за кордоном. За підписами членів Директорії С. Петлюри, А. Макаренка і Ф. Швеця було ухвалено: «На час відсутності з території Української Народної Республіки А. Макаренка і Ф. Швеця верховне командування справами Республіки покладається на Голову Директорії п. Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою Народніх Міністрів»⁷²⁴.

Останнє засідання Директорії завершилося прийняттям таємної інструкції для дипломатичної місії УНР у Варшаві. Відповідаючи на запит А. Лівіцького, Директорія і уряд УНР ухвалили: «Маючи на увазі всі умови й обставини, в яких перебуває У. Н. Р. в сучасний момент, визнати необхідним дати згоду на встановлення кордонної лінії між У. Н. Р. і Республікою Польською по лінії Бартелемі через територію Галичини і по річці Турії через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідності — по річці Стирі. Зазначений територіальний кордон є той максимум, на який може піти уряд»⁷²⁵.

⁷²³ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 142.

⁷²⁴ Там само. С. 141, 143.

⁷²⁵ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 2. С. 139.

Отже, С. Петлюра зупинився на лінії Бартелемі, яку в лютому 1919 р. запропонував галицькому уряду цей французький генерал від імені Антанти. Цю лінію, яка приблизно відповідала лінії фронту, яка склалася в той час, галицький уряд не прийняв. Він погодився з нею тільки після наступних воєнних невдач, але тоді вже не погодилася Польща. У листопаді 1919 р., коли вся Східна Галичина вже давно перебувала під польською окупацією, лінія Бартелемі тим більше не влаштувала поляків. С. Петлюра це чудово розумів. Проте він ухопився за кордон, проведений комісією Антанти і врешті-решт визнаний галицьким урядом, щоб не пов'язував своє ім'я з крахом ідеї соборності українських земель. Разом з тим як він, так і А. Лівіцький бачили, що всі попередні політичні події, включно з політикою Є. Петрушевича, призвели до того, що ідея соборності стала ефемерною. Лівіцький повідомив Петлюру, що у Варшаві вимагають від місії подати декларацію з визначенням кордонів між Польщею та УНР по річці Збруч і дають зрозуміти, що до її подання в'їзд на територію, контрольовану польським урядом, для громадян УНР буде закритим.

Змушений враховувати як інструкцію Директорії, так і тиск з боку польських властей, Лівіцький опинився на розтяжці. 17 листопада, коли він поставив перед членами місії питання про зміст декларації, її обговорення тривало майже добу. Голоси поділилися порівну: за кордон по р. Збруч висловилися наддніпрянці, а проти — наддністрянці і один з наддніпрянців — П. Мшанецький.

1 грудня стало відомо, що польське командування відмовилося в четвертий раз поновити перемир'я. Наступного дня А. Лівіцький змушений був зібрати засідання дипломатичної місії без участі галичан. На ньому була прийнята декларація, яка містила в собі таке зобов'язання: «Територія Української Народної Республіки має бути встановлена з такими кордонами: починаючи від Чорного моря по річці Дністру й від Дністра між Польщею і Україною уздовж річки Збруч. Далі кордон Української Народної Республіки повинен пройти крізь Південно-Західну Волинь по території колишньої Російської імперії. Остаточне вирішення питання про кордон цієї території буде залежати від постанов міжнародної конференції у Парижі»⁷²⁶.

⁷²⁶ Див.: Зарецька Таїсія. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 99.

Після прочитання декларації у залі Міністерства закордонних справ А. Ливицький додав: «У першу чергу прошу знехтяться з польським командуванням, щоб перепустити вільно ті частини, які перейшли Збруч, а далі предприняти все те, що потрібно до створення нашої військової бази». Звідси можна бачити, що декларація приймалася в ситуації, коли залишки розгромленої армії С. Петлюри могли з'явитися перед кордоном, на який претендувала Польща, в будь-який момент.

Прийняти декларацію української дипломатичної місії польський уряд доручив директору Східного відділу МЗС Речі Посполитої Роману Кнолю. Відповідаючи А. Ливицькому, Кноль зауважив: «Завдяки декларації ми могли перейти до зовсім ширшої співпраці. Те, що Панове тут зробили, буде мірозрадним не лише для обох заінтересованих народів, але також для закордонні. Відомо, що Російська імперія, така яка була перед війною, вже не повстане. Тож вже тепер можемо вважати себе союзниками на Сході Європи»⁷²⁷. Це означало, що УНР одержала можливість висувати перед польським урядом такі пропозиції:

1. Про визнання УНР незалежною і самостійною державою.
2. Про укладення з Польщею військових і торговельних конвенцій.
3. Про негайне відкриття транзиту через Польщу полонених українських вояків, фінансових коштів і військового майна.
4. Про можливість входження на територію Польщі Армії УНР, її уряду, державних службовців та їх сімей.

Наступного дня галицька частина дипломатичної місії УНР склала свої повноваження.

Декларація була проголошена українською місією без погодження з головою Директорії і прем'єр-міністром. А. Ливицький взяв всю відповідальність на себе, воліючи не оприлюднювати інструкцію, яку одержав на останньому засіданні Директорії. Власне, інструкція була засекречена саме через те, що її зміст не відповідав умовам поточного моменту. С. Петлюра, який інструктував голову дипломатичної місії, і цей голова розуміли, що врегулювання українсько-польських відносин після «листопадової катастрофи» можливе тільки з урахуванням позиції Ю. Пілсудського,

⁷²⁷ Див.: Зарецька Таїсія. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 99.

який став господарем становища. Пізніше (29 січня 1920 р.) на засіданні ЦК УСДРП А. Ливицький так пояснював обставини появи декларації дипломатичної місії УНР: «Ми вважали, що не можемо доводити до розриву з поляками, бо наша армія навіть не мала б тоді куди відступати. Отже, перед нашою місією стояла дилема: або зовсім відмовитися від якого-небудь порозуміння з Польщею і тоді рахуватися з тяжкими наслідками для справи, або негайно підписувати Декларацію»⁷²⁸.

Евакуація Кам'янець-Подільського закінчила 17 листопада. Одним з останніх С. Петлюра виїхав на автомобілі у супроводі двох ад'ютантів до Проскурова. Дружину і дочку він відправив у Львів, звідки вони добиралися до Варшави.

Шестиденна оборона Проскурова була останнім актом війни з денікінцями. Конаюча на радянських фронтах білогвардійська Росія тупо просувалася по території Волині і Поділля без всякої політичної перспективи. Василь Тютюнник тримав оборону до 22 листопада, потім Проскурів треба було покинути. Державні інституції УНР в ці дні зосереджувалися у трьох потягах — військового міністерства, міністерства фінансів і урядового апарату. В потязі міністерства фінансів зберігалися всі державні цінності, які мав у своєму розпорядженні уряд І. Мазепи: 190 тис. французьких золотих франків, 39 тис. золотих і 30 тис. срібних рублів царського чекану, близько 1,5 млн різною російською паперовою валютою, 6 млн українських карбованців, 3 млн радянських знаків⁷²⁹. Просуватися залізницею можна було тільки на захід, інші напрямки блокувалися денікінцями. С. Петлюра і уряд змушені були евакуюватися на станцію Чорний острів, а потім — на станцію Війтівці у 17 верстах від польського фронту.

Армія просувалася пішим ходом. Майже всі мобілізовані давно дезертирували, і в ній залишилися тільки кадрові вояки. Начальник артилерії в дивізії січових стрільців полковник Роман Дашкевич згадував: «З Проскурова відступали рештки армії на Старокостянтинів... По засніжених дорогах, страшний морозний вітер шмагав стрільців у лице, продував тіло. Військо не мало зимового одягу. Стрільці відморозували вуха, руки, ноги. Без

⁷²⁸ Див.: Зарецька Таїсія. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 100.

⁷²⁹ Мазепа І. Знач. твір. Кн. 2. С. 144.

Роман Дашкевич

думки, у зневірі тягнулися стрільці, козаки на північ, а тиф шалів далі»⁷³⁰.

26 листопада армія зосередилася в районі Старокостянтинова, де С. Петлюра скликав військову нараду. У присутності кількох представників від кожної військової частини Головний отаман поставив на обговорення подальшу долю уряду і армії. «Наше становище не безвихідне, — говорив він. — Ми на короткий час відходимо на північ, щоб відтіля рушити на південь проти денікінських частин, які самі вже розпадаються. Не думайте, що нам можна базуватися тільки на повстанцях. В нашій бороть-

бі рішачою роллю грало і гратиме регулярне військо. Отже, панове старшини й козаки, візьмемось до праці в цей тяжкий момент, щоб зберегти єдину надію України, регулярну армію, бо тільки наша боротьба й перемога може визволити Україну від чужого панування»⁷³¹.

26 листопада Старокостянтинів зайняли білогвардійці. Петлюрівці відступили в район між Любарем, Печанівкою, Чорторією і Остроподем, звідусіль оточені трьома арміями — польською, більшовицькою і білогвардійською.

4 грудня С. Петлюра скликав в Чорторії нараду за участю членів уряду та командирів і начальників штабів дивізій. Командири дивізій висловилися за перехід до партизанських форм боротьби в денікінському запіллі. Євген Коновалець заявив, що січові стрільці не бачать перспектив для себе після ліквідації регулярно-го фронту і самодемобілізуються. На нараді була зачитана і схвалена відозва до народу (надрукована й оголошена пізніше), в якій

⁷³⁰ Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. Нью-Йорк, 1965. С. 198 // Див.: Литвин Сергій Зазнач. твір. С. 327.

⁷³¹ Симон Петлюра. Листи. Статті. Документи. Т. I. С. 239.

пояснювалися дальші наміри й дії уряду УНР. Зокрема, у відозві підкреслювалися:

«Правительство Української Народної Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність. Військо одержить від Вищого Командування ті завдання, які воно повинно надалі виконувати. Правительство разом з Верховною Властю Республіки для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб, маючи зв'язок з народом і військом, керувати справами України і заступати її перед другими державами і народами так, як цього будуть вимагати інтереси нашої Республіки. Правительство не припиняє своєї діяльності і доложить всіх сил, щоб боротьба українського народу за визволення була доведена до успішного кінця»⁷³².

С. Петлюра та його соратники поклалися не стільки на свою армію, яка цілком знесилася у боротьбі з епідеміями та білогвардійцями, скільки на повстанський рух, яким була охоплена вся Україна. Червона Росія перемогла Росію білогвардійську, але переможці являли собою не менш грізну небезпеку, ніж переможені. Українці у боротьбі за національну державність мусили покладатися на власні сили. «Народ України і наше республіканське військо, — говорилося у відозві, — знає, що в більшовизмі порятунку немає. Большевицький комунізм на українському ґрунті не приймається. Він може посіяти тільки нову міжгромадянську війну, нове кровопролиття»⁷³³.

Було вирішено, що армія мусить прорвати фронт і рушити в похід по денікінських тилах. Виникло питання: чи залишатися С. Петлюрі з армією, чи виїхати за кордон і звідти керувати її діями? Петлюра мав власну думку, але не виказував її, поки не висловляться керівники уряду і війська. Коли більшість висловилося за виїзд за кордон, він сказав, що відбуває негайно і призначив І. Мазепі побачення ввечері перед від'їздом.

«Коли в призначену годину я прийшов до Петлюри, — розповідав І. Мазепа, — то він уже був готовий до від'їзду. Привітавшись зі мною, він приніс з сусідньої кімнати звичайну козацьку шинелю і, даючи мені, сказав: “Ось вам, Ісаак Прохорович, моя

⁷³² Доценко Олександр. Літопис української революції. Т. II. Кн. 4. С. 345.

⁷³³ Там само.

Олександр Загородський

шинеля. Візьміть її з собою в дорогу. Це шинеля щаслива. Ось дивіться, — сказав він, показуючи на дірку в передній частині шинелі приблизно на висоті грудей, — куля пройшла через шинелю, а мене не ранила. Це було, коли ми боронили Київський арсенал від большевиків. Я певен, що й вам вона придасться. Тільки, боронь Боже, не загубить її і привезіть назад”. Я взяв шинелю, подякував. Вона дійсно придалася мені під час подорожей по Україні»⁷³⁴.

Зимовий похід по тилах денікінців і більшовиків розпочався 6 грудня під командуванням генерала Михайла Омеляновича-

Павленка. Він замінив Василя Тютюнника на посаді командарма (Тютюнник просив Петлюру звільнити його на причині хвороби, а в середині грудня помер від тифу). Заступником Омеляновича-Павленка став Юрко Тютюнник, який володів великим досвідом партизанської боротьби. У 1918 р. він був організатором Вільного козацтва, одним з керівників Звенигородсько-Таращанського повстання проти німців і гетьманської варти, а в 1919 р. організував партизанську дивізію, яка приєдналася до Армії Петлюри. Армія Зимового походу була організована в три дивізії — Київську на чолі з Юрком Тютюнником, Запорізьку, якою командували Михайло Омелянович-Павленко та його заступник — отаман Андрій Гулий-Гуленко, і Волинську під керівництвом Олександра Загородського⁷³⁵.

6 грудня С. Петлюра разом з генералом М. Юнаківом, ад’ютантом О. Доценком і старшиною П. Коваленком виїхав залізницею через Полонне, Шепетівку і Рівне до Варшави. На станції

⁷³⁴ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 2. С. 157.

⁷³⁵ Доценко О. Зимовий похід Армії Української Народньої Республіки (6.XII.1919. — 6.V.1920). Варшава, 1935. С. XIV—XV.

Полонне його чекала людина, надіслана ад’ютантом Ю. Пілсудського ротмістром Є. Потоцьким. Адресована Петлюрі записка ротмістра починалася так: «Ясновельможний пане Отамане! Головний вождь польських військ дав мені завдання забезпечити подорож Ясновельможного пана отамана у супроводі шефа генерального штабу і двох ад’ютантів до Варшави»⁷³⁶.

С. Петлюра прибував у Варшаву анонімно і в супроводі лише кількох осіб. Залишки його армії пішли в партизанський рейд по тилах ворога. Він не володів жодним квадратним кілометром території України. На його прохання польський прикордонний полк під командуванням майора М. Борути-Спеховича 8 грудня зайняв Кам’янець-Подільський, щоб ним не заволоділи денікінці або більшовики.

Отже, у Петлюри залишалося тільки ім’я. Але Варшава його чекала, бо цим іменем позначала себе незліченна кількість поборників української національної державності.

В день приїзду 7 грудня він одержав запрошення в Бельведер. 9 грудня відбулася його зустріч з Ю. Пілсудським без свідків, яка тривала з 20.30 до 5.00 години наступного дня. Як стисло повідомлялося, розмова точилася навколо трьох проблем: українсько-польських стосунків, російсько-радянської небезпеки та розбудови збройних сил УНР⁷³⁷.

11 грудня С. Петлюра ратифікував декларацію дипломатичної місії УНР, проголошену А. Лівіцьким 2 грудня. Ратифікація була для нього важким рішенням, як засвідчувала незвична тривалість аудієнції у Ю. Пілсудського. Проте іншого виходу для УНР в грудні 1919 р. не існувало.

Виникає ще одне запитання, пов’язане з позицією глави Польської держави, який не пожалкував цілої ночі на переговори. Невже Петлюра був потрібний Пілсудському тільки як союзник у війні проти РСФРР? Війна здавалася неминучою, тому що між двома країнами існувала тільки лінія розмежування військ, а не державний кордон. Проте в грудні 1919 р. Петлюра був слабеньким союзником: без території і практично без війська. Якраз йому, Пілсудському треба було прикласти немало зусиль, щоб його

⁷³⁶ Зарецька Таїсія. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 100.

⁷³⁷ Там само. С. 100—101.

союзник відродив українську державність і знову зібрав національну армію. Так в чому полягав інтерес Пілсудського?

У травні 1919 р., як було показано в цій книзі, Ю. Пілсудський у листі до прем'єр-міністра І. Падеревського обґрунтував свою політику доконаних фактів при визначенні східного кордону Польщі. Проте в грудні 1919 р. ця політика дала несподіваний збій. А. Денікін чітко охарактеризував існуючу колізію у ставленні держав Антанти до проблеми східних кордонів Польщі: «Ставлення Англії до створення «Великої Польщі» за рахунок Росії було явно негативним. Лорд Керзон попереджав польський уряд «стримувати свої домагання в розумних межах, не прагнучи поглинути народності, які не мали з Польщею племінної спорідненості і могли бути лише джерелом слабкості й розпаду». Ставлення Франції було хитким: тривало гадання — чи поставити вирішальну карту на Велику Польщу чи на Велику Росію»⁷³⁸.

Так сталося, що 8 грудня (тобто за день до зустрічі Пілсудського з Петлюрою) союзники визначилися врешті-решт з проблемою східного кордону Польщі, причому явно не на користь поляків. Тоді з'явилася Декларація Верховної ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі. Лінія кордону накреслювалася від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовський, Дорогуск, Устилуг, на схід від Грубешува через Крилов і далі західніше Рави Руської, східніше Перемишля до Карпат.

Ця лінія кордону була не зовсім етнографічною, бо визнавала за Польщею старовинні українські землі — Холмщину, Лемківщину, Підляшшя, Посяння. Проте Східна Галичина залишалася в кордонах України. Відмова самої України під величезним тиском Польщі від Східної Галичини була для Антанти вагомим аргументом для того, щоб визнати цей регіон за Польщею. Не одразу, але в 1923 р. це було зроблено.

Розділ 7 СОЮЗ Ю. ПІЛСУДСЬКИЙ — С. ПЕТАЮРА...

⁷³⁸ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. 4. Т. 5. Вооруженные силы Юга России. С. 571.

*Думаю я, що шлях для Української державності
стелиться через Київ, а не через Львів.
Тільки тоді, коли Укр. Державність закріпиться
на горах Дніпра і біля Чорного моря, тільки
тоді можна думати, як про реальну річ,
про збирання українських земель, захоплених
сусідами. Інша політика – це мрії, нереальні
комбінації, що призведуть до того, що ніякої
України не буде.*

С. Петлюра. 10 травня 1926.

Симон Петлюра. Т. I. С. 453

1. ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ЖИТТЯ В ЕМІГРАЦІЇ

Резиденцією Петлюри після прибуття до Варшави стала Українська дипломатична місія УНР на Алеї руж. Одним з перших кроків його як голови Директорії було заснування при дипломатичній місії військової секції на чолі з генералом М. Юнаківим. Згідно з наказом Директорії від 12 грудня 1919 р. першочерговим завданням Юнаківа визначалося утворення з військовополонених регулярних частин української армії, про що у Петлюри була домовленість з Ю. Пілсудським. Юнаків мав також організувати матеріальну і духовну допомогу перебуваючим в польських таборах полоненим та інтернованим старшинам і козакам Армії УНР, а також брати участь в розробці військової конвенції між польським та українським урядами⁷³⁹.

Діяльність Юнаківа за всіма зазначеними напрямками вимагала значних матеріальних витрат. Тому одночасно з наказом про заснування військової секції Петлюра наказав головному уповноваженому уряду УНР в Кам'янець-Подільському Івану Огієнку перевести на його ім'я 200 млн грн. з коштів, які зберігалися в Кам'янці-Подільському. 8 лютого 1920 р. він знову звернувся до Огієнка з розпорядженням погасити заборгованість по заробітній платі старшинам Армії УНР і урядовцям кабінету міністрів⁷⁴⁰.

⁷³⁹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 146.

⁷⁴⁰ Там само. Т. IV. С. 360–361, 367.

27 грудня 1919 р. у Варшаві відбулася перша зустріч представників Генерального командування польських військ (ГКПВ) з військовою секцією при дипломатичній місії УНР, на якій обговорювалися питання співпраці. Результатами наради стала формальна зміна статусу українських старшин і козаків, які опинилися в Польщі, в основному у таборі в Ланцуті. Вони стали вважатися не інтернованими вояками, а «військовими особами іншої запризненної держави»⁷⁴¹.

10 січня Петлюра за погодженням з ГКПВ поклав на начальника штабу Корпусу січових стрільців, члена Стрільцької ради Марка Безручка обов'язки командира стрілецької дивізії, яка повинна була першою формуватися на території Польщі. Безручко негайно вирушив до Ланцута і почав формувати в таборі бригади і курені цієї дивізії. Одночасно полковнику Генерального штабу Армії УНР Олександру Шаповалу Петлюра доручив формування 4-ої стрілецької бригади. Вона формувалася в Кам'янці-Подільському і Могилеві-Подільському в основному з солдат і офіцерів українського походження, які були мобілізовані в дивізію білогвардійського генерала Бредова. Під тиском Червоної армії вона відступила на територію, зайняту польськими військами, і була інтернована. У березні стрілецька бригада О. Шаповала і окрема піша бригада були об'єднані військовим міністром В. Сальським в 2-гу стрілецьку дивізію під командуванням полковника О. Удовиченка.

У листі до голови дипломатичної місії УНР в Румунії К. Мацієвича від 25 лютого С. Петлюра розповів, як стоять справи з відродженням Армії УНР: «Останніми часами відношення уряду польського до справи наших формувань значно змінились на краще. 21.03 відбулось спільне засідання представників нашої військової секції з представниками військового міністерства польського. Поляки дають згоду на формування двох дивізій. Всіх полонених з Ланцута перевозять до Бреста, де може розташуватися більше людей. Для формування поляки дають все. Вже стали краще годувати, прислали одягу (повні комплекти) на 3000 чоловік. В міру

⁷⁴¹ Бойко О. Д., Михайлова О. В., Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка доби Директорії // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 2. С. 74.

збільшення людей одягу буде додаватися. Я змагаюсь прискорити формування, щоб бути готовим до весни»⁷⁴².

І. Мазепа залишився в Україні, перебуваючи з військом у Зимовому поході. Потрібно було налагоджувати роботу уряду в умовах еміграції. 12 грудня С. Петлюра призначив Андрія Ливицького тимчасово виконуючим обов'язки голови Ради народних міністрів, а Павла Христюка — державним секретарем. 23 грудня голова торговельної комісії посольства УНР у Відні А. Сербиненко одержав наказ тимчасово припинити витрати коштів з 50-мільйонного військового фонду, а 204.7 тис. доларів США, які знаходилися у фонді, вважати нерухомим державним майном. 31 грудня було видано розпорядження видати міністру закордонних справ А. Ливицькому 100 тис. доларів США на потреби міністерства⁷⁴³. Безліч подібних розпоряджень, опублікованих у двох останніх томах видання «Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи», засвідчує, що урядова робота УНР за кордоном почала налагоджуватися.

Е. Петрушевич не без задоволення став Диктатором (офіційно і з великої літери), коли так вирішило його найближче оточення, але залишався майже іграшкою в руках вищого командування Галицької армії. С. Петлюра після розвалу Директорії, яка проголошувала себе Вищою Владою, зберігав в своїх руках вищу політичну і військову владу в УНР, тобто фактично володів персональною диктатурою. Втім, він ніде і ніколи не підкреслював свою виключну роль в національно-визвольній боротьбі і, незважаючи на важкі, часом трагічні обставини політичного життя, спокійно й незворушно тягнув владну лямку. За винятком П. Скоропадського, якого не можна вважати лідером національно-визвольних змагань, він нікого не витискував з влади. М. Грушевський і В. Винниченко самі покинули Україну, коли ситуація стала для них небезпечною. Всі важелі влади зосередилися в руках Петлюри тільки тому, що інші політичні діячі добровільно й свідомо відмовилися від них.

Втім, Петлюрі не могли пробачити диктатури, яка лягла на його плечі, і з величезною підозрою сприймали природний для

⁷⁴² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 188.

⁷⁴³ Там само. С. 148–149, 159, 161.

нього демократизм, вважаючи його знущальним. Особливо показова реакція людини, яка дуже добре знала собі ціну — Михайла Сергійовича Грушевського. У жовтні 1919 р. він звернувся з листом в Центральний комітет УПСР, в якому заявив, що входження українських есерів до урядів Б. Мартоса та І. Мазепи робить партію відповідальною за те, що діється в Україні. А діялося, на його думку, щось жахливе: «Навіть люди дуже помірковані починають жахатися перед наслідками утвореної ситуації, що Україна — се Петлюра, і Петлюра — се Україна. Ніхто не знає соціалістичного вашого кабінету, навіть Директорію, тільки Петлюру, і для світу те, що діється, є єдиноборством двох генералів — Петлюри і Денікіна, в ґрунті речі реакційних, не демократичних»⁷⁴⁴. Як бачимо, у полемічному запалі Грушевський навіть «обізвав» Петлюру генералом, хоча всі недруги останнього не втомлювалися повторювати: який з Петлюри Головний отаман, коли він цивільна людина!

Відсторонений від влади після реставрації УНР зовсім не Петлюрою, голова Центральної Ради й беззаперечний лідер Української революції вимагав від ЦК УПСР покласти край петлюрівській диктатурі, зробити Директорію й уряд відповідальними перед Конгресом трудових рад. Розуміючи, без сумніву, що скликання Трудового конгресу в ситуації, яка запанувала восени 1919 р., було неможливим, М. Грушевський міг запропонувати тільки один вихід з становища, яке йому здавалося жахливим: члени УПСР повинні вийти з уряду. Ну, вийшли б... А далі що?

Грушевський свідомо відмовлявся від лідерства в партії українських есерів, але більша частина есерів вважали себе його учнями й дивилася на ситуацію його очима. В лютому 1920 р. закордонна делегація УПСР провела у Празі конференцію з розглядом окремих елементів програми і тактики партії. Конференція закликала прикласти зусилля партії «до організації селянсько-робітничих сільських, волосних і повітових рад, обраних з можливим наближенням до принципу рівного і безпосереднього виборчого права з таємним і пропорціональним голосуванням, до скликання Всеукраїнського Конгресу Рад, котрий має прийняти в свої руки

⁷⁴⁴ Верстюк В., Осташко Т. Українська Центральна Рада. Бібліографічний довідник. Київ, 1998. С. 29.

верховну владу Республіки». Підтримуючи політичну лінію, яка відстороняла від державотворчого процесу «нетрудові» верстви населення, наступна конференція українських есерів, що відбулася у квітні 1920 р. в Празі, заявила, що українські уряди Петлюри, Мазепи, Петрушевича «не мають нічого спільного з народоправством, хочуть ствердити своє панування шляхом грубого захвату влади, насиллям над народом і політикою». Завданням партії, як заявляла конференція, повинна стати боротьба з подібними «урядами», щоб «влада в Українській Соціалістичній Республіці могла організуватись через виявлення волі і бажання трудових мас в радах селянських і робітничих депутатів і скріпитись шляхом непохитної диктатури їх над класами експлуататорів і хижаків»⁷⁴⁵.

Отже, українські есери під впливом «неусвідомленого соціалізму» народних низів переходили на позиції революційного марксизму з його різким протиставленням справді протилежних за економічними інтересами власників робочої сили (трудящих, або експлуатованих) і власників капіталу (нетрудових верств суспільства, або експлуататорів), безумовною орієнтацією на класову боротьбу як рушійну силу історичного прогресу, а не на класовий мир, і уявленнями про те, що може існувати диктатура такої неструктурованої спільноти, як клас.

Від перших днів перебування у Варшаві С. Петлюра вважав своїм обов'язком не випускати з поля зору діяльність дипломатичних представників УНР за кордоном. Україна після проголошення незалежності розбудувала розвинуту мережу дипломатичних представництв. Особливо розвинутою була мережа консульських установ: в 46-х містах 25 держав Європи та 21 містах 7 держав Азії⁷⁴⁶. Дипломатичні місії очолювали відомі політичні і громадські діячі: Д. Антонович — в Італії, К. Мацієвич — в Румунії, Г. Сидоренко — в Австрії, М. Тишкевич — у Ватикані, В. Кедровський — в країнах Балтії, О. Шульгин — у Франції, А. Яковлев — у Бельгії.

⁷⁴⁵ Цит. за: Верстюк В. Ф. Завершення української революції // Політична історія України. XX століття. У шести томах. Т. 2. Київ, 2003. С. 435.

⁷⁴⁶ Трембицький В. Українська консульська служба 1918–1923 років // Симон Петлюра. Збірник науково-студійної конференції в Парижі (травень 1976): статті, замітки, матеріали. Мюнхен; Париж, 1980. С. 195.

4 березня 1920 р. С. Петлюра переслав послам і головам дипломатичних місій УНР великий за обсягом лист, в якому пропонував активно пропагувати в країнах свого перебування політику Директорії та уряду, спрямовану на звільнення України від російсько-радянської окупації і розбудову української національної державності. «Знаючи зі звітів посольських і інших джерел, — писав Петлюра, — що закордонні політики та державні мужі виявляють незнайомство з формою нашої влади, з її джерелами правнодержавними, з компетенцією її, ставлячи під знак запитання гармонію і єдність в змаганнях уряду і народу о суверенність нашої Республіки і висловлюючи часто сумніви, чи така єдність існує або така єдність змагань буде завершена в спосіб об'єктивний та задовольняючий громадську опінію Європи та Америки: — я вважав би необхідним якнайбільшу акцію з боку п. п. послів та голів місій дипломатичних в тому напрямку, щоби сумніви ті збити, а упередження ті, які так завзято підтримуються ворогами нашими в тій справі, неутралізувати»⁷⁴⁷.

Турбуючись про те, щоб представлена його особою влада не сприймалася як диктатура, Головний отаман наполягав: «Керуючи боротьбою нашого народу, несучи моральну і історичну відповідальність за неї, я і міністерство глибоко певні, що перемога в цій боротьбі буде врешті на стороні нашого народу, а ті ідеї і гасла, які є імпульсом боротьби, народ через свої представників у парламентах з установчими функціями, зайвий раз урочисто тільки санкціонує і затвердить. До скликання цього парламента треба готуватись і я з правительством дбати будемо, щоб праця такого всенародного зібрання могла розпочатися якомога скорше. Вияснення наміру уряду УНР в цій справі мусить бути п.п. послами і головами місій в даний момент особливо взяте під увагу при виявленні української справи в зносинах їхніх з впливовими колами»⁷⁴⁸.

Прагнення С. Петлюри якнайдалі відійти від євразійського напрямку історичного розвитку своєї батьківщини і забезпечити її європейський вибір щоразу наштовхувалося на нерозуміння політиків Заходу, які підтримували різноспрямовані інтереси

⁷⁴⁷ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 259.

⁷⁴⁸ Там само. С. 260.

білогвардійської Росії або Польщі, керуючись власними національними інтересами. Хитання українських політиків між платформою європейського соціалізму і демагогічною політикою більшовицьких комуністів, які приховували за фразеологією революційного марксизму план побудови тоталітарної держави-комуни, позначилися і на ставленні політиків Заходу до Петлюри. Вони не відгукувалися на розпачливі заклики припинити блокаду УНР, яка позбавляла її зброї, боєприпасів, амуніції, ліків і перев'язочних матеріалів, бо не відділяли його від більшовицьких комісарів. Тому у зносинах українських дипломатів з впливовими колами на Заході С. Петлюра рекомендував: «П.п. послі і голови місій повинні при тих зносинах зазначати, що, одкидаючи принципи совдепських рад, як фальсифікуючих волю народу і оддаючи долю України на поталу нікчемної своєю кількістю меншості населення, уряд, як і раніш, змагатись буде до затвердження справжнього демократизму і проведеного од верху до низу парламентаризму. В зв'язку з цим організація адміністрації, як центральної, так і на місцях, буде переведена в спосіб, гарантуючий неможливість повторення тих помилок, що дотепер були допущені. Прикликання до праці фахових досвідчених сил хоч би закордонних, є потребою державного значення, на яку звернуто буде якнайпильнішу увагу. І то не тільки в справі організації нашого регулярного війська, але і в справі організації фінансів, відновлення та розвитку промислів, транспорту, як також і в організації органів охорони громадського ладу та порядку в формі військової жандармерії, міліції тощо»⁷⁴⁹.

Після проголошення у червні 1919 р. Є. Петрушевича Диктатором УНРада як представницький орган Східної Галичини склала свої повноваження. Однак ще під час перебування в Кам'янці-Подільському Петрушевич доручив Євгену Левицькому реанімувати у Відні діяльність УНРади з тим, щоб на Заході він позбувся одіозного іменування Диктатором і фігурував як президент УНРади. Скориставшись відродженням УНРади, відродилася її львівська делегатура, яка прибрала назву Української національної ради як самостійної політичної організації У першій декаді лютого вона організувала в Кам'янці-Подільському сесію,

⁷⁴⁹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 260–261.

на якій розглянула поточні події. В комюніке, опублікованому газетою «Громадська думка» 21 лютого 1920 р, зазначалося: «Обсудивши перехід Галицьких частин до Денікіна як шкідливий для державності і самостійності України, хоч, може, виправданий обставинами, осуджено безпощадно Варшавську декларацію з 2.XII.1919 р., яка на чужинецьку поталу віддає великі простори Українських земель, а зокрема Східню Галичину». Львівська УНРада винесла вердикт, позначений в комюніке такими виразами: «Причиною теперішнього катастрофального положення УНР є в першій мірі дотеперішня політика і тактика Директорії, її правительства та тих кол, що їх піддержували. Є це політичний осуд політики есдеків, в яких руках головне спочивала офіціальна політика УНР і які своєю короткозорістю та непорядністю довели до катастрофи. Директорію од 16.II.1920 вважається за неіснуючу, а отамана Петлюру вважається тільки тимчасовим репрезентантом Держави. Його Правительство може вести лише біжучі державні агенди. На протязі трьох тижнів від дня увільнення якої-небудь частини Української землі і установа там державного центру, найпізніше однак до 1 травня ц.р. має бути скликаний предпарламент, який вибере Голову держави й покличе відповідальне правительство та положить перші основи конституції. В день зібрання предпарламенту Отаман Петлюра і його правительство автоматично втрачають свої уповноваження. Всі ці постанови прийняті одногосно»⁷⁵⁰.

24 лютого С. Петлюра відправив газету «Громадська думка» з цим комюніке А. Лівичкому, який, займаючи посаду міністра юстиції, володів функціями генерал-прокурора, з такими словами: «Ця кореспонденція звернула мою увагу не так своєю політичною наївністю та легковажністю, як тим шкідливим впливом, який вона може викликати в закордонних політичних кругах. Убачаючи в резолюції невідповідальної організації, що назвала себе «Українською Національною Радою», елементи і ознаки протидержавного злочину, пропоную Вам як генерал-прокурору пильніше вивчити цю справу»⁷⁵¹.

⁷⁵⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 187

⁷⁵¹ Там само. С. 187–188.

Згадуючи про подібні прикрі факти, які засвідчували, що дискредитація української державності в очах політиків Заходу не припиняється, С. Петлюра у листі до послів та голів дипломатичних місій УНР звернув увагу на цей прояв інформаційної війни та вказав: «Всякі шкідливі виступи наших дезорієнтованих діячів за кордоном повинні знаходити належну відсіч. П.п. послі і голови місій певно знають, що тимчасове тяжке становище на Україні викликало серед деяких кругів і окремих людей одчайдушність, а то й злу волю скористати з цього становища в персональних цілях, не тільки протилежних, але явно ворожих інтересам нашої Республіки. Ці злочинні з'явища не минуть без кари для винуватців і п.п. послі та голови місій, оскільки то можливо, повинні представити міністру юстиції, як генерал-прокуророві, належні матеріали та дані, характеризуючі людей, що в важливу і критичну для Республіки хвилину, забули про державну честь, діючи на шкоду її своєю неслухняністю та забуттям карності»⁷⁵².

Постановою Директорії від 15 листопада 1919 р. за підписом С. Петлюри, І. Мазепи і державного секретаря М. Шрамченка А. Макаренку і Ф. Швецю, які відбували в Європу, надавались досить широкі повноваження, включаючи контроль над діяльністю урядових інституцій та окремих осіб, які перебували за кордоном і виконували певні доручення уряду. З виїздом до Варшави у грудні 1919 р. С. Петлюри всі три дійсні члени Директорії (В. Винниченко та П. Андрієвський давно вже вибули) опинилися за кордоном. Виникла, як підкреслив С. Петлюра в посланні Макаренку і Швецю від 3 лютого 1920 р., «державна необхідність внести одноцільність в роботу наших представників за кордоном і забезпечити в персональному складі цих представників однолітні провідні думки Верховної влади Республіки і її Уряду в справах нашої закордонної політики»⁷⁵³. Добиваючись цього, Петлюра наполіг на тому, щоб зміна послів УНР і членів дипломатичних місій, акредитованих при інших державах, відбувалася за участі членів Директорії. Це означало, що вірчі грамоти для послів і голів місій мусили мати підпис голови Директорії, контрастигнований міністром закордонних справ або прем'єр-міністром.

⁷⁵² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 261–262.

⁷⁵³ Там само. Т. III. С. 179.

Постановою Директорії від 15 листопада 1919 р. передбачалося, що всі закони і рішення, ухвалені Радою народних міністрів, мусив затверджувати С. Петлюра⁷⁵⁴. Іншого шляху для появи нових законів і постанов Ради міністрів, тобто для функціонування цього органу влади не існувало, тому що скликання сесій Трудового конгресу в існуючих політичних умовах було неможливим.

14 лютого 1920 р. в Кам'янець-Подільському з'явилася урядова постанова, якою повноваження Макаренка і Швеця як членів Директорії скасовувалися. Одночасно приймався тимчасовий закон «Про державний устрій та порядок законодавства в УНР», згідно з яким голова Директорії наділявся необмеженими правами глави держави. За існуючим порядком ці законодавчі акти мусив затвердити С. Петлюра. Обґрунтовуючи їх, І. Мазепа написав Петлюрі: «Директорія як Верховна влада втратила свою популярність, ніхто її не знає, популярно лише Ваше ім'я. Всюди висловлюються за негайне скликання хоч би тимчасового законодавчого діла для тісного зв'язку Уряду з народом. Цей закон є наслідок об'єктивного і всестороннього з'ясування сучасних впливів на міжнародне становище України і є прийнятий в порозумінні майже з усіма українськими і єврейськими партіями, більшість яких досить рішуче домагається негайного скасування взагалі Директорії як Верховної влади»⁷⁵⁵.

С. Петлюра не підтримав цієї урядової ініціативи. Чому він не побажав вивести з Директорії Макаренка і Швеця й тим самим юридично взяти на себе диктаторські повноваження, якими володів фактично? Ставлячи запитання в таку площину, не треба забувати (сам Петлюра цього не забував), що його фактичні повноваження не були реальними. Адже він знаходився за межами України і перебував у залежності від своїх недавніх ворогів, які перетворилися на друзів, переслідуючи власні далекосяжні цілі.

Відповідь на це запитання знаходимо у листі до Мазепа, в якому Петлюра обґрунтовував своє небажання перетворюватися на диктатора. Щоб зрозуміти цю відповідь в повному обсязі, слід

⁷⁵⁴ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 179.

⁷⁵⁵ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С.252.

додати, що І. Мазепа тимчасово покинув Армію УНР, яка перебувала у Зимовому поході, і перебрався в окупований поляками Кам'янець-Подільський⁷⁵⁶:

«Текст “Тимчасового закону” утворює охлократію з ради міністрів, переплутує мале з великим і, як ухвалений наспіх, обов'язує до перегляду... Я можу в любу хвилину передати раді міністрів свої повноваження, коли вона певна, що се відповідає інтересам справи, і коли певна, що її піддержить населення, ... але гадаю, що в даний мент це було б шкодою для діла. Отже, і я ставлю домагання, перше з них це — щирість у відносинах і контактну працю. Я повинен Вам сказати, Ісаак Прохорович, що коли б у мене не було певності, що Ви залишитесь при війську, я ніколи б не одїхав за кордон. Наша умова обов'язувала когось із міністрів бути при війську. Ця умова не додержана з Вашого боку і цим зроблена велика необачність та шкода, яку я вже бачу і яка може кепсько окошитись на справі. Прошу мати на увазі, що військо без уряду, яким би він не був, не може працювати».

На території України з середини листопада 1919 р. владу УНР репрезентував Головноуповноважений уряду, міністр сповідань Іван Огієнко. Його влада поширювалася на Кам'янець-Подільський з околицями, який був окупований польськими військами. Вона не мала правової основи і регламентувалася усними домовленостями між Пілсудським та Петлюрою. З лютого 1920 р., коли польська окупаційна адміністрація перебрала на себе цивільну владу, І. Огієнко зосередився на вирішенні соціальних і культурних проблем. За наполяганням С. Петлюри він одержав охоронну грамоту на функціонування експедиції заготівель державних паперів, основним завданням якої став випуск українських грошей. Завдяки цьому Огієнко міг утримувати в місті невеликий гарнізон, урядовців, поранених і хворих військових, які залишилися в Кам'янці після евакуації міста, юнацьку військову

⁷⁵⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. Кн. 3. С. 16. Бібліотека Інституту історії України НАН України має перші дві книги цього трикнижжя, на які автор цієї праці багатократно посилається, що були видані в Празі у 1942 р. українським видавництвом «Пробоем». Третя, заключна книга, примірник якої знаходиться в бібліотеці, виданий в Празі у 1930 р. видавництвом «Прометей».

школу, щоденну газету «Наш шлях»⁷⁵⁷. В Кам'янці могли перебувати час від часу члени уряду УНР. Тут 29 січня 1920 р. відбулося засідання ЦК УСДРП за участю І. Мазепи, А. Ливицького, О. Безпалка та ін., на якому Ливицький розповів про обставини укладення Варшавської декларації від 2 грудня 1919 р.⁷⁵⁸

2. НАПЕРЕДОДНІ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ

Радянська політика щодо Польщі в тяжкому для більшовицької Росії 1919 р. мала суто оборонний характер. При встановленні державного кордону Раднарком готовий був йти на поступки, у тому числі територіальні, заради досягнення миру. Польща зі свого боку не піддалася тиску Антанти і не утворила єдиного фронту з А. Денікіним. Незважаючи на те, що вона перебувала в неоголошеному стані війни з РСФРР, Ю. Пілсудський дав зрозуміти радянській стороні, якою є його справжня позиція. В результаті дислоковані на польському фронті найбільш боєздатні частини Червоної армії (близько 40 тис. бійців) були спрямовані проти денікінців, які йшли на Москву⁷⁵⁹.

Наприкінці року ситуація кардинально змінилася. Після поразки денікінців звільнялися частини Червоної армії, які можна було спрямувати на польський фронт. Однак Раднарком не бажав першим починати війну. Населенню давно остогидла війна, яка тривала майже безперервно протягом шести років. Бажано було спровокувати на війну польську сторону. Адресовані 22 грудня 1919 р. пропозиції наркома закордонних справ Г. Чичеріна про врегулювання радянсько-польських відносин були настільки двозначні, що не заспокоїли, а стривожили поляків.

⁷⁵⁷ Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вінніпег, 1968. С. 26 // Див.: Яблонський Василь. Від влади п'ятох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. Київ, 2001. С. 46–47.

⁷⁵⁸ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 2. С. 187–188.

⁷⁵⁹ Кульчицький Станіслав. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. Київ, 1993. С. 190.

Міністр закордонних справ Речі Посполитої Станіслав Патек негайно зустрівся з Жоржем Клемансо і звернув увагу французького прем'єр-міністра на більшовицьку загрозу: «Нема Колчака, нема Денікіна, нема Петлюри, а естонці підписали угоди про припинення воєнних дій»... Клемансо відповів, що не заохочує Польщу приймати підозрілі радянські пропозиції, але не бажує пропонувати їй починати воєнні дії проти Росії. Допомогу Польщі він обіцяв в тому випадку, коли Росія перша почне війну. Зустрівшись з маршалом Фердинандом Фошем, Патек почув таку ж відповідь⁷⁶⁰.

С. Петлюра цілком поділяв побоювання поляків, знаючи підступність політиків Кремля. Цікавими є два його листи, адресовані графу Михайлу Тишкевичу, який тоді очолював дипломатичну місію УНР в Парижі. Вони зберігаються у фонді Тишкевича, який знаходиться у Центральному державному історичному архіві у Львові, і вперше були опубліковані у 1996 р. У першому листі від 21 січня 1920 р. Симон Васильович так прогнозував події, які могли розпочатися у цьому році: «Перше, на що би я хотів звернути Вашу увагу — це більшовицька офензива... Мусимо рахуватися з можливістю бойових конфліктів польсько-більшевицьких на більш широкому фронті, ніж досі. На мою думку, більшевики... при першій можливості перекинуться далі на Захід. Галичина може бути обрана ними як дорога, через яку вони будуть йти на Захід, при чім вони поспробують явитись в Галичині в ролі спасителів од польського ярма»⁷⁶¹.

У листі від 17 лютого Петлюра повторив свій прогноз з деякими доповненнями: «З боку військового Польща в боротьбі з більшевизмом може не витримати, бо внутрішня її ситуація не є доброю. До цього треба додати, що окупаційна практика польської військової влади, так і цивільної, на Волині, Поділлію і Холмщині є такою, що селяне тимчасово будуть допомагати більшевицькій офензиві... Я маю цілком певні відомості, що більшевики мають на меті розбити Польщу і зараз концентрують свої війська проти поляків»⁷⁶².

⁷⁶⁰ Novak Andrzej. Polska I trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Jozefa Pilsudskiego (do kwietnia 1920 roku). Krakow, 2001. S. 439.

⁷⁶¹ Гентош Ліліана. Листи Симона Петлюри до графа Михайла Тишкевича // Україна модерна. Вип. 1, 1996. С. 167.

⁷⁶² Там само. С. 169.

Справді, з кінця 1919-го за розпорядженням В. Леніна почалося перекидання військових частин з різних регіонів країни на західний кордон. Керівників радянської Росії цікавила не тільки Польща і окупована нею Східна Галичина, але й Німеччина, до якої можна було досягнути через Польщу, а також інші придатні для радянської Європи країни. Стягуючи сили на Західний і Південно-Західний фронти, Ленін вимагав робити це в абсолютній таємниці. У телеграмі від 11 лютого 1920 р., що адресувалася І. Сталіну (який перебував на Південно-Західному фронті), він просив: «Повідомте точніше, які заходи пропонуєте для створення галицького ударного кулака і для того, щоб не тасувати дивізій; дипломатія наша повинна не галасувати, а мовчати про Галичину»⁷⁶³.

Отже, С. Петлюра передбачив напрям головного удару: через Галичину. Власне, сумніватися у цьому було б важко: після поразки Є.Петрушевича в українсько-польській війні 1918–1919 рр. тріумфуюча польська адміністрація, як військова, так і цивільна, поводи́ла себе в окупованому регіоні просто обурливо. За наявності зовнішньої підтримки антипольські настрої українського населення повинні були негайно перерости у всенародне повстання.

Тим часом в Кремлі продовжували запевняти власне населення і польських громадян в бажанні врегулювати російсько-польські відносини мирним шляхом. 28 січня 1920 р. по радіо було передано заяву Раднаркому РСФРР про основи радянської політики щодо Польщі, яку підписали В. Ленін, Л. Троцький і Г. Чичерін. У ній запевнялося, що червоні війська не перейдуть лінію Білоруського і Українського фронтів⁷⁶⁴. Це можна було б зрозуміти тільки так, що лінія фактичного розмежування сил могла б стати основою під час визначення державного кордону. Тобто Раднарком нібито готовий був укласти мирний договір ціною уступки Польщі істотної частини українських і білоруських етнічних земель, які вона встигла окупувати в 1919 р.

Однак у світлі документів, які в радянський час не підлягали опублікуванню, політика ленінського Раднаркому щодо Польщі виглядала інакше. Прикладом разючої невідповідності

⁷⁶³ Ленин В. И. Известные документы. 1891–1922. Москва, 1999. С. 236.

⁷⁶⁴ Декреты Советской власти. Т. VII. Москва, 1975. С. 140–141.

дипломатичним нотам був протокол засідання ЦК РКП(б) від 28 лютого 1920 р. У ньому підтверджувалася постанова оргбюро ЦК про відрядження на Західний фронт з інших фронтів і внутрішніх губерній поляків-комуністів. У розпорядження Польського бюро при ЦК РКП(б) надавалися потрібні кошти для розгортання комуністичного руху в Польщі. Карлу Радеку доручалося керівництво пропагандистською діяльністю. Визначався її основний напрям: «Щоб війну з Польщею, що може виникнути, правильно зрозуміли російські і польські маси — як напад імперіалістичної Польщі на угоду Антанті на Радянську Росію, яка бажає миру»⁷⁶⁵. Фігура К. Радека була досить колоритною, цей діяч походив із львівської єврейської родини, у 1918 р. керував відділом друку в Наркоматі закордонних справ РСФРР, з початком Листопадової революції в Німеччині нелегально виїхав у Берлін, де взяв активну участь у створенні Комуністичної партії Німеччини. У 1919 р. був обраний членом ЦК РКП(б), з березня 1920 р. став секретарем виконкому Комінтерну.

У березні 1920 р. в офіційному листуванні між головнокомандувачем Збройними силами радянської Росії Сергієм Каменєвим і Раднаркомом оперативний напрямок, що визначався лінією Південно-Західного і Західного фронтів, уже називали Польським фронтом. Концентрація військових сил тут наростала, бо до цього підштовхували події в Європі. У телеграмі Сталіну від 17 березня Ленін повідомляв, що в Берліні йде бій (йшлося про так званий Каппівський путч, під час якого в Німеччині розпочався загальний страйк), і робив такий висновок: «Хто переможе — невідомо, але для нас необхідно максимально прискорити оволодіння Кримом, аби мати цілком вільні руки, бо громадянська війна в Німеччині може змусити нас рушити на Захід на допомогу комуністам»⁷⁶⁶.

Ю. Пілсудського не заводили в оману урочисті декларації з Москви. Навряд чи можна сумніватися в тому, що він мав вичерпні дані про більшовицьку активність у своїй країні, спрямовану на розклад державних інститутів через Польське бюро при ЦК РКП(б) і Комінтерн. Інтереси обох країн були непримиренні.

⁷⁶⁵ Известия ЦК КПСС. 1990. № 9. С. 145.

⁷⁶⁶ Ленин В. И. Известные документы. 1891–1922. С. 331.

Готуючись до вирішальної проби сил, польське керівництво гарячково зміцнювало армію.

Політику доконаних фактів, яка виправдовувала себе в 1919 р., Начальник держави мав намір здійснювати і в 1920 р. Інтереси польських панівних кіл збігалися назовні з інтересами очолюваного С. Петлюрою українського національно-визвольного руху. Справжні наміри польського керівництва, яке прагнуло тим або іншим способом просунути у східному напрямку до кордонів 1772 р., Пілсудський приховував. Відстоюючи незалежність країн Балтії, Білорусії та України, він користувався демократичною фразеологією. Прикладом може служити прийняте й поширене з 1 березня 1920 р. у Війську Польському «Інформаційне комюніке Командування Волинського фронту відносно політики Польщі щодо України». У ньому було записано: «Польща, як демократична держава, підтримує право кожного народу до самовизначення та самостійного вирішення своєї долі. Мета нашої східної політики не є загарбання непольських земель, а навпаки, є допомога народам, які прагнуть незалежності, досягти її. Сьогодні ворогом малих народів стала Росія, яка намагається повернути колишню могутність та землі, котрі входили до неї. Начальник держави і польський уряд стоять на позиціях послаблення Росії, як більшовицької, так і монархічної, щоб зменшити загрозу з її боку для Польщі... Маємо намір підтримати український національний рух у створенні самостійної української держави»⁷⁶⁷.

Однак підтримка Польщею державотворчих зусиль С. Петлюри була частковою і відносною. Частковою тому, що поляки мали намір включити до своєї держави не тільки Холмщину, Лемківщину, Посяння і Підляшшя, але й Східну Галичину та значну частину Волині і Поділля. Відносною в тому розумінні, що вони мали намір поставити УНР в цілковиту політичну і економічну залежність від Другої Речі Посполитої. Оскільки результатів протистояння Польщі і більшовицької Росії в перші місяці 1920 р. було неможливо передбачити, Пілсудський допускав дальше існування України і у вигляді цілком залежної від Польщі УНР, і у вигляді цілком залежної від Росії УСРР. У написаному 30 березня листі до свого найближчого співробітника Леона

⁷⁶⁷ Цитовано за: Зарецька Таїсія. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 105.

Василевського, який тоді працював заступником міністра закордонних справ, він зауважив: «щодо України, то Україні Раковського ми протиставимо Україну Петлюри і не будемо дискутувати, котра з них справжня»⁷⁶⁸.

Втім, позиція Пілсудського все-таки влаштувала Петлюру, тоді як позиція більшості парламентських фракцій польського парламенту не залишала йому будь-якої надії на відродження УНР. Начальник держави хоча б допускав існування України у вигляді УНР або УСРР. Натомість сеймова демократія бачила тільки кордон між Польщею і Росією, допускаючи переговори з Москвою відносно того, де його встановити на території між існуючою лінією розмежування військових сил і лінією кордону 1772 р. На закритому засіданні сеймової комісії закордонних справ, присвяченому виробленню тез мирних пропозицій для переговорів з радянською Росією, яке відбулося 23–24 лютого, були присутні прем'єр міністр Л. Скульський, міністр закордонних справ С. Патек, голови Генштабу генерал С. Галлер, заступник міністра військових справ генерал К. Соснковський та ін. Народа вирішила не поспішати з укладенням миру за наявності дуже сумнівних гарантій його тривалості, і встановила, що стратегічною метою переговорного процесу має бути повернення до кордонів перед першим поділом Речі Посполитої. Комісія доручила підготувати комюніке для преси Владиславу Грабському. У комюніке, передрукованому московською газетою «Правда» 28 лютого, підкреслювалося, що Польща прагне знищити наслідки поділів Речі Посполитої, але не для повернення кордону 1772 р., а для того, щоб «населення територій, які знаходяться між наявною лінією польської адміністрації і кордоном 1772 р., дістало можливість вільно висловитися у питанні про свою державну приналежність». У такому формулюванні була певна поступка прибічникам федераційного концепту Пілсудського. Проте наприкінці Грабський відзначив, що вільне висловлення населення сприятиме розмежуванню ОБОХ держав (тобто Польщі і Росії)⁷⁶⁹.

Остаточна позиція польського уряду щодо УНР визначилася

⁷⁶⁸ Novak Andrzej. Polska I trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Jozefa Pilsudskiego (do kwietnia 1920 roku). S. 578.

⁷⁶⁹ Op. cit. S. 544–545.

на таємному засіданні Ради міністрів 8 березня. Було вирішено «підтримувати т. зв. український постулат, тобто вимогу створення Української держави». Західний кордон УНР визначався по річках Збруч і Горинь. Частина Поділля з Кам'янцем-Подільським Польща забирала собі, але залишала за УНР три з семи повітів Волинської губернії (Рівненський, Дубненський і Кременецький). Зобов'язань встановлювати східний кордон УНР Польща на себе не брала. Ці кордони мали бути встановлені шляхом переговорів з більшовицькою Росією.

Прем'єр-міністр Леопольд Скульський не виключав можливості війни з РСФРР, оскільки бачив, як вона готується з боку більшовиків, але розглядав її як війну суто оборонну. У цій війні треба було задіяти можливості петлюрівської УНР, внаслідок чого було визнано бажаним розпочати з нею переговори⁷⁷⁰.

11 березня Ю. Пілсудський зустрівся з головою дипломатичної місії УНР А. Лівіцьким. 19 березня він прийняв у Бельведері делегацію секції дипломатичної місії на чолі з генералом Віктором Зелінським (від послуг Юнакова на цій посаді Петлюра відмовився з початку лютого). На обох зустрічах обговорювалося питання про участь УНР в польсько-радянській війні, до якої гарячково готувалися обидві сторони⁷⁷¹.

Керівництво держав Антанти несхвально ставилося до політики польських лідерів, які домагалися тим чи іншим способом кордонів 1772 р у переговорному процесі з Росією. Прем'єр-міністр коаліційного уряду Великої Британії Д. Ллойд Джордж навіть звинувачував їх в імперіалізмі. Однак в Москві, аніскільки не криючись, роздмухували, як і в 1919 р., революційну пожежу в Європі. Німеччина і Польща, серед населення яких найбільшою мірою відчувалися революційні настрої, могли бути першими жертвами нападу з боку Червоної армії, чисельність якої неухильно зростала.

Питання про те, чи пасивно чекати дій, які може застосувати Кремль, чи вжити превентивних заходів з метою попередження радянської агресії, було розв'язане на користь другого варіанту.

⁷⁷⁰ Novak Andrzej. Polska I trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Jozefa Pilsudskiego (do kwietnia 1920 roku). S. 562–563.

⁷⁷¹ Op. cit. S. 566.

США, Франція і Велика Британія, які активно сприяли відродженню Польщі, оскільки вважали її головною ланкою в «санітарному кордоні» навколо більшовицької Росії, надали їй велику кількість озброєння. За першу половину 1920 р. Польща одержала від США понад 200 танків, більше 300 літаків, 20 тис. кулеметів, 3 млн. комплектів солдатського обмундирування. Все це озброєння і майно не треба було навіть перевозити через океан. Воно було власністю американського експедиційного корпусу, який розпочав бойові дії проти Німеччини на останньому етапі світової війни.

Від Франції Польща дістала 2 тис. гармат, 300 літаків, довгострокові кредити на суму понад мільярд франків. Навесні 1920 р. збройні сили Польщі налічували 738 тис. бійців. Польська армія стала однією з найбільших у Європі⁷⁷².

3. ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР

Щоб зрозуміти, чому став можливим союз Пілсудський-Петлюра, слід проаналізувати, в якій ситуації діяли у 1920 р. обидва державних діячі, наскільки вони залежали від свого політичного середовища.

Юзеф Пілсудський у 1918 р. став Начальником (Naczelnikom) Польської держави, у березні 1920 р. — її першим маршалом; був головнокомандувачем збройних сил, неофіційним лідером впливової в сеймі партії польських соціалістів. Безумовно, що він був першим за значенням і впливом діячем в польському політикумі. Він міг проводити власну політичну лінію, але більшість партій в законодавчому органі влади ставилася до нього нейтрально або опозиційно. На парламент він міг впливати, але диктувати йому не мав змоги.

З двох варіантів просування польських кордонів на схід варіант Пілсудського виглядав більш цивілізовано: військовий тиск на радянську Росію, підтримка держав, які утворилися після розпаду царської імперії, федерування їх з Другою Річчю Посполитою і здобуття від них територіальних поступок за межами польської

⁷⁷² Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ, 2013. С. 467–468.

етнічної території. Його противники в сеймі не визнавали нових держав на східній лінії розмежування військових сил і прагнули домовлятися про територіальні поступки не з ними, а з радянською Росією. Така політична лінія наштотувалася на дві перепони. По-перше, Москва спочатку збиралася проковтнути Польщу воєнними, невоєнними або комбінованими засобами, а вже потім, маючи справу з радянською, тобто цілком залежною від неї країною, надати їй територіальні поступки коштом інших радянських республік, перш за все УСРР. По-друге, англосаксонські держави вважали, що Друга Річ Посполита повинна задовольнитися на сході етнічною територією, не претендуючи на територію інших народів.

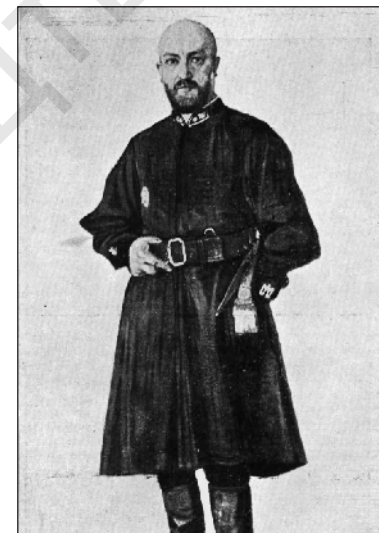
Статус Симона Петлюри ми вже розглянули. Він не залежав від свого політичного оточення, але був емігрантом у ворожій країні, маючи невеликі збройні сили, як провадили в Україні партизанську війну. У нього було лише ім'я. Воно могло згуртувати навколо себе мільйонні маси петлюрівців, якби він мав змогу кинути черговий виклик російсько-радянській навалі. Це ім'я одна з двох протистоячих сил, які існували в Другій Речі Посполитій, мала намір використати у боротьбі з червоною Росією. Саме тому ця політична сила готова була створити цілком залежному від неї емігранту сприятливі умови для чергової спроби поміритися силами з Московією.

Подивимося, як сказане вище преломлялося перед внутрішнім зором Симона Васильовича, коли він робив спроби налагодити українсько-польське порозуміння. «Ми — Польща і Україна — повинні досягти цього порозуміння, — писав він 31 березня військовому міністру Володимиру Сальському, — щоб перед Московією устояти. Посилання на історію польсько-українських непорозумінь в минулому для сучасного реального політика не є аргумент. Нові відносини вимагають і з боку польського корективів до минулої політики, і життєвий інтерес Польщі примушує її мати самостійну Україну. Ті українські діячі, що штовхають нас в обійми російської федерації, — є люди без перспективи державної, не вміють вони піднятися вище інтересів та болів сьогодення і через це вони кепські політики, а робота їх шкідлива для України. Те, що в очах таких людей є переконуючим, щоб бути проти

згаданого порозуміння, — є просто вислід занадто чуйного і діткливо-го реагування на сумні факти. Але ніколи не забувайте, що польські політики, як п. Пілсудський, повинні боротись в самій Польщі за ідею нашої державності, бо не всі її розуміють, не всі її підтримують, а є й такі і досить впливові ще, — що й поборюють цю ідею (всехполяки, н-деки etc)»⁷⁷³.

Пристаючи до переговорів з Пілсудським, Петлюра пам'ятав про «сумні факти», як він казав Сальському. Проте на першому плані перед ним стояв шанс здобути національну державність, згуртувати навколо неї творчі сили українського народу і утвердити самостійність України. Треба було вистояти у двобої з Московією, який міг мати воєнні і невоєнні варіанти. Російські обійми, як він розумів, були не менш небезпечні, ніж воєнні вторгнення. Особливу небезпеку він вбачав у третьому за рахунком вторгненні, бо він пов'язувався з обіймами. Коли Червона армія почала витискувати білогвардійців з України, російські пропагандисти обіцяли українським громадянам все, чого вони самі бажали, включно з цілком незалежною, але радянською державністю.

Переговори з поляками С. Петлюра доручив голові дипломатичної місії УНР у Варшаві А. Лівичькому. 27 березня Лівичький зустрівся з прем'єр-міністром Л. Скульським і одразу наштотуввся на вимогу поляків провести українсько-польський кордон по річці Горинь, внаслідок чого половина повітів Волинської губернії (6 з 12) відходила до Польщі. Така вимога була неприйнятна, і він вже збирався апелювати до Пілсудського. Однак ендеки як головні опоненти Начальника держави в сеймі посилювали тиск на Бельведер з метою збільшення територіальних домагань.

Володимир Сальський

⁷⁷³ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 263.

У польському проекті договору, представленому українській делегації 3 квітня, фігурували вже 7 повітів, які мали відійти до Польщі: Володимир-Волинський, Дубенський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Острозький і Рівненський.

Третє засідання польсько-української комісії відбулося 9 квітня, коли стало зрозумілим, що польсько-радянські мирні переговори зайшли в глухий кут. Наступного дня засідання було продовжено і виявилось, що польські територіальні вимоги мають ультимативний характер. С. Петлюра, а услід за ним наявні члени уряду, змушені були після довгих дискусій погодитися з ними.

21 квітня Пилсудський прибув до Варшави з фронту і мав п'ятигодинну розмову з Петлюрою. До планованого ним наступу на Київ залишалося кілька днів. За цей час треба було вирішити проблеми, пов'язані з участю армії УНР у цьому поході. Оскільки Варшавський договір готувався як таємний, Петлюра ознайомив Пилсудського з написаним ним 19 квітня зверненням до українського народу, яке мало бути опубліковане після початку воєнних дій. В узгодженому між ними документі говорилося: «Польська Республіка стала на реальний шлях допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московськими більшовиками-окупантами, давши змогу частинам її армії формуватися в себе і ця армія теж йде битися з ворогами України. Але тепер українська армія буде битися не одна, а разом з армією дружньої нам Республіки Польської проти червоних імперіалістів, які загрожують також і вільному життю польського народу. Між Правительствами Республік Української і Польської заключений військовий договір, на підставі якого польські війська прийдуть разом з українськими на терен український як союзники проти одного ворога, а по закінченню боротьби з більшовиками польські війська будуть негайно одведені в межі своєї Республіки»⁷⁷⁴.

Датована 21-м квітня політична конвенція була підписана в Бельведері після першої години ночі, тобто вже 22 квітня. Підписали її з польської сторони заступник міністра закордонних справ Ян Домбський, а з боку української — Андрій Лівіцький.

У першій статті Польща визнавала статус сторони, з якою

⁷⁷⁴ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 198.

домовлялася: «Визнаючи право України на незалежне державне існування на територіях у межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть означені договорами У.Н.Р. з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ Посполита Польська визнає Директорію Незалежної Української Народньої Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну владу У.Н.Р.». Отже, кордони УНР окреслювалися лише з боку Польщі. Всі інші кордони на півночі, заході і півдні залишалися неокресленими, і про них Директорія повинна була домовлятися мирним шляхом або домагатися їх воєнними засобами. Польща відмовлялася бути гарантом цих кордонів.

Друга стаття політичної конвенції затверджувала кордони між Україною і Польщею: від Дністра вздовж Збруча і далі вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною і Росією до Вишгородка, а потім Прип'яттю до її устя. Українській стороні вдалося вставити в текст конвенції обмежувальну умову: «Щодо повітів Рівненського, Дубенського і частин Кременецького, які тепер відходять до Р.П.П, то пізніше має наступити точніше порозуміння». Проте сподіватися на таке порозуміння, враховуючи політичну і військову залежність УНР від Польщі, було нереальною справою.

Третім пунктом конвенції територія на захід від окреслених кордонів і до кордонів Польщі 1772 р. (передрозборових) визнавалася за Україною.

Надзвичайно важливим для УНР був п. 4 конвенції: «Польський уряд зобов'язується не заключати жадних міжнародних умов, направлених супроти України; до того ж самого зобов'язується уряд У.Н.Р. супроти Р.П.П.». Якби політична конвенція була ратифікована польським сеймом, цей пункт став би доленосним для України. Однак конвенція була таємною і ратифікації не підлягала. Внаслідок цього Польща звільнялася від зобов'язань перед УНР у всіх можливих майбутніх переговорах з більшовицькою Росією про вихід з війни.

Пунктом 5-им окреслювалися взаємні зобов'язання сторін відносно національних і культурних прав поляків в УНР та українців в Польщі⁷⁷⁵.

Інтегральним компонентом політичної конвенції була її

⁷⁷⁵ Цит. за: Мазепа.І. Знач. твір. Кн. 3. С. 8–9.

Володимир Сінклер

Червоної армії. Підписали конвенцію офіцери Генерального штабу Армії УНР В. Сінклер та М. Дідківський і представники Міністерства військових справ Польської Республіки В. Славек та В. Єнджеєвич⁷⁷⁶.

Як виглядав союз Пілсудський-Петлюра в очах кожного з державних діячів під час підписання Варшавського договору? Починаючи війну з радянською Росією, Ю. Пілсудський попереджав неминучий напад більшовиків на свою країну під гаслами світової революції. Ніхто в Польщі, не виключаючи самого Пілсудського, не ставив завдання вцент розгромити Червону армію, яка багатократно перевищувала за чисельністю Військо Польське. Мова йшла про Київську операцію, яка могла бути успішною, на що цілком справедливо розраховував Пілсудський, тим самими створити сприятливе тло для укладення миру з Росією на умовах Польщі. В сухому залишку ці умови передбачали встановлення державного кордону на території Білорусії та України, тобто ліквідацію лінії розмежування сил, яка в будь-який момент могла перетворитися на лінію фронту. Орієнтиром для польських правлячих кіл був кордон 1772 р. Пануючі в сеймі націонал-демократи

⁷⁷⁶ Зарецька Таїсія. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 108.

намагалися просунути східний кордон Польщі до цієї історичної межі, тим часом як пілсудчики задовольнялися створенням федеративних з Польщею національних держав, які відділили б Росію від Польщі. Союз Пілсудський-Петлюра базувався на допущенні відносної незалежності УНР.

В очах С. Петлюри союз з Пілсудським був шансом звільнити Україну від більшовицького панування, яке приходило на зміну білогвардійському. Варшавський договір у випадку його успішної реалізації створював осередок національної державності лише на Правобережній Україні. Про поширення території УНР на територію Лівобережжя і Півдня Петлюри потрібно було потурбуватися самому. Проте він не сумнівався в успіху, розраховував на підтримку селянських загонів. У 1919 р. селянські повстання змили радянську владу, але цим скористалися денікінські армії. Вони встановили в Україні режим, який не поступався більшовицькому за жорстокістю. У 1920 р. можна було розраховувати на те, що разом з повсталими селянськими загонами Армія УНР звільнить Україну від більшовиків. Адже вожді РКП(б) не припиняли комуністичного будівництва, яке руйнувало економіку країни і обурювало селянсько-солдатську масу — основну рушійну силу революційних подій, починаючи з 1917 р.

Варшавський договір був зустрінутий колишніми соратниками С. Петлюри по Центральній Раді в багнети. Особливо непримирненну позицію зайняв Володимир Винниченко, який у березні 1920 р. звернувся до Дмитра Мануїльського з пропозицією своїх послуг на відповідальних постах в УСРР. Ця пропозиція всерйоз зацікавила вождів РКП(б), які мали намір протиставити прославленого українського лідера УНР Пілсудському і Петлюрі. Відповідаючи на запитання Л. Троцького «Як уявляєте собі можливим використати Винниченка для роботи на Україні?», І. Сталін в телеграмі від 11 червня 1920 р. зазначав: «Петлюра являє собою серйозну силу в губ. Зах. України, по всій Київській губернії й, зокрема, Полтавській; більш серйозну, ніж наші Ради... Про радвладу селяни знають лише те, що у неї чимало військ і що вона відбирає хліб. Зважаючи на все це, я думаю, що поява Винниченка на нашому горизонті має зіграти найбільш серйозну роль в боротьбі з серйознішим ворогом революції на Україні, тобто

з петлюрівщиною»⁷⁷⁷.

Здійснюваний В. Леніним з грудня 1919 р. «новий курс» в українському питанні допоміг більшовикам збити з пантелику не тільки В. Винниченка, а й М. Грушевського разом з усією когтортою лідерів українських есерів. У лютому 1920 р. ЦК УПСР заявив, що припиняє боротьбу з радянською Росією, визнає повноваження Директорії та її голови С. Петлюри вичерпаними і вважає шкідливим паралельне існування УНР і «незалежної УСРР». У заяві керівників партії вказувалося на такі підстави для зміни позиції: «Комуністи, перейнявши політичну владу, декларували новий курс національно-соціальної політики на Україні»⁷⁷⁸.

Протягом першої половини 1920 р. відбулися партійні конференції УПСР за кордоном. Друга конференція (24–26 квітня, Прага) заявила: «“Уряди” Петлюри, Мазепи, Петрушевича не мають нічого спільного з народоправством, а хочуть створити своє панування шляхом грубого захоплення влади, насилля над народом і політикою». Третя конференція (22–24 травня) видала окрему декларацію у зв’язку з підписанням Варшавського договору, в якій таврувала «українського зрадника Петлюру, що грає низьку роль легалізатора злочинства польської шляхти проти українського народу»⁷⁷⁹.

Не знайшов розуміння Варшавський договір і серед деяких представників партії соціалістів-федералістів. Міністр судових справ в уряді Центральної Ради, сенатор в добу гетьманату і член української делегації на Паризькій мирній конференції Сергій Шелухін в 1926 р. видав у Празі брошуру «Варшавський договір між поляками і Петлюрою 21 квітня 1920 року». Підписанням договору, заявив він, Петлюра знищив легальний титул свого офіційного представництва УНР, як особистого, так і в Директорії, тим договором скомпрометував і УНР, і уряд УНР, і Директорію,

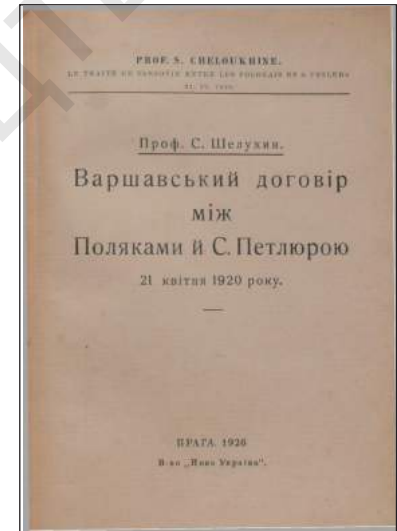
⁷⁷⁷ Васильєв В. Ю. Еволюція поглядів керівництва РКП(б) та КП(б)У на світову революцію в контексті радянсько-польської війни 1920 р. // Український історичний журнал. 2006. № 5. С. 162.

⁷⁷⁸ Цит. за: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). С. 39.

⁷⁷⁹ Цит. за: Єфіменко Геннадій. Статус УСРР і її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Київ, 2012. С. 265.

і самого себе остаточно⁷⁸⁰. Сергій Єфремов, який ніколи не ліз в кишеню за гострим словом, дуже зло відгукнувся на видання цієї брошури, яке Шелухин потурбувався підготувати після вбивства С. Петлюри. 2 січня 1927 р. читаємо в його щоденниках: «Невдало почався новий рік, неприємно. Читав працю С. Шелухина — “Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року”, що вийшла оце свіжо у Празі. Читав — і “серцем сокрушился”... Ніколи не грішив Шелухін, цей маніяк дріб’язковості, пустослів’я і формалізму, на тактовність, але цим разом, здається, сам себе перевершив... Довго, беззубо, вертаючись раз у раз до одного і того самого, пережовує Шелухін той нещасний акт і не знати кому і навіщо то здалося? Я так розумію, що то був акт розпачу і останньої спроби вдержатись з українською державністю і дефектів у йому сила, сказати б — суцільний дефект. А Шелухін серйозно забирається до його з критикою та аналізом, перевертаючи всю юридичну аргументацію, забуваючи, що до того часу, коли після Любара загинуло все, не можна з правними аргументами підходити. Життя перейшло понад тим актом, а Шелухін старанно б’ється в одчинені двері»⁷⁸¹.

В сучасній історіографії союз Пілсудський-Петлюра характеризується по-різному, як позитивно, так і негативно. Здається, найбільш продуктивно підійшов до його характеристики Іван Лисяк-Рудницький: з позиції оцінки політики Пілсудського, яку використовував і під яку підлаштовувався С. Петлюра. В есе

Обкладинка брошури С. Шелухина «Варшавський договір між поляками і Петлюрою 21 квітня 1920 року». Прага, 1926

⁷⁸⁰ Цит. за: Литвин Сергій. Зазнач. твір. С.346.

⁷⁸¹ Єфремов Сергій. Щоденники. 1923–1929. С. 448.

«Польсько-українські взаємини: тягар історії», підготовленою за наслідком виступу на конференції, організованій в 1977 р. Мак-Мастерським університетом (Гамільтон, Канада), він писав: «Можна потішатися думкою, що принаймні впродовж короткого часу в теперішньому сторіччі поляки і українців були союзниками і товаришами по зброї. Але такі сентиментальні міркування не звільняють від необхідності критичного погляду на Варшавський договір та його політичні наслідки.

Політику Пiлсудського характеризувала непереборна внутрішня суперечність: з одного боку, він хотів утримати самостійну Україну, яка б служила перепоною проти Росії, а з другого — своїм завоюванням Східної Галичини знищив шанси на українську самостійність. Причиною цієї суперечності був факт, що Пiлсудський сам як поляк із східних окраїн був політичним епігоном давньої Речі Посполитої. Стосовно хваленого федералізму Пiлсудського, його справжнє значення було точно оцінено добре поінформованим польським журналістом і політичним коментатором Станіславом Мацкевичем, який сам був ревним пiлсудчиком:

«Пiлсудський вірив, що сусідні до Польщі країни, звільнені від Росії Польщею, легко підпадуть під польський вплив, і що поляки у відповідний час зможуть колонізувати їх так само, як польська шляхта Речі Посполитої сполонізувала Литву і Русь... Пiлсудський вірив, що народи, які увійшли у федерацію з нами, швидко перетворяться у поляків»⁷⁸².

«Анахронічна традиція Речі Посполитої, яка визначала великодержавну позицію Польщі і її панування над Литвою, Білорусією і половиною України, — продовжував І. Лисяк-Рудницький, — стояла на перешкоді широкого примирення і співпраці між поляками і їхніми безпосередніми східними сусідами. Програма політичних противників Пiлсудського, національних демократів, хоч як нереалістична і навіть морально відразлива в дечому іншому, мала принаймні перевагу послідовності. Національні демократи проповідували етнічно однорідну польську національну державу, яка мала бути досягнена асиміляцією слов'янських меншостей і вигнанням євреїв; щодо українців, яким національні демократи

⁷⁸² Mackiewicz S. Historia Polski od 11 listopada 1918 do 17 wrzesnia 1939 r. Londyn, 1941. S. 106 (Примітка І. Лисяка-Рудницького)

відмовляли в статусі нації, вони була за поділ України між Польщею та Росією. У польській політичній практиці програма національних демократів взяла верх над грандіозними, але туманними і внутрішньо суперечними, нібито федеративними концепціями Пiлсудського»⁷⁸³.

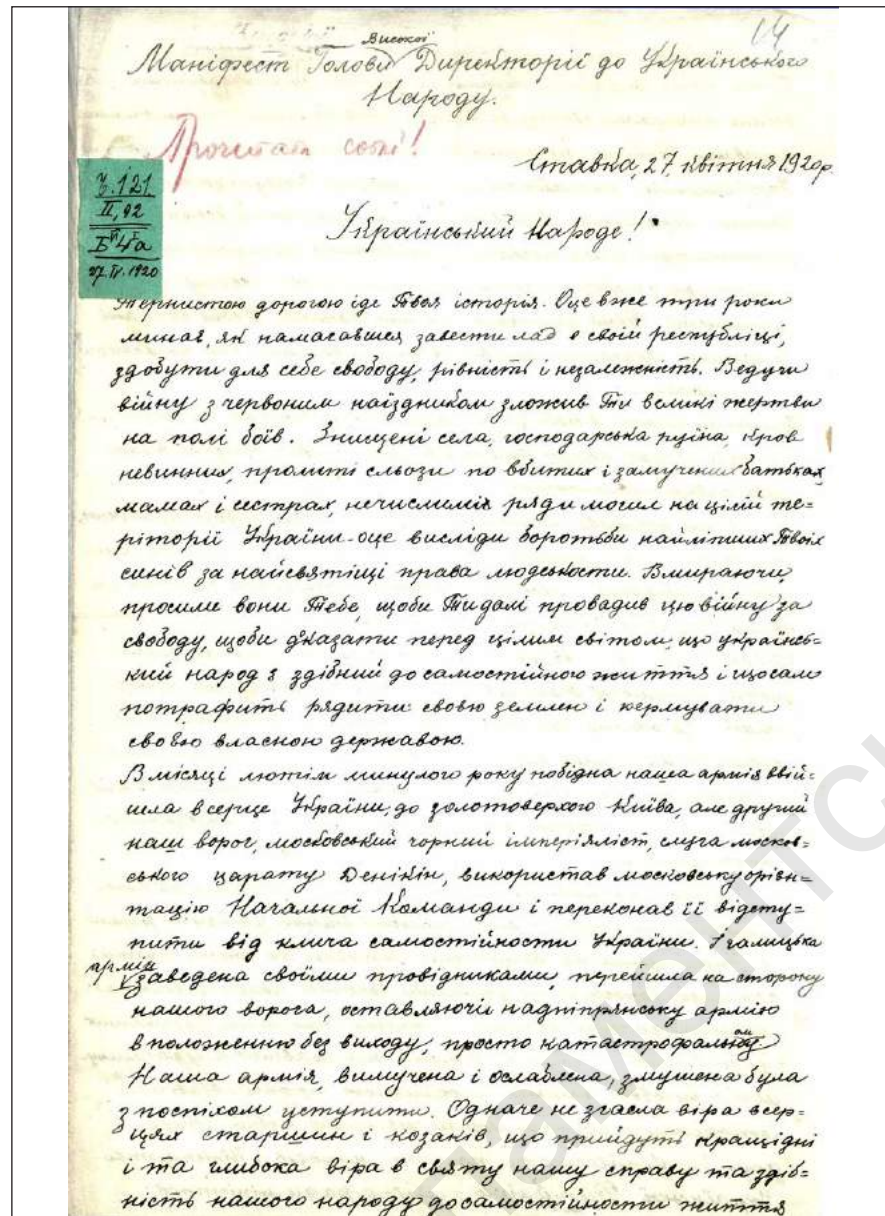
На тлі, схарактеризованому з вичерпною повнотою І.Лисяком-Рудницьким, найбільш переконливо виглядають аргументи самого Петлюри, якими він керувався, схвалюючи Варшавський договір. Такі аргументи ми знаходимо у його листі військовому міністру Володимирі Сальському від 30 грудня 1921 р., тобто тоді, коли вже відбувся за сценарієм національних демократів поділ України між Польщею та Росією. Симон Васильвич писав своєму міністру, з яким знаходився в найбільш довірчих відносинах:

«Коли я в квітні 1920 р. робив умову з поляками, то мав на увазі визначним політичним актом розпочати уперту боротьбу серед нашого громадянства з його нахилами та тенденціями політичних порозумінь і договорів з Москвою, яку я вважаю за історичного і вічного ворога нашого. За це я, як Ви знаєте, обливаюсь помиями і ріжними інсинуаціями. Ви могли так само бачити і переконатися, що великого клопоту з цього я собі не завдаю, бо знаю, що роблю і що відповідає інтересам України як самостійної держави. З історії ми знаємо, що поляки — кепські колонізатори і їхня експансія на схід, себто до Дніпра, на протязі цілих віків нічого врешті не дала. Так само не дадуть певних наслідків і змагання їхні зробити своєю Волинь чи Полісся, яку б в наші дні націоналістичну чи шовіністичну політику вони там не проводили, бо odporна сила українського народу є сильнішою од польських шовіністичних потуг і переборюючих потенцій. Думаю, що й поляки починають розуміти, що шляхи на схід — до Дніпра, до границь 1772 р., ніколи не запровадять їхню державність в обставини непохитні та забезпечуючі міцне, стале існування Польщі як держави»⁷⁸⁴.

С. Петлюра не гірше інших бачив органічні недоліки союзу з Ю. Пiлсудським. Проте він погодився на цей союз, щоб зробити спробу знову, уже в третій раз попередити поневолення України московським імперіалізмом. Він не знав, що трапиться пізніше,

⁷⁸³ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 1. С.101–102.

⁷⁸⁴ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 532.

Перша сторінка Маніфесту Голови Директорії Симона Петлюри до українського народу.

27 квітня 1920 р.

не міг передбачити ні Великого голоду, ні Великого терору, ні Великої війни, яку московський імперіалізм підступно охрестив «вітчизняною», ні путінської «гібридної війни», скалькованої за зразками війни з червоногвардійцями і червоноармійцями, в яких брав особисту участь. Однак він знав, що московський імперіалізм — це «історичний і вічний ворог».

Досягнення національних демократів, які спромоглися якнайдалі посунути на схід кордони відродженої Польщі, Петлюра назвав «німецькими і несталими». Він і тут мав рацію, хоч не міг передбачити пакту Ріббентропа-Молотова, укладеного через 13 років після своєї трагічної загибелі.

4. ХІД ВІЙНИ

25 квітня три польські армії загальною чисельністю до 150 тис. бійців перейшли за лінію розмежування сил і почали наступ проти Червоної армії на фронті до 500 км. У наступі брали участь дві українські дивізії чисельністю до 20 тис. вояків⁷⁸⁵. Маючи потрійну перевагу в живій силі, польське командування розраховувало оточити і знищити обидві армії Південно-Західного фронту, після чого захопити Київ і всю Правобережну Україну. На початку травня до Армії УНР приєдналася Дієва армія під командуванням М. Омеляновича-Павленка, яка вийшла з Зимового походу. За даними Олександра Доценка, вона мала 397 старшин, 5950 козаків, 14 гармат і 144 кулемети⁷⁸⁶.

Дві бригади УГА, які з грудня 1919 р. стояли в районі Вінниці, підписали угоду з Червоною армією і стали називатися ЧУГА — Червона українська галицька армія. За два дні до початку Київської операції ці галицькі частини перейшли на польський бік. Однак командування поляків не довіряло галичанам і не погодилося використати їх у боях. Галицькі підрозділи були роззброєні й розформовані.

⁷⁸⁵ Литвин Сергій. Знач. твір. С. 371.

⁷⁸⁶ Доценко О. Зимовий похід Армії Української Народної Республіки. (6. XII.1919. — 6.V.1920). Варшава, 1935. С. СХХV.

Ефект раптовості й велика перевага в живій силі та озброєнні дали змогу військам Ю. Пілсудського за перший тиждень боїв захопити Житомир, Бердичів і Козятин. 6 травня радянські війська залишили Київ. Але 12-та армія червоних, що діяла на київському напрямку, зберегла боєздатність і відступила організовано.

Незважаючи на захоплення історичної столиці України, польські армії опинилися в стратегічно непевній ситуації. Дальше просування розтягувало фронт, вимагаючи нових резервів для подолання опору противника і закріплення здобутої території гарнізонами. Тому польський наступ швидко згас, і війна перейшла в позиційну стадію.

Стратегію сторін у війні, що спалахнула після багатьох місяців мирних переговорів, можна встановити зіставленням звернення польського сейму до населення України зі зверненням Всеросійського ЦВК до населення Польщі, які були опубліковані після початку воєнних дій. У Декларації сейму говорилося: «Наші Орли несуть мешканцям Волині, Поділля та Київщини порядок, свободу, благословенний мир, несуть народу можливість спокійної праці і гарантії того, що її результати ніхто не забере. З приводу наступу наших військ запевняємо, що він не є загарбницьким... Ми ведемо війну, яку нам нав'язали, з метою, щоб у першу чергу над нами не постала загроза нової війни. Окрім цього ми повинні пам'ятати, що за західним берегом Дніпра (тобто на Правобережній Україні. — *Авт.*) мешкає півтора мільйона польського населення»⁷⁸⁷.

Неозброєним оком можна побачити, що послання сейму писали націонал-демократи та їх однодумці з інших партій. В ньому йшлося про «стратегічні кордони» — вираз, якого українці явно не могли зрозуміти, бо йшлося про діалог польського керівництва з Антантою, яка наполягала на етнічному принципі у визначенні східних кордонів Польщі. Дивним чином пояснювався початок війни: хочемо попередити нову війну. Сейм звертався до всього населення Правобережжя, але радив йому не забувати, що в регіоні мешкає півтора мільйони поляків. Місцеві селяни цього

⁷⁸⁷ Kumaniecki K. W. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty. 1912 — styczeń 1924. Warszawa ; Kraków, 1924. S. 270–271. Цит. за кн.: Зарецька Таїсія. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 111.

не забували і без нагадувань, бо серед поляків було немало поміщиків, яких вони вважали класовими ворогами. Привернути увагу селян, які страждали від продрозверстки, могло запевнення в тому, що результатів їхньої праці ніхто не забере. Та одночасно з декларацією почалися реквізиції...

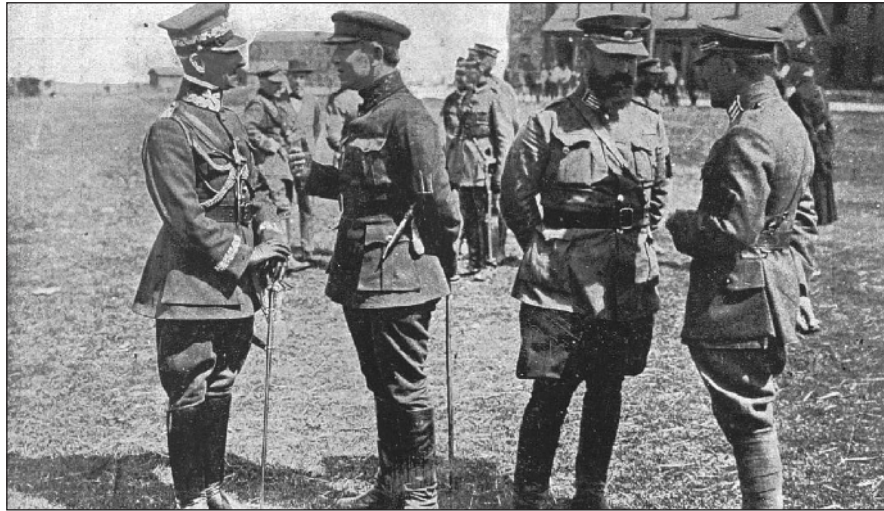
Польські війська поводити себе в Україні як окупаційна сила. Навіть Пілсудський характеризував поведінку своїх познанських полків як небезпечну: «З цими негідниками не навоюєш. Мене вже повідомляють, що вся смуга, якою ми проходимо, готова спалахнути і повстати проти нас»⁷⁸⁸.

Радянська сторона зустріла перші невдачі спокійно. Не було сумнівів, що Червона армія рано чи пізно візьме гору над поляками. За своєю чисельністю на той час вона вже перевищувала армії провідних європейських країн, разом узятих, тому що ці країни давно провели демобілізацію. У день захоплення Києва ВЦВК звернувся до населення Польщі по радіо, і досить відверто, доступною розумінню пересічних громадян мовою виклав довгострокові цілі російського політичного керівництва. Звернення починалося з констатації очевидного: наступальну війну розпочав польський уряд. Тут же з наголосом підкреслювалося, що перед вторгненням російський уряд був готовий поступитися Польщі територією при визначенні кордонів, «навіть не населеною в більшості поляками». Хоч російські війська відступали, ВЦВК був переконаний в перемозі й запевняв: «Не вірте, що Червона Армія несе вам рабство чи збирається насильно нав'язати вам комунізм. Розгромивши ваших панів, Радянська влада дасть польському народу право влаштувати своє життя за власним бажанням. Чи захочете ви зберегти у себе сучасний порядок, чи візьмете землю і фабрики у власні руки — це вирішувати вам самим, польським робітникам і селянам»⁷⁸⁹.

Більшовицькі агітатори були переконливі у спілкуванні з населенням. Адресована народним низам пропозиція відібрати

⁷⁸⁸ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів, 1997. С. 29 // Див.: Литвин Сергій. Знач. твір. С. 376.

⁷⁸⁹ Кульчицький Станіслав. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. // Україна-Польща. Історична спадщина і сучасна свідомість. Київ, 1993. С. 193.

Головний Отаман Симон Петлюра розмовляє з генералом Польської Армії Лістовським. Праворуч Військовий міністр Володимир Сальський та командир 6-ої стрілецької дивізії Марко Безручко.

Травень 1920 р., Бердичів.

у поміщиків та капіталістів землі і фабрики розпалювала в суспільстві класову війну. При військовій допомозі іззовні це забезпечувало поразку польських збройних сил і параліч ще не визрілих остаточно державних інститутів. Отже, стратегічною метою керівників Кремля в довгоочікуваній війні була радянізація Польщі.

С. Петлюра зі своїм штабом перебував спочатку в Бердичеві, а потім у Вінниці. В цих містах відбулися його зустрічі з Ю. Пілсудським. 24 травня він прибув у Київ і разом з генералом Едвардом Ридз-Смігли прийняв військовий парад на Софіївському майдані. Звертаючись до збройних сил і громадян УНР, він ставив перед ними як стратегічну мету звільнення Лівобережної України від більшовиків. «Великий шлях ще перед нами до нашої мети, — говорив він. — Ми перейшли всього четверту частину цього шляху. Ворог — на другім березі Дніпра. Наші брати, що на тім боці, ждуть об'єднання з нами. Перед нами великі завдання суспільного і державного будівництва, і кожен повинен оддати волю, душу й руки на службу цьому ділу»⁷⁹⁰.

⁷⁹⁰ Симон Петлюра. Листи. Статті. Документи. Т. I. С. 282.

Найбільш терміновим виявилось завдання подолати урядову кризу. 9 травня І. Мазепа уперше після повернення з Зимового походу зустрівся з С. Петлюрою у Могильові-Подільському і повідомив, що він несхвально ставиться до Варшавського договору. Прем'єр-міністр ще більше зміцнився в своїй думці відмовитися від посади, коли дізнався про інтернування поляками галицьких частин. Згадуючи згодом про обставини відставки, він писав: «Ми вважали, що перехід до нас Галицької армії відновлює соборний український фронт проти большевиків і зокрема ліквідує те роз'єднання українських національних сил, яке сталося восени 1919 року. Але польський "союзник", очевидно, був заінтересований в протилежному. Все це зміцнило настрої як мої, так і моїх однодумців, щоб відмовитися від дальшої участі в уряді»⁷⁹¹.

Однотимці Мазепа в ЦК УСДРП зібралися у Вінниці і висловилися за його відставку. Петлюрі довелося створювати новий кабінет міністрів переважно з представників правих партій. За формування уряду взявся соціаліст-федераліст В'ячеслав Прокопович.

Наказом від 26 травня Петлюра затвердив перших дев'ятох міністрів. Остаточно Рада народних міністрів у складі есерів, есдеків і народних республіканців була сформована 31 травня, І. Мазепа залишився в уряді на посаді міністра земельних справ.

2 червня С. Петлюра ознайомився з декларацією В. Прокоповича і погодився з нею. Уряд передбачав, як тільки дозволить політична ситуація, провести в Україні парламентські вибори на підставі загального, безпосереднього, таємного і пропорційного виборчого права, а до того часу якомога скоріше утворити передпарламент з представників різних політичних сил і громадських, кооперативних та профспілкових організацій.

Не поступаючись вимогам Пілсудського поважати право приватної власності на землю поміщиків, значна частина яких була поляками, Петлюра погодився і з такою позицією уряду в аграрному питанні: «Велика руїна постала на Україні, коли рішалася земельна справа. Але ж тепер революція досягла своєї найвищої соціальної мети, передавши землю до рук селянства, яке є основою нашої державности. Земельна справа може бути спокійно

⁷⁹¹ Мазепа І. Значч. твір. Кн. 3. С. 22.

вирішена згідно з інтересами селянського та загальнодержавного господарства в нашій Україні голосом самого народу. Отже правительство вважає, що до остаточного вирішення земельного питання в парламенті вся земля і надалі повинна залишатися в користуванні селян, котрі її обробляють і обсівають, під загальним керуванням Міністерства Земельних Справ та його органів на місцях»⁷⁹².

Довірчі відносини між Пiлсудським і Петлюрою постійно підтримувалися різноспрямованістю національних інтересів держав, на чолі яких вони стояли. По суті, їх об'єднував тільки спільний ворог — Росія. Та виявилось, що цього було замало. Як головнокомандувач польських збройних сил, Пiлсудський мав сприяти відродженню боєздатності Армії УНР. Як начальник держави, він мусив мати важелі впливу на Петлюру, які перебували у зворотній залежності від чисельності і якості його збройних сил.

Згідно з Варшавським договором українська армія мала сформуватися в кількості 6 дивізій піхоти. З них дві неповної кількості дивізії розпочали похід на Київ, а решта чотири мали організуватися в Україні. Амуніцію і зброю для трьох дивізій зобов'язувалися дати поляки з тим, що одна дивізія мала бути озброєна здобиччю, захопленою у більшовиків. Але всі зобов'язання залишилися на папері, до сформування чотирьох дивізій справа не дійшла. Звертаючись до Петлюри, голова військового міністерства Сальський в липні писав: «Не дивлячись на всю неорганізованість тільки що звільненого від ворога терену, все було підготовлено до належної мобілізації з військово-адміністративного боку. Тільки недоставка поляками в той час одягу та зброї згідно умов (що вони і самі потім визнали), брак почасти харчів не дали можливості провести мобілізації в травні і з початку червня»⁷⁹³.

Воєнні успіхи Ю. Пiлсудського були короткочасними. Сподіване С. Петлюрою антибільшовицьке селянське повстання в Україні запізнилося і спалахнуло тільки через півроку, коли російсько-польська війна вже закінчувалася. Навесні 1920 р. селяни ділили землю і вітали радянську владу, Польське вторгнення вони

⁷⁹² Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 3. С. 32.

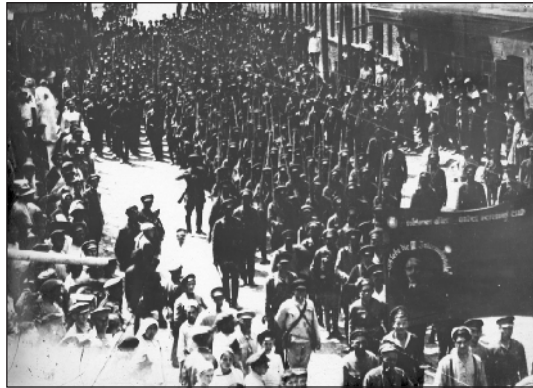
⁷⁹³ Див.: Там само. С. 41.

сприйняли як інтервенцію чужоземних сил. Інтервенція викликала загальне обурення, коли виявилось, що окупанти займаються реквізиціями, влаштовують єврейські погроми, поводять себе як завойовники. В Україні почалася мобілізація в Червону армію, яку провадили не тільки органи влади — військові комісаріати, а й профспілки та комнезами. Створювалися парамілітарні сили — частини особливого призначення (російська аббревіатура — ЧОН). На окупованій території організовувався партизанський рух з метою порушення комунікацій польської армії. Він координувався Зафронтбюро (з травня — Закордонним відділом ЦК КП(б)У) під керівництвом Фелікса Кона.

У квітні 1920 р. голова російських чекістів Фелікс Дзержинський був відряджений В. Леніним на тривалий строк в Україну для боротьби з «куркульським бандитизмом». У травні його затвердили на посаді начальника тилу Південно-Західного фронту. Перебуваючи в Харкові, він рапортував Леніну 26 червня: «Положение здесь внутреннее в общем идет в гору. Можно с уверенностью сказать, что если из Центра будут безустанно нажимать и посылать работников — то и Украина станет честной, советской. В деревне устали от банд и тоскуют за твердой властью. Каждый честный наш работник, посылаемый в провинцию, находит почву, и видны уже результаты. Только этих работников страшно мало. Местные коммунисты какие-то недоноски, живут мелкими интересами... В области моей специальности — здесь обильный урожай. Вся, можно сказать, интеллигенция средняя украинская — это петлюровцы»⁷⁹⁴.

Співвідношення сил на фронті неухильно змінювалися на користь радянських військ. Лев Троцький методично нарощував кількісну перевагу, звідусіль перекидаючи на польський фронт найбільш боєздатні з'єднання: з Кавказького фронту — 1-шу кінну армію, з Туркестанського — 25-ту Чапаєвську дивізію, з-під Перекопу — 8-му Червонокозачу дивізію. Контрнаступ розвивався двома головними напрямками: через Білорусію — силами Західного фронту під командуванням М. Тухачевського, через Україну — силами Південно-Західного фронту на чолі з О. Єгоровим.

⁷⁹⁴ Большевицское руководство. Переписка 1912–1927. Москва, 1996. С. 137.

Входження передових частин Червоної армії до Мінська.

11 липня 1920 р.

на допомогу військам, які обороняли Київ. Просуваючись назустріч 12-й армії, 1-ша кінна армія створила загрозу оточення 3-ої польської армії. Остання почала в паніці відкочуватися на захід, і 12 червня Київ знову зайняли більшовики.

Наступ на Південно-Західному фронті став переламним. Далі події розвивалися швидко: 5 липня радянські війська ввійшли в Бар, 12 липня — в Кам'янець-Подільський, а 19 липня — перетнули Збруч і опинилися в Галичині. 25 липня 1-ша кінна армія С. Будьонного захопила Броди, а 26 ввійшла в Тернопіль.

Ще 8 липня більшовицьке керівництво потурбувалося про створення в Києві Галицького революційного комітету (Галревкому) на чолі з В. Затонським. 15 липня Галревком проголосив створення «незалежної» Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР) зі столицею в Тернополі (з 1 серпня). Ревком негайно видав декрети про конфіскацію поміщицьких і церковних земель, націоналізацію промисловості і банків, відокремлення школи від церкви і церкви від держави.

У Білорусії активні дії червоних військ розгорнулися 4 липня. Армії Пілсудського змушені були залишити 11 липня Мінськ, 14 липня — Вільно. Спроба закріпитися на Немані їм не вдалася. Під командуванням Тухачевського війська Західного фронту ввійшли в Польщу і почали наступ на Варшаву.

5 червня три дивізії 1-ої Кінної армії прорвали фронт і вийшли в тили 3-ої польської армії. Через два дні вони оволоділи Житомиром і Бердичевим. Одночасно 12-та армія форсувала Дніпро на північ від Києва й почала пробиватися до міста. 14-та армія перейшла в наступ у районі Гайсина й скувала дивізії поляків, призначені

Польське бюро ЦК РКП(б) у Москві завчасно потурбувалося про створення Тимчасового революційного комітету Польщі (Польревкому) в складі Ф. Дзержинського, М. Мархлевського, Ф. Кона, Є. Прухняка, Й. Уншліхта та ін. В його маніфесті проголошувалася необхідність комуністичних перетворень. Якщо раніше, у відозві ВЦВК від 6 травня польському народу пропонували вибір — зберегти у себе існуючий лад чи обрати шлях експропріації приватної власності, то тепер вибору вже не залишалося.

У кризовій ситуації у Варшаві був створений коаліційний уряд Владислава Грабського, з ініціативи якого сейм утворив надзвичайний орган влади — Раду захисту держави. За рахунок мобілізації і запису добровольців армія за короткий час зросла на 100 тис. осіб. Сейм ухвалив закон про радикальну земельну реформу, який згуртував селянство навколо уряду.

В ситуації, що виникала, С. Петлюру особливо стурбувало становище Східної Галичини, яку йшла «визволяти» Червона армія. В листі до А. Лівіцького від 10 липня він повідомляв, що звернувся до Валерія Славека, який знаходився в найближчому оточенні Пілсудського і міг на нього впливати, з такими пропозиціями:

«1. Польський Уряд повинен негайно видати акт, в якому засвідчує про зміну курсу в Галичині і то радикально, — очевидно в напрямку здійснення національно-державних інтересів українського населення Галичини...

2. Польський Уряд не повинен заважати вступу галичан до нашої армії, яка в останніх боях понесла великі втрати — не могла поповнитись, бо польська влада до останнього дня затримала свою згоду на мобілізацію, — а зараз повинна бути поповнена, бо інакше буде дуже незначною по своїй кількості і через це небоєздатною»⁷⁹⁵.

Лівіцькому він признався, що опинився в незручному становищі: «Коли б очайдушні елементи штовхнули українське населення Галичини на повстання проти поляків, це цілковито б дискретувало нас перед цілим світом, одрізало б всяку можливість одержати зброю для армії і тільки зміцнило б становище більшовиків». Закінчував цей лист Симон Васильович таким запевненням:

⁷⁹⁵ Симон Петлюра. Листи. Статті. Документи. Т. III. С. 225.

«Я чесно хочу виконати свої обов'язки перед Пiлсудським i Польщею i вживаю разом з Урядом всiх мiр, щоб в цей момент знайдено було спiльну мову i possibilitь спiльних акцiй проти Москви. Для цього Польща повинна одмовитись вiд iмперiалiстичної полiтики, а зокрема дати possibilitь Галичинi приєднатись до України»⁷⁹⁶.

Не дочекавшись реакцiї Славека, Петлюра звернувся вже до самого Пiлсудського. В листi вiд 14 липня вiн не применшував загрози, що виникла перед двома державами. «Знаючи iнтереси українського населення, його настроiв, що Україна нiколи не погодиться з соцiальною i полiтичною програмою совєтської влади, знаючи вдачу противника, неорганiзованiсть його заплiлля, нежиттєвiсть методiв державного будiвництва, яке вiн провадить, економiчну руйну краю, — писав вiн, — я гадав, що глибоко помиляються тi, хто надає тимчасовим успiхам ворога рiшачуче значення i вважає для себе потрiбним починати з ним мировi переговори. Разом з тим, я не вважаю стратегiчного положення обох союзних армiй таким лихим, щоби воно навівало безнадiйнiсть чи безвихiднiсть становища»⁷⁹⁷.

Це була преамбула. Далi Петлюра домагався вiд Пiлсудського вжиття заходiв, якi могли б захопити галицьку частину українського суспiльства до спiльної працi: амнiстiї всiх, хто в добрiй думцi служби своєму народу добивався суверенностi для Схiдної Галичини, а тепер опинився в тюрмi або полонi, вiльного вступу всiх боездатних галичан до союзних армiй, покликання до вiдповiдальної участi в життi краю мiсцевих українцiв i, нарештi, органiзацiї дiалогу польського уряду з представниками українського населення Схiдної Галичини. Симон Васильович був певний, що така полiтика польського уряду знайде «зрозумiння i вiдповiдний вiдгук, виведе тамошнє населення з бездорожжя на ясний вiрний шлях i буде новим iсторичним фактом, який дасть нам змогу перемогти не тiльки тепер, але завсiгди, i не тiльки теперiшнього, але кожного ворога нашої спiльної державної волi»⁷⁹⁸.

Ю. Пiлсудський очолив Раду захисту держави, але його позицiї в сеймi iстотно пiдупали. Полiтичнi опоненти намагалися

⁷⁹⁶ Симон Петлюра. Листи. Статтi. Документи. Т. III. С. 225–226.

⁷⁹⁷ Там само. Т. I. С. 267.

⁷⁹⁸ Там само. С. 269.

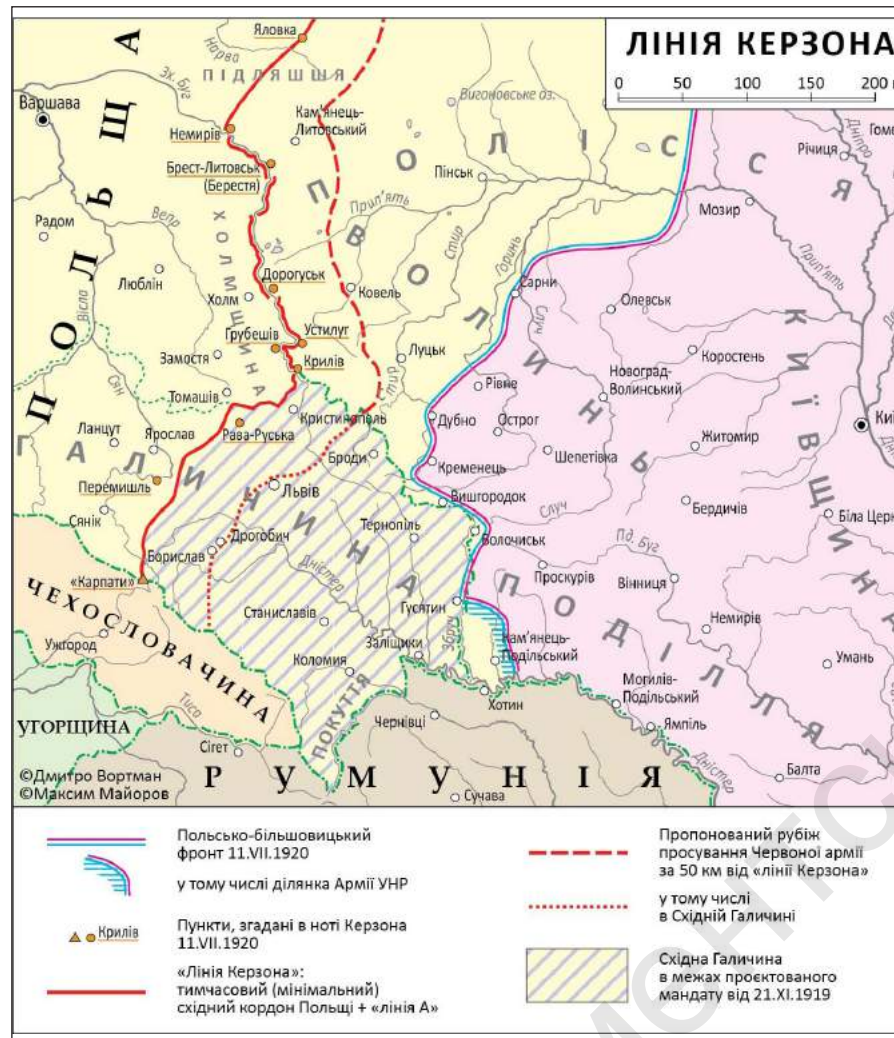
позбавити його влади й усунути вiд командування Вiйськом Польським. В сеймi залунали голоси на користь негайного укладення миру з радянською Росiєю на її умовах.

16 липня вiдбулася зустрiч Пiлсудського i Петлюри в Замостi. Начальник держави не побажав навіть починати розмову про Схiдну Галичину i вiдверто звинуватив Петлюру в тому, що вiн прорахувався з оцiнкою ситуацiї в окупованiй більшовиками України: «Українцi самi повиннi продемонструвати доконанi факти, якi б довели, що незалежна Україна насправдi iснує. Наприклад, пiдняти загальне повстання». У вiдповiдь на реплiку Петлюри вiдносно того, що укладення польсько-росiйського перемир'я створить для українцiв ситуацiю, коли вони будуть залишенi тяжкiй власнiй долi, Пiлсудський запевнив, що вiн стоїть за продовження воєнних дiй до повної перемоги⁷⁹⁹.

5–16 липня у бельгiйському курортному мiстечку Спа працювала мiжнародна конференцiя з участю країн Антанти i Нiмеччини, на яку прибула польська делегацiя на чолi з прем'єр-мiнстром i начальником Генерального штабу. Керiвники союзних держав пообiцяли їй допомогу озброєнням i фiнансами, але на певних умовах: Польща мусила погодитись на схiдний кордон, визначений у декларацiї Верховної ради Антанти у груднi 1919 р. й зобов'язатись прийняти будь-яке рiшення Верховної ради щодо майбутнього статусу Схiдної Галичини. В. Грабський змушений був погодитись (що згодом коштувало йому посади) й 11 липня британський мiнiстр закордонних справ лорд Джордж Керзон звернувся з нотою до радянської Росiї.

У нотi Керзон пропонував, щоб росiйськi вiйська зупинилися на вiдстанi 50 км на схiд вiд лiнii, визначеної Верховною радою Антанти 8 грудня 1919 р. кордоном Польщi (надалi вона стала називатись лiнiєю Керзона). Встановлення схiдного кордону по лiнii Керзона обмежувало Польщу в її етнографiчних рамках, за винятком стародавнiх українських земель, якi все-таки переходили пiд контроль Варшави — Холмщини, Пiдляшшя, Посяння, Лемкiвщини (за ними пiзніше закрiпилася збiрна назва: Закерзоння). Вiд окупованої у 1918–1919 рр. частини Бiлорусiї Польща також

⁷⁹⁹ Suleja W. Pilsudski a Petlura // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego nastepstwa. Torun, 1997. S. 127, 128.

Карта «лінії Керзона»

відповідно до британської ноти 11 липня 1920 р.

Підготовлена Дмитром Вортманом та Максимом Майоровим для публікації в рамках проєкту «Наша революція»: Михайло Майоров. Чуже авторство і дипломатична плутанина: до історії «лінії Керзона» // Ділова столиця: [Електронний ресурс]. 2021. 5 серпня

URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/chuzhe-avtorstvo-i-diplomatichna-plutanina-do-istoriji-liniji-kerzona-11072020-391746

мусила відмовитися. У Східній Галичині, третину території якої вже займали на той час війська О. Єгорова, воюючі сторони мусили зупинитися на лінії фактичного перебування на день підписання перемир'я. У мирних переговорах, які мали відбутись в Лондоні, гарантувалося посередництво Великої Британії. Якщо російський уряд не погодився б на переговори, держави Антанти і США залишали за собою право надати Польщі будь-яку допомогу.

Реакцію В. Леніна на ноту Керзона можна встановити за таємною телефонограмою члену Реввійськради Південно-Західного фронту Й. Сталіну і заступнику голови Реввійськради РСФСР Е. Склянському. Нота оцінювалася як спроба «вирвати з рук шахрайськими обіцянками перемогу». Ставилася вимога «шаленого посилення наступу на Польщу»⁸⁰⁰.

15 липня голова Раднаркому РСФРР вже опрацював план дій у відповідь на втручання Антанти в російсько-польську війну і звернувся до члена Реввійськради Західного фронту Й. Уншліхта з проханням оцінити ефективність таких дій:

«Повідомте Вашу та інших польських товаришів оцінку такої тактики:

1. Ми заявляємо дуже урочисто, що забезпечуємо польським робітникам і селянам кордон на схід від того, який дає Керзон і Антанта.

2. Ми напружуємо всі сили, аби добити Пілсудського.

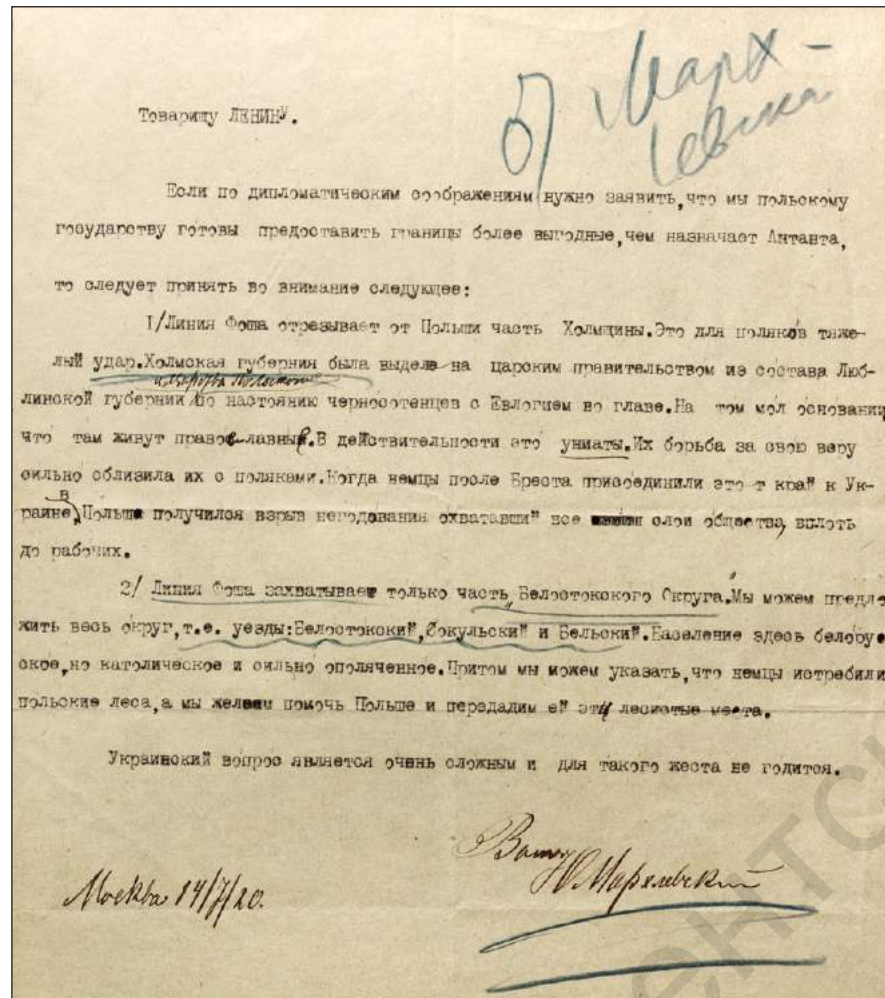
3. Ми входимо у власне Польщу лише на найкоротший строк, щоб озброїти робітників, ідемо звідти негайно.

4. Чи вважаєте ви ймовірним і як швидко радянський переворот у Польщі?»⁸⁰¹

Пленум ЦК РКП(б), який розглянув ситуацію 16 липня, солідаризувався з цією позицією Леніна. Наступ військ Тухачевського прискорювався, посередництво Великої Британії відхилялося. 17 липня Г. Чичерін висловився у ноті-відповіді за прямі переговори з Польщею про припинення воєнних дій і запевнив Керзона, що радянський уряд «виявляє готовність» погодитися на вигідніший польському народові територіальний кордон, ніж той, що

⁸⁰⁰ В. І. Ленін про Україну. Ч. 2. С. 463.

⁸⁰¹ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. С. 354.

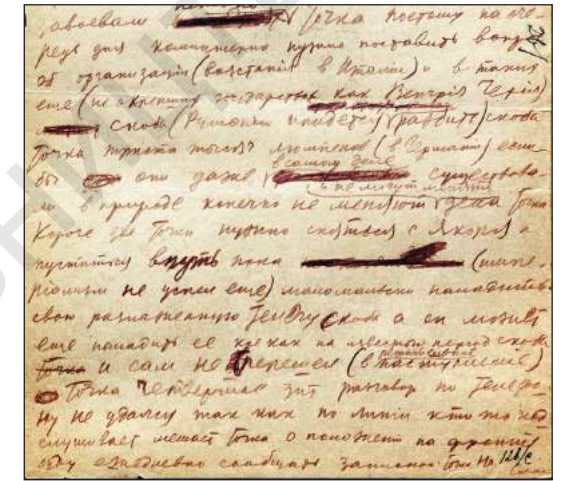
Пропозиція Юліана Мархлевського від 14 липня 1920 року у питанні про надання Польщі вигідніших ніж за нотою Керзона кордонів обійтися без польсько-українського кордону.

утворився в грудні 1919 р. Нарком стверджував, що невідгидний для Польщі кордон Антанта встановила «під тиском контрреволюційних російських елементів». Він звинувачував союзників Польщі — країни, з якою радянська Росія перебувала у стані війни, — в ігноруванні тих польських територіальних інтересів на

Сході, що могли бути задоволені тільки за рахунок суміжних з нею радянських республік — України і Білорусії. Причини такої дискримінації інтересів Польщі полягали, на його думку, в тому, що Антанта підтримувала антипольську політику царизму та імперіалістичної російської буржуазії⁸⁰².

Ця нота російського уряду була нечуваним в історії дипломатії звинуваченням союзників ворога в ігноруванні інтересів цього ворога. Одночасно уряд радянської Росії ігнорував інтереси українського і білоруського народів, оскільки інтереси Польщі мусили задовольнятися за рахунок їхньої етнічної території.

Більш детально проблема східних кордонів Польщі в розумінні Леніна та його оточення була висвітлена у зверненні Раднаркому РСФРР до громадян Росії та України, опублікованому в центральних газетах 21 липня «Питання територіальне не може явити для нас утруднень, — вказувалося у зверненні, підписаному В. Леніним, Л. Троцьким, Г. Чичеріним і Д. Курським. — Разом з дійсними представниками польського народу ми без зусиль встановимо кордон Польщі незрівнянно більш правильний і відповідний інтересами польського народу, ніж той, який маршал Фош та його споборники накреслили під тиском Сазонова, Маклакова та інших представників великоруської білогвардійщини. Цю особливість яскраво видно на прикладі Холмщині, де володарі Антанти провели прикордонну рису на живому тілу Польщі, наслідуючи

З листа Й. Сталіна В. Леніну від 24 липня 1920 р. про необхідність організувати повстання в Італії та інших країнах Європи

⁸⁰² Документы внешней политики СССР. Т. III. Москва, 1959. С. 47–54.

їх традиції колишнього союзника-царизму. Дійсні кордони Польщі, які ми, Радянська Росія, встановимо разом з представниками польського народу, будуть східніше тих кордонів, які з Лондона і Парижа накреслили імперіалісти, однакові ворожі й ненависні трудівникам як Польщі, так і Росії»⁸⁰³.

Наведена цитата вимагає пояснень. По-перше, щодо суті Холмської проблеми. Перед Світовою війною, коли в імперії різко активізувався національно-визвольний рух, царизм прагнув використовувати міжнародні суперечності для зміцнення контролю над окраїнами. Саме з цією метою було утворено Холмську губернію з переважно українським населенням. У польських політичних колах це сприйняли як спробу відрізати Холмщину від майбутньої Польщі. Польсько-українські конфлікти, в яких царська адміністрація здебільшого ставала на бік українців (вірніше неполяків, бо українці й росіяни нею не розрізнялися), неодноразово розглядала Державна Дума, й вони здобули світового розголосу. Важко повірити, що більшовицьке керівництво не орієнтувалося у Холмській проблемі. Ставлення до Холмщини як до «живого тіла» (тобто етнографічного масиву) Польщі обґрунтовувало територіальний подарунок, що його російська радянська дипломатія мала намір зробити польському народові, грубо нехтуючи національними інтересами українського народу. Чому Польщі надавалася перевага над Україною у конфліктному територіальному питанні? Мабуть, тому, що першу треба було ще завоювати, тоді як міцний контроль над другою вже було забезпечено. Незважаючи на протилежний вектор, суть російсько-радянської політики в Холмській проблемі не відрізнялася від царської.

По-друге, Раднарком турбувався про інтереси Польщі Дзержинського, а не Польщі Пілсудського. У зверненні двічі згадувалися «представники польського народу», причому в одному випадку з притиском: «дійсні представники». Кілька днів по тому, коли частини Червоної армії в «шаленому», як висловлювався Ленін, наступі на Варшаву перетнули етнографічний польський кордон, виник Польревком, якому надавалася вся повнота влади на окупованій території. Отже, «дійсних представників польського народу» вже можна було назвати поіменно.

⁸⁰³ Документи внешней политики СССР. С. 58.

Звичайно, керівництво ЦК РКП(б) робило вигляд, що не має прямого відношення до утворюваного комуністами нового органу влади в Польщі. Дотримуючись правил гри, Ленін навіть в урядових, тобто цілком таємних телеграмах висловлювався підкреслено наївно: «Дзержинський разом із своїми друзями заснував Польський ревком»⁸⁰⁴. На словах він визнавав за Росією тільки допоміжну роль у майбутніх подіях в окупованій Червоною армією Польщі, а на авансцену висувалися мобілізовані в радянських республіках поляки-комуністи.

Глибинна суть питання полягала не тільки і навіть не стільки в Польщі. Якраз в ці дні, а саме 23 липня Ленін надіслав Сталіну шифровку, в якій повідомляв, що він вважає необхідним радянізувати Італію, і в цьому його підтримують Г. Зінов'єв і М. Бухарін. Була одна тільки незручність: Італія розташовувалася досить далеко від російських кордонів. Однак ця проблема, як він вважав, не була нерозв'язною. Вождь продовжував: «Моя особиста думка, що для цього треба радянізувати Угорщину, а можливо також Чехію і Румунію. Треба подумати уважно»⁸⁰⁵.

Відповідаючи на ноту Чичеріна, Дж. Керзон зауважив готовність радянського уряду «надати Польщі кордон, не менш зручний, ніж етнографічний кордон, первісно запропонований Верховною радою». Він не мав наміру дискутувати з цього приводу і заявив з іронією: «Це, однак, не є питанням, на якому британський уряд має хоча б найменше бажання наполягати, якщо радянський уряд продовжує дотримуватися своєї лінії». Міністр

Члени польського ревкому Фелікс Дзержинський, Юліан Мархлевський та Фелікс Кон на польському фронті влітку 1920 р.

⁸⁰⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів. Т. 51. С. 247.

⁸⁰⁵ В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922. С. 357.

Головнокомандувач Армією УНР генерал Михайло Омелянович-Павленко.

Портрет авторства
Магалецького

не побачив проблеми і в тому, що Росія проведитиме безпосередні переговори з Польщею. Бажання Антанти, від імені якої виступав Керзон, окреслювалося так: «Щоб переговори були проведені добровісно і без зволікань; щоб кордон з Польщею відповідав, наскільки це можливо, прагненням того населення, якого це стосується; щоб між Польщею та її східним сусідом було встановлено міцний мир»⁸⁰⁶.

У наступні тижні радянські дипломати тягнули час, імітуючи бурхливу діяльність у переговорному процесі. Л. Троцький дав директиву Західному фронту всіляко розвивати наступ на Варшаву, а Південно-Західному — на Львів.

24 липня у Варшаві утворився новий коаліційний уряд на чолі з противником порозуміння з Пілсудським і Петлюрою Вікентієм Вітосом. Дізнавшись про це з газет, С. Петлюра скликав в Бучачі, де перебував зі своїм штабом, нараду, в якій взяли участь прем'єр-міністр В. Прокопович, командувач армією М. Омелянович-Павленко, І. Мазепа, Ю. Тютюнник. З огляду на непевність ситуації нарада не прийшла до конкретних рішень⁸⁰⁷. Коли стало зрозумілим, що незабаром розпочнуться польсько-російські переговори про замирення, а зондаж в Раді оборони держави показав, що порозуміння з українським громадянством Галичини все-таки можливе, С. Петлюра більш-менш чітко визначив свою позицію. Не прогнозуючи наслідків польсько-російських переговорів, Симон Васильович в листі до посла УНР в Берліні Миколи Порша 5 серпня писав:

«Щодо нашого політичного становища, то воно у великій мірі залежить від будучих переговорів поляків з більшовиками, де

поляки зобов'язалися захищати і наші інтереси згідно політичній конвенції від 22 квітня 1920 р. В кожному разі, які б не були політичні наслідки цих переговорів, Уряд і армія, стоячи на ґрунті самостійної України, будуть і далі провадити боротьбу за здійснення наших завдань, будучи глибоко переконаними в тому, що большевизм, як і вся система державного керування російського совітського уряду, не має жодного ґрунту на Україні, про що свідчать величезні повстання селян, як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні»⁸⁰⁸.

Петлюра помилявся в оцінці результативності польсько-російських переговорів, не знаючи того, що кремлівські ляльководи сподівалися після оприлюднення на них щедрих для поляків умов миру підмінити делегацію легітимного польського уряду делегацією утвореної ними радянської Польщі. Таку тактику, до речі, застосував Л. Троцький на переговорах з Четверним союзом в Брест-Литовську, коли спочатку визнав правомочність призначеної Центральною Радою делегації УНР, а після захоплення України червоногвардійцями зробив спробу підмінити її іншою делегацією, яка теж виступала від імені УНР, але вже радянської. Помилився Петлюра і в щирості польських політичних діячів, які запевняли, що захищатимуть інтереси УНР згідно із зобов'язаннями, закріпленими Варшавським договором. Не помилявся він тільки в тому, що українське суспільство не прийме силоміць нав'язуваного більшовиками комуністичного ладу. Зрозуміло, він не міг передбачити того, що більшовицькі вожді самі відмовляться від комуністичного будівництва і на початку 1921 р. перейдуть до нової економічної політики.

Відхиливши посередництво Великої Британії, так само як і участь Ліги Націй у припиненні російсько-польської війни, Раднарком РСФРР погодився на двосторонні переговори з Польщею 22 липня, коли російські війська вже підходили до лінії Керзона. Міністр закордонних справ Є. Сапега адресував Раднаркому радіограму з пропозицією розпочати переговори про зупинку воєнних дій та укладення мирного договору і повідомив, що чекатиме відповіді до 30 липня. Наступного дня відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б). Прийнятим рішенням Г. Чичеріну доручалося

⁸⁰⁶ Документи внешней политики СССР. Т. 3. С. 62–63.

⁸⁰⁷ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 3. С. 43.

⁸⁰⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 234.

підтвердити згоду радянського уряду на переговори про перемир'я і мир. Ввечері Сталін повідомив про це Реввійськграду 1-ої Кінної армії шифрограмою: «Одержана пропозиція Польщі без посередництва Англії про перемир'я з проханням дати відповідь не пізніше тридцятого липня. Ви, безперечно, розумієте, що ми змушені погодитись. Виходячи з цього, вимагається найбільш стрімкий наступ від вас в бік Львова і взагалі треба постаратися, щоб до тридцятого встигнути завоювати максимум того, що можемо взяти»⁸⁰⁹.

В телеграмі Леніну з Харкова Сталін уточнив: «Вчора ми наказали Будьонному прорвати фронт і зайняти Львів до тридцятого липня. Можливо, що ця операція буде вдалою»⁸¹⁰. Забігаючи наперед, треба зазначити, що бої за Львів точилися від 24 липня до 20 серпня і закінчилися безрезультатно. Тому російська сторона обрала тактику затягування переговорів, сподіваючись «заволодіти максимумом того, що можемо взяти».

1 серпня польська делегація зустрілася в Барановичах з представниками командування Червоної армії. Однак останні відмовилися розмовляти, посилаючись на те, що мандати поляків не мали підписів В. Вітоса і Ю. Пілсудського. Війна тривала далі.

Для керівників Антанти спроби очільників Кремля дестабілізувати становище в Західній і Центральній Європі не було таємницею. Проте Франція і Велика Британія давно завершили демобілізацію і не збиралися вводити свої війська в Росію. Правлячі кола Антанти бажали відмежуватися від цієї токсичної країни «санітарним кордоном» від Фінляндії до Румунії і старалися притушити воєнні вогнища на континенті. Маючи інформацію про назріваючий в Росії економічний колапс, вони були переконані, що режим большевиків довго не протримається. Київський похід Ю. Пілсудського вони зустріли без ентузіазму, будучи переконаними, що в його основі корінилося бажання польських політиків відмежуватися від східного кордону, визначеного Антантою 8 грудня 1919 р. Зважаючи на те, як Антанта поставилася до польсько-російської війни, уряди Німеччини, Румунії і Чехословаччини оголосили нейтралітет і заборонили транспортувати військові вантажі через свою територію. Призначені для Польщі зброя і боєприпаси,

⁸⁰⁹ Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. С. 117.

⁸¹⁰ Там само. С. 148.

у тому числі з колосальних запасів американського експедиційного корпусу, залишалися у Франції. Щоб дістати доступ до них, польський уряд повинен був довести, що він прагне миру. Тим більше, що воєнні дії виявилися, чого ніхто не чекав, смертельно небезпечними для польської державності.

5 серпня Євстахій Сапега в адресованій Г. Чичеріну ноті звинуватив Раднарком у тому, що він «намагається продовжити стан війни між двома країнами». 7 серпня Вінцентій Вітос звернувся до Війська Польського з проханням тримати оборону і роз'яснив ситуацію, в якій опинилася Польща: «Большовики хочуть знищити нашу державу, а народ перетворити на рабів. Вони зірвали перемир'я..., тому що їм мир не потрібний, мова йде не про мир, а про знищення нашої незалежності»⁸¹¹. Цього дня польський уряд знову запропонував російській стороні укласти перемир'я і почати переговори про попередні умови миру. Раднарком погодився відкрити в Мінську переговорний процес.

11 серпня Рада міністрів Польщі утвердила склад делегації на чолі з віце-міністром закордонних справ Яном Домбським. Цього дня відбулося також засідання Ради оборони держави, на якому розглядалося питання про роззброєння армії С. Петлюри після встановлення перемир'я: це, мовляв, зміцнить позиції Польщі у мирних переговорах. Починаючи з липня, в Генштабі польських військ давали зрозуміти, що такий союзник як Петлюра, Польщі зовсім не потрібний. В. Вітос солідаризувався з подібними поглядами, не включив у переговорний процес делегацію від УНР і навіть не повідомляв С. Петлюру про початок переговорів у Мінську. Тим часом до складу російської делегації вже на першому етапі переговорів був включений представник від УСРР Дмитро Мануїльський. Білоруська СРР свої повноваження на переговорах передала РСФРР⁸¹².

Небажання російської сторони припинити воєнні дії пояснювалися зовсім просто: вони були аж надто успішними на Західному

⁸¹¹ Гетьманчук М. П. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. Львів, 1998. С. 48.

⁸¹² Бойко О. Д., Михайлова О. В., Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка доби Директорії // Нариси історії української революції 1917–1921 років. Кн. 2. С. 124, 125.

Марко Безручко.

Малюнок Петра Холодного

фронті. Війська Тухачевського форсували Віслу на північ від Варшави і 13 серпня наблизились до приміської фортеці Модлин. Інші частини фронту впритул наблизилися до Праги — правобережного району Варшави.

Варшавська битва, в якій було задіяно 340 тис. бійців (приблизно однакової чисельності на кожному боці) тривала майже два тижні — з 13 по 25 серпня. «Шалено посилюючи наступ», як того вимагав В. Ленін, російські війська виявилися на підході до Варшави фізично втомленими, геть знесиленими втратами і відірваними від баз по-

стачання. Моральний дух наступаючих не йшов у будь-яке порівняння з моральним духом захисників польської столиці і вперше з XVIII ст. здобутої національної державності.

На початку серпня Ю. Пілсудський, голова Генштабу генерал Т. Розвадовський і шеф французької військової місії М. Вейган розробили план битви. Польські армії поповнилися частинами, перекинутими з-під Львова, так і не здобутого російськими військами. Створивши шестикратну перевагу сил у напрямі головного удару, польські війська 14 серпня перейшли у контрнаступ. 4-та російська армія, дві дивізії 15-ої армії і 1-й кінний корпус не змогли пробитися на схід і відступили на територію Німеччини, де були інтерновані. Катастрофа Західного фронту позначилася і на Південно-Західному фронті. 29 серпня кіннота С. Будьонного атакувала польський опорний пункт — Замостя, який обороняв неспівставно меншими силами полковник Армії УНР Марк Безручко. Після триденної битви Будьонний відступив і 31 серпня натрапив під Комаровим на 1-шу польську кінну дивізію полковника Ю. Роммеля. У зіткненні, яке вважається найбільшою в XX ст. битвою кавалерії, 1-ша кінна армія червоних зазнала нищівної поразки.

Переговори в Мінську російська делегація почала 17 серпня з урочистих заяв про поважання незалежності і суверенітету Польської держави і обіцянок погодити з поляками більш зручний для них державний кордон замість запропонованої Антантою лінії Керзона. Виявилось, однак, що радянська сторона мала намір укласти мир на дуже жорстких умовах. Чисельність польської армії повинна була скоротитися до 50 тис. чоловік. Надлишок зброї Польща мусила передати Росії, яка не приховувала того, що Польреком почав формування 1-ої червоної революційної армії. Польща позбавлялася права ввозити військово спорядження, а її військова промисловість підлягала конверсії.

Польська делегація дала негативну відповідь на ці умови 23 серпня, коли вже ясно позначився перелам у воєнних діях. Тепер бажання не припиняти воєнні дії почали виказувати поляки. Генерал Тадеуш Розвадовський підсумував перебіг мирних переговорів таким чином: «Ми повинні мати гарантії того, що при підписанні миру буде встановлена лінія кордону, яка нас задовольнить. Найкращою гарантією цього є військова поразка противника»⁸¹³.

Після відходу російської армії за лінію Збруча С. Петлюра зустрівся 5 вересня у Станіславі з Ю. Пілсудським. Незважаючи на сприятливий перебіг війни, зустріч виявилася невеселою. Начальник держави повідомив, що польська армія далі наступатиме в напрямі Підволочиськ-Старокостянтинів, що змусить Армію УНР самостійно діяти проти Червоної армії на території між Збручем і Південним Бугом. Він сказав також, що підписання перемир'я стає все більш вірогідним, внаслідок вичерпання сил у обох воюючих сторін і тиску на Польщу з боку держав Антанти. Запевняючи Петлюру в тому, що він вважає можливим і необхідним вимагати від більшовиків визнання незалежної УНР і виведення російських військ з її території, він признався також, що не має достатнього впливу на зовнішню політику Польщі. Польські політичні кола були настроєні на негайне замирення з радянською Росією, якщо вона й надалі гарантуватиме їм «кордонів більше, ніж Керзон». Однак після виходу Польщі з війни Пілсудський обіцяв

⁸¹³ Гетьманчук М. П. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. Львів, 1998. С. 50.

Переговори з поляками в Ризі в 1920 р.

надавати Петлюрі допомогу постачанням зброї та амуніції, якщо він воюватиме на сході від Збруча⁸¹⁴.

У тривалих боях Армія УНР зазнала великих втрат. В ній залишалося близько 5 тис. багнетів, 1700 шабель, 49 гармат і 250 кулеметів. 18 вересня вона вийшла на власну територію на лівому березі Збруча, і С. Петлюра дістав можливість поповнити її шляхом мобілізації громадян УНР. Загалом Головний отаман планував мобілізувати в Старокостянтинівському, Лeticівському, Новоушицькому, Кам'янецькому і Заславському повітах до 40 тис. чоловік. Від поляків він розраховував одержати 40 тис. гвинтівок, 250 кулеметів і 50 гармат⁸¹⁵.

За погодженням з російською стороною Рада оборони держави перенесла переговорний процес в Ригу. 21 вересня переговори відновилися. Тим часом 23 вересня польські війська зайняли Гродно, Шепетівку і Проскурів.

⁸¹⁴ Зарецька Таїсія. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 122.

⁸¹⁵ Бойко О. Д., Михайлова О. В., Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка доби Директорії // Нариси історії української революції 1917–1921 років. Кн. 2. С. 127, 128.

Оскільки з російського боку участь у переговорах брали представники УСРР, С. Петлюра знайшов необхідним призначити з польського боку в якості представників УНР В. Кедровського і О. Саліковського. Нібито прислуховуючись до вимоги С. Петлюри залучити до складу польської делегації представників УНР, польський міністр закордонних справ Є. Сапега вислав Г. Чичеріну 11 вересня радіограму з повідомленням про те, що голова дипломатичної місії УНР у Варшаві наполягає на участі в мирних переговорах в Ризі представників Української Народної Республіки. Та одночасно з адресованою Чичеріну радіограмою Сапега повідомив голову польської мирної делегації Я. Домбського, яка вже готувалася до від'їзду в Ригу, про дійсне ставлення Ради оборони держави до присутності делегації УНР на переговорах. «В наших переговорах з більшовиками — говорилося у цьому повідомленні, — справа Петлюри взагалі не буде враховуватися, тим більш, що сьогодні я вислав депешу до Чичеріна, в якій повідомляю його про бажання уряду Петлюри до переговорів в Ризі з російською делегацією. Ця пропозиція нічим не повинна перешкодити від'їздові нашої делегації, хоч би навіть Чичерін відмовився від переговорів з Петлюрою, в чому я певен»⁸¹⁶.

Отже, головам зовнішньополітичного відомства Речі Посполитої виклав справу в такій площині, що це не він, як представник держави, яка бере участь у двосторонніх мирних переговорах, а глава однієї з представлених у Варшаві дипломатичних місій вимагає, щоб у переговорному процесі взяла участь делегація УНР. Не дивно, що Сапега, за яким стояли Петлюра і Лівичкий, одержав відповідь, цілком закономірну для такої площини у постановці питання. У передачі Ісака Мазепи ця відповідь звучала так: «Мовляв, т. зв. демократична українська республіка не існує, а існує незалежна українська совітська республіка, яка є союзна з Росією і бере разом з нею участь в ризьких переговорах. Тому, якщо польський уряд хоче говорити в Ризі про “якогось Лівичького”, то лише на ґрунті амністії для цього “бунтівника” від совітського уряду України»⁸¹⁷.

⁸¹⁶ Див.: Симоненко Р. Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 — березень 1921 р.), Київ, 1965. С. 244–245.

⁸¹⁷ Мазепа І. Знач. твір. Кн. 3. С. 49.

Завершуючи розповідь про епізод з радіограмою Чичеріна, яку Сапега одержав 12 вересня, І. Мазепа зробив такий висновок: «Так большевицька Москва відмовлялася говорити з представниками У. Н. Р. Цим була перерішена справа сепаратного договору Польщі з СРСР»⁸¹⁸.

Симон Петлюра не чекав іншої реакції з боку Москви. Проте йому важко було бачити розвал союзу з Півсудським в той час, коли війська Начальника держави тріумфували в польсько-радянській війні.

5. НАОДИНЦІ З ЧЕРВОНОЮ РОСІЄЮ

Останній раунд польсько-російських переговорів почався 21 вересня 1920 р., коли в Ригу прибула польська делегація на чолі з Яном Домбським. Об'єднана делегація РФСРР і УСРР, якою керував Адольф Йоффе, вже знаходилася в столиці Латвії. В центрі переговорів перебувала проблема східного кордону Польщі.

Формула В. Леніна «кордонів більших від Керзона», висловлена вперше 14 серпня у телеграмі члену політбюро ЦК РКП(б) Л. Каменеву (який перебував тоді в Лондоні) залишалася дійсною як під час найвищих воєнних успіхів Червоної армії під Варшавою, так і після її відступу. Різниця полягала тільки в тому, що верховний вождь радянської Росії спочатку мав намір «згодувати» українські землі Польщі Дзержинського, але потім мусив мати справу з Польщею Півсудського.

25 вересня «Известия ВЦИК» опублікувала заяву Всеросійського ЦВК про основи угоди між Польщею і Росією, в якій вказувалося, що радянський уряд готовий негайно підписати перемир'я і прелімінарні умови миру з визначенням кордону між Росією і Польщею, «що проходить значно далі на схід від кордону, встановленого Верховною Союзною Радою 8 грудня 1919 р., з тим, що Східна Галичина залишається на Захід від цього кордону»⁸¹⁹. Законодавчий орган радянської Росії не потурбувався викласти

⁸¹⁸ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 3. С. 49.

⁸¹⁹ Документи внешней политики СССР. Т. 3. С. 205.

заяву в юридично правильних виразах: адже з Польщею межували радянські республіки — Україна і Білорусія. Це — яскрава обмовка. Вона зайвий раз показує, де формувалася радянська політика і чий інтереси від цього страждали.

Обидві сторони в Ризі були налаштовані на компроміс у територіальному питанні шляхом поділу українських земель, як це вже не раз траплялося в історії польсько-російських відносин. Ян Домбський у спогадах висловив цю закономірність у найбільш цинічній формі. Передаючи зміст своїх неофіційних розмов з керівниками російської делегації, він процитував таке висловлювання Йоффе: «Росія не наполягає на порушенні питання Східної Галичини, його порушення є лише темою для дискусій..., щоб при нагоді виступити, коли Польща висуне справу петлюрівської України. Росія розуміє, що для Польщі потрібна галицька нафта, але й для Росії потрібне українське збіжжя»⁸²⁰.

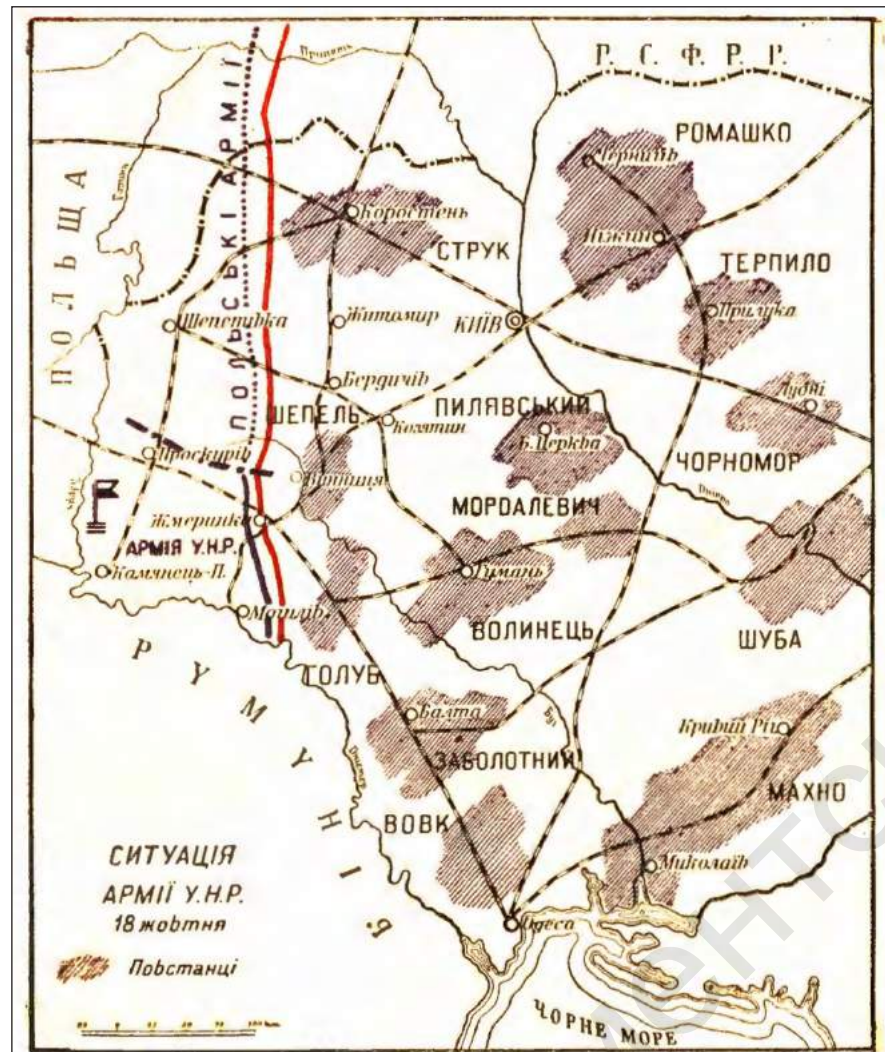
Порозуміння у цьому питанні визначило ставлення обох сторін до участі в переговорах делегацій УНР і УСРР. Знаючи, що С. Петлюра буде рішуче заперечувати обгородку з поділом українських земель, польський уряд не допустив його участі в переговорах. Натомість російський уряд наполіг на участі в переговорах українського радянського уряду, який був маріонеткою в руках очільників Кремля. Польська делегація не заперечувала проти участі Д. Мануїльського в переговорах.

Після всіх позалаштункових домовленостей В. Ленін в ніч на 10 жовтня доручив А. Йоффе підписати прелімінарний договір з Польщею⁸²¹. Договір був підписаний 12 жовтня. Сторони зобов'язалися у шестиденний строк з моменту підписання, тобто 18 жовтня укласти перемир'я, а в 15-денний термін — ратифікувати укладену угоду.

Кордон між Польщею та УСРР мав пройти по лінії річки Свіч в тому місці, де ця річка перетинала межу колишніх Мінської і Волинської губерній; далі по кордону цих губерній до межі

⁸²⁰ Dąbski Jan. Pokój Ryski : wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem, listy. Warszawa, 1931. S. 105 // Цит. за: Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: «українське питання» у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). С. 94.

⁸²¹ Труш М. Советская внешняя политика и дипломатия в трудах В. И. Ленина. Москва, 1977. С. 116.

Позиції армії УНР та повстанських загонів в оцінці діячів УНР станом на 18 жовтня 1920 р. – перший день дії польсько-радянського перемир'я

Рівненського і Овруцького повітів; тим же кордоном до перетину залізниці на захід від ст. Охотниково та містечка Ракитне; потім на південь до гирла Лева і звідти до впадіння річки Корчик у річку Случ; далі по річці Корчик, залишаючи містечко Корець на боці

Польщі до Милятина на боці Польщі; потім на південь, перетинаючи залізницю Рівне-Шепетівка та річку Горинь до річки Вілія, звідти в напрямку на південь, перетинаючи Горинь біля Ланівців, залишаючи їх на боці Польщі і відтак по річці Збруч до Дністра⁸²².

Цей кордон запропонувала польська сторона, і радянська делегація погодилася з ним без заперечень. Польща отримувала українську етнографічну територію площею 162 тис. кв. км: все Закарзоння, Східну Галичину, сім повітів Волині (Володимир-Волинський, Дубненський, Ковельський, Крем'янецький Луцький, Острозький, Рівненський), частину північного і північно-західного Поділля⁸²³.

Учасники договору зобов'язувалися не створювати і не підтримувати організації, які ставили собі за мету шляхом збройної боротьби повалення державного або суспільного ладу іншої договірної сторони, посягали б на її територіальну цілісність або присвоювали собі роль її уряду⁸²⁴. Російська сторона наполягала на прийнятті польською стороною зобов'язання відвести разом з польськими військами військові формування УНР за визначений в договорі державний кордон. Проте Є.Сапега заявив росіянам, що Армія УНР не бажає підпорядковуватися польському командуванню, внаслідок чого воєнні дії Червоної армії проти неї не розглядатимуться польською стороною як порушення умов перемир'я.

18 жовтня, тобто в день оголошення перемир'я, Ю. Пілсудський звернувся з прощальною відозвою до Армії УНР: «Від імені польської армії я вітаю армію Української Народної Республіки у хвилину, коли вона відродилася та зміцніла і прагне того, від чого, може бути, залежить майбутнє Європи. Наша Армія пам'ятає криваві бої, в котрих брали участь українські війська, в дні перемог й години випробувань, кров, яку ми проливали разом, й братські могили заклали камінь взаєморозуміння та успіху обох народів. Сьогодні, після двох років тяжкої боротьби з варварським загарбником, я прощаюся з мужніми військами Української Народної

⁸²² Документи внешней политики СССР. Т. 3. С. 245–246.

⁸²³ Боєчко Василь, Ганжа Оксана, Захарчук Борис. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ, 1994. С. 49.

⁸²⁴ Документи внешней политики СССР. Т. 3. С. 248.

Республіки, хочу підкреслити, що в найтяжчі хвилини, під час нерівних битв вони високо несли свій прапор, на котрому гасло: “За нашу і вашу свободу”, стало символом віри кожного солдата»⁸²⁵.

Союз Пiлсудський-Петлюра не витримав випробовувань, які тиснули на поляків і українців в силу об’єктивних причин. Безперечно, Пiлсудський надав шанс Петлюрі ще раз поборотися з московським імперіалізмом за виживання УНР в ситуації, коли демократична Європа вже зробила ставку на відродження Росії в її дореволюційних кордонах, за винятком Фінляндії, республік Балтії і Польщі. Розрахунки Петлюри на те, що Антанта допоможе відстояти українську національну державність в тому випадку, коли УНР в союзі з Польщею боротиметься проти більшовицької Росії, не справилися. Завдяки Пiлсудському польське суспільство скористалося допомогою Армії УНР, щоб уникнути загрози радянської своєї держави. Проте в кінцевому підсумку воно кинуло напризволяще свого союзника, коли виникла можливість відмежуватися від свого ворога тими кордонами, яких добивалося з моменту відродження власної державності.

Пiлсудському належала основна заслуга у відстоюванні бажаних кордонів, хоча своїм київським походом він на певний час поставив під загрозу існування держави. Драматизм ситуації полягав у тому, що ці кордони були здобуті у смертельній боротьбі з московським імперіалізмом, але за рахунок території українського і білоруського народів. Отже, під кутом зору українського народу державотворча діяльність Начальника держави виявилася не тільки позитивною, якщо брати до уваги відродження петлюрівської армії, але й негативною. Негативізм її посилювався й тією обставиною, що Пiлсудський свідомо обмежував кількісний склад Армії УНР і зробив все залежне від нього, щоб попередити істотне поповнення її галичанами.

С. Петлюра розумів мотиви, якими керувався його союзник. Розумів він й те, що, перебуваючи в Польщі, він не повинен конфліктувати з цим союзником, тому що всі інші політичні сили цієї країни ставилися до нього з підозрою, недовірою або відверто вороже. Петлюрі залишалося якомога ефективніше використовувати сприятливі шанси, які йому випадали у спілкуванні з найбільш

⁸²⁵ Цит. за: Зарецька Таїсія. Юзеф Пiлсудський і Україна. С. 122.

впливовою політичною фігурою у польському політичному істеблішменті, але все-таки такою, яка була істотно обмежена в своїх діях іншими політичними фігурами.

Відповідаючи на звернену до його армії відозву Ю. Пiлсудського в момент найглибшого розчарування результатами Ризького прелімінарного миру, С. Петлюра утримався від дорікань, вважаючи їх неконструктивними, і ввічливо підкреслив: «Я можу запевнити вас, пане маршале, що й надалі українська армія не відмовиться від своїх завдань і понесе сама вже той прапор, який третій рік має над її рядами. Українська армія, виконуючи волю народу, до кінця буде боротися проти варварства, яке несе світові жорстокий і підступний ворог нашої і вашої волі»⁸²⁶.

В листі до К. Мацієвича від 27 жовтня С. Петлюра повідомляв, що його армія після встановлення перемир’я не веде воєнних дій. Те, що війна тимчасово припинилася, було вибором російського командування. «Ми маємо відомості, — писав він, — що більшовики перекидають свої війська на Врангеля і на нас. Армія після тяжких маршів і боїв потроху одпочиває, приводе в порядок мобілізованих, ладає себе з господарською боку, головним чином шие одяжу, чоботи, сідла тощо. Взагалі готується до прийняття удару»⁸²⁷.

З невеликої території на Волині і Поділлі, де розміщувалася Армія УНР, було мобілізовано, як повідомляв Петлюра у згаданому листі, 12,5 тис. чоловік. Харчовий список армії включав 41 229 старшин і козаків, але бойових — лише 22 545. Інші не мали власної зброї. На озброєнні армії було 866 кулеметів, 75 гармат, 2 танки, 3 літаки 6 бронепотягів⁸²⁸. Вояки відчували дефіцит боеприпасів. «Поляки дещо присилають з допомоги технічної, — далі писав Петлюра Мацієвичу, — аероплани, тягарові авто, білизну, ліки санітарні тощо. Нам не вистарчає набоїв. Од них зараз все залежить. Маємо запас всього біля 600 000 рушничних — це лише для одного бою»⁸²⁹.

⁸²⁶ Див.: Литвин Сергій. Знач. твір. С. 385.

⁸²⁷ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 509.

⁸²⁸ Бойко О. Д. Михайлова О. В. Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка доби Директорії // Нариси історії української революції 1917–1921 років. Кн. 2. С. 133.

⁸²⁹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 509–510.

Тема набоїв виразно прозвучала і в черговому зверненні Симона Васильовича до Начальника держави від 8 листопада: «Сердешно дякую вас за слова привіту та високої оцінки для Української армії. Та доля, яка спадає на неї після Рижського трактату, є дуже відповідальною. Вона мене хвилює і трохи непокоїть. Головним чином через те, що я не маю набоїв навіть до рушниць в належній кількості. І перше, з чим я хотів би до Вас звернутись, це — справа про набої. Коли Ви маєте їх — переуступіть мені. Друге. Я велів послу в Німеччині почати переговори про купівлю там рушничних набоїв. Хочу просити вас, аби ваш уряд не чинив перепон в справі транспортування їх через Польщу»⁸³⁰.

У цьому листі Петлюра не утримався від оцінок прелімінарного мирного договору, але так, щоб не кинути тінь на Пiлсудсько-го. «Єдине, що для мене яким є після ознайомлення з цим витвором дипломатичної мудрості, — це те, що я залишаюсь один і що Україні прийдеться провадити дуже ризиковану боротьбу на очах у Європи, яка в позі Пілата буде дивитись “на схід”. Коли я кажу про самотність української армії, то се через те, що Врангеля не беру на серію, гадаючи, що він довго не втримається»⁸³¹.

Порівняння керівників Антанти з Понтієм Пілатом доводило, що Петлюра остаточно позбувся існуючої у нього з 1914 р. віри в допомогу демократичної Європи уярмленим народам Росії. Як можна бачити з цього послання, він був переконаний в остаточній перемозі українського народу: «Ніколи ще не були такими сприятливими обставини боротьби з большевиками, бо настрої українського населення є рівноважно-державний і активний»⁸³². Проте він помилявся в оцінці природи антибільшовицьких настроїв населення. Прагнення поляків утвердити й відстояти національну державність, завдяки якому битва за Варшаву обернулася «дивом на Віслі», в надрах українського народу тільки народжувалося. Селян і навіть національну інтелігенцію Москві ще вдалося спокусити фальшивими гаслами про незалежність і суверенність радянської України. Український антибільшовицький рух здебільшого мав соціальний характер. Визначена курсом на побудову

⁸³⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 302.

⁸³¹ Там само.

⁸³² Там само.

комунізму антиселянська економічна політика загрожувала новим спалахом громадянської війни, в якій вождям більшовиків протистояли б уже не класи великих власників, а незліченна селянська маса. Засвоївши уроки 1919–1920 рр., очільники Кремля відмовилися на тривалий час від комуністичного будівництва і надали відновленій імперській Росії зовнішній вигляд свіддружності незалежних і суверенних республік.

У жовтні ускладнилися відносини С. Петлюри з головою Ради народних міністрів (з кінця травня) В'ячеславом Прокоповичем. Після укладення в Ризі перемир'я прем'єр-міністр почав гарячково шукати замість поляків нових союзників. Він звернув увагу на білогвардійську козацьку дивізію осавула А. Яковлева, сформовану в основному з донських козаків, 3-тю російську армію генерала Б. Перемікіна, утворену в Польщі з російських військовополонених (на додаток до двох армій П. Врангеля в Криму) і, нарешті, на збройні сили під командуванням самого Врангеля. В республіканській армії ці контакти прем'єра зустріли чітко виражену опозицію.

Реагуючи на доручення Прокоповича проф. К. Мацієвичу і генералу С. Дельвігу провести в Криму переговори з Врангелем, Петлюра 9 жовтня звернувся до нього з листом, в якому в тактичній формі висловив своє негативне ставлення до союзу з білогвардійцями. «На мій погляд, — писав він, — уряд Врангеля не є уряд якоїсь держави, а уявляє з себе певну військову групу і не має інших елементів державності. Ясна річ, що в разі військових успіхів генерала Врангеля всі умови втратили б своє значіння і уявляли б з себе шматок паперу. Отже, з цих міркувань конвенція, складена з Врангелем, була б недоцільною. З другого боку, маючи на увазі ті круги, які оточують Врангеля, і його політичну програму та практичне адміністрування на захоплених теренах, я гадаю, що заключення відповідної конвенції могло б негативно відбитися на тій добрій opinio, яку має наше правительство серед народних мас, і лише зміцнити позицію большевиків на Україні. Я дивлюсь скептично на те, щоб уряд Врангеля визнав самостійність нашої Республіки і Уряд її, сама ж по собі писана військова конвенція втрачає свій сенс»⁸³³.

⁸³³ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 271.

27 жовтня в листі до К. Мацієвича Петлюра висловився й щодо військової частини під командуванням Перемикіна: «Отряд ген. Перемикіна (3500 чол., вся сволоч в військовому смислі)», хоч повідомив, що не заперечуватиме оперативного зв'язку з ним у військових діях проти большевиків»⁸³⁴.

Проти соціаліста-федераліста Прокоповича і його політики на зближення з білогвардійським табором виступили українські есдеки. 20–24 вересня в Станіславі відбулася конференція ЦК УСДРП за участю О. Безпалка, М. Ковальського, І. Мазепи, Б. Матюшенка, І. Романченка, М. Шадлуна, а також двох членів уряду В. Прокоповича — А. Ливицького і С. Тимошенка. Іван Романченко заявив: «Теперішній уряд навіть не вміє взятися за діло. Фактично уряду нема. Це дуже добре розуміє Петлюра, але поки находимося на чужій території, ледве чи вдасться створити щось на краще. Уряд поставив ставку на Врангеля, але Врангель — це друге видання Денікіна»⁸³⁵.

Після тривалої дискусії конференція ЦК УСДРП ухвалила відкликати есдеків з уряду. Андрій Ливицький і Сергій Тимошенко в уряді залишилися, але вийшли з партії. Конференція доручила І. Мазепі доповісти голові Директорії про свої рішення. Мазепа побував у ставці С. Петлюри на фронті. Петлюру зацікавила постановка конференції щодо скликання передпарламенту.

Тритомна праця Ісаака Мазепи про долю української революції користується в історіографії заслуженою повагою внаслідок своєї інформаційної насиченості і цілковитої зваженості. Працюючи поряд з С. Петлюрою, Мазепа досить часто не погоджувався з ним. Та розбіжності в думках і діях не заважали йому ставитися до голови Директорії підкреслено об'єктивно. Підсумовуючи двогодинну бесіду, що відбулася після цієї конференції у щирій, приятній атмосфері, Мазепа так висловився: «Я мав вражіння, що Петлюра під “опікою” правого українського табору почував себе наче якимсь самітнім і навіть безпомічним. Було видно, що він як політичний діяч значно виріс за останні роки української боротьби і стояв далеко вище за всіх своїх досить численних противників і конкурентів. Але працюючи над здійсненням ідеалу

⁸³⁴ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 511.

⁸³⁵ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 3. С. 50.

вільної, незалежної України, він бачив на кожному кроці нашу дійсність, бачив слабі, напівзруйновані попередньою неволею сили нації, і це душевно його гнобило»⁸³⁶.

14 жовтня, тобто через кілька днів після адресованої В'ячеславу Прокоповичу ввічливої догани за намір укласти з генералом Врангелем військово конвенцію, С. Петлюра знову звернувся до прем'єр міністра. Цього разу — з не менш ввічливим повідомленням про відставку. Одночасно повідомлялося, що Прокопович залишається в уряді на посаді міністра без портфеля.

Цього дня був опублікований наказ Директорії про призначення на пост голови Ради народних міністрів Андрія Ливицького із залиценням його в уряді на посаді міністра юстиції. Олександр Саліковський призначався на посаду заступника прем'єр-міністра із залиценням в уряді на посаді міністра внутрішніх справ⁸³⁷.

У жовтні 1920 р. було розв'язане не одне принципове питання, яке стосувалося структури вищої влади УНР. Раніше вказувалося в цій книзі, що в листопаді 1919 р. Андрій Макаренко і Федір Швець виїхали за кордон з повноваженнями, які стосувалися переважно зовнішньополітичної діяльності УНР. Навесні 1920 р., коли Директорія та її уряд, у тому числі міністерство закордонних справ відновили свою діяльність на значній території України, необхідність перебування за кордоном цих двох членів Директорії відпала. Якраз у травні відбувалася передача влади від кабінету І. Мазепи кабінету В. Прокоповича. Борис Мартос, який перебував у справах в Берліні, звернувся до Мазепи з листом, в якому скаржився, що перебування за кордоном членів Директорії Макаренко і Швеця створює багатовладдя. Це шкодило державній

Олександр Саліковський

⁸³⁶ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 3. С. 55.

⁸³⁷ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 275, 277.

справі, підкреслював Мартос, і, зокрема, його діяльності як міністра фінансів. Він просив, щоб Рада народних міністрів скасувала повноваження, видані свого часу якраз урядом Мазепи цим двом членам Директорії, або відкликала їх в Україну. Одним з останніх рішень в ранзі прем'єр-міністра І. Мазепа прийняв 21 травня постанову (негайно затверджену Петлюрою) такого змісту:

«1. З приводу відновлення праці уряду У.Н.Р. і переобрання міністерством закордонних справ провадження цілої закордонної політики, скасувати уповноваження, надані членам Директорії А. Макаренку і Ф. Швецю в листопаді 1919 року.

2. Визнати необхідним, в державних інтересах, негайне повернення на Україну з-за кордону членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця.

3. Доручити міністру закордонних справ негайно про цю постанову довести де відома як членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця, так і всіх дипломатичних представників од уряду У.Н.Р. за кордоном»⁸³⁸.

Текст цієї постанови не передбачав дій вищої влади УНР в тому випадку, якби її не виконали ці два члени затвердженої Трудовим конгресом п'ятиособової Директорії (інші два члени — Володимир Винниченко і Панас Андрієвський давно позбулися офіційного членства). Було зрозуміло, що Андрій Макаренко і Федір Швець позбавлялися повноважень, що стосувалися їх зовнішньополітичної діяльності за кордоном. Чи позбавили вони самі себе невиконанням постанови уряду І. Мазепи офіційного членства в Директорії? Де факто С. Петлюра залишався в УНР єдиним носієм вищої влади, тобто останнім з п'яти членів Директорії. Ф. Швець в еміграції залишався аполітичним, але А. Макаренко вважав, що він є носієм вищої влади і робив спроби проявити її, конкуруючи з С. Петлюрою.

Свідченням цього є лист, одержаний Петлюрою 26 серпня 1920 р. з Відня від Миколи Василька. Цей досвідчений дипломат, який представляв інтереси УНР в Швейцарії та Німеччині і симпатизував Петлюрі, писав: «Вся наша інтелігенція за кордоном, а до того найбільша частина Ваших власних урядовців та нечисленна кількість осіб, які лише Вам зобов'язані своїм спокійним,

⁸³⁸ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 3. С. 29.

матеріально забезпеченим положенням за кордоном, — інтригують та конспірують проти Вас. В зв'язку з ними, на жаль, стоїть ще й до цього часу перебуваючий у Відню член Директорії Андрій Макаренко. Всі Ваші неукраїнські вороги знаходять матеріал для агітації проти Вашої особи та Вашого Уряду в нечисленній українській пресі, яка отримала від Вас субсидії з державних коштів... Я переконаний також, що в той момент, коли ці добродії побачать, що в Вашому розпорядженні знову на території України стоїть реальна сила, то, покаючись, більша частина їх відмовиться від своєї шкідливої роботи, але до цього моменту принаймні необхідно видати розпорядження, аби не оден з членів Директорії тут за кордоном не виносив внутрішньої боротьби проти Вас перед очі дипломатії всього світу»⁸³⁹.

У жовтні 1920 р. той же М. Василько інформував міністра закордонних справ Андрія Ніковського, що німецький уряд відмовився передати українському чергову партію гривень до припинення польсько-російської війни, в якій Німеччина оголосила нейтралітет. За відсутністю в УНР власних поліграфічних потужностей українські паперові гроші друкувалися в Берліні. У розмові Василька з міністром фінансів Вальтером Симмонсом виявилася одна деталь, про яку він вважав доречним повідомити Ніковського: «П[ан] [Walter] Simons своїми додатковими запитаннями зробив вражіння, ніби він переконаний спеціально в тому, що наш голова Держави [Симон] Петлюра стратив усяку популярність і оцінюється на Вкраїні як представник лише персонально-своєкорисної полонофільської політики, — і спеціально в цьому відношенні — сподіваюся я — мої пояснення п[ану] [Walter'y] Simons'у спонудили його до перегляду цих його поглядів, які очевидячки викликали у нього [Андрій] Макаренко та інші індивідууми»⁸⁴⁰.

М. Василько дізнався також від урядовців в міністерстві закордонних справ, що Макаренко як член Директорії УНР звернувся

⁸³⁹ Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) / Упоряд.: В. Кавунник. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2016. С. 526.

⁸⁴⁰ Там само. С. 529.

до Симмонса з проханням видати йому кілька мільйонів марок на потреби української колонії в Берліні і Відні, — «головним чином для тих українців, котрі мусили тікати від насильств Петлюри»⁸⁴¹. В міністерстві фінансів знаходилися гроші, яких не встигли перерахувати гетьманському режиму за поставлене ним в Німеччину продовольство. Німці, як додав з помітним задоволенням Василько, Макаренку нічого не дали.

А. Лівичський буквально за кілька днів після набуття повноважень голови уряду зайнявся проблемою закордонних членів Директорії. 17 жовтня 1920 р. вони були позбавлені свого офіційного статусу. Чи означало це, що С. Петлюра став після цього диктатором як де-факто, так і де-юре? Так вважає Василь Яблонський⁸⁴².

Суть справи в тому, як уже підкреслювалося в цій книзі, що С. Петлюра психологічно не сприймав себе як диктатора. Услід за позбавленням Макаренка і Швеця офіційного статусу членів Директорії, тобто 12 листопада був прийнятий закон «Про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці». Законопроекти Ради міністрів ставали законами лише після затвердження їх Директорією. В даному разі, як розповідав І. Мазепі А. Лівичський, 12 листопада уряд встиг опрацювати законопроект, і не більше. С. Петлюра підписався під ним тільки 2 грудня, перебуваючи вже в еміграції — у Тарнові, але датував свій підпис 12-м листопада⁸⁴³. Очевидно, для нього було важливо позначити свій статус в системі вищої влади після того, як він опинився одним-єдиним членом Директорії, тобто коли всі формальні прерогативи вищої влади впали на його голову.

У преамбулі конституційного закону від 12 листопада зазначалося: «До часу, коли матиме чинність в Українській Народній Республіці ухвалена Народним представництвом повна Конституція, що визначить державний устрій у всіх частинах державної діяльності та спиратиметься на послідовне і всебічне зужиткування засад народного суверенітету, себто, що вся Верховна влада

⁸⁴¹ Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). С. 526, 531.

⁸⁴² Яблонський Василь. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. Київ, 2001. С. 50.

⁸⁴³ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 3. С. 69.

безпосередньо належить народові і виявляється через парламент, скликаний на підставі загального, рівного, таємного, безпосереднього і пропорціонального виборчого права, без різниці пола, національності і віри, видається цей закон, що визначає тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці»⁸⁴⁴.

Верховну владу УНР закон про тимчасове управління поділяв між Директорією, Державною народною радою і Радою народних міністрів. Склад, порядок скликання та обсяг прав Державної народної ради мали визначитися окремим законом. Розробники закону про тимчасове Верховне управління не могли уявити собі в конкретній ситуації кінця 1920 р. засад і принципів утворення такого передпарламенту, історичними попередниками якого були Центральна Рада і Трудовий конгрес. Реальними елементами державності в листопаді-грудні 1920 р. були тільки особистість Симона Петлюри як голови Директорії і Рада народних міністрів. Третій елемент державності, тобто Колегія трьох, могла бути сконструйована досить швидко. Державну народну раду до її скликання мусила замінити якраз Колегія трьох.

Якби голова Директорії не міг виконувати свої обов'язки через хворість, від'їзд та з інших причин, то ці обов'язки тимчасово покладалися на:

а) голову Ради народних міністрів; б) голову Надвищого суду УНР і в) представника всіх політичних партій, який мав обиратися на спільному засіданні делегатів від їх центральних комітетів. До утворення Колегії трьох голову Директорії мав заступати голова Ради народних міністрів⁸⁴⁵.

Значення тимчасового закону полягало передусім у забезпеченні наступності у функціонуванні влади безвідносно до того, що могло б трапитися з С. Петлюрою, який визнавався носієм вищої влади, будучи головою Директорії. Директорія на момент утворення цього закону складалася з однієї особи, тобто її голови. Кінцевим етапом формування такої конструкції вищої влади в преамбулі тимчасового закону були названі вільні демократичні

⁸⁴⁴ Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. Київ, 2001. С. 207.

⁸⁴⁵ Там само. С. 207–208.

вибори в український парламент. Вони відбулися не скоро — в 1991 р., тобто через 71 рік.

Повернемося до ситуації, в якій опинилася Армія УНР після укладення 18 жовтня перемир'я в польсько-російській війні. Після припинення воєнних дій польське командування відкликло свої військові формування з території на схід від узгодженого в Ризі державного кордону. На цій території залишалася Армія УНР, яка за своєю чисельністю набагато поступалася Червоній армії і, що більш важливо — не мала боєприпасів, щоб воювати на рівних з озброєним до зубів противником. Перші тижні після встановлення перемир'я на лінії розмежування українських і більшовицьких збройних сил спостерігалось затишшя. Маємо чудову нагоду вяснити, якими були в ці дні плани, задуми і наміри українського командування. В листі, адресованому А. Лівіцькому (для всіх членів уряду) і написаному через тиждень після переходу Армії УНР через державний кордон під тиском Червоної армії, С. Петлюра писав:

«Перемир'я давало деякі позитивні можливості та вигоди нашій армії. На протязі його спільними заходами пощастило значно збільшити нашу армію (кіньми, людьми), в деякій мірі заосмотрити її харчами і, за допомогою польського уряду, одягом та взуттям. Завдяки цьому ж перемир'ю урядові апарати наші могли розпочати свою працю на звільненій від ворога території для запровадження ладу та порядку влади УНР. Коли б правительтво через свої дипломатичні представництва за кордоном мало сили перебороти ті труднощі, які все стояли перешкодою на шляху успішної боротьби за нашу державність, коли б — кажучи конкретно — ми могли до кінця польсько-більшовицького перемир'я одержати від зацікавлених у висліді нашої боротьби з більшовиками держав відповідну кількість амуніції військової і деякі технічні та матеріальні засоби для закріплення нашого зацілля, то справа з вислідом нашої вже самостійної боротьби з ворогом могла б виглядати більш щасливою для нас. На жаль, таке не сталося. Брак грошей, брак темпа в праці і реальних методів її у наших уповноважених репрезентантів за кордоном не дав з цього боку бажаних наслідків. Фактично до моменту початку наших самостійних операцій наша армія не мала досить набоїв, і коли б навіть перші кроки сутичок

із більшовиками були для нас щасливими, все одно дальший вислід боротьби з ворогом, значно перевищуючим нашу армію, був би для нас лихим»⁸⁴⁶.

Політичні гравці на європейській повоєнній сцені не завжди передбачали своїх дій, настрої народних мас, взаємодію між державами. С. Петлюра, наприклад, даремно покладався на мудрість польських державників і всього польського суспільства, які бажали прокласти державний кордон між відродженою Річчю Посполитою і червоним російським монстром. Звичайно, лідери польського народу не змогли передбачити, що своєю нерозумною політикою породять, з одного боку, С. Бандеру і бандерівців, а з другого — бажання І. Сталіна і А. Гітлера учетверте поділити між собою Польщу. Розраховуючи шанси на успіх визвольних змагань, С. Петлюра даремно покладався на мудрість свого народу, який з ентузіазмом підтримав національну державність, але був просочений настроями вульгарного соціалізму, прагнучи поділити чужу приватну власність. Такі настрої відштовхували селянські маси від лідерів національно-визвольної боротьби і зближували їх з більшовицькими вождями, які з допомогою підступних гасел бажали проковтнути Україну. Як можна було використати бунтарський потенціал народного ватажка Нестора Махна, коли той тричі наважувався укласти союз з більшовиками? Нарешті, С. Петлюра даремно покладався на мудрість лідерів демократичної Європи, стурбованих відродженням своєї союзниці Росії в її дореволюційних кордонах, за винятком Фінляндії і Польщі. Ці лідери не підтримали УНР, відмовляючись її допомагати озброєнням і навіть ліками, тоді як білогвардійці одержували від них все необхідне в їх боротьбі з комунізмом, заздалегідь приреченій на поразку. Наслідки цієї нерозумної політики багатократно проявлялися в наступній історії Європи і всього світу.

У листі, написаному 28 листопада 1920 р., тобто вже у вигнанні, Симон Васильович не втрачав присутності духу. У майбутнє він дивився з оптимізмом і був переконаний, що він та його соратники доб'ються в кінцевому підсумку перемоги: «Об'єктивно і на підставі трилітнього досвіду кажучи, ніколи наш нарід не був таким близьким до нас, ніколи він так вірно не розумів нас. І хоч під

⁸⁴⁶ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 392–393.

примусом військових обставин, під переважаючою силою ворога, щоб зберегти нашу армію для майбутньої успішної для нас боротьби, ми перейшли на чужу територію, влада якої дала нам тимчасовий захист і притул, наш нарід залишився з нами, а ми з ним. Він буде тужити за нами і чекати нас. Бо він вірити буде, що пішли тимчасово, що од нього одірвалися найкращі сини його, сини великої самопожертви та самопожертви. І як торік він чекав приходу нашого війська, як свого спасителя, так і тепер та сама глибока віра в наш поворот на рідну землю ще більш поглибиться і дасть йому моральні сили, щоб перенести і цей новий терор большевизму і нову руїну нашого краю під чужою владою, і все те тяжке лихоліття, що обрушилося на його бідолашну голову»⁸⁴⁷.

С. Петлюра знаходився в перших лавах будівничих національної державності і під час протистояння з Тимчасовим урядом та Раднаркомом у 1917 р., і в боротьбі з австро-німецькими окупантами та гетьманським режимом у 1918 р., і у війнах з червоноармійцями та білогвардійцями у 1919 р., і у протиборстві з більшовиками в 1920 р. Трирічний досвід національно-визвольних змагань давав йому право запевнити всіх, хто йшов за ним і поряд з ним, у перспективності зусиль, спрямованих на відродження Української Народної Республіки. Щоб забезпечити таку перспективу, треба було зберігати на чужій території армію і уряд. Звертаючись до А. Лівичького та його уряду, Петлюра підкреслив:

«Опинившись в умовах перебування на чужій території, правительство не повинно ліквідувати ні себе, ні своєї державної роботи, а, навпаки, вжити всіх заходів до скріплення свого становища і зміцнення тих кроків, яких воно повинно вжити в інтересах майбутнього відновлення праці на теренах України»⁸⁴⁸.

У згаданому вище листі до Ю. Пілсудського від 8 листопада С. Петлюра гірко скаржився на відсутність набоїв, без яких воєнні дії втрачали сенс. Невідомо, як поставився Начальник держави до його прохання поділитися набоями, але воно запізнилося. Цього дня в Ялтушкові на Поділлі відбулася нарада при ставці головнокомандувача армією, в якій взяли участь Петлюра, всі члени уряду і командири дивізій на чолі з М. Омеляновичем-Павленком.

⁸⁴⁷ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 394.

⁸⁴⁸ Там само. С. 394–395.

Головний Отаман Симон Петлюра в оточенні членів Уряду в вищого командного складу після наради в Ялтушкові 7 листопада 1920 р. Перший ряд зліва: Іван Омелянович-Павленко, Андрій Лівичький, Симон Петлюра, Олександр Саліковський, Михайло Омелянович-Павленко, Гаврило Базильський. Другий ряд зліва направо: Євген Архипенко, Олександр Удовиченко, ?, Олексій Галкин, Олександр Загородський, Пінхас Красний, Марко Безручко, Андрій Долуд, Петро Ліпка, Андрій Гулий-Гуленко, Сергій Тимошенко

З огляду на те, що противник почав зосереджувати сили, щоб відрізати Армії УНР відступ за Збруч і розгромити її, було вирішено завдати йому в ніч на 11 листопада випереджаючий удар на західному березі Південного Бугу з метою захоплення Жмеринки і Вінниці. Рішення про наступ було прийняте, незважаючи на те, що на кожному гвинтіку у козаків залишалося не більше 10–20 набоїв. Інформація про наступ практично не приховувалася. І. Мазепа розповідав, що один з учасників наради в Ялтушкові вже на другий день у Могильові чув на власні вуха, як українські старшини розмовляли на вулиці з панночками про запланований наступ⁸⁴⁹.

⁸⁴⁹ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 3. С. 65.

10, 11 і 12 листопада добре озброєний противник, користуючись великою чисельною перевагою, громив одну за одною петлюрівські дивізії. 14 листопада уряд УНР змушений був залишити Кам'янець-Подільський, а через два дні в місто увійшли частини Червоної армії.

18 листопада в містечку Фрідріхівка біля Волочиська С. Петлюра і віце-прем'єр О. Саліковський зібрав Раду народних міністрів, щоб розглянути ситуацію. В журналі засідання уряду вказувалося: «Голова Директорії Головний Отаман С. В. Петлюра повідомив про становище на фронті і зазначив, що за браком набоїв може настати мент, коли армія буде позбавлена можливості провадити свою героїчну боротьбу з ворогом. Армію необхідно зберегти, аби при першій можливості знов розпочати боротьбу за визволення Батьківщини. З приводу цього Раді Народних Міністрів належить вирішити питання відносно можливого переходу армії і Уряду УНР за кордон, між іншим належить в'яснити відношення Уряду Річі Посполитої Польської до переходу армії і уряду на територію Польщі»⁸⁵⁰. 19 листопада Петлюра розпорядився евакуювати всі установи і державне майно на територію Польщі.

За 11 днів воєнних дій Армія УНР втратила 13 тис. вояків, майже всю артилерію і чотири бронепоезди. 21 листопада Збруч перейшли 12 тис. вояків зі штабом Головного отамана⁸⁵¹. Загальна кількість українців, які протягом листопада-грудня перетинали польський кордон, оцінювалися в діапазоні від 35 до 45 тис. осіб, з них 15 тис. військових службовців⁸⁵².

23 листопада на ст. Богданівка С. Петлюра підписав інструкцію до вищих урядовців УНР з рекомендаціями про їхні даліші дії. «Доручаю Вам в порозумінні з Прем'єр-Міністром, — вказував він, — взяти на увагу слідуюче і по можливості перевести його в життя. Головною причиною військової невдачі і переходу української армії через границі Польщі є брак набоїв і амуніції. Армія, розстрілявши набої, одступила, щоб зберегти свою єдність,

⁸⁵⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 307-308.

⁸⁵¹ Бойко О. Д., Михайлова О. В., Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка доби Директорії // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 2. С. 135.

⁸⁵² Bruski J. J. Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukrainiskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Krakow, 2000. S. 239–240.

а в майбутньому — боєздатність. Армія перейшла границю в моральному здоров'ї. Щоб заховати її в такому стані і надалі, потрібно, аби: а) армія не була відділена від Головного Отамана і Уряду. Контакт постійний між ними *conditio sine qua non* майбутньої сили армії і порука того, що до неї не прилипне провокація і дезорієнтація. Коли треба додержати певних формальних вимог, вони будуть додержані в спосіб конспірації і etc.; б) армія українська не повинна змішуватися з російськими частинами. Час інтернації повинен бути використаний для організації армії. Окремі тактичні одиниці (дивізії, бригади, курені, батареї) не розпоршуються. При козаках їх старшини. Можливість культурно-освітньої праці. Видання спеціальної газети для інтернованих. Сінематограф, театр. Школи для неграмотних. Курси для козаків — підхорунжих по родах зброї, санітарії, ветеринарних фершалів, ковалів etc. Курси для старшин і скорочені Генштабу, повторні для молодих старшин з козаків, інтендантських урядовців, гарматників, кулеметників і інших технічних, для польової жандармерії»⁸⁵³.

24 листопада А. Лівіцький звернувся з меморандумом в міністерство закордонних справ Польщі, в якому повідомив, що уряд УНР продовжує існувати разом з усіма своїми інституціями, керує представництвами за кордоном і здійснює опіку над армією. Відповіді на свій меморандум Лівіцький не дочекався, але ставлення польського уряду до українського можна визначити, ознайомившись з повідомленням, яке надіслав Є. Сапега польському послу в Парижі: «колишній український уряд перебуває на території Речі Посполитої єдино в приватнім характері, без права функціонування діючих міністрів»⁸⁵⁴.

Міністерство військових справ поставилося до Армії УНР незрівнянно краще, ніж міністерство закордонних справ — до уряду. Під безсумнівним впливом Ю. Пілсудського 2 грудня воно видало інструкцію, на підставі якої Армія УНР була потрактована як дружба, що істотно полегшило побут старшин і козаків в місцях інтернування і зробило можливим виконання розгалуженої табірної роботи, наміченої С. Петлюрою в інструкції від 23 листопада 1920 р.

⁸⁵³ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 313–314.

⁸⁵⁴ Bruski J. J. Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukrainiskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). S. 253.

А?
Додати текст або фото

Розділ 8 В ЕМІГРАЦІЇ

*Хочу тут тільки одне зазначити.
Для мене погався вже суд історії.
Я його не боюсь, бо маю в Бозі надію,
що мене і мою діяльність пізніш краще
і вірніше зрозуміють, як сучасники.*

С. Петлюра, 1922.

Симон Петлюра. Т. II. С. 515

1. ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР УНР В ЕКЗИЛІ

28 листопада 1920 р. С. Петлюра звернувся з розгорнутим листом до голови уряду УНР А. Ливицького, в якому обґрунтував своє бачення ситуації після переходу через Збруч і завдання уряду та армії у найближчій перспективі. «Оцінюючи безсторонньо змісл військових подій, що закінчилися нашою невдачею, — писав він, — я кваліфікую їх не як ліквідацію нашої державности, не ліквідацію наших державних зусиль, а як ліквідацію однієї з мілітарних спроб з окупантською владою України». Звідси він робив цілком оптимістичні висновки. «Опинившись в умовах перебування на чужій території, правительство не повинно ліквідувати ні себе, ні своєї державної роботи, — твердив він з притиском». Перед урядом, армією і українською політичною еміграцією, яка на той час налічувала понад 100 тис. осіб, він ставив такі завдання:

«1. Охоронення нашої армії, що перейшла на терен Польщі — її реорганізацію; 2. реорганізацію самого Уряду в цілях приспособлення його до потреб майбутньої боротьби і 3. консолідацію всіх сил громадянських в суцільне і однолите ціле, перейняте однаковим розумінням державних потреб і почуттям обов'язку перед Державою»⁸⁵⁵.

Щоб повноцінно діяти, уряд УНР мусив мати бюджет. Ситуацію, яка виникла після переходу через Збруч, С. Петлюра охарактеризував у посланні, адресованому 7 грудня персонально кожному міністру: «Перейшовши з військом, Урядом і значною кількістю громадян УНР на територію чужої держави, ми

⁸⁵⁵ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 393, 394–395.

Віктор Зелінський

опинилися в досить скрутному становищі і полегшити його можемо, лише здобувши до своєї розпорядимости відповідні грошові засоби, — писав він. — Під час евакуації польських військ з України в червні та липні б.р. поляки вивезли: залізничні мости, майстерні, паротяги, вагони, під'ємні крани, телеграфні і телефонні апарати, дінамо-машини, паси, різне приладдя фабрик, заводів, амуніцію, зброю зі складів Києва, Святошина і взагалі майно, яке по військовій конвенції належить нам. Вони і самі цього не зрікаються, бо при переговорах з Головою Торговельно-Економічної Місії в Варшаві п. Фещенко-Чопівським підтвердили, що забрали наше майно і обіцяли його повернути». Петлюра доручив міністрам виявити загальну вартість належного УНР майна і поставити перед польським урядом вимогу організувати фінансування поточних потреб українського уряду⁸⁵⁶.

Міністри виконали це доручення. Згідно з військовою конвенцією, укладеною 24 квітня 1920 р., за УНР визнавалося право власності на всі цінності і майно, вивезені до Польщі (виключаючи військові трофеї). Загальна вартість цього майна, як визначалося в ноті, поданій польському уряду 10 січня 1921 р., дорівнювала, за неповними даними, 46 млрд тодішніх польських марок. На момент подачі ноти еміграційний уряд УНР одержав на свої потреби тільки 4 млрд. марок⁸⁵⁷.

Одержавши повідомлення про те, що переведення вояків Армії УНР в облаштовані табори запізнювалося через уповільнені дії польської влади, С. Петлюра 19 грудня звернувся до начальника

опинилися в досить скрутному становищі і полегшити його можемо, лише здобувши до своєї розпорядимости відповідні грошові засоби, — писав він. — Під час евакуації польських військ з України в червні та липні б.р. поляки вивезли: залізничні мости, майстерні, паротяги, вагони, під'ємні крани, телеграфні і телефонні апарати, дінамо-машини, паси, різне приладдя фабрик, заводів, амуніцію, зброю зі складів Києва, Святошина і взагалі майно, яке по військовій конвенції належить нам. Вони і самі цього не зрікаються, бо при переговорах з Головою Торговельно-Економічної Місії в Варшаві п. Фещенко-Чопівським підтвердили, що забрали наше майно і обіцяли його повернути». Петлюра доручив міністрам виявити загальну вартість належного УНР майна і поставити перед польським урядом вимогу організувати фінансування поточних потреб українського уряду⁸⁵⁶.

Одержавши повідомлення про те, що переведення вояків Армії УНР в облаштовані табори запізнювалося через уповільнені дії польської влади, С. Петлюра 19 грудня звернувся до начальника

⁸⁵⁶ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 323–324.

⁸⁵⁷ Гриценко А. П. Українсько-польське протистояння // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. Київ, 2002. С. 189–190.

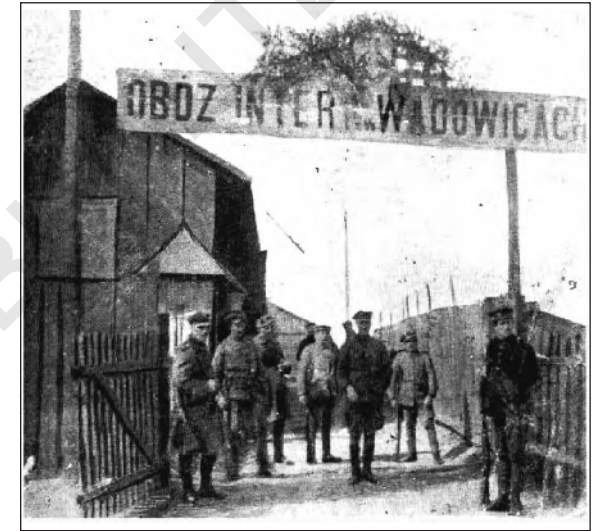
Військово-ліквідаційної комісії генерал-поручника Віктора Зелінського, який працював від серпня 1920 р. головою військової місії УНР у Варшаві, а після укладення прелімінарного миру очолив Українську військово-ліквідаційну комісію, яка була єдиною офіційною діючою установою УНР при польському уряді, з таким посланням:

«Вияснилося, що в районі Тарнополя розташовано і ще досі не перевезено до таборів од десяти до п'ятнадцяти тисяч Українського війська. Люде знаходяться в надзвичайно тяжких умовах і розташовані дуже скупчено — по тридцять чоловік в хаті, завдяки такій скупченості появились різні інфекційні хвороби і між ними плямистий тиф; в відношенні харчовому район Тарнополя вже виснажений, харчів та фуражу придбати неможливо, завдяки чому козаки голодують, наслідком цього появилась цинга.

Кінський склад армії теж зруйнований, від недостатку фуражу коні в дуже великій кількості подохли, а решта відбирається, а часто і просто грабується польським військом.

Разом з тим місцева польська військова влада одмовляється надавати ешелони для перевозки війська до призначених таборів, спираючись на брак угля»⁸⁵⁸.

Завдяки втручанню С. Петлюри у справі інтернування Армії УНР з'явилася інструкція міністерства військових справ Польщі від 9 грудня. Армія УНР трактувалася як союзна Війську

Головна брама табору інтернованих українських вояків у Вадовицях.

Травень 1921 р.

⁸⁵⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 338–339.

Польському і мала бути розташованою у порозумінні з Головною командою військ УНР. Інструкція зобов'язувала польську адміністрацію забезпечити відповідні умови перебування інтернованих у таборах і організувати харчування та медичне обслуговування, підготувати відповідну кількість бараків»⁸⁵⁹.

Армія УНР була розміщена в шести таборах: Каліші (2-га Волинська і 3-тя Залізна дивізії), Ланцуті (Окремий корпус кордонної охорони і 5-та Херсонська стрілкова дивізія), Вадовицях (Окрема кінна дивізія), Петрокові (штаб Армії УНР) і Пікуличах (1-ша Запорізька стрілецька дивізія і Кулеметна дивізія). Кожна з шести стрілецьких і кінна дивізія поділялися на три бригади. Після повернення в Україну і здійсненої мобілізації кожна з дивізій мала бути розгорнута в корпус тридивізійного складу⁸⁶⁰.

Ю. Пілсудський проявив щиру турботу про розміщення вояків української армії, але керувався він, звичайно, інтересами власної держави. Ось тут ми підходимо до сюжету, який в існуючій історіографії не розглядався. Мова йде про те, як радикальні зміни в політиці більшовицької Росії вплинули на укладення прелімінарного миру з Польщею у жовтні 1920 р. і на ратифікацію Ризького миру в березні 1921 р.

Коли укладався прелімінарний мир, В. Ленін безапеляційно заявляв: «У чому полягає комунізм?... Для нас він уже перестав бути програмою, теорією і завданням, для нас це справа сьогоденного фактичного будівництва»⁸⁶¹. У березні 1921 р., коли мир був ратифікований, Ленін виголосив на X з'їзді РКП(б) промову про заміну продрозверстки продподатком, з якої почалася радикальна зміна економічної політики партії. Термін «комунізм» в його промові ще фігурував без лапок. Однак витоки маскувального терміну «воєнний комунізм» ми знаходимо у плані промови про заміну продрозверстки продподатком, який Ленін підготував у першій половині березня 1921 р.: «Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений “комунізм” наш

⁸⁵⁹ Срібняк Ігор. Польська доба Симона Петлюри. 1920–1923 роки // У 70-річчя Паризької трагедії. 1926–1996. Київ, 1997. С. 197.

⁸⁶⁰ Там само. С. 191–192. Сергій Литвин по-іншому розміщує деякі дивізії в таборах. Див.: Литвин Сергій Зазнач. твір. С. 404.

⁸⁶¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 41. С. 388.

викликався *війною* і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики»⁸⁶². Одночасно із започаткуванням терміну, тобто взятим у лапки словом «комунізм», виникла й схема пояснення причин попередньої політики партії більшовиків: нічого не поробиш, змусила війна! Справді, лапки у слові «комунізм» давали подвійну вигоду. По-перше, визнавалося, що комунізм виявився не справжнім, а липовим. По-друге, вимушене засудження комуністичного штурму, який приніс із собою стільки нещастя для народних мас, підмінялося тезою про вимушеність самого штурму умовами війни.

У березні 1921 р. Ленін уперше подивився в обличчя реальності, узявши в лапки слово «комунізм». У праці «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.) він уперше засудив спроби знищити ринкову економіку. Корінь зла у попередній політиці він бачив у передчасності спроби «заборонити, замкнути зовсім будь-який розвиток приватного, недержавного обміну, тобто торгівлі, тобто капіталізму, неминучий при існуванні мільйонів дрібних виробників». Ленін у цій праці гранично чітко дистанціювався від попередньої політики, попереджуючи про її небезпеку для самої партії у виразах, які не допускають кривотлумачення: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху. Нічого гріха таїти, дехто з комуністів “помислом, словом і ділом” грішив, впадаючи саме в *таку* політику. Постараємося від цих помилок виправитись»⁸⁶³.

Читачам цієї книги пропонується розглянути незвичний зв'язок між подіями, які треба сприймати в їх цілісності. За межами Кремля ніхто не знав, що в ньому відбувалося між жовтнем 1920 р., коли був укладений прелімінарний мир, і березнем 1921 р., коли вже було укладено «постійний» мир. Але тепер є достатня кількість документів, щоб співставити реальні події за стінами Кремля в першому кварталі 1921 р. з тим, що бачили спостерігачі за межами Росії. Наприклад, подивитися на події в Росії очима Пілсудського і Петлюри.

⁸⁶² Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 344.

⁸⁶³ Там само. С. 203.

У травні 1920 р. українське селянство ділило орну землю на засадах «чорного переділу», було цілком задоволене політикою більшовиків і поставилося вороже до київського походу Пілсудського і Петлюри. Але восени, коли визрів урожай, і держава пред'явила претензії на нього, не дозволяючи селянам реалізувати хліб на ринку, Україна спалахнула. У жовтні 1920 р. Ленін змушений був визнати: «Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоної армії доводиться боротись проти банд, якими вона кишить»⁸⁶⁴. Для Леніна і його соратників повстанський рух завжди був «куркульським бандитизмом». На придушення селянського спротиву Ленін і Троцький кинули найбільш боєздатні дивізії під командуванням В. Блюхера, І. Дубового, Г. Котовського, В. Примакова, але використання регулярної армії, яка складалася переважно з селян, для придушення селянського руху ставило під сумнів всі попередні успіхи більшовиків.

Комуністичне будівництво розвалювало напівзруйновану тривалою світовою війною економіку країни. Розмовляючи по прямому проводу з секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем, голова Одеського губвиконкому Я. Дробніс 25 лютого 1921 р. заявив, що на порядок денний найближчого пленуму ЦК треба виносити питання про перегляд політики партії. Він мотивував цю заяву тим, що серед робітничого класу назріває найтяжчий відчай⁸⁶⁵.

Мобілізаційна здатність економіки комуністичного типу не йшла в жодне порівняння з економікою, яка цілком спиралася на ринок. Більшовики переконалися в цьому, створивши за короткий час 5-мільйонну армію. Проте ця перевага зводилася нанівець у міру того, як зникала ринкова економіка, яка була здатна забезпечити природну мотивацію до праці, готовність людини працювати без примусу. Поступово господарський параліч охоплював галузь за галуззю, і в це зачароване коло потрапляли всі державні та суспільні структури, не виключаючи армії. Попри величезну перевагу в людських і матеріальних ресурсах радянська Росія прогнала війну з маленькою Польщею, і в не останню чергу через те,

⁸⁶⁴ В. І. Ленін про Україну. Ч. 2. С. 493.

⁸⁶⁵ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). С. 144.

що свіжі підкріплення не могли своєчасно потрапити в потрібне місце через параліч залізниць.

Незважаючи на «надударний» статус Червоної армії, господарська руїна перетворювала її підрозділи в некеровану хаотичну масу напівозброєних, напіводягнених і напівголодних людей. Ось картинка з натури, намальована в телеграмі М. Фрунзе від 13 лютого 1921 р. Л. Троцькому (в копії ЦК РКП(б)): «З армій та округів надходить ряд донесень, що малюють вкрай тяжку картину становища частин. У цілому ряді пунктів спостерігається буквальне голодування. Всюди скаржаться на відсутність обмундирування і взуття. Відзначають посилення епідемії тифу. Вказують на зростаюче озлоблення частин і різке погіршення на ґрунті голодування настроїв найкращих полків. Ревради заявляють, що в разі затягування наявного стану слід чекати серйозних заворушень»⁸⁶⁶. Самі вожді, не замислюючись над вадами теорії, змушені були визнавати гостроту становища. М. Бухарін, будучи найбільш плідним теоретиком комуністичного будівництва в партії більшовиків, заявив у січні 1921 р.: «Момент, який переживає Республіка, найбільш небезпечний із тих, які будь-коли переживала радянська влада»⁸⁶⁷.

Зовнішні прояви кризи, яка вирувала в радянських республіках, не були таємницею для іноземних спостерігачів. С. Петлюра був переконаний в тому, що його армія при вторгненні в Україну одержить цілковиту підтримку повсталого селянства. 12 березня 1921 р. він підписав відозву «До населення України» з проханням: «Передавайте з рук в руки, з хати в хату, з села в село». У відозві йшлося: «Чотири роки більшовики обіцяють утворити рай на землі. Чотири роки обманюють народ... Чотири роки більшовицького раю зробили своє діло. Не потрібно зараз розказувати ні селянинові, ні робітнику, ні працюючому інтелігентові про те, чого хочуть більшовики, що таке комуна, як більшовики будують свою «робітничо-селянську» владу. Своїм пануванням більшовики доказали, хто і чого вони хочуть, що роблять і до чого готуються. Війна без кінця, мобілізації, реквізиції, тижні різного здириства».

⁸⁶⁶ Цит. за: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). С. 147.

⁸⁶⁷ Див.: Коэн С. Бухарин. Политическая биография. Москва, 1988. С. 131.

В резолютивній частині звернення Петлюра підкреслював: «Мусимо стати до бою організовано, скувавши себе залізною дисципліною... Коли вся підготовча праця кінчиться, виданий буде наказ про повстання, де буде сказано, що й кому треба робить, а поки що готуйтесь до бою. *Ні одного неорганізованого вибуху. Чекайте наказу*»⁸⁶⁸.

Ю. Пілсудський був одноступенем Петлюри. Виступаючи у Вільному університеті в 1923 р., він так оцінював ситуацію осені 1920 р., коли було укладено прелімінарний мир. «Більшовицька навала закінчилася повною поразкою. Червона армія була настільки розбита, що я не мав жодних військових перешкод майже на всьому фронті, щоб сягнути, куди мені захочеться. Але моє просування було затримане з причини морального стану суспільства»⁸⁶⁹. Справді, прорив М. Тухачевського до Варшави шокував польське суспільство. Найбільш впливові політичні партії були готові укласти мир, тим більше, що більшовики не заперечували перетворити на державний кордон захоплені польською армією рубежі. Готовність Пілсудського продовжити війну ніхто не підтримав. Тим часом він сумнівався у міцності прелімінарного миру, пам'ятаючи спроби прориву Червоної армії на Захід в 1919–1920 рр. під гаслами світової комуністичної революції. Він не виключав можливості розірвання «прелімінарного» миру з ініціативи Росії, яка могла б відновити війну, щоб перекрити успіхами на зовнішній арені свої внутрішні труднощі. Тепер він уже не заперечував проти розгортання семи дивізій С. Петлюри в корпуси тридивізійного складу.

Чи була здійснювана вождями РКП(б) в 1918–1920 рр. політика дурістю і самогубством? В. Ленін цими словами загострював проблему, щоб зупинити комуністичний штурм, який подобався компартійно-радянській номенклатурі. Вожді РКП(б) услід за К. Марксом не бачили різниці між соціалізмом і комунізмом у виробництві матеріальних благ, тобто соціалізм вони уявляли собі як спосіб виробництва, позбавлений приватної власності на засоби виробництва, торгівельно-грошових відносин і вільного ринку. Різницю між соціалізмом і комунізмом вони бачили тільки

⁸⁶⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 400–401.

⁸⁶⁹ Див.: Зарецька Таїсія. Ю. Пілсудський і Україна. С. 122.

в розподілі матеріальних і культурних благ: по труду — при соціалізмі, за потребами — при комунізмі. Закликаючи до побудови комуносоціалізму, вожді бажали перетворити свою країну в осередок світової революції, щоб використати ресурси інших країн. Відмова від комуністичного штурму вимагала визначити позицію партійного керівництва стосовно світової комуністичної революції. Якраз це й було зроблено на X з'їзді РКП(б) одночасно з переходом до продподатку. У доповіді «Радянська республіка в капіталістичному оточенні» Л. Каменєв виправдовував політику комуністичного штурму сподіваннями на світову революцію, яка не здійснилася: «Чи ставив хто-небудь коли-небудь з відповідальних комуністів перед собою завдання — створити господарство соціалістичної Росії, не спираючись на все світове господарство в цілому, на його техніку і його винаходи, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставлено бути не може»⁸⁷⁰.

Коли вожді визнали, що будівництво соціалізму можливе в країні, яка перебуває в капіталістичному оточенні, це твердження Каменєва стало незручним. У другому виданні стенографічного звіту, підготовленому Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, цих слів вже не знайдемо⁸⁷¹.

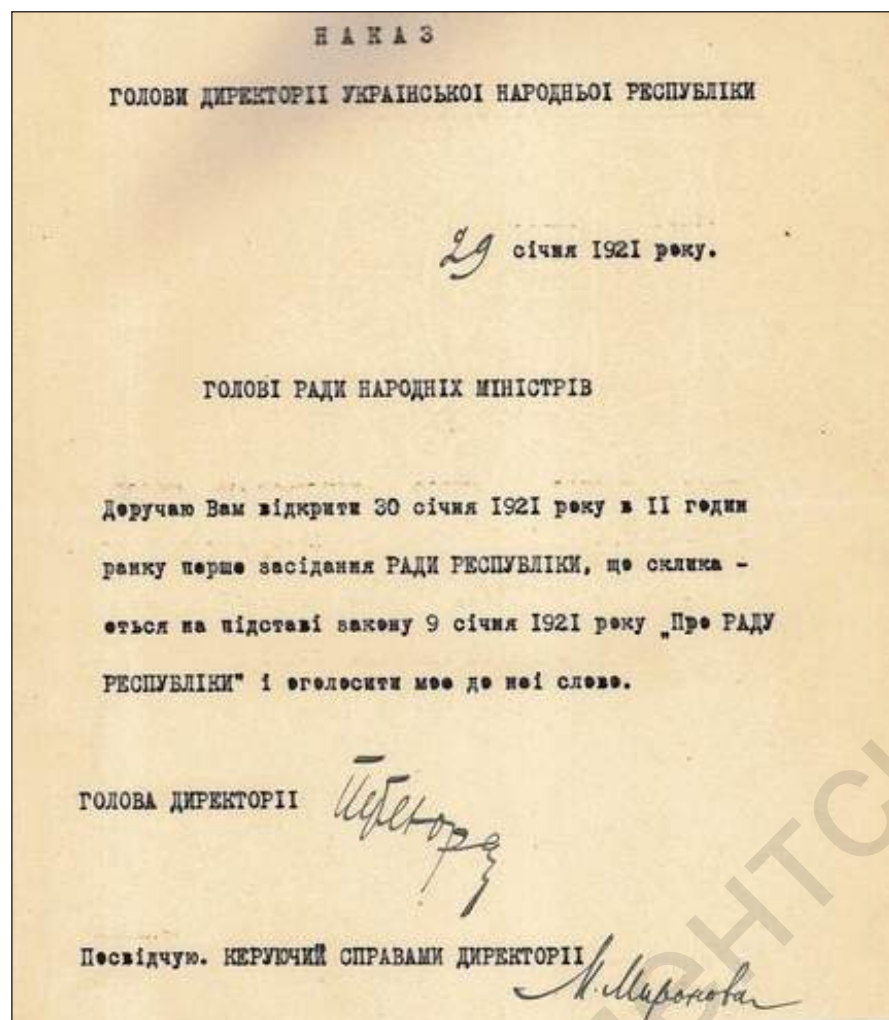
У новій ситуації більшовикам стала непотрібною 5-мільйонна армія, призначена для радянізації європейських країн. Демобілізація, яка почалася з 1921 р., просувалася прискореними темпами. У березні-квітні 1922 р., коли працював XI з'їзд РКП(б), чисельність армії зменшилася до 1,6 млн, а з'їзд ухвалив довести її до 800 тис. бійців.⁸⁷²

Ратифікація Ризького миру відбулася без проблем. Радянська сторона почала вимагати від Польщі припинення ворожої для себе діяльності УНР. Не відмовляючись від повернення в 1921 р. на Україну, С. Петлюра зрозумів, що боротися з радянською владою доведеться без союзників.

⁸⁷⁰ Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчет. Москва, 1921. С. 252.

⁸⁷¹ Див.: Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчет. Москва, 1963. С. 450–465. Доклад Л. Каменева «О Советской республике в капиталистическом окружении»,

⁸⁷² Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). С. 186.

Наказ Голови Директорії УНР С. Петлюри Голові Ради Народних Міністрів УНР відкрити перше засідання Ради Республіки.

29 січня 1921 р.

Державний центр УНР в Польщі існував в особі голови Директорії та уряду. Створити третій елемент державної конфігурації у вигляді тимчасового передпарламенту С. Петлюра вважав

принциповою справою, незважаючи на те, що політичні емігранти набагато частіше ворогували між собою, ніж дружили.

Уряд УНР прийняв закон «Про Раду Республіки», який Петлюра підписав 8 січня 1921 р. Відкриття першої сесії Ради в Тарнові було призначено на 14 січня. Цього дня сесію скликати не вдалося. Зберіглися різні підготовчі матеріали, які показують, наскільки важливе значення голова Директорії надавав тимчасовому функціонуванню передпарламенту, утворюваного з емігрантів. Він мусив бути взірцем для конструювання державної влади в Україні після звільнення її від окупантів. У недатованій (за лютий 1921 р.) чернетці Петлюра записав: «Наш народ політично виріс за ці роки визвольної боротьби і під тягарем чужої окупантської влади російської, чи то денікінсько-врангелевської, чи то большевицької, ясно зрозумів, що тільки своя народня влада забезпечить йому лад, карність і економічний розвиток, — ці підвалини державного життя. В основу життя свого державного він кладе принципи демократичности, він вимагає поваги до прав своїх, і що головне, не допустить єдиноліччя влади. Як показав історичний досвід, спроби накинути народові українському волю єдиної людини завжди терпіли невдачу»⁸⁷³.

Перша сесія Ради Республіки відкрилася в Тарнові 3 лютого. До неї вдалося залучити 67 депутатів, які представляли різні партії, профспілкові, кооперативні і культурно-освітні організації. Головою Ради став колишній міністр народного господарства і заступник прем'єр-міністра в уряді С. Остапенка І. Фещенко-Чопівський. Головою уряду УНР Рада затвердила В. Прокоповича. Свою емоційно насичену промову С. Петлюра закінчив так: «Мені не один раз доводилося бачити смерть борців за нашу національну ідею, що віддали їй своє життя в бою з ворогом. І коли умираючий, простягаючи мені руки, казав: “Я умираю, але вірю, що наша національна справа не вмре”, я в цих словах черпав нові сили для боротьби. Така смерть і віра нас зобов'язують і хто б не стояв на чолі нашої справи, сьогодні стоїть Петлюра, завтра може стояти хтось інший, — все одно, коли буде жити в нас ця віра, коли ми будемо триматись цієї основної лінії, наша справа не загине»⁸⁷⁴.

⁸⁷³ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 386.

⁸⁷⁴ Там само. С. 376.

Для законодавчої діяльності Ради Республіки С. Петлюра пропонував ідеї, реалізація яких у попередніх боях була несвоєчасною, але він тримав їх у голові вже тоді. Зокрема, 25 січня він звернувся до міністра юстиції з такою проблемою: «За часи панування в Україні московської влади багато наших громадян втратили свої стародавні вкраїнські прізвиська і замість них почали носити або цілком московські, або покручені на московський кшталт. Сталося це внаслідок цілої системи русифікації, що проводилась через затуманення та збаламучення національної свідомості, фальсифікування племінної єдності нашого народу з москалями та в інші підступні способи. Іноді переводились такі зміни з відома наших громадян, але під московською пресією, іноді з бажання запобігти московській ласки. А здебільшого ці зміни переводилися шляхом писанини та вигадок московських канцелярій навіть без участі і відому того, чиє прізвисько мінялося». Голова Директорії просив А. Лівіцького розробити закон, який встановлював загальний для всіх порядок для повернення старих українських прізвиськ тим, хто на це має право від своїх предків⁸⁷⁵.

Того ж дня у листі до міністра ісповідань І. Огієнка він писав: «Одним з проявів зросійщення українського села за часи московської влади була будівля церков в Московському стилі. Наслідком цього по всій Україні вирости замість старих трьохбанних церковець великі незграбні московські церкви, які, псуючи художній смак нашого селянина, спричиняються до того, що він забуває свій своєрідний архітектурний стиль, рве зв'язок свій з традиціями українського народного мистецтва». В рамках відновлення національного церковного життя Петлюра вважав необхідним припинити насадження московських форм церковної архітектури, використовуючи українські культурно-національні інституції та організації⁸⁷⁶.

4 березня у листі до В. Прокоповича Петлюра порушив питання національної топоніміки «За часи російського панування, — писав він, російська бюрократія, денационалізуючи життя України, завела силу суто російських назв місцевостей, міст, сел,

⁸⁷⁵ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 363–364.

⁸⁷⁶ Там само. С. 366.

вулиць. Таким чином з'явилися: Єкатерінослав, Ніколаєв, Ново-Московськ, Павлоград, вулиці: Столипінская, Потемкінская, сила Ніколаєвських та Єкатерінінських проспектів». Петлюра нагадав Прокоповичу, що вже Центральна Рада прийняла постанову про заміну назви «Єкатерінослав» на «Січеслав» і «Новоград-Волинський» на «Звягель». Але ці постанови в належний спосіб не були зафіксовані і з правного боку не були оформлені⁸⁷⁷.

9 березня Рада Республіки зібралася на урочисте засідання, присвячене роковинам Тараса Шевченка. Вислухавши виступи інших, Симон Васильович зупинився на тому, що його найбільше хвилювало: об'єднанню двох складових частин українського державотворчого процесу — національної і соціальної. «Я гадаю, — казав він, — що коли б українська літературна критика займалась виясненням, до якої партії найкраще прилучити Шевченка, то це було б заняттям невдячним і не відповідало б не тільки змісту, а й результатам тої великої роботи, яку зробив своїм ділом, своїм словом Шевченко, бо кожна українська партія може з однаковим правом і мірою називати його своїм... Коли ми творимо свою національну державу, то ми творимо її одночасно на двох твердих засадах: національна вільність і соціальне позбавлення. Це є дві грані того ж процесу, одної і тої ж роботи»⁸⁷⁸.

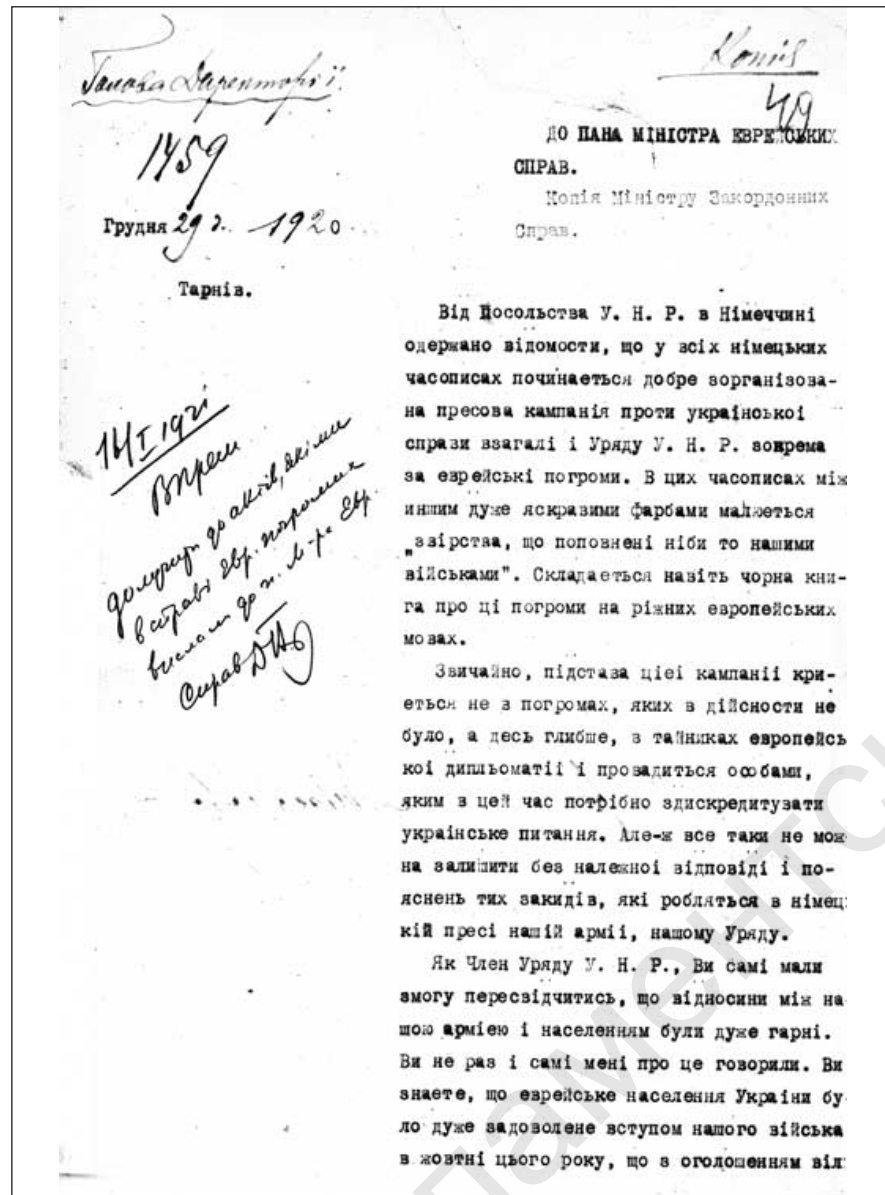
С. Петлюру дуже стурбувала розпочата радянського агентурою в Німеччині кампанія звинувачень уряду УНР в єврейських погромах. 29 грудня 1920 р. в листі до міністра з єврейських справ УНР Пінхаса Красного він підкреслював: «Звичайно, підстава цієї кампанії криється не в погромах, яких в дійсності не було, а десь глибше, в тайниках європейської дипломатії, і провадиться, особами, яким в цей час потрібно здискретувати українське питання. Але ж все-таки не можна залишити без належної відповіді і пояснень тих закидів, які робляться в німецькій пресі нашій армії, нашому Уряду»⁸⁷⁹.

Невдовзі виявилися наслідки кампанії в німецьких газетах: одна з фракцій сейму, зацікавлена в тому, щоб витиснути армію і уряд УНР з Польщі, внесла до польського уряду інтерпеляцію,

⁸⁷⁷ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 390.

⁸⁷⁸ Там само. С. 396.

⁸⁷⁹ Там само. С. 345.

Лист Симона Петлюри міністра з єврейських справ УНР Пінхаса Красного про кампанію із звинувачення петлюрівців у погромах.

Архівний примірник, копія

звинувачуючи Армію УНР в погромах, грабунках і насильствах над єврейським населенням Галичини під час відступу і наступу з-за Дністра. 10 березня 1921 р. Петлюра наказав командарму М. Омеляновичу-Павленку підготувати доказовий матеріал для відповіді, яке мусило дати в сеймі військово-міністерство Польщі, і додав: «Оскільки пригадую, мною неоднократно робились розпорядження про переведення слідств в зв'язку з нотатками і навіть цілими ганебними статтями, що містила ворожого нам напрямку преса про нашу армію; слідства ці або відкидали приписані армії чини цілковито, або ж виявляли звичайні, переважно на тлі харчовому, дрібні непорозуміння між поодинокими членами армії і населення. Думаю, що і в штабовому і дивізійних судах подібних документів знайдеться чимало»⁸⁸⁰.

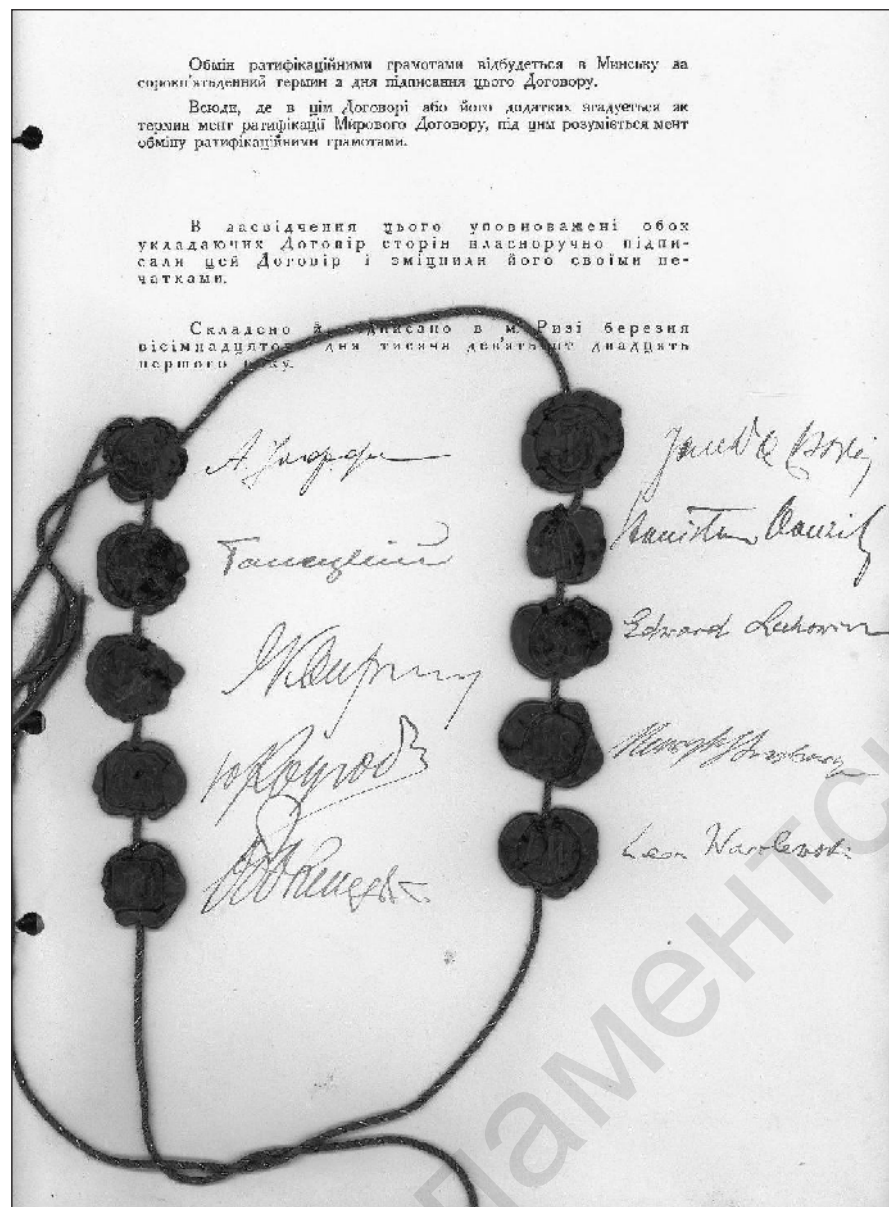
Ситуація в радянській Росії на переламі 1920–1921 рр. здавалася для іноземних спостерігачів невизначеною. Ю. Пілсудський в лютому 1921 р. відвідав з офіційним візитом Париж і підписав польсько-французьку угоду про воєнний союз⁸⁸¹. Це істотно зміцнило позиції польських політиків, які все ще сумнівалися в тому, чи встановиться міцний мир між Польщею і Росією, чи знову доведеться воювати. У таборі пілсудчиків посилювалися надії на реванш у вигляді відродження федералістської концепції. Після повернення з Парижу Ю. Пілсудський запросив до Бельведеру С. Петлюру і М. Омеляновича-Павленка, де ознайомив їх з результатами домовленостей з Францією, про які не можна було прочитати в газетах. В центрі обговорення виявилось питання про можливість поновлення навесні воєнних дій проти більшовицької Росії⁸⁸².

Та не так сталося, як гадалося. 18 березня в Ризі була укладена остаточна угода між Польщею і Росією, а 15 квітня вона була ратифікована сеймом. Виконуючи умови Ризького миру, польський уряд змушений був заборонити легальну діяльність Державного центру УНР в екзилі. Зі складу Ради Республіки почали виходити фракції: 19 травня — соціал-демократи і єврейська партія,

⁸⁸⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 399.

⁸⁸¹ Зашкільняк Леонід, Крикун Микола. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 463.

⁸⁸² Jedrzejewicz, W., Cisek J. Kalendarium zycia Jozefa Pilsudskiego. T. II. Warszawa, 1998. S. 304 // Див.: Зарецька Таїсія. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 133.

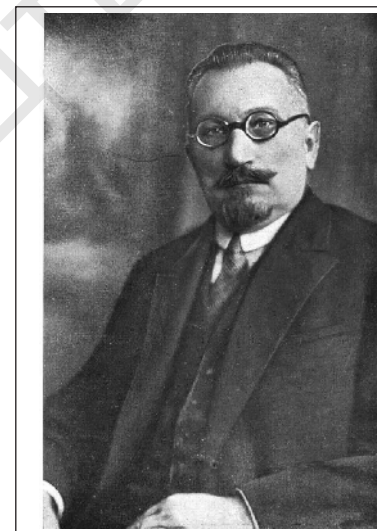

Підписи під українськомовним варіантом укладеного 18 березня 1921 р. у Ризі «Мирового договору між Україною та Росією з однієї сторони й Польщею з другої»

30 липня — фракції селянської соціалістичної партії та соціалістів-федералістів, 14 серпня — залізничників, поштовиків та народно-республіканська партія⁸⁸³.

І. Мазепа приїхав в Тарнув до С. Петлюри 18 травня з повідомленням про відкликання соціал-демократів з Ради Республіки. Петлюру новина не здивувала. Він тут же сказав, що не побачив в діяльності складеного з емігрантів передпарламенту нічого, крім критики і балаканини. «Я вже не можу, — додав він, — витримати цієї атмосфери взаємного невдоволення та нападок. Всі на мене невдоволені. Тому хочу з кіннотою йти на Україну»⁸⁸⁴.

Справді, ситуація з Державним центром УНР ставала все більш трагічною. Ті фракції, що залишалися в Раді Республіки, повели боротьбу проти уряду давнього друга Петлюри В'ячеслава Прокоповича. 6 липня Прокопович подав у відставку, посиляючись на «внутрішні політичні відносини, які не давали йому змоги zostаватись на чолі Правительства»⁸⁸⁵. Петлюра відставки не прийняв і звернувся до голови Ради І. Фещенка-Чопівського з проханням пояснити, на що скаржиться Прокопович. Той не дав задовільної відповіді, та й не міг дати, бо Рада Республіки розвалювалася на очах. Тоді С. Петлюра, спираючись на власні повноваження, 5 серпня звільнив кабінет В. Прокоповича і доручив формування нового кабінету Пилипу Пилипчуку. В той же день наказом Директорії діяльність Ради Республіки з огляду на фактичне припинення її функціонування, була визнана закінченою⁸⁸⁶.

Андрій Лівіцький

⁸⁸³ Яблонський Василь. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиції (1921–1992 роки). Київ, 2020, С. 146.

⁸⁸⁴ Мазепа І. Знач. твір. Кн. 3. С. 80.

⁸⁸⁵ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 454.

⁸⁸⁶ Там само. С. 465–466.

Кабінет П. Пилипчука пропрацював до кінця 1921 р. Голова Директорії призначив у січні 1922 р. новий кабінет, очолюваний Андрієм Лівичим. Він залишався стабільним аж до вбивства Симона Петлюри в 1926 р.

І. Мазепа розповідав, що після втрати легального статусу перебування в Польщі немало апаратних урядовців і вояків почали рятувати себе «самотужки». Багато молоді перебралося в Чехію, де знайшли змогу вчитися. Немало людей працевлаштувалося в Німеччині, Франції та інших країнах⁸⁸⁷. В Польщі замість офіційних почали створюватися громадські та благодійні організації. Координацію їх функцій взяв на себе у квітні 1921 р. створений у Варшаві Український центральний комітет, очолений Антіпом Лукашевичем.

За існуючих обставин С. Петлюра змушений був потурбуватися про власну безпеку. У листопаді 1921 р. він переїхав з Тарнова до Варшави і проживав на конспіративній квартирі під чужим прізвищем.

2. БОЙОВІ ДІЇ ЧЕРЕЗ КОРДОН

У 1921 р. радянська Україна була охоплена антирадянськими селянськими повстаннями, які влада кваліфікувала як «політичний бандитизм», або, надаючи йому соціальне забарвлення, як «куркульський бандитизм». Чекісти, які придушували селянський рух, поділяли «політичний бандитизм» на два основних види: «бандитський рух, забарвлений на Правобережжі у жовто-блакитний колір петлюрівщини і повстанство на Лівобережжі — у чорний колір анархомахновщини»⁸⁸⁸.

Глибинною причиною антирадянського селянського руху був протест проти політики комуністичного будівництва. Здавалося б, після відмови від продрозверстки у березні 1921 р. селяни повинні були б примиритися з владою. Однак цього не відбулося.

⁸⁸⁷ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 3. С. 77.

⁸⁸⁸ Ченцов В. В., Архієрейський Д. В. Придушення «куркульського бандитизму» // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. // Історичні нариси. Київ, 2002. С. 243.

По-перше, відмова від розверстки була тільки першим кроком на шляху примирення більшовиків з ринковою економікою. Нова економічна політика повністю оформилася не раніше осені 1921 р. По-друге, стало зрозумілим, що основні регіони виробництва товарного хліба — від південних губерній України до Північного Кавказу і Поволжя охопила безпрецедентна посуха. Її руйнівна дія, поєднана з розрухою в сільському господарстві в результаті семи років майже безперервних воєнних дій і скорочення селянських посівів під впливом продрозверстки 1919–1920 рр., створили ситуацію, в якій масова загибель людей від голоду була ніби запрограмована.

Незважаючи на зростаючу загрозу для життя мільйонів людей, Кремль не звертався по допомогу до міжнародних громадських організацій. Вони першими звернулися до керівників радянської Росії, як тільки дізналися про голод. На початку липня славетний мандрівник, учений і громадський діяч Ф. Нансен запропонував Г. Чичеріну допомагати продовольством населенню Петрограда. Потім до наркома закордонних справ звернувся керівник Американської адміністрації допомоги (АРА) Г. Гувер. Ця позаурядова благодійницька організація діяла в Західній Європі з 1919 р., використовуючи для тих, хто потребував допомоги, нагромаджені на континенті під час війни продовольчі запаси американського експедиційного корпусу. Починаючи з 20 серпня, в Поволжі розгорнулася благодійницька акція АРА.

Проте чужоземних рятівників в Україну не запрошували. Офіційно вважалося, що її продовольче становище благополучне. Республіка прямо-таки вирувала комісіями допомоги голодуючим — відомчими і територіальними, які діяли під наглядом Центральної комісії допомоги голодуючим — Допгол при ВУЦВК. Але вся їхня активність була скерована на Поволжя і біженців з Поволжя. Поволзькі селяни покидали уражені посухою місцевості і прямували пішки (залізниці були паралізовані) в інші регіони. 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні⁸⁸⁹.

Тим часом становище на півдні України, який постраждав від посухи одночасно з Поволжям, ставало трагічним. У 21 повіті

⁸⁸⁹ Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ, 2013. Кн. 2. С. 59.

п'яти південних губерній (Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Запорізької і Донецької) селяни не зібрали навіть посіяного насіння. У 10 інших повітах цих губерній чистий збір хлібів не перевищував 5 пудів на душу населення. Цієї кількості вистачало тільки на те, щоб не вмерти голодною смертю. Отже, третина території радянської України стала голодуючим регіоном.

Однак в Кремлі цього визнати не бажали. 2 серпня В. Ленін звернувся до міжнародного пролетаріату і підключив до надання міжнародної допомоги Комінтерн. Так виник «Міжнародний комітет робітничої допомоги» (Міжробдоп). Одночасно вождь звернувся з листом до українських селян. «Правобережна Україна в цьому році зібрала чудовий урожай, — говорилося в ньому. — Робітники і селяни голодного Поволжя, які переживають тепер лихо, небагато чим слабше, ніж жахливе лихо 1891 року, чекають допомоги від українських землеробів. Допомога потрібна швидко. Допомога потрібна велика. Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів»⁸⁹⁰. Не обмежуючись відозвами, В. Ленін у розмові по прямому проводу 6 серпня з наркомом продовольства УСРР Мироном Владимировим заявив: «Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим, щоб ці військові частини одержували посилене постачання за розрахунок місцевих селян, коли податок не буде сплачений»⁸⁹¹. Через кілька днів, 12 серпня, ці міркування матеріалізувалися у постанові Ради праці і оборони (РПО) про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання податку «негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру»⁸⁹².

Унікаючи подробиць, урядовий документ не конкретизував «найрішучіших заходів». Виконавці керувалися підзаконними інструкціями. Зокрема, в інструкції Вознесенського повітового

⁸⁹⁰ В. І. Ленін про Україну. Частина 2. С. 588.

⁸⁹¹ Там само. С. 590.

⁸⁹² Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. С. 32.

особого комітету від 15 листопада зазначалося: «Взяти в кожній волості від 15 до 25 чол. зложників з куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина зложників має бути засуджена аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято наступну групу. Все зерно, незалежно від продподатку, конфіскується»⁸⁹³.

В Кремлі на голод в Україні не реагували, закордонних благодійників в республіку не запрошували. Газетам заборонили висвітлювати становище у південних губерніях, яке нічим не відрізнялося від поволзьких жахів. Обговорюючи доповідь М. Владимірова «Про кампанію щодо боротьби з голодом», політбюро ЦК КП(б)У 4 серпня схвалило резолюцію, яка не потребувала пояснень: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами»⁸⁹⁴.

Причини такої різниці у ставленні до поволзьких і українських селян лежать на поверхні: перші були лояльні, другі бунтували. Помічено було, що голод впливає на згортання повстанської активності. Тому заготівельники з подвоєною енергією застосовувати силові способи стягнення продподатку в уже голодуючій місцевості.

Покидаючи Україну в кінці 1920 р., С. Петлюра не сумнівався в тому, що найближчим часом він повернеться. Адже на переламі 1920–1921 рр. селянські повстання охопили майже всю Україну. За радянськими даними, на Київщині на початку 1921 р. діяло до сотні повстанських загонів. Активна повстанська діяльність спостерігалася на Східній Волині, Поділлі, Катеринославщині, Полтавщині⁸⁹⁵.

⁸⁹³ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. С. 51.

⁸⁹⁴ Там само. С. 31.

⁸⁹⁵ Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). Київ, 1998. С. 239 (далі — Сідак В. С. Зазнач. твір).

Юрко Тютюнник

Лист до посла УНР Яна Токаржевського-Карашевича, датований 30-м листопада 1920 р., С. Петлюра закінчував так: «Для оцінки становища большевиків на окупованій ними Україні прошу мати на увазі, що хвиля саботажу їх діяльності і активних партизанських виступів ущухати не буде. Мною залишені в тилу противника при отході нашої армії певні агенти (старшини і козаки, і окремі відділи військові) для продовження цієї справи. В цьому ж напрямку будуть і далі пляномірні міри вживатись»⁸⁹⁶.

21 січня 1921 р. в Тарнові під головуванням С. Петлюри відбулося засідання Ради народних міністрів, в якому взяли участь представники вищого командного складу і Генерального штабу Армії УНР. Головний отаман поставив на розгляд присутніх «питання про необхідність всебічної роботи Уряду у справі організації повстання в Україні проти московської окупаційної влади». Було вирішено для безпосереднього керівництва партизанським рухом створити «окрему таємну установу», а також спеціальний фонд для підтримки партизансько-повстанського руху. Цією «таємною установою» став Партизансько-повстанський штаб, очолений командиром 4-ої Київської дивізії генералом-хорунжим Юрком Тютюнником⁸⁹⁷.

Безпосереднім організатором Українського ППШ був досвідчений генштабіст полковник Ю. Отмарштайн. Нечисленний персонал штабу складався з чотирьох відділів: оперативного (О. Отмарштайн), організаційного (полк. Л. Ступницький), розвідувального (полк. О. Кузьмінський) і адміністративно-політичного (полк. Й. Добротворський). УППШ підлягав безпосередньо

⁸⁹⁶ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 317.

⁸⁹⁷ Срібняк Ігор. Польська доба Симона Петлюри. 1920–1923 // У 70-річчя Паризької трагедії. 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ, 1997. С. 196.

Головному отаману С. Петлюрі як головнокомандувачеві всіх українських регулярних і повстанських військ. Діяв він зі згоди Ю. Пілсудського і за безпосередньої участі польського Генштабу, який дозволив використовувати інтернованих старшин і козаків як посланців в Україну, а також зобов'язався набрати в таборах 2 тис. вояків, забезпечити їх амуніцією і зброєю, якщо виникне необхідність надіслати їх в Україну, щоб підняти масштабне антибільшовицьке повстання. Розміщувався УППШ спочатку у Тарнові, а з червня 1921 — у Львові, поближче до кордонів УСРР⁸⁹⁸.

Встановити ступінь керованості повстанським рухом в Україні з-за кордону практично неможливо за відсутністю систематизованих даних. Розглядати цей рух як суто стихійне явище теж не випадає. За даними органів державної безпеки УСРР в 1921 р. УППШ спрямував в Україну «близько 900 шпигунів, емісарів, ватажків петлюрівського підпілля, десятки озброєних загонів, які сприяли пожвавленню політичного бандитизму». Крім того, за даними чекістів, дислокований в Румунії штаб Південної групи військ УНР перекинув в Україну «понад півтори сотні петлюрівських емісарів»⁸⁹⁹. Однак наведені цифри відбивають ту кількість людей з-за кордону, яких чекістам вдалося знайти і знешкодити. Кількість тих, кому вдалося уникнути безпосередньої зустрічі з чекістами, залишається нез'ясованою. УППШ добре маскував реальні масштаби своєї діяльності в Україні. Тим більше, що цього вимагала польська сторона, стурбована постійними звинуваченнями радянських дипломатів у порушенні Ризького миру.

Під цим кутом зору цікавим є такий фрагмент з листа С. Петлюри міністру закордонних справ УНР А. Ніковському від

Юрій Отмарштайн

⁸⁹⁸ Литвин Сергій. Знач. твір. С. 414.

⁸⁹⁹ Сідак В. С. Знач. твір. С. 238.

27 квітня 1921 р.: «Про повстанческі моменти Ви нічого не говоріть і про це ні письменно, ні словесно ніде не піднімайте справи — це моє діло, і я залагоджую його іншим шляхом»⁹⁰⁰.

Виходячи з наявної джерельної бази, нам залишається солідаризуватися з тим висновком радянських чекістів, який об'єднав об'єктивні причини повстанського руху з діяльністю УППШ: транскордонні дії петлюрівців сприяли пожев'явленню «політичного бандитизму».

В лютому 1921 р. у Києві виник Центральний український повстанський комітет (ЦУПКом або Центрповстанком). Його очолював сотник І. Андрух, якого Ю. Тютюнник в кінці 1920 р. спрямував в Україну для розбудови підпільних структур. Підлеглі йому повстанські комітети створювалися і в губерніях. Для підготовки повстання, призначеного на травень, Україна була поділена на 10 агітаційно-організаційних районів⁹⁰¹.

За всіма планами, які розроблялися в УППШ, уважно спостерігати досвідчені співробітники Закордонного відділу ЦК КП(б)У. У датованій червнем доповіді секретаря Закордота керівництву партії містилася інформація сексота (секретного сотрудника), яка стосувалася кінця березня і першої половини квітня. Наводячи цю інформацію, секретар зауважив, що вона заслуговує на довіру, тому що була додатково перевірена.

«Прибувши в Тарнов, — починав сексот свою довідку, — я незабаром знайшов багато знайомих, дуже впливових в урядових колах УНР; мені вдалося їх переконати в еволюції моїх поглядів в бік Петлюрівщини (адже всі знали про мою Радянську позицію) і в щирості моїх намірів працювати на користь УНР. Уже при першій зустрічі з Андрієм Левицьким (тут і далі прізвище Левицького сексот називав неточно. — *Авт.*), який був тоді уже Заступником Голови Ради Міністрів і Міністром юстиції, я зав'язав з ним міцні відносини, і 4 квітня на його запрошення переїхав до нього, виконуючи функції його персонального секретаря...

За час мого перебування у Левицького я познайомився з найбільш видатними політичними діячами УНР, був свідком кількох

⁹⁰⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 243.

⁹⁰¹ Гетьманчук М. П. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. С. 115.

секретних нарад і зібрав досить цікавий для нас в даний час матеріал. Між іншим, у Левицького я познайомився з отаманом Трепетом, який раніше оперував в Київській губернії...

Всією повстанською справою фактично керує отаман Тютюнник, безумовно, один з найбільш енергійних і серйозних серед петлюрівців... Він, між іншим, за березень, а можливо, і на початок квітня, переправив на Україну до п'ятдесяти офіцерів (з грошима) для зв'язку і керівництва повстанням.

Петлюрою, Тютюнником, Левицьким і, здається, також отаманом Трепетом був опрацьований план повстання і наступу на Україну, про що я дізнався від Левицького і Трепета. План наступний: Тютюнник повинен набрати дві або три тисячі найбільш бойових козаків, добре озброїти їх, посадити на тачанки, захопивши якомога більше грошових знаків (яких останнім часом надруковано у Варшаві сім з гаком мільярдів) і літератури; організувати на тачанках похідну типографію і сунутися на Україну. Разом з цим загоном має виїхати в Україну Бюро Ради Міністрів УНР у складі трьох осіб, серед них, цілком вірогідно, міністр з єврейських справ. Орієнтується ця публіка «на авось». Петлюра каже: «Як-небудь вивернемось...».

З цим загоном Тютюнник повинен просунутися на Київщину, а можливо, навіть на лівий берег Дніпра в Полтавсько-Дніпровські ліси; тут Тютюнник мусив би заснувати ставку, видаючи накази і відозви за підписом Петлюри.

Услід за Тютюнником мав відправитися на Київщину, в Уманський повіт, отаман Трепет з кавалерією в декілька сотень. Тютюнник і Трепет зі своїми загонами повинні були скласти основну базу повстанського руху на Україні. З ними мусила виїхати значна кількість інструкторів, щоб зав'язати міцні зв'язки з повстанськими загонами та їх вождями, а в першу чергу — зі Струком, Мордалевичем і Подільською групою (Лихо та ін.). Підкреслювалася можливість тісного зв'язку з Батьком Махно. У випадку досягнення цією компанією значних успіхів, цілком можливо, що сам Петлюра виїхав би на Україну керувати дальшими операціями»⁹⁰².

⁹⁰² Українська політична еміграція. 1919–1945. Документи і матеріали. Київ, 2008. С. 103–104.

Пояснюючи свою можливість проникнути в найближче оточення С. Петлюри, сексот Закордоту висловив цілком справедливе судження про те, що українська контррозвідка нікуди не годилася. Коли він потрапив в поле зору співробітника польської дефензиви, той одразу розшифрував його як більшовицького шпигуна. 13 квітня його заарештували, але 26 травня на вимогу посольства УСРР у Варшаві вислали з Польщі⁹⁰³.

У боротьбі з «політичним бандитизмом» радянська влада покладалася передусім на армію і органи державної безпеки. З ініціативи Ф Держинського для боротьби з українським повстанським рухом були створені надзвичайні органи влади — воєнні наради. 8 грудня 1920 р. Раднарком УСРР і ЦК КП(б)У затвердили коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом, в якій зазначалося: «За будь-яке заворушення чи виступ проти Радвлади, а також за щонайменше лихо, заподіяне особам, як надають допомогу у боротьбі з бандитизмом і куркулями, взяті з куркульських верств заручники або певна частина пов'язаних круговою поручкою куркулів сплячують власною головою»⁹⁰⁴. 28 грудня спільною постановою уряду УСРР і командувача збройними силами України і Криму М. Фрунзе територія республіки була розподілена між губернськими воєнними нарадами. До їх складу входили поряд з представниками військового командування голови губвиконкомів, губЧК, губпродкомів і губернські військові комісаріати. Воєнні наради з таким складом створювалися і на повітовому рівні. З 24 січня 1921 р. постійна нарада по боротьбі з бандитизмом запрацювала в апараті командувача збройними силами України і Криму. Наприкінці лютого всі воєнні наради на чолі з Постійною були перепідпорядковані безпосередньо Раднаркому УСРР⁹⁰⁵.

Терористичні засоби боротьби з повстанським рухом влада сполучала з амністією. У березні 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд рад оголосив амністію, якою скористалися близько 10 тис. повстанців,

⁹⁰³ Українська політична еміграція. 1919–1945. Документи і матеріали. С. 105.

⁹⁰⁴ Ченцов В. В., Архієрейський Д. В. Придушення «куркульського бандитизму» // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. Київ, 2002. С. 244.

⁹⁰⁵ Там само. С. 245–246.

серед них отамани Волох, Громовий, Солтис, Шевчук⁹⁰⁶. Однак наради по боротьбі з бандитизмом, які користувалися власною законотворчістю, надавали перевагу терористичним діям. Зокрема, Київська окружна нарада 30 травня затвердила такий наказ:

«1. Поряд з політичною роботою, роз'ясненням справжнього обличчя керівників бандитизму та справжньої суті Радянської влади, необхідно встановити сувору відповідальність найбільш заможної частини населення за діяльність банд. Для цього постановою повітових нарад у кожному селі чи хуторі підозрілих по бандитизму районів спеціальні комісії намічають із числа найбільш заможних і впливових громадян ВІДПОВІДАЧІВ, на котрих покладається відповідальність за будь-який прояв бандитизму в районі даного населення.

2. Жоден випадок прояву бандитизму не повинен залишатися безкарним. У разі вбивства чи поранення в селі бандитами представника Радянської влади, червоноармійця або члена комнезаму розстрілюється з відповідачів подвійне число. Питання, хто саме, вирішується жеребом, котрий тягнуть всі відповідачі»⁹⁰⁷.

У липні Київська губЧК розпочала операцію по ліквідації Центрповстанкому і його відділень. В серпні арештами чекістів була охоплена вся створена Ю. Тютюнником повстанська мережа в Україні. Зокрема, харківські чекісти заарештували 243 підпільника, катеринославські — 114. Кременчуцька ЧК розкрила Холодноярський повстанком і Повстанську раду Черкащини, подільська ЧК — петлюрівську організацію отамана Голуба. За першу половину 1921 р. ВУЧК арештувала близько півтори тисячі учасників підпілля і повстанського руху⁹⁰⁸.

І. Мазепа розповідав, що вторгнення військ Ю. Тютюнника в Україну, яке планувалося здійснити до 1 вересня, не відбулося, тому що польський Генштаб не дав зброї. Тим часом створена Тютюнником мережа повстанських організацій, яка могла б надати його війську істотну підтримку, за липень-серпень була майже

⁹⁰⁶ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр). С. 147.

⁹⁰⁷ Сідак В. С. Знач. твір. С. 243. Комітети незаможних селян були створені на допомогу місцевим органам влади законом ВУЦВК від 9 травня 1920 р.

⁹⁰⁸ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. С. 262.

Андрій Гулий-Гуленко

повністю зруйнована. Виявилося, що чекісти в Польщі здійснювали успішну контррозвідувальну роботу. Мазепа навіть називав конкретних зрадників з числа відповідальних осіб в штабі Тютюнника (підполковника Снігирьова і сотника Заярного), які підтримували постійні зв'язки з українським підпіллям і видали його чекістам⁹⁰⁹.

24–25 вересня у Львові відбулася нарада УППШ з представниками польського Генштабу, на якій обговорювалася доцільність рейду. Посилаючись на спад повстанського руху, викликаний як наступальною тактикою чекістів, так і посухою, яка паралізувала селянську

активність, поляки рекомендували утриматися від реалізації давно виношуваних планів. Однак українська сторона була налаштована рішуче, і підготовка рейду вступила у завершальну стадію.

Повстанська армія складалася з трьох груп: Волинської під командуванням Ю. Тютюнника, Подільської на чолі з підполковником М. Палієм і Бессарабської, яку очолив генерал А. Гулий-Гуленко. Тривала підготовка походу не позначилася на готовності військ: лише половина козаків була належним чином взута і одягнена в умовах ранньої зими. Поляки не надали їй достатньої кількості набоїв для рушниць і кулеметів. Утім, Петлюра не зміг стримати Тютюнника, який рвався в похід. Боєприпаси і амуніцію він розраховував знайти на складах противника.

25 жовтня Подільська група перейшла державний кордон в районі Гусятини і почала 1500-кілометровий марш по Поділлію і Київщині. Проте їй не вдалося з'єднатися з Волинською групою і вона змушена була повернутися до кордону. Бессарабська група одразу зіткнулася з переважаючими силами противника і після кількоденних боїв була змушена відійти на територію Румунії,

⁹⁰⁹ Мазепа І. Зазнач. твір. Кн. 3. С. 101-102.

Волинська група перетнула кордон 4 листопада і за три дні боїв здобула Коростень. Однак втримати місто їй не вдалося. Втративши надію з'єднання з Подільською групою, Ю. Тютюнник вирішив повернутися до кордону, але під селом Малі Міньки в районі містечка Базар потрапив в оточення. Під час бою близько 400 вояків загинули, понад 500 потрапили в полон.

21 листопада 359 полонених, тобто майже всіх, за винятком померлих від ран і тих, кого залишили для додаткового слідства, прирекли на розстріл. Перед розстрілом їм запропонували зберегти життя ціною вступу в Червону армію. Жодний з них на це не погодився. Вони гинули під кулеметним обстрілом, співаючи національний гімн.

Аналізуючи рейди трьох груп вторгнення, Володимир Сідак встановив тактику радянського командування, яка базувалася на його цілковитій поінформованості з планами УППШ. Штаб Тютюнника був перенасичений агентами ВУЧК, його найближчий співробітник підполковник Добротворський під час бою під селом Малі Міньки перейшов до більшовиків. Володіючи даними щодо часу і місць вторгнення похідних груп УППШ, і достатніми військовими силами, радянське командування могло дати відсіч противнику безпосередньо на кордоні. Однак така тактика була застосована тільки до Бессарабської групи. А. Гулий-Гуленко був змушений майже негайно відступити за кордон. Для Подільської і Волинської груп була обрана тактика заманювання: вони майже безперешкодно просувались вглиб радянської території, зустрічаючи лише опір прикордонних загонів і незначних військових підрозділів. Надалі, однак, їх чекали значно чисельніші військові сили. Подільській групі все-таки вдалося прослизнути до кордону, але Волинська група підлягала оточенню і була оточена⁹¹⁰.

Вивчаючи заяви самого Ю. Тютюнника і його соратників, які передували рейду, В. Сідак встановив, що генерал був цілком переконаний в тому, що в Україні після його переходу через кордон негайно вибухне всенародне повстання. Такі розрахунки пояснювалися аж ніяк не самовпевненістю генерала, а тим, що він мав відповідну інформацію, джерелом якої були органи ЧК. Трагедія головного організатора, як вважав В. Сідак, полягала в тому, що

⁹¹⁰ Сідак В. С. Зазнач. твір. С. 259.

відповідальні рішення про вторгнення в Україну він приймав на підставі дезінформації, яка була складовою частиною розробленої радянським командуванням тактики заманювання⁹¹¹.

Ю. Тютюннику вдалося зберегти життя в трагічному листопаді 1921 р. Він поновив діяльність повстансько-партизанського штабу, робив спроби налагодити зв'язки з підпільниками України, але знову потрапив на гачок радянських чекістів. В 1923 р. вони вивели його з-за кордону і заарештували. Після того, як він погодився співпрацювати з ними, співробітники ДПУ влаштували його на викладацьку роботу в Харківську школу червоних старшин. Він навіть знявся в художньо-документальному фільмі «Піلسудський купив Петлюру»; в якому зіграв самого себе. Використавши Ю. Тютюнника до кінця, чекісти розстріляли його в 1930 р.

Селянська війна 1921 р. з більшовиками не закінчилася показовим розстрілом козаків і старшин Армії УНР під Базаром. Повстанський потенціал українського села був знищений голодом, який виник внаслідок кліматичної катастрофи, але був штучно законсервований владою шляхом ізолювання голодуючих регіонів від каналів постачання продовольством. Раднарком УССР було дозволено звернутися по допомогу до міжнародних організацій лише в січні 1922 р., а благодійна акція розгорнулася в Україні тільки з березня. В південних губерніях України від голоду встигли померти за цей час сотні тисяч селян⁹¹². У 1921 р. радянська влада вперше застосувала в Україні таку жажливу зброю, як терор голодом.

3. В ПАРИЖ!

Провал рейду Ю. Тютюнника, який в історіографії часто називають Другим Зимовим походом, викликав у середовищі української еміграції в країнах Європи хвилю критичних зауважень, спрямованих безпосередньо в бік С. Петлюри. Колишні члени Директорії, за винятком В. Винниченка, скористалися цим, щоб

⁹¹¹ Сідак В. С. Зазнач. твір. С. 258.

⁹¹² Гладун О. М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття. Київ, 2018. С. 158.

зробити спробу усунути Петлюру від керівництва Державним центром УНР в екзилі. 8 грудня 1921 р. П. Андрієвський, А. Макарєнко і Ф. Швець зібралися у Відні і заявили, що вони є носіями найвищої влади в УНР згідно із законом, прийнятим Трудовим конгресом 28 січня 1919 р. Оскільки, на їхню думку, член Директорії С. Петлюра позбувся правної і фактичної змоги проводити державну роботу, вони бралися налагодити діяльність Державного центру УНР у Відні і не мали заперечень, якби відсутні члени Директорії (тобто В. Винниченко і С. Петлюра) побажали приєднатися до співробітництва. Свою заяву вони розіслали дипломатичним місіям УНР, українським партіям, організаціям і товариствам. Заява була опублікована в українськомовній віденській газеті «Український Прапор» 17 грудня 1921 р.⁹¹³

Посол УНР у Відні Григорій Сидоренко повідомив через газети, що пани Андрієвський, Макарєнко і Швець є приватними особами і не мають жодних законних підстав виступати як урядовці. У відповідь «Віденська Директорія» звільнила Сидоренка від обов'язків посла і зробила цілий ряд кадрових призначень в уряді УНР.

На все це С. Петлюра відреагував 24 грудня листом в Раду народних міністрів УНР, де зазначив: «Я глибоко певний, що здоровіша, морально не зіпсута і державно освічена та вихована частина громадянства дасть належну оцінку виступі пп. Андрієвського, Макарєнка і Швеця, не інакше як “новою авантюрою” цей виступ охрестивши. Думаю, що надавати цій справі занадто великого значення було б непотрібним. Слід лише громадянським кругам нашим до відома довести позицію уряду у цій справі»⁹¹⁴.

Знаному в європейських дипломатичних колах політичному діячеві УНР Миколі Василенку довелося звертатися 29 грудня до канцлера Австрійської Республіки Шобера з розлогим листом, в якому викладалася передісторія питання: «У Відні перебуває троє українських підданих, які свого часу були членами Директорії Української Народної Республіки, п. п. Андрієвський, Макарєнко і Швець. Тоді як перший вже давно виступив з Директорії, два останні вже більше року як були покликані президентом

⁹¹³ Історія однієї змови. Упоряд. С. Х. Литвин // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 124.

⁹¹⁴ Там само. С. 126.

Директорії до осідку Уряду і рішуче не мають жодного права виступати за кордоном як уряд, але мусять уважатися тільки приватними особами. Позаяк п. Макаренко під час свого перебування за кордоном допустився різних фінансових зловживань, то найшов кращим не повертатися до осідку свого уряду і підбив також п. Швеця залишитися з ним у Відні, звідки він нав'язав зносини з закордонними колами, ворожими українській державній ідеї, між іншим, також з більшовиками. І тепер, з матеріальною підтримкою останніх пробує дискредитувати уряд Української Народної Республіки тим, що разом з Андрієвським, котрий, як вже сказано, взагалі не є більше членом Директорії, хочуть утворити новий український уряд з осідком у Відні... При цій нагоді я не можу не згадати, що переважна більшість українських підданих, які користуються гостинністю Австрії, відчують полегшення, коли не уповноваженим виступам цих трьох панів буде покладено кінець через виселення їх поза межі австрійської території»⁹¹⁵.

С. Петлюра досить легковажно поставився до авантюри «Віденської Директорії». Йому треба було б звернути увагу не на цей «відпрацьований матеріал» Української революції, а на спроби московської агентури підмінити Державний Центр УНР в екзилі власним ляльковим центром. Намагаючись позбавити Симона Васильовича політичної легітимності, радянська агентура не могла не звернути уваги на колишніх членів Директорії. Ми не знайдемо в архівах слідів «матеріальної допомоги» колишнім членам Директорії з боку агентів Кремля, але в емігрантській тусовці добре знали, хто чим живе й хто як дихає. М. Василько в листі до міністра закордонних справ Угорщини графа Людвіга Амброзі теж заявляв, що «б. член Директорії Макаренко спеціально дістає платню з большевицьких російських джерел». Г. Сидоренко у повідомленні міністру закордонних справ УНР писав, що «злочинна праця названих панів провадиться під очевидним керівництвом агентів радянської України, доказом чого являється конференція, відбута тут Макаренком з радянським представником у Празі Михайлом Левицьким»⁹¹⁶.

⁹¹⁵ Історія однієї змови. Упоряд. С. Х. Литвин // Український історичний журнал. С. 125.

⁹¹⁶ Там само. С. 125–126.

Після провалу рейду Ю. Тютюнника С. Петлюрі довелося переглянути концепцію дальших визвольних змагань. Треба було переконати своїх зневірених соратників в тому, що визвольна боротьба може увінчатися успіхом, хоч і не в короткій перспективі. 30 грудня 1921 р. у великому листі, адресованому співробітникам Генштабу Армії УНР, він виклав своє бачення військової доктрини, яку треба було брати на озброєння.

Передусім йшлося про те, хто є ворогом незалежності УНР, проти кого треба зосереджувати основні сили українських патріотів. «Боротьба ця повинна проводитися, — писав він, — проти 1) Москви, якою б вона не була — большевицькою, конституційно-царською чи абсолютнично-монархічною і проти 2) того українського (нині совітсько-большевицького) уряду, який санкціонує залежність України від Москви, федеративну в деклараціях, а фактичну в дійсності. Оця вимога логічно випливає з усієї історії україно-московських стосунків, висновки та наука котрих говорить нам, що Москва є і залишається навіки нашим історичним, непримиреним ворогом».

Торкаючись укладеного в 1920 р. союзу Пілсудський-Петлюра, він обґрунтовував безперспективність територіального максималізму, якого дотримувалися практично всі українські політичні кола: «З огляду на те, що спроба реставрації наших державно-будівничих змагань (починаючи з 1917 р. і аж до сьогодні) захопила нас в такому стані організації наших сил, національної дисципліни та підготовки і уміння державними справами керувати, який не міг подолати деструктивних елементів нації, а через це не дав можливості опанувати цілою територією, що її заселює українська нація, то дальша політика наша в напрямку створення Держави повинна позбавитись ілюзій територіального максималізму. Дотримуючись його за всяку ціну, як рекомендують це наші політичні фантасти, ми розгубимо остаточно свої сили і упадемо в нерівній війні»⁹¹⁷.

Завершуючи цей лист, Симон Васильович зауважив: «Хай вас не дивує, що серед сьогочасних обставин, так несприятливих для нашої ідеї, я піднімаю програмові питання нашого державного будівництва. Ми повинні вірити в свою ідею національну і свою

⁹¹⁷ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 527–528.

концепцію державну і готовими бути переводити практично її в життя при першій можливості для цього»⁹¹⁸.

Тим часом Польща переживала бурхливі політичні події. Урядова криза, що виявлялася головним чином у боротьбі за владу між пілсудчиками, які спиралися переважно на ліві партії соціалістів та людовців, і націонал-демократами, які були в союзі з християнськими демократами і правими угрупованнями, розв'язалася виборами до Національних зборів (сейму і сенату) в листопаді 1922 р. Через місяць відбулися вибори президента, в яких Ю. Пілсудський не брав участі, оскільки його не влаштували мінімізовані повноваження президентської посади. Уряд, очолений давнім противником Пілсудського В. Вітосом, обмежив повноваження Стислої військової ради, яку очолював Пілсудський. Колишній Начальник держави усамітнівся в своєму маєтку. У розмовах з найближчим оточенням він не добирав слів: «Усе це — великий бордель. Залишаю це свинство, нехай власним сморідом вдусяться»⁹¹⁹.

Відсутність підтримки Ю. Пілсудського позначалася на становищі Державного центру УНР в екзилі. Тим більше, що В. Вітос і його міністр закордонних справ Р. Дмовський бажали налагодити відносини з радянською Росією. У листі до М. Василька від 20 липня 1923 р. — однієї з найбільш довірених осіб в його оточенні, Петлюра з обуренням писав: «Сьогодні, п. Міністре, політика польського уряду — дурна і недалекозора; люде хочуть бути москвофілами і думають таким чином унормувати стосунки Польщі з Росією. Знаючи, чим дихає на Польщу Росія (як комуністична, так і всяка иньша), не можна інакше оцінити таку позицію як політичним блудом (полонізм: помилкою. — *Авт.*), але в Польщі цих блудів скільки хочете! В кожному разі така позиція негативною стороною відбивається на нас»⁹²⁰.

У цьому листі С. Петлюра вперше висловив намір виїхати з Польщі, яка стала для нього зовсім негостинною після усамітнення Ю. Пілсудського. Тим більше, що перспектив для

⁹¹⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. С. 529–530

⁹¹⁹ Зашкільняк Леонід, Крикун Микола. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. С. 464.

⁹²⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 564.

подальшого існування таборів не існувало. Багато козаків і старшин в пошуках роботи уже виїхало до Бельгії, Люксембургу, Франції. Інші шукали роботу безпосередньо в Польщі, переходячи на становище політичних емігрантів.

Існувала ще одна причина недоцільності перебування С. Петлюри у Польщі: терористична діяльність радянських спецслужб. Більшовицька агентура, як виявилось, проникла в його безпосереднє оточення. Чекісти завербували дружину його особистого секретаря проф. Зайцева, яка передавала інформацію про діяльність уряду УНР в радянське посольство у Варшаві. Вона отримала завдання отруїти Петлюру але не спромоглася його виконати⁹²¹.

31 грудня 1923 р. С. Петлюра разом зі своїм старим товаришем, прем'єр-міністром уряду УНР В. Прокоповичем виїхали з Варшави. Новий рік вони відсвяткували у Відні в товаристві Павла Чижевського і Євгена Чикаленка, а наступного дня прибули в Будапешт. Визнані урядами місії УНР ще зберігалися в Угорщині і Швейцарії, і тому шлях в Париж пролягав через країни, в яких можна було дістати діючі дипломатичні паспорти. Фінансову підтримку досить довгих мандрів Європою взяв на себе, будучи можливою людиною, Микола Василько. Угорський уряд з готовністю надав тимчасовий притулок переконаному ворогу радянської влади.

У травні 1924 р. Петлюра і Прокопович прибули в Цюрих, після чого подали документи до французького посольства з клопотанням на в'їзд до Франції. У липні С. Петлюра написав Володимирі Кедровському в США: «Наша еміграція у Франції збільшилась. Сюди на заводські заробітки та польові переїхало з Польщі, мабуть, уже більше 600 чоловік (більшість старшини); мають на протязі липня-серпня виїхати з Польщі, під протекторатом Ліги націй, до Франції ще 353 чоловіка. Отже, все це вимагає утворення тут своєї центральної організації»⁹²².

З наступного листа Кедровському можна дізнатися про прикрі новини у становищі політемігрантів, які упродовж багатьох місяців чекали на французьку візу. «Вашого листа з 5-го серпня я отримав і сердешно дякую за ті цікаві інформації, які Ви подали

⁹²¹ Сідак В. С. Знач. твір. С. 220.

⁹²² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 557.

в ньому, — писав Петлюра. — Не мав можливості зразу ж одписати, бо несподівано для себе, через смерть — теж несподівану — М. Василька, опинився в дуже тяжкому матеріальному становищі, а це й на моральний стан духа вплинуло дуже погано, бо виїхав за кордон, дякуючи допомозі грошовій М. Василька, який це зробив з мотивів патріотичних; на цю допомогу — про неї наші громадяни були поінформовані ще раніш, коли я провадив з ними листувалися в цій справі — я й жив до смерті М. В. Мав він приїхати до мене, щоб утворити *постійний фонд* для моєї діяльності за кордоном (малось на увазі певний план, який вимагав і певної суми грошей, що згоджувався М. В. дати), — але все це несподівано урвалось»⁹²³.

Становище, в якому раптово опинився Петлюра, охарактеризоване і в його листі Миколі Шумицькому від 7 серпня: «Несподівана смерть М. Василька від астми 4 серпня мене приголомшила і вибила з рівноваги, позбавивши мене і того матеріального ґрунту, на якому я за останні 2 роки стояв... Персонально моє становище тепер дуже утруднилось, і я ще не знаю, чи зумію знайти вихід з нього в сучасних умовах. Мушу з чогось жити і допомагати своїй сім'ї, але матеріальних засобів у мене немає ніяких, особливо для того, щоб жити в такій дорогій країні, як та, де тепер перебуваю. Повертатись назад у Польщу, це значить, замутиати атмосферу національну, яка ніби прочистилась трохи після мого виїзду з Варшави, і фактично ставити хреста над більш-менш вільною акцією з нашого боку. Отже з мотивів національних і державних, я не маю права цього зробити. З другого боку, щоб провадити певну працю, треба мати мені і матеріальний ґрунт, і незалежність. Все це тепер урвалось у зв'язку з смертю М. Василька, який, з патріотичних мотивів, з особистих засобів підтримував мене фінансово останніми часами. Таким чином сьогодні біля мене і для мене утворився якийсь зачарований круг, з якого я стараюсь знайти вихід, тим більше потрібний, що в моїй касі на двох чоловік (мене і В. Прокоповича) залишилось всього 100 франків!»⁹²⁴.

Дозвіл на в'їзд до Франції С. Петлюра одержав тільки 16 жовтня. Певний час він мешкав у М. Шумицького, потім перемістився в дешевенький готельчик «Ідеаль отель». У серпні 1925 р., коли

⁹²³ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 425.

⁹²⁴ Там само. Т. II. С. 559–560.

в Париж приїхали дружина і дочка, сім'я поселилася в Латинському кварталі біля Сорбонни, на вулиці Тенар 7. Вони займали дві кімнати на п'ятому поверсі, без кухні. Обідати ходили до невеликих ресторанчиків, яких було багато в цьому студентському районі.

4. ПРО МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ

Знову опинившись в ролі публіциста після п'яти років безперервної і виснажливої боротьби, Симон Васильович задумався над тим, які уроки слід винести з поразки борців за незалежність України. Треба було встановити, яких помилок він і його соратники припустилися у визвольних змаганнях, яким чином слід уникнути їх в майбутньому. Він не сумнівався в тому, що антинародна радянська влада рано чи пізно впаде під вагою власних нерозв'язних проблем, але чудово розумів її терористичну силу, поєднану з підступним популізмом. Тому він не робив надто оптимістичних прогнозів.

Свої роздуми над майбутнім України Симон Васильович виклав кількома реченнями в листі до дочки Лесі від 22 травня 1925 р.: «За цей час я дуже багато книжок прочитав та передумав, а з усього цього такий висновок зробив: інакше і я працював би і поводився, коли б довелось знову боротись за Україну. Тільки ж немає в мене певности, що за мого ще віку ця боротьба розпочнеться. Скоріше всього, що за Україну боротись буде молодше покоління, до якого і ти будеш належати. Дай Бог, щоб цьому поколінню пощастило більше, ніж нашому!»⁹²⁵.

Опинившись у Парижі, С. Петлюра задумався над тим, що може об'єднати українську еміграцію під гаслами Державного центру УНР в екзилі. Відповідь знайшов відразу: тижневик, присвячений політичному, культурному, мистецькому і громадському життю. Задумом він поділився з Левком Чикаленком 5 жовтня 1925 р.: «Метою нашого журналу буде: стоячи *на засадах УНР*, розгорнути конструктивну програму державного будівництва

⁹²⁵ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 138.

і перепровадити систематичну працю в напрямку створення української державної ідеології»⁹²⁶.

Перше число тижневика «Тризуб» з'явилося через десяток днів, 15 жовтня. Пояснюючи читачам свій символ віри, С. Петлюра у передовій статті писав: «Ми свідомо виступаємо під знаком Тризуба як символу української державности. В українську державність ми віруємо, українську державність ми ісповідуємо, — в її неминучості ми переконані. Для нас вона є до певної міри живою реальністю, бо ідею її ми носимо в серці, бо її духом, потребами овіяне все життя. Наша ідеологічна праця полягатиме в розгорненню ідеї української державности»⁹²⁷.

В одній з таборових друкарень С. Петлюра видав під псевдонімом Ряст в 1923 р. брошуру «Сучасна українська еміграція та її завдання». Це був програмний твір, поділений на 30 частин. Зрозуміло, що на кожній з них зупинятися не варто. Слід виділити частину під заголовком «Вивчення європейських мов». Закликаючи вивчати мову і життя того європейського народу, серед якого жили українські емігранти, він надавав цьому колосальне значення. Адже українці у задоволенні своїх культурних потреб «примушені були користуватися здебільшого російськими джерелами, бо власні національні джерела навмисно засипалися і притлумлювалися. Каламутними, навіть вонючими і нездоровими були ці московські джерела: на протязі віків цілих отруювалися ми ними, засвоюючи нездоровий сморід і гнилизну московської азійщини з її рабською покорою або максималістськими тенденціями... Впливом такого примусового і на протязі віків користування джерелами московської культури, — робив він висновок, — можна пояснити не одну хибу, якої допустились ми в нашому державному будівництві»⁹²⁸.

Серед української еміграції було немало висококваліфікованих фахівців, і С. Петлюра прагнув, щоб вони зустрілися з молоддю в спеціально організованих національних університетах та інститутах. Він не знайшов розуміння в Польщі, але в Чехословаччині і Австрії такі установи з державним фінансуванням були

⁹²⁶ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. С. 446.

⁹²⁷ Петлюра С. Розпочинаючи видання // Тризуб (Париж). 1925. Ч. 1. С. 1.

⁹²⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 326.

створені: Українській вільний університет, Українська господарська академія в Подебрадах, Український високий педагогічний інститут та ін.

Проте на перший план С. Петлюра висував інше завдання, закликаючи молодь оволодівати освітою і культурою в європейській вищій школі. Звертаючись до молоді, він говорив: «Учіться, не гайте часу! Візьміть з закордонних огнищ науки якнайбільше, перетворіть засвоєне і набуте якнайглибше! Пам'ятайте, що ви відновляєте давню і світлу традицію 16–17 в. в. нашої історії — безпосереднього контакту України з культурними країнами на ґрунті науки і освіти, а тому додавайте до відновленої традиції і ентузіазму молодечого і нашої національної упертості, щоб створити симбіозу емоції і розумової праці, яка може видати прекрасні і позитивні наслідки»⁹²⁹.

У роздумах про майбутнє України С. Петлюра не відривався від аналізу процесів, що відбувалися на поневоленій батьківщині. З особливою увагою він поставився до факту утворення Радянського Союзу. У листі до міністра закордонних справ УНР князя Івана Токаржевського-Карашевича від 6 березня 1924 р. він присвятив пильну увагу оцінці цієї події.

Радянський Союз утворювався як співдружність рівноправних і суверенних республік. Можливість такої побудови забезпечувала своєрідна структура державної влади, що складалася з двох паралельних вертикалей — радянської і партійної. Конституційна радянська вертикаль могла враховувати будь-які мрії і прагнення пригноблених народів царської імперії, тоді як неконституційна компартійна повертала ці народи до попереднього стану. Побудова Радянського Союзу у вигляді співдружності суверенних республік була виключно заслугою С. Петлюри та інших лідерів національно-визвольного руху, передусім — українського. Не раз вожді більшовиків мали намір «автономізувати» чи зовсім злити Україну з Росією, поки не переконалися в тому, що слід обмежитися утримуванням цієї республіки в силовому полі компартійної диктатури.

⁹²⁹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. С. 335.

С. Петлюра належним чином оцінив підступність В. Леніна та інших вождів РКП(б) в організації державного життя окупованих народів колишньої імперії. «Для нас, як відповідальних представників певної концепції нашої державности, — писав він міністру, — повинно бути ясным, що Україна як складова частина Союзу Світських республік стала суб'єктом міжнародних відносин і увійшла як певний чинник (офіційний) в міжнародні відносини. Для нас цей факт може бути немилим. Та від цього значення його не міняється»⁹³⁰.

Симон Васильович не вважав, що влада більшовиків над Росією і окупованими нею країнами триватиме нескінченно довго, але зауважував: «Коли б ми захотіли поставили чи накреслити хоч би провізоричні терміни занепаду большевицької влади, то ледве чи могли би оперувати точними цифрами і припущеннями». Тому він застерігав: «Треба тільки не забувати, що справа нового періоду боротьби нашого народу за свою державність зустрине великі труднощі і несприятливості»⁹³¹.

В програмі вождів РКП(б) утворення СРСР було не першим, але вирішальним етапом у побудові єдиної багатонаціональної держави на засадах, докорінно відмінних від монархічно-білогвардійського концепту єдиної і неподільної Росії. Ця відмінність виявилася настільки переконливою, що немало політичних емігрантів стали злітатися, мов метелики на яскраве світло, в радянську Україну.

Особливо переконливою для емігрантів, які провели тривалий час в європейській реальності, була стаття 4 Основного закону Радянського Союзу, в якій фіксувалася така норма: «За кожною з союзних республік зберігається право вільного виходу з СРСР». Український соціал-демократ, автор славнозвісної брошури «Ukraina irredenta» Юліан Бачинський писав: «Ся суверенність поодиноких радянських республік є виразно зазначена в Союзній конституції, а найкращим висновком сього є постанова 4-та сеї конституції, яка признає кожній республіці право на вільний вихід із сього Союзу»⁹³². Він побачив у Конституції СРСР гарантію

⁹³⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. IV. С. 578.

⁹³¹ Там само. С. 581.

⁹³² Бачинський Юліан. Большевицька революція і українці. Берлін, 1928. С. 90.

прав людини і повернувся з еміграції в свою Україну, щоб згинуту у сталінській катівні.

Натомість засновник РКП(б) і Радянського Союзу Владімір Ленін міг спостерігати, перебуваючи в напівпаралізованому стані, як його ідея побудови союзу радянських республік, від початку поставлена ним же на залізобетонний фундамент компартійної диктатури, одягалася його соратниками в комуністичні шати. Його прогноз на майбутнє був невтішний: «Дуже природно, що “свобода виходу з союзу”, якою ми виправдовуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських інородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ»⁹³³.

Радянська державність була штучною конструкцією, хоча доволі живучою: СРСР проіснував 68 років. Наявні в ньому соціальні верстви, етнічні спільноти і побудовані на засадах «демократичного централізму» організації, у тому числі компартійно-радянська номенклатура й органи державної безпеки, не мали визначального впливу на верховних вождів. Можновладці Кремля могли діяти, керуючись особистими інтересами, які назовні подавалися як державні. Необмеженість їхніх повноважень гарантувалася владою, яка не тільки виглядала, як робітничо-селянська, але й була нею. У багатонаціональній країні треба було знайти форму влади, яка позбавила б неросійські народи сумнівів відносно її реальності, але при цьому не обмежила б диктатури вождів Така форма була знайдена. Компартійно-радянська державність створювалася з урахуванням принципу політизації етнічності.

Принцип політизації етнічності найбільш повно реалізується в етнотериторіальному поділі багатонаціональної держави, якщо національно-державним або національно-адміністративним статусом наділяються ті етнічні меншини, які становлять більшість населення на окресленій території. Коли більшовики відновлювали царську імперію регіон за регіоном, вони не відтворювали до-революційних губерній, а проголошували національні радянські республіки і наділяли їх державними правами, на перших порах — навіть статусом суверенних країн. Від 1923 р. ці країни за планом

⁹³³ Ленін В. І. Останні листи і статті. Київ, 1989. С. 17.

оргбюро ЦК РКП(б) об'єдналися в «союз нерушимый республик свободных». Народи, чия етнічна територія не мала виходу на державний кордон СРСР, не одержали прав союзних республік: мовляв, вони позбавлені можливості реалізувати конституційне право на вихід з федерації. Проте їхні національні почуття скривджені не були: вожді надали їм можливість утворювати всередині союзних республік власні автономні регіони, щоправда, без державного статусу. До середини 30-х рр. принцип політизації етнічності поширювався на всі меншини, які володіли власною територією розселення, тобто територією, де вони становили більшість — аж до окремо взятої сільради.

Радянські органи користувалися цілком реальними управлінськими повноваженнями, і тому національні меншини повинні були відчутти вагому різницю між своїм становищем у дореволюційні часи і в пореволюційну епоху. Важливо було тільки те, щоб вони брали активну участь у діяльності радянських органів влади на території свого розселення. Звідси виникла необхідність коренізації радянської влади в національних республіках, округах і районах.

Кампанія коренізації була започаткована доповіддю Й. Сталіна: «Про національні меншини в партійному і державному будівництві», виголошеною на XII з'їзді РКП(б) 23 квітня 1923 р. Обґрунтовуючи життєву необхідність коренізації, доповідач указував на дві обставини. По-перше, — на кількісне співвідношення між великоросами і пригнобленими раніше національностями в населенні Радянського Союзу. Воно становило в круглих цифрах 75 млн осіб проти 65 млн. Багатонаціональний характер країни зобов'язував керівників правлячої партії здійснювати політику, яка б відповідала інтересам неросійського населення. По-друге, Сталін вказував на небезпеку, яка виникла, на його думку, при переході до мирного будівництва в умовах непу. «У зв'язку з непом, — підкреслював він, — у внутрішньому нашому житті народжується нова сила — великоруський шовінізм, який гніздиться в наших установах, який проникає не тільки в радянські, а й в партійні установи, який бродить по всіх кутках нашої федерації і веде до того, що коли ми цій новій силі не дамо рішучої відсічі, коли ми її не підсічемо в корені, — а непівські умови її вирощують, — ми

ризикуюмо опинитися перед картиною розриву між пролетаріатом колишньої державної нації і селянами раніше пригноблених націй, що означитиме підрив диктатури пролетаріату»⁹³⁴.

Від квітня 1923 р. на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У перебував виходець з поволзьких німців Емануїл Квірінг. Він збагнув, що в розпочатій XII з'їздом РКП(б) кампанії коренізації, яка в Україні мала форму українізації, була не тільки позитивна для більшовиків сторона (укорінення радянської влади), а й небезпечна (піднесення національної самосвідомості пригнобленого народу аж до появи сепаратистських настроїв). Перебуваючи багато років в Україні, він розумів, що найбільша небезпека державній єдності може йти звідси. Він першим, ще на початку червня 1923 р., назвав цю небезпеку на ймення: здатність комуністичної українізації переростати в петлюрівську⁹³⁵.

Великоруський шовінізм не був «новою силою», пов'язаною із запровадженням непу, як запевняв Сталін. Він становив постійну загрозу для влади компартійних вождів у словесному оздобленні «диктатури пролетаріату». Відтоді, як більшовики «приватизували» радянську революцію, вони змушені були повсякчасно доводити тотожність «диктатури пролетаріату» робітничо-селянській владі. Для завоювання влади під час громадянської війни їм була потрібна підтримка національного руху пригноблених народів. В умовах мирного будівництва, пов'язаного з реалізацією передбачених програмою РКП(б) соціальних перетворень, ця підтримка ставала особливо необхідною. Адже після утвердження «диктатури пролетаріату» носіями великоруського шовінізму ставали вже не білогвардійські генерали, а радянські чиновники. Це під корінь знищувало ілюзію народності більшовицької влади в середовищі неросійського, переважно селянського населення.

Формула коренізації влади була викладена Сталіним у доповіді на XII з'їзді РКП(б) в таких словах (цитуємо мовою оригіналу, щоб точніше передати особливості вживання російського слова «русский»): «Для того, чтобы Советская власть стала и для инонационального крестьянства родной, необходимо, чтобы она была

⁹³⁴ Сталін Й. Твори. Т. 5. С. 235–236.

⁹³⁵ Мартин Терри. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923–1939. Москва, 2011. С. 119.

понятна для него, чтобы она функционировала на родном языке, чтобы школы и органы власти строились из людей местных, знающих язык, нравы, обычаи, быт нерусских национальностей. Только тогда и только постольку Советская власть, до последнего времени являвшаяся властью русской, станем властью не только русской, но и международнонациональной, родной для крестьян ранее угнетенных национальностей, когда учреждения и органы власти в республиках этих стран заговорят и заработают на родном языке»⁹³⁶.

В памфлеті «Ловці душ», опублікованому в «Тризубі» 18 квітня 1926 р., С. Петлюра заявив, реагуючи на це висловлення: «інтереси націй не вичерпуються діловодством на українській мові або викладами на ній шкільного навчання». Позитивний бік розпочатої XII з'їздом РКП(б) кампанії коренізації він бачив у можливості її просування в бік «петлюрівської» українізації. «В Україні, — пояснював він, — “українізація” нікого обдурити не може. Там знають справжню ціну їй і, використовуючи легальні можливості її для ширших національних завдань, думають і дбають про те саме, про що дбає уряд УНР і скупчена біля нього політична еміграція українська»⁹³⁷.

Розгорнутий аналіз кампанії більшовицької українізації С. Петлюра дав десь за два тижні до своєї трагічної загибелі. Мова йде про памфлет «Російська меншість на Україні», опублікований «Тризубом» 9 травня 1926 р.

Радянські республіки різного калібру іменувалися за назвою титульної нації. Всі інші національності на їх території вважалися національними меншинами. Всі — за винятком росіян. Завдяки компартійній диктатурі конституційна державність в усіх союзних республіках, за винятком РСФРР, вироджувалась на квазідержавність. Це означало, що статус росіян як титульної нації в кордонах РСФРР переростав у статус титульної нації в масштабах всього Радянського Союзу. Показово, що російська мова, не будучи державною за конституцією, ставала такою під евфемізмом «мови міжнародного спілкування».

У цьому памфлеті С. Петлюра аналізував виступи на сесії ЦВК СРСР керівників радянської України Г. Петровського

⁹³⁶ Сталин И. Сочинения. Т. 6. С. 240–241.

⁹³⁷ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 373.

і В. Затонського, опубліковані газетою «Известия ВЦИК», а також дискусію, пов'язану з критикою Ю. Ларіним національної політики уряду УСРР, яку він ототожнював з «працею Петлюри»: і Петлюра, мовляв, робив те саме. Оцінюючи виступи і дискусію, Симон Васильович зробив такий вступний висновок: «Вони дають низку фактичних даних про дійсне становище т. зв. “українізації”, пояснюють зайвий раз егоїстично-партійні мотиви її і викривають густий намул свідомої цинічної брехні, що нею, як методом, у тактичних цілях користуються комуністичні “фахівці” од “українізації”, навмисно підіймаючи біля неї шум і галабурду такої сили й розголосу, які не відповідають дійсному стану речей в цій справі»⁹³⁸.

Заперечуючи будь-яку подібність національної політики УСРР і національної політики Петлюри, Симон Васильович писав: «С. Петлюра і всі ті, хто поділяв і поділяє його погляди в цій справі, хотіли і хочуть “одділити українське селянство від російських робітників і селян”, щоб не допустити до панування російського пролетаріату та російської інтелігенції, зайшлих на Україні, над українським населенням і зробити це населення державним хазяїном української землі, непідлягаючим ні військовій окупації Московщини, ні диктатурі російської меншости на Україні. Признання Петровського і Затонського стверджують, що ця диктатура сьогодні справді має характер і клясовий, і національний: російська меншість панує над українською більшістю, користуючись з одного боку державним апаратом як адміністративним, так і господарчим, який вона обсадила росіянами ж, а з другого боку військовою силою, де вже не тільки командний склад, але вся вона набрана не з українців. Наявність переваги російського елементу має місце в українській філії всесоюзної комуністичної партії, цього фактичного джерела і носія большевицької влади на Україні»⁹³⁹.

Суть більшовицької українізації С. Петлюра визначав у таких виразах: «Російська меншість, представлена на Україні пролетаріатом і комуністичною партією, куди пішла значна частина російської інтелігенції буржуазної в цілях отримання посад

⁹³⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 378–379.

⁹³⁹ Там само. С. 382.

і заробітку, повинна знати мову українського селянства (а його 88 % на 100 %), щоб воно мало ілюзію, що над ним панують і майно забирають не чужі зайди, а “свої” брати, бо, мовляв, розмовляють вони “по нашому”. До цього, властиво кажучи, і зводиться життєвий сенс большевицької “українізації” і “української державности” в її большевицьких формах»⁹⁴⁰.

С. Петлюра не міг передбачити всього найгіршого, що чекало Україну в лабетах ленінсько-сталінської держави-комуни — аж до терору голодом і тотального нищення національної інтелігенції. Під час саморозпаду держави-комуни, який співпав з поколінням онуків, а не дітей Петлюри, народилася незалежна, але спотворена тоталітарним режимом радянська Україна. При її народженні від петлюрівської УНР залишалась тільки пам'ять, яку в радянську часи намагалися, як висловлювався Петлюра, «замашкарувати і затушкувати»⁹⁴¹, але даремно.

5. ПРО СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ

Немало людей, які бажають збагнути історичну роль Симона Петлюри в національно-визвольних змаганнях, зупиняються в розгубленості перед його рішенням укласти військовий союз з Ю. Пілсудським і взяти участь на його боці в польсько-радянській війні. Адже ціною такого союзу була відмова від Акту злуки, укладеного 22 січня 1919 р.

Розглядаючи питання про соборність українських земель, треба пам'ятати, що на територію обох народних республік — Української і Західноукраїнської одразу після їх утворення почали зазіхати як нововідроджена Польща, так і обидві Росії — червона і білогвардійська. Захисники УНР були змушені боротися одночасно на двох протилежних фронтах з трьома противниками. Виявилось, що вони не мали для успішної боротьби ні сил, ні ресурсів. Те, що зробив С. Петлюра, він виклав у кількох реченнях в листі до Юрія Гуменюка від 10 травня 1926 р. Петлюра тоді писав:

⁹⁴⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 383.

⁹⁴¹ Там само. С. 381.

«Для мене, як для реального політика, який базує свою діяльність на підрахункові дійсних сил, як своїх, так і ворожих, було ясно вже в кінці 1918 р., що ми свою справу на деякий час програли. Я гадав і сподівався, що сильна акція “галицької” і “наддніпрянської” армії допоможе її направити: ударом по головному ворогові, з тим, щоб потім, зміцнившись, організувавшись, набувши зброї — вдарити по інших. Зрада галицької армії, чи, вірніше, її командування, ці надії розвіяла і поставила як мене, так і уряд УНР перед непереможною ситуацією існування більш зміцнених ворожих сил, які не мали ні своїх “галичан”, ні своїх “наддніпрянців”, — а замість цього мали єдність і координацію національних зусиль. Щоб спасти ситуацію — і мені, і моїм політичним однодумцям нічого не залишалось, як забезпечивши себе від Польщі, спробувати боротися проти Москви. Настрій на Україні цьому сприяв; на жаль, і тут міжнародні обставини були проти нас: поляки зрадили. Зброї ми не могли в Європі дістати. Решта — зрозуміла»⁹⁴².

Ще раніше, у 1922 р. С. Петлюра повернувся до цієї болючої теми у листі до генерал-хорунжого Миколи Удовиченка. «В справах територіально-державних я керувався і керуюсь принципом соборності України, — писав він. — Основою державности повинна бути Центральна Україна — Наддніпрянська, а не периферія, частина її. Коли об'єктивні обставини складаються так, що сьогодні соборности, етнографічно-територіального принципу нації не можна здійснити, було би божевільством в угоду максималізму територіального одмовлятися од державної самостійності на тих землях, де цю самостійність можна зреалізувати... У нас хотіли або все, або нічого, хотіли волю політиків Галичини (3,5 мільйони) накинути цілому українському народові. Я був і є прихильником реальної політики — можливих досягнень, а не фантастичних інтенцій. Це не значить, що я одмовляюсь од ідеалу нації. Він буде здійснений, не може не бути здійснений, але реальну підставу для цієї муравлиної національної праці, розрахованої на кілька десятиліть, повинні дати не політичні діти, до яких я причисляю і деяких сивих професорів, а люди діла і реальних досягнень»⁹⁴³.

⁹⁴² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 452–453.

⁹⁴³ Там само. Т. II. С. 519.

Отже, С. Петлюра чітко розумів, що після поразки національно-визвольних змагань почалася нова історична епоха тривалістю в кілька десятиліть, і її треба використати «муравлиною» працею, щоб бути наготові зустріти новий етап боротьби за соборність України, зосередивши зусилля борців на здобутті незалежності Наддніпрянської України.

С. Петлюра припускав, що впродовж цих кількох десятиліть червона Росія робитиме спроби розширити кордони своєї імперії за рахунок українських земель, які перебували в межах Польщі, Чехословаччини і Румунії. Про те, як він ставився до такого варіанту досягнення соборності України, можна дізнатися з його листа Костю Мацієвичу від 12 червня 1925 р.:

«Як ми повинні ставитись до об'єднання українських земель за часів большевицького панування і під їхнім верховодством? Є певні аргументи, що ніби промовляють “за” цю комбінацію. Цими аргументами охоче користуються галичане, волиняки і інші, хто думає, що “під одним дахом” всім разом краще жити, хоч би той дах і большевицьким був. На мене ці аргументи впливають мало, бо я думаю, що через цей дах протікає каламутна злива, що деморалізує націю, матеріально нищить її і, що саме головне для мене, не дає можливостей для нормального розвитку національного життя. Очевидна річ, що й під поляками, й під румунами, як під всяким чужинцем, братам нашим нелегко, — та поки що я не бачу поважніших аргументів за необхідність допомагати большевикам в виконанні ними ролі “Івана Калита” щодо збирання земель українських»⁹⁴⁴.

Можна тільки дивуватися, з якою точністю С. Петлюра передбачив наслідки сталінського «возз'єднання» українських земель і той вал репресій, який прокотився на анексованій у Польщі території Західної України і Західної Білорусії в 1939–1941 рр., а потім по Західній Україні під час її радянзації в 1944–1956 рр. На першому етапі сталінські репресії охопили 473 тис. громадян. Після повернення Червоної армії на Західну Україну безповоротні втрати бійців Української повстанської армії і підпільників Організації українських націоналістів склали 183 тис. осіб, радянської

⁹⁴⁴ Українська політична еміграція. 1919–1935. Документи і матеріали. С. 230.

сторони у протистоянні — 31 тис. осіб. Радянська влада заарештувала 104 тис. і депортувала на Далекий Схід і Північ СРСР 203 тис. громадян⁹⁴⁵.

6. ПАРИЗЬКА ТРАГЕДІЯ

Коли С. Петлюра опинився у Франції, він зустрівся з трьома більш-менш організованими політичними групами української еміграції. Прибічники УНР об'єднувалися в Союзі українських емігрантських організацій. Брат лідера УПСР Микити Шаповала генерал Микола Шаповал організував в Парижі «Українську громаду», яка ставилася до Державного центру УНР в екзилі з певним застереженням, якщо не з відвертою ворожістю. Нарешті, прорадянськи налаштовані емігранти згуртувалися навколо редактора газети «Українські вісті» Ілька Борщака, яка фінансувалася московськими дипломатами. Ці емігрантські групи прагнули поширити свій вплив серед аполітичної маси українців, які обрали Францію країною постійного проживання.

1 лютого 1925 р. С. Петлюра у листі до Павла Чижевського розповів про перші успішні виступи В'ячеслава Прокоповича в паризькій українській громаді і зробив таку ремарку: «Можна було б і більше трохи зробити, але немає: 1) людей і 2) грошей. Очевидна річ, якби друге було, то і перше не грало б ролі. А проте, кого можна, притягаємо до праці. Знайшли Лагутенка, викопали Косенка (бувшого тов. міністра пошт — тепер токар по металу в Парижі на заводі) Отже, “своїх” людей ніби трохи прибуло»⁹⁴⁶.

Відсутність грошей була найбільш вагомою причиною гальмування політичної роботи серед емігрантів. Володимир Сідак твердив, що під час перебування в Україні С. Петлюра ефективно використовував мережу закордонних агентів, фінансуючи їх з таємного фонду Директорії. Посилаючись на свої засекречені джерела, він розповідав, що в одного з виявлених агентів було

⁹⁴⁵ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Київ, 2005. С. 5, 34–35.

⁹⁴⁶ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 575.

знайдено значну кількість діамантів, золота, срібла та інших коштовностей. Та одночасно архівні документи містять, вказував Сідак, численні скарги українських дипломатів та співробітників спецслужб на гостру нестачу коштів для поточної роботи. «Цілком імовірно, — далі продовжував він, — що левова частка валюти і коштовностей, що потрапили за кордон, була використана не для забезпечення роботи закордонних установ, а заощаджена для лідерів республіки на випадок евакуації з України. Інакше важко зрозуміти, за рахунок чого з листопада 1920 р. підтримував своє існування та провів активну розвідувально-підривну роботу проти УСРР Державний Центр УНР в екзилі»⁹⁴⁷.

Якраз є немало свідчень, що така робота фінансувалася за рахунок друкування паперових грошей в Німеччині і Польщі. Директорія не мала валюти і коштовностей, на відміну від радянської влади, тому що не здійснювала експропріацій буржуазії («самодіяльність» формально підконтрольних їй отаманів не входить в рахунок). Лідери визвольних змагань після евакуації з України опинилися на чужині «голими й босими».

Торкаючись перших місяців перебування в Парижі С. Петлюри і В. Прокоповича, колишній співробітник журналу «Украинская жизнь», професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі Степан Сірополко наводив у «Тризубі» (за 1931-й рік) таку деталь, запозичену з адресованого йому листа Симона Васильовича: «Лежать наші архіви десь на складі. Хазяїн учинив скандал, бо довго не платили. Щоб уникнути процесу судового, довелося з наших грошей заплатити 300 фр. Все це призвело до того, що ми перестали обідати і живемо кавою. Ми з В. К. (В. Прокоповичем. — *Авт.*) не живемо, а животіємо. Звичайно, деякий час можна терпіти, але шкода, що ці злидні тяжко відбиваються на більш важливих справах»⁹⁴⁸.

Є й інші свідчення того, в якому матеріальному становищі перебував С. Петлюра в Парижі. Ось, наприклад, уривок з листа, адресованого 22 травня 1925 р. дочці Лесі: «Ти мене, Лесік, питаєш, скільки я цигарок на день палю? Можу тобі *правду* написати: від 30 до 40. Коли нічого не пишу, то палю менше, коли ж беру до

⁹⁴⁷ Сідак В. С. Зазнач. твір. С. 164.

⁹⁴⁸ Див.: Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 477.

рук перо, то виходить більше: сама рука якось тягнеться до цигарки. Тільки і тютюн тут і цигарки — лихі! На тютюн тут державна монополія, так само, як і на запалки, отож через це він і не дуже добрий. Купувати ж англійський тютюн (він куди кращий), мені не по кишені»⁹⁴⁹.

У листі до Миколи Шумицького від 7 серпня 1923 р., коли С. Петлюра ще чекав у Швейцарії на в'їзд до Франції, він теж, особливо не скаржучись, занотовував як звичайний побутовий факт: «В моїй касі на двох чоловік (мене й В. Прокоповича) залишилося всього 100 франків. Обмірковуючи ситуацію, вирішення справи про те, що мені далі робити, віддаю на волю тих патріотичних елементів, що стоять за національну доцільність охороняти конфігурацію і деякі атрибути нашої державності. Коли на протязі двох тижнів не виясню можливостей, зв'язаних з цим джерелом, то тоді примушений буду витягти з цього певні висновки, і зняти з себе тягар формальної і моральної відповідальності за справу, щоб, залишившись приватною людиною, знайти і собі, і сім'ї своїй засоби для життя та тільки уже в якості приватної людини працювати для справи»⁹⁵⁰.

Таке визнання людині, яку Петлюра небезпідставно вважав одним із своїх інтимних друзів, дорогого коштувало. Якраз у цьому листі він повідомляв про смерть М. Василька, який підтримував його фінансово своїми особистими коштами: «Біля мене і для мене утворився якийсь зачарований круг, з якого я стараюсь знайти вихід» — признавався він. Старався, але не знаходив... Та до цього ж листа був прилучений додаток, узагальнений в основному тексті ось таким твердженням: «Історичний процес перетворення нашого народу в націю йде своєю ходою, незалежно від терору і руїни»⁹⁵¹.

С. Петлюра, будучи надзвичайно честолюбною людиною, категорично заперечував, утім, всілякі прилюдні спроби своєї глорифікації, чому й виніс цей конкретний факт в додаток до листа, хоч в основному тексті належним чином оцінив його. Доведеться процитувати досить довгий додаток, фотокопія якого зберігається в Бібліотеці ім. С. Петлюри (Париж), щоб читачі цієї

⁹⁴⁹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 438–439.

⁹⁵⁰ Там само. Т. II. С. 560.

⁹⁵¹ Там само. С. 561.

монографії дістали власне судження про конкретний факт і доцільність його узагальнення Петлюрою словами, які були щойно процитовані: «...Був у мене учора робітник з України, який вперше прибув до нас, при чому розшукав нас власними силами, маючи категоричне доручення від своїх однодумців. За одну розмову свою з цим робітником (типовим кваліфік. пролетарієм) я простив своїй долі всі мої поневіряння і набрався сил для дальшої невпинної праці. Це проста напівінтелігентна людина, яка стала українським патріотом тільки після революції. А він пішов на всякі жертви, щоб відшукати і своїми очима побачити “наш уряд”, Головн. Отамана. В початку побачення він не міг говорити від сліз радості, що “сподобався на власні очі бачити нашого прем’єр-міністра”. Перед портретом Г. О. він упав на коліна і кілька хвилин тихенько, весь у сльозах молився. Його інформації короткі. Вся Україна щоденно чекає кінця чужоземної влади і повороту національного уряду, що персоніфікується в особі “Петлюри”, який став для народу за ці роки страждань вже не “національним героєм”, а святим. Не було менту, щоб населення повірило в постійність совітської влади, щоденно чекають чуда. Нова влада поліпшила становище лише членів комун. партії, які зайняли місце бывшего “російського дворянства”. Пролетаріат опинився в далеко гіршому стані, ніж при цараті. Сотні тисяч безробітних блукають по великих містах і не здобувають праці. Хто працює десь на заводах, неакуратно дістає мізерну платню, якої не вистачає навіть на харчування...»⁹⁵².

Перші роки нової економічної політики в Україні справді були тяжкими. Економіка з величезними труднощами перебудовувалася на ринкові засади. Недосвідчені «червоні директори» з революційними заслугами, але нульовим досвідом менеджерів ніяк не могли позбутися неграмотних вольових рішень, від яких страждало не стільки виробництво, оскільки задіяна в ньому робоча сила. Протестувати «гегемон революції» не наважувався, оскільки за межами фабрик і заводів знаходилися безробітні, готові працювати на будь-яких умовах.

Маючи екстремістську програму соціальних перетворень, партія більшовиків могла вирости — і справді виросла! — в грізну

⁹⁵² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 561.

політичну силу тільки в умовах війни. Вожді більшовиків чудово розуміли, що стан війни створює сприятливу обстановку для розгортання діяльності комуністичних партій у країнах, на які вони мали намір впливати через Комінтерн. У мирних умовах вони прагнули переконати суспільство у невідворотності війни, створити атмосферу її очікування.

У радянській історіографії завжди замовчувалася надто виразна під цим кутом зору резолюція X з’їзду РКП(б) «Про прийдешню імперіалістичну війну». В ній говорилося буквально таке: «Десятий з’їзд РКП звертається до Виконкому III Інтернаціоналу з пропозицією випустити маніфест до пролетарів усього світу з приводу війни за берег Великого океану, яку протягом останніх років підготовляють імперіалісти і яка загрожує спалахнути найближчим часом»⁹⁵³. Цей документ не потребує особливих коментарів.

Не дивно, що в умовах України поширювана комуністичною пропагандою ідея фатальної неминучості війни трансформувалася у багатьох верствах суспільства в «чекання Петлюри». Такі суспільні настрої виразно прослідковуються у щоденнику академіка ВУАН Сергія Єфремова.

Ось його враження від поїздки в село Хохівту (17 червня 1924 р.): «Село — це кілька ворожих таборів. “Куркулів” викинуто з громади, позбавлено права голосу, а між цими “багатіями” чимало таких, яким кусати нічого. Але не краще і незаможникам (“комез’а” вимовляють дядьки оте новітнє слово “комнезам”): голова ради та пара «комуністів» та міліцейський не дають їм і слова мовити. “Мовчи та диш”. Задоволених нема. Усі нарікають, ремствують, гризуться, клянуть і нишком ждуть... Петлюри! Справді, це легенда найживучіша і я її у всяких варіаціях чув, де тільки зійдеться два-три чоловіка. “Дурні були — не піддержали. Тепер каїмось. Ну, та прийде таки!”»⁹⁵⁴

Записи від 30 березня і 1 квітня 1925 р. «Базар давно вже призначив на весну упадок комуністичної влади; останніми днями він визначив навіть і поставив десь «поміж Чехи і Ляхи»

⁹⁵³ КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. Київ, 1979. С. 251.

⁹⁵⁴ Сергій Єфремов. Щоденники. 1923–1929. Київ, 1997. С. 138.

800 000 армію, що має ніби очищати Європу од большевизму. Всякі большевицькі оратори останніми часами теж більш чи менш одверто натякали на можливу війну... Ходить уже цілий план ліквідації большевизму. Говорять, що Петлюра має дістати, чи вже й дістав, мандат на Правобіцьку Україну з перспективами й на Лівобіцьку, — під умовою, що не поставиться вороже до династії, яка завойовуватиме Великоросію. Кажуть, що головна роль в цій дії належатиме німцям»⁹⁵⁵.

Запис від 10 липня 1925 р. «В зв'язку з подіями на польському кордоні знов заговорили про можливість війни, інтервенції і т. п. Газети б'ють на сполох, надто нападаючи на Англію. Дехто — наївні люде! — снують навіть плани великих перемін: росіяне говорять про Миколу Миколайовича, українці — про Петлюру; позаяк і се, певно, кінчиться як і кінчають не раз — газетним алярмом, міцними словами та й годі Призначають навіть термін — серпень. Але об'єктивно нема жадних познак»⁹⁵⁶.

Запис від 30 серпня 1925 р. «Оповідать, що був недавно в Києві Г. Одинець⁹⁵⁷. Вернувся з якогось курорта, дуже незадоволений, розказує, що робітники й селяне страшенно обурюються, побувавши на курортах. Питав, чи не сержусь я на його, бо “він же (себто я) вигнав мене (Одинця) з квартири своєї” (це була справді дуже прикра розмова у 1920 році). А взагалі смутний. Каже: треба десь вибирати місце, щоб приховатися, бо за 5–6 місяців на Україні Петлюра буде. Одинець близько стоїть до урядових кругів і певне освідомлений»⁹⁵⁸.

«Чекання Петлюри» в суспільстві викликало нервову реакцію з боку радянських органів державної безпеки. Якби відкрився доступ до їх архівів, то можна було б уявити собі, скільки зусиль витрачалося на спроби нейтралізації цієї загрози. Проте такого доступу нема і за існуючого в сучасній Російській Федерації режиму не буде. Тому картина «полювання на Петлюру» фіксується

⁹⁵⁵ Сергій Єфремов. Щоденники. 1923–1929. С. 216, 217.

⁹⁵⁶ Там само. С. 253–254.

⁹⁵⁷ Одинець Гаврило (1871–1945). З 1906 р. член УПСР, в 1917 р. — член Центральної Ради і Малої ради. В 1920 р. вступив в КП(б)У і очолив Всеукраїнський комітет незаможних селян. Після 1933 репресований. Після семирічного ув'язнення повернувся в Київ.

⁹⁵⁸ Там само. С. 273.

тільки за провальними спробами конкретних виконавців, безпосередньо не пов'язаних з можновладцями Кремля.

Такі провальні спроби залишаються невідомими історикам і через те, що мова йде про охоронців С. Петлюри, які не поспішали оприлюднювати методи й результати своєї специфічної роботи. Наявність їх можна встановити лише за ремарками самого Петлюри. Наприклад, у листі в США від 23 липня 1924 р. Симон Васильович просив Володимира Кедровського нікому не давати його адреси і взагалі не розголошувати місцеперебування: «визьміть на увагу, бо мене з усіх боків попереджають про «охоту» большевиків»⁹⁵⁹.

У листі до Костя Мацієвича від 25 січня 1925 р. С. Петлюра побіжно зауважив, що під час антикомуністичного судового процесу в Польщі із зізнань свідків виявилось, що нібито існував план викрасти його й переправити в Совдепію⁹⁶⁰. Чекісти справді мали такий досвід. У червні 1923 р. вони заманили в Україну Юрка Тютюнника і змусили його працювати на себе. Вони ж створили в РСФРР розгалужену «контрреволюційну» організацію, яку зробив спробу в серпні 1924 р. проінспектувати Борис Савінков, після чого був схоплений. Працювати на більшовиків Савінков не погодився і покінчив життя самогубством. Викрасти Симона Петлюру, щоб зробити спробу змусити його «покаятись» — такий варіант нейтралізації найбільш авторитетного ворога радянської влади був набагато кращий, ніж вбивство.

Петлюра поставився до цієї ідеї з гумором («дитяча забава!»), але задумався. 19 червня 1925 р. в листі до голови уряду Андрія Лівницького він запросив його в Париж для обговорення дуже важливої теми. «Нам персонально треба обговорити й справу формального характеру, — пропонував він, — дальшого існування Державного Центру на випадок моєї смерти. Очевидна річ, що із своєї волі умирати не хочу, але всі ми під Богом ходимо. Сидоренко, Василько, Чижевський пішли в далеку дорогу, не полагодивши як слід, своїх “земних” справ, в тому числі й державних. Цей “прецедент” примушує мене подумати про несподіванки, що не залежать од нашої волі, і спільно з відповідальними людьми оформити

⁹⁵⁹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. II. С. 559.

⁹⁶⁰ Українська політична еміграція. 1919–1945. Документи і матеріали. С. 208.

правні моменти існування Державного Центру на різні випадки. Вам в першу чергу слід все це на увагу взяти і, як державному мужу, відповідні форми та артикули запропонувати, щоб, Боже, на ґрунті неполадженості нашої справи не повстало яких ускладнень для неї в майбутньому»⁹⁶¹.

«Полювання» чекістів на С. Петлюру — це сюжет, підтверджуваний багатьма опосередкованими фактами. Однак нема і в принципі не може бути до відкриття російських архівів прямих доказів причетності Кремля до вбивства С. Петлюри. Ми маємо такі докази відносно Євгена Коновальця, Степана Бандери і деяких інших діячів українського національно-визвольного руху тільки тому, що виконавці вбивств побажали «прославити» своє ім'я спогадами про те, як вони творили свою чорну справу⁹⁶².

Радянська влада не приховувала того, що С. Петлюра не підпадає під амністію. У 1921 р. він був оголошений поза законом, тобто будь-хто міг забити його, не наражаючись на притягнення до відповідальності. Проте існуючі в історіографії свідчення про безпосередню причетність вождів РКП(б) до вбивства Петлюри є міфом, який відіграє негативну роль у справі встановлення істини. Таким міфом, зокрема, є свідчення, приписуване казанському татарину Мірсаїду Султан-Галієву. Авторитетний документознавець Володимир Сергійчук поширив цей міф, пославшись на анонімного «патріота», який тиснув статтю в окупаційній газеті «Дзвін» (Кривий Ріг, 1942, 23 травня)⁹⁶³. Доводиться процитувати це твердження, оскільки воно, з посиланням на проф. В. Сергійчука увійшло в українську редакцію Вікіпедії, яка користується популярністю в суспільстві.

Отже, Султан-Галієв нібито розповідав: «На засіданні ЦК РКП(б) у 1922 році Ленін, зокрема, сказав: “Ніякі Денікіни, Юденичі нам не страшні, бо їхні програми застаріли. Нам, більшовикам, страшний лише один лідер — Петлюра, програма якого небезпечна для нас. І до того часу, доки житиме Петлюра, доти не

⁹⁶¹ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 439.

⁹⁶² Див., напр.: Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930–1950. Москва, 1997.

⁹⁶³ Сергійчук Володимир. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбойовик НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Київ, 2006. С. 4.

закінчиться рух повстань проти нас, ми не можемо чекати спокою на Півдні. Тому Петлюру необхідно вбити. Доручаю Сталінові як представникові партії, а Дзержинському й Триліссеру по лінії ЦК виконати це завдання”».

В якості члена комісії Народного комісаріата у справах національностей РСФРР Султан-Галієв міг бути присутнім на засіданні ЦК РКП(б). Однак не треба доводити, що будь-які «делікатні» справи Ленін не міг розв'язувати у присутності людей, які не були членами Центрального комітету. Власне, завдання на вбивство не «тягнуло» на те, щоб фігурувати в порядку денному вищого органу влади, яким був ЦК РКП(б). Вожді партії могли сформулювати таке завдання, лише у безпосередньому спілкуванні з чекістами.

25 травня 1926 р. о 14 годині 12 хвилин на 47-му році обірвалося життя Симона Васильовича Петлюри. На розі вулиці Расіна і бульвару Сан-Мишель, в Латинському кварталі Парижу, перед виставкою книжок магазину-книгарні Жильбер його зустрів злочинець, який зробив сім револьверних пострілів, після чого віддався в руки поліції. При першому допиті злочинець заявив, що він, Самуїл Шварцбард вбив С. Петлюру цілком усвідомлено, щоб помститись за організовані ним в Україні єврейські погроми. Слідчим він заявив, що підготував це вбивство самостійно і не є агентом будь-якої держави або політичної організації.

Через кілька днів після вбивства (не раніше 30 травня) Микола Чеботарів писав сотнику Армії УНР Володимиру Шевченку: «Убийство Головного Отамана зробило надзвичайно велике враження на всі закордонні держави і суспільства. Вся закордонна преса переповнена великими статтями про Головного Отамана, про Україну та нашу визвольну боротьбу. З осібна превелике враження викликала ця незамінна втрата на всю українську еміграцію. І тут треба підкреслити, що при домовині Головного Отамана з'єдналися всі партії та напрямки політичні: від лівих соціал-демократів аж до хліборобів в одну цілість, в один спільний фронт. Зі всіх центрів еміграції Варшава, Прага, Бухарест, Берлін, Софія, Константинополь надійшли безліч жалобних телеграм до рідни небіжчика і Уряду, у всіх центрах відбулися жалобні панахиди і академії для вшанування пам'яті небіжчика»⁹⁶⁴.

⁹⁶⁴ Українська політична еміграція. 1919–1945. Документи і матеріали. С. 260.

Траурна листівка із зображенням
Головного Отамана військ УНР
Симона Петлюри

Ім'я Петлюри, як би і хто б до його не ставився, стало історичним. Наклеп його не знизить, зайва похвала не возвеличить. Єдине, що треба для миру і людей — правда... Во ім'я правди як вищого принципу революційної моралі, ми боронимо Петлюру від наклепу і хочемо, щоб він перейшов в історію таким, як і був»⁹⁶⁵.

⁹⁶⁵ Див.: Піскун Валентина. Симон Петлюра як політичний лідер УНР в умовах еміграції // Симон Петлюра: міфи і реальність. Матеріали наукових читань, присвячених 130-річчю від дня народження Симона Васильовича Петлюри (28 квітня 2009 р). Фастів, 2012. С. 43.

Одним з тих, хто одразу зрозумів суть цього вбивства, був послідовний опонент С. Петлюри Микита Шаповал. Він писав: «Смерть С. В. Петлюри з руки зухвалого злочинця сама вже по собі кладе рису трагічності на цю постать. Адже смерть Петлюри вражає своїми окремими рисами. Одного з видатних українських революціонерів першої чверті ХХ віку убито за помсти нібито за «жидівські погроми» в період визвольної боротьби. Цей факт кидає чорну тінь на відносини двох народів, а також в українську історію визвольної боротьби, він буде завжди джерелом, з якого битимуть вгору почуття високого напруження...

Похорони Головного отамана Армії УНР відбулися 30 травня. З усіх центрів еміграції прибуло безліч делегатів. За труною йшли понад 2500 громадян, більше сотні вінків було покладено на домовину. С. Петлюру було поховано на цвинтарі Монпарнас.

Одночасно з поховальною церемонією в Парижі відбулися панахиди в інших європейських центрах перебування української еміграції. У листі до організаторів панахиди в Берліні Павло Скоропадський писав: «Прибуду вшанувати пам'ять Небіжчика, позаяк, не зважаючи на розбіжність наших шляхів, бачив завжди у ньому щирого українського націоналіста. Перед одвертою могилою схилию голову»⁹⁶⁶.

На панахиді 30 травня у Варшавському православному соборі взяли участь за дорученням Ю. Пілсудського шеф Генерального штабу Війська Польського С. Бурхард-Букацький та інші офіцери, а також директор східного департаменту Міністерства закордонних справ Ю. Лукашевич, Т. Голувко, С. Стемповський, Г. Юзефський⁹⁶⁷.

Свою реакцію на звістку про вбивство С. Петлюри акад. С. Єфремов занотував у щоденниках 26 травня: «Розійшлася чутка, що вбито в Парижі на вулиці С. В. Петлюру. Чутка йде од голови виконкому Любченка, отже, офіційна. Ніби зробив це якийсь емігрант-українець... Якщо цьому правда, то, певне, не без радянської

Похорони Головного отамана Армії УНР
в Парижі.
30 травня 1925

⁹⁶⁶ Див.: Піриг Руслан. Симон Петлюра у сприйнятті Павла Скоропадського (за спогадами гетьмана) // Симон Петлюра в історії та національній пам'яті. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (20–22 травня 2009 року). Київ, 2009. С. 39.

⁹⁶⁷ Зарецька Таїсія. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 172.

руки тут. Надто під теперішній момент, коли в Польщі гору взяв Пілсудський, спільник Петлюри. *Cui prodest?* На це можна відповісти, що тільки більшовикам міг заважати цей носій єдиного популярного на Україні і не заплямованого перекінчцтвом політичного ймення. Навіть тепер, коли у його не було жадної реальної сили, все ж сама мара цього наймення грізно стояла перед більшовиками»⁹⁶⁸.

Отже, Єфремов не сумнівався, відштовхуючись від юридичного терміну *cui prodest* (кому вигідно), що замовників вбивства слід шукати в Москві. Привертає увагу й те, що академік пов'язав вбивство з приходом до влади Ю. Пілсудського. Відгукуючись на цю подію 18 травня, він занотовував: «Подейкують, що виступ Пілсудського відіб'ється на стосунках з Совітами, бо Пілсудський настроєний щодо них войовниче. А з другого боку, дехто думає, й більшовики може схочуть використати непевний у Польщі стан. Розглядають польські події і як контрхід Англії. Базар вже просто говорить, що війна на носі і що більшовикам кінець»⁹⁶⁹.

Здавалося б, відстань у часі між неочікуваним приходом Ю. Пілсудського до влади (12 травня) і вбивством С. Петлюри (25 травня) надто невелика, щоб встигнути підготувати вбивство. Втім, пов'язаність цих двох подій була занотована у варшавських і львівських газетах, що відзначив тижневик «Тризуб» ремаркою «Симон Петлюра заплатив життям за поворот до влади маршала Пілсудського»⁹⁷⁰.

Власне, відстань у часі між вбивством С. Петлюри і діями Ю. Пілсудського не обумовлювалася приходом останнього до влади. Як стверджує Сергій Литвин, посилаючись на українського полоніста О. Вішку, ще в січні 1926 р. з ініціативи Ю. Пілсудського і за участі С. Петлюри була створена спілка «Прометей», яка об'єднала українських, грузинських, азербайджанських, туркменських і татарських емігрантів — вихідців з колишньої Російської імперії⁹⁷¹.

⁹⁶⁸ Єфремов Сергій. Щоденники 1923–1929. С. 377–378.

⁹⁶⁹ Там само. С. 375.

⁹⁷⁰ Див.: Литвин Сергій. *Op cit.* С. 499.

⁹⁷¹ Вішка О. Симон Петлюра в Польщі й Франції (1920–1926) // *Polska I Ukraina. Sojusz 1920 i jego następstwa*. Torun, 1997. S. 163–175. Див.: Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 476.

На чолі спілки став наблизений до Ю. Пілсудського польський політик Тадеуш Голувко. Після травневого перевороту у Варшаві він на прохання Пілсудського відвідав в Парижі Петлюру⁹⁷². Зміст їх переговорів невідомий, але важко сумніватися в тому, що вони привернули увагу радянських шпигунів, якими був насичений Париж.

Якою мусила бути, за вказівкою Москви, офіційна реакція радянської України на процес над вбивцею, що мав розпочатися у жовтні 1927 р.? Маємо два документи, які вичерпно відповідають на поставлене запитання.

Перший з них — це оприлюднений 21 січня 2019 р. Службою зовнішньої розвідки України лист голови ДПУ УСРР Всеволода Балицького генеральному секретарю ЦК КП(б)У Лазарю Кагановичу, датований груднем 1926 р. Вивчаючи впродовж півроку реакцію світової громадськості, чекісти прийшли до висновків, транслятором яких був обраний Балицький.

«Смерть Петлюри викликала серед української еміграції великий неспокій, — починав свій лист Балицький. — Всі вважали — це справа Москви. Те ж саме думали й в урядових колах, особливо в Польщі. В перший момент здавалось, що еміграція розбита і наближається мент, коли вона буде зовсім зліквідована. Але надалі виявилось, що вона ще більше об'єдналася».

Певну увагу Балицький приділив причинам вбивства С. Петлюри у трактовці європейської преси: «В колах політичної еміграції з убивства Петлюри бажали зробити “аргумент” проти більшовиків. В газеті “Дни” полковник Пораделов висловив думку, що Петлюру забито в зв'язку з переворотом його захисника Пілсудського аби припинити зв'язок, який налагоджувався. “Последние новости” обурювалися “политическим убийством” і вмістили повідомлення української делегації “с обвинением Москвы”. Газета “Дни” також передрукувала відомості з польських та польсько-українських газет про те, що вбивство — це справа рук Комінтерна, і відбулося воно тому, що боялися, аби знову не розпочалися польсько-українські конфлікти».

⁹⁷² Stępień S. Symon Petlura — życie i działalność / *Warszawskie Zeszyty Ukrainaoznawcze*. Warszawa, 1996. № 3. S. 57. Див.: Зарецька Таїсія. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 171.

Далі Балицький переходив до основного: «17 липня відбулося в Празі зібрання представників українських організацій, на якому було зроблено доклад про майбутній процес над убивцею Петлюри. З доповіді було винесено думку, що суд над убивцею вилється в суд над всією українською нацією, яку будуть обвинувачувати в погромах і що до цього слід підготуватися. Вирішено було організувати спеціальну комісію, яка почала б роботу по складенню виправдовуючих матеріалів. На загальному зібранні (таємному) вищого командуючого складу в Каліші ухвалено всю увагу звернути на зібрання документів, які б говорили на користь Петлюри, та на збор грошей на проведення процесу. Для збору документів було організоване “товариство захисту імені С. Петлюри” під головуванням ген. Сальського».

В заключній частині записки Балицький повідомляв: «Лондонські єврейські організації утворили в Лондоні комітет допомоги захисту Шварцбарда. Комітет пропонує організувати ряд мітингів, на яких в ролі ораторів виступлять очевидці петлюрівських погромів на Україні»⁹⁷³.

Другий документ був відправлений Л. Кагановичу у січні 1927 р. за підписом члена колегії народного комісаріату закордонних справ СРСР, уповноваженого цього наркомату в Україні Олександра Шліхтера. Його знайшов у 1992 р. в Центральному державному архіві громадських об'єднань України у Києві Юрій Шаповал, після чого опублікував спочатку в лондонському журналі «Визвольний шлях» (1993, №1), а потім — в своїй книзі «Людина і система»⁹⁷⁴.

Наркомат закордонних справ СРСР інформував керівника ЦК КП(б)У, що лінія поведінки українського представника на Паризькому процесі мусить визначатися чотирма головними директивами:

«Петлюрівська еміграція веде широкі приготування до процесу, добирає різні матеріали, свідків для того, щоб надати цьому

⁹⁷³ <https://szru.gov.ua/history/archives/sluzhba> — zovnishnoi-rozvidky-ukrainy-21.01.2019.

⁹⁷⁴ Шаповал Ю. І. Вбивство Петлюри: нова інформація для роздумів // Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). Київ, 1994. С. 96–107.

процесові політичного значення, зобразити Петлюру національним героєм й мучеником за ідею визволення українського народу, при чому безсумнівно будуть здійснюватися спроби представити Шварцбарта (кінцівка цього прізвища в документі деформована. — *Авт.*) сліпим знаряддям в руках радянських агентів. Для того, щоб відвернути такий наслідок процесу, необхідно здійснити всі заходи для того, щоб розбити побудови еміграції. Управління Упов. НКЗС вважає, що шляхом надання у розпорядження захисту відповідних документів і свідків це зробити можливо. Наші директиви по веденню процесу повинні бути такі:

1. Петлюрівський рух не був національним революційним рухом широких українських мас і нічого спільного з революцією на Україні не має. Навпаки, це був авантюристичний рух, що неминуче перетворився в отаманщину, з усіма проявами, які впливають звідси — погромів, пограбувань, насильства над мирним населенням тощо.

2. Цілком неправильна й неприпустима підміна провини Петлюри і петлюрівщини в організації погромів — провиною всього українського революційного руху, спрямованого до повалення національно-соціального гніту російського царизму.

3. Виправдання або обвинувачення Шварцбарта за здійснення терористичного акту ні в якому разі не може зняти з Петлюри і всього очолюваного ним руху відомого під іменем петлюрівщини, відповідальності за погроми та інші завдані ним нещастя.

4. Для обґрунтування й доказу вищенаведених положень Упов. НКЗС та Д. П. У. повинні прийняти всі заходи до постачання українського представника в Парижі усіма необхідними матеріалами й документами, а також зізнаннями свідків»⁹⁷⁵.

Обидва процитовані документи, які були передані Л. Кагановичу на переламі 1926–1927 рр., мали суто інформаційний характер. Рішення про вбивство С. Петлюри приймало керівництво ОДПУ або в травні 1926 р., або ще раніше. Вбивцею була призначена людина, пов'язана багаторічними зв'язками з ВУЧК-ДПУ УСРР — Самуїл Шварцбард. Мотив для вбивства так само був продуманий завчасно: мовляв, «народний месник», не пов'язаний з жодною

⁹⁷⁵ Шаповал Ю. І. Вбивство Петлюри: нова інформація для роздумів // Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). С. 104–105.

державою або політичною організацією, вирішив вчинити самосуд над політичним діячем, який прирік на смерть під час єврейських погромів десятки тисяч беззахисних людей, у тому числі багатьох власних родичів.

Сергій Литвин встановив, що Шварцбард одразу після арешту заявив, що буде давати показання тільки у присутності адвоката Анрі Тореса, який був одночасно адвокатом повноважного представника СРСР в Парижі. Правник високої кваліфікації, Торес зробив все від нього залежне, щоб судовий процес, який відбувався з 18 по 27 жовтня 1927 р., зосереджувався на постаті С. Петлюри як підсудного⁹⁷⁶.

У Тореса виявився не менш здібний секретар, журналіст Бернар Лекаш, якому було доручено зібрати документальний матеріал, необхідний для виправдання Шварцбарда. Лекаш розвинув бурхливу діяльність, користуючись всебічною підтримкою радянських чекістів і підначальних їм чиновників. Заїхав він і в Київ. У щоденниках Сергія Єфремова під датою 20 грудня 1926 р. читаємо:

«Приїздив недавно якийсь адвокат-жид з Франції, щоб збирати матеріал на процес убийці С. Петлюри. Матеріал, звичайно, мусить показати погромницьку діяльність замордованого. В Києві справили приїжджого до Інституту книгознавства: там, мовляв, усі газети — вибирайте. Він і повибирав і попрохав, щоб йому переписали, а секретар завірив. Переписали. А коли глянув на ту роботу секретар Іванченко, то звмпив: переписано було так, що коли в статті були відомості про погроми денікінців, червоноармійців і українського війська (“петлюрівців”), то лишалось тільки про останніх; фраза часто на півслові уривалась, аби не згадувати про червоноармійців. Секретар такий препарат зрікся завіривати й звелів переписувати усе. Приходить адвокат. Дають йому читати. Читає і носом крутить: “Это мне не годится”. — “Ну, а я іншого вам не підпишу”, — одказує секретар, — “бо то було б фальшування документів”. — “Что значит?!... А с кем здесь у вас говорить можно?” Справили його до директора, славнозвісного махера Іванова-Меженка, поговорили. І договорились. Меженко звелів переписати так, як хотів адвокат. І сам завірив, що копія цілком

⁹⁷⁶ Литвин Сергій. Зазнач. твір. С. 500.

відповідає оригіналові. Тепер ці “документи” за підписом Меженка мають фігурувати на суді як доказ злочинності Петлюри...⁹⁷⁷».

Передсудова «діяльність» Лекаша виявилася настільки бурхливою, що українські студенти з багатьох країн від Франції до Китаю у кількості понад 7 тис. осіб звернулися з колективним протестом до світової громадськості. Вони протестували проти «нечуваної брехні, наклепів, фальшування й підкупу, при допомозі яких вороги українського народу стараються скерувати на хибний шлях публічну опінію цілого культурного світу, і французького народу, зокрема, замаскувати дійсних авторів і справжні мотиви бруталного, підлого вбивства 25 травня 1926 року в Парижі Президента Директорії, Головного Отамана Військ Української Народньої республіки Симона Петлюри, та ще й заплямувавши чесне ім'я покійного і цілого українського народу обвинуваченнями в погромах жидівського населення України»⁹⁷⁸.

«Від самого дня ганебного вбивства С. Петлюри, — говорилося у зверненні, — большевицька преса, потім російська, жидівська, а в останні часи й деякі органи французької преси (La Nouvelle Socialiste, Quotidien) стараються розповсюдити неправдиву в основі своїй думку, що вбивство С. Петлюри, dokonane жидом Шварцбардом, являється актом помсти з боку жидівського народу за погроми жидів на Україні. Особливо відзначаються статті французького жида Б. Лекаша, що друкувалися в паризькій газеті “Котідієн” в місяці лютому б. р., а нині вийшли окремою книгою у виданні “Progres civique” в Парижі. Пан Б. Лекаш, якого большевицькі часописи іменують “Секретарем” адвоката Торреса, оборонця вбивці Шварцбарта, був посланий на Україну для переведення “анкети” про жидівські погроми, що мали місце в 1919–1920 рр. Як свідчить сам п. Лекаш, большевики під час його перебування в Москві та на Україні восени 1926 року передали йому писані заяви жидів, потерпілих від погромів, складені ad hoc, вже після вбивства С. Петлюри, в умовах большевицького режиму і по вказівкам большевицьких агентів; большевики дали йому можливість допитувати “свідків” — жидів в присутності агентів ЧЕКА; большевики перевозили п. Лекаша з міста до міста

⁹⁷⁷ Єфремов Сергій. Щоденники 1923–1929. С. 443.

⁹⁷⁸ Українська політична еміграція. 1919–1945. Документи і матеріали. С. 302.

в супроводі і під охороною ЧЕКА; большевики, нарешті, підготували й підготовляють хвальшових свідків і хвальшові документи з масовими підписами, фотографії тощо для використання п. Лекашом в пресі та його патроном, адвокатом Торресом, під час судового процесу над вбивцею С. Петлюри»⁹⁷⁹.

Протест-звернення 47 українських студентських організацій в еміграції завершувався закликком не піддаватися на провокації радянських чекістів, злочинна практика яких вже була добре відома світовій громадськості. «Ми протестуємо, — говорили студенти, — проти сіяння національної ненависті шляхом неправдивих, перекручених, тенденційних публікацій в пресі, інспірованих ворогами мирового, братерського співжиття народів. Ми протестуємо проти безчесного, недостойного культурного громадянства способу, який большевики — ці дійові автори вбивства С. Петлюри — стараються вплинути на французьких суддів та отруїти їх природне, високе почуття правди»⁹⁸⁰.

В українській радянській пресі після вбивства С. Петлюри розгорнулася вакханалія звинувачень жертви в усіх смертних гріхах, в центрі якої опинилися єврейські погроми. Увагу чекістів привернула постать Пінхаса Красного, який тривалий час, з квітня 1919 до липня 1923 р., був міністром єврейських справ в петлюрівських урядах. Його вдалося повернути в Україну, а після вбивства він почав виступати у пресі з фальшовими свідченнями про причетність С. Петлюри до єврейських погромів. 1 травня 1927 р. С. Єфремов занотував у щоденниках:

«Вчора почав у “Пролетарській Правді” свої згадки про Петлюру Пінхус Красний, беззмінний міністр в жидівських справах при уряді УНР. Звичайно, Петлюра виходить злісним погромником... Падлюка! Чого ж ти мовчав, коли був в уряді? Правда, вже була тоді версія, що цей промітний бердичівець був просто за большевицького агента в українському уряді. Можливо. Але навіть цей агент, власне, нічого страшного фактично розповісти не може, і його ієреміяди досить бліденькі вийшли»⁹⁸¹.

⁹⁷⁹ Українська політична еміграція. 1919–1945. Документи і матеріали. С. 302–303.

⁹⁸⁰ Там само. С. 304.

⁹⁸¹ Єфремов Сергій. Щоденники 1923–1929. С. 496.

Саме така реакція на виступи П. Красного була прогнозованою, хоч С. Єфремов в той час ще не розумів, як людина може поводити себе під пресом чекістів. Використавши Красного, який внаслідок своєї посади в урядах УНР являв особливу цінність в якості «свідка», чекісти ув'язнили і знищили його під час Великого терору.

В цій книзі, щоб не захаращувати політичну біографію Симона Петлюри зайвими деталями, приймається на віру без наведення доказової бази те, що С. Шварцбард був агентом радянських чекістів. Проте в існуючій історіографії є немало опосередкованих свідчень про те, що вбивця Петлюри виконував поставлене йому чекістами завдання. Йдеться, звичайно, про опосередковані свідчення, тому що зобов'язання Шварцбарда перед чекістами із вказівкою на його робоче псевдо надійне сховане в недоступних дослідникам архівах КДБ СРСР.

Одне з перших тверджень про те, що Шварцбард був агентом ОДПУ, міститься в документі від 15 лютого 1928 р. Його підписали І. Мазепа і П. Феденко від імені Закордонної делегації УСДРП і адресували комісії з національних меншостей при Соціалістичному інтернаціоналі. «Ми можемо заявити, що в розпорядженні нашої партії є факти, для опублікування яких ще не настав час, але які свідчать, що Шварцбард підготовлював убійство Петлюри в тісному контакті з агентами Москви», — заявили Мазепа і Феденко⁹⁸².

Невідомо, чи були використані ці факти наступними дослідниками, чи останні наводили інші факти. В усякому разі, опосередкованих фактів чимало. Варто назвати лише кілька найбільш істотних публікацій, в яких вони містяться⁹⁸³.

27 жовтня 1927 р. процес над С. Шварцбардом закінчився. Суд присяжних, який працював під акомпанемент галасливої

⁹⁸² Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українськими та російськими соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. Прага ; Київ, 1928. С. 67.

⁹⁸³ Яковлів А. Паризька трагедія // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). С. 228–258; Савченко Віктор. Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Київ ; Харків, 2009. № 1(32). С. 120–137; Литвин Сергій. Убивство Симона Петлюри. Петлюра і єврейське питання // Зазнач. твір. С. 479–526.

Дружина Симона Петлюри Ольга на судовому процесі над його вбивцею

кампанії комітетів оборони Шварцбарда, розгорнутої по всій Франції, виправдав вбивцю. Знущаючись, суддя оштрафував Шварцбарда в сумі одного франка за забруднення бруківки кров'ю його жертви, коли той всадив в неї сім куль. Дружина С. Петлюри Ольга Опанасівна зобов'язувалася покрити судові витрати.

На Паризькому процесі міжнародні єврейські організації і радянські державні органи діяли в унісон. Мета останніх висвітлена в охарактеризованих вище доповідних записках В. Балицького і О. Шліхтера Л. Кагановичу. Яку мету переслідували єврейські організації, які діяли ефективно і консолідовано?

Здається, що відповідь лежить на поверхні. Єврейські організації мали цілком природне бажання розкрити в усій повноті трагедію євреїв, десятки тисяч яких стали жертвою міжнародних і громадянських війн на території України після розпаду Російської імперії. Питання про те, хто був винуватцем погромів, для сіоністів та інших єврейських політичних партій було другорядним. Коли зусиллями радянської пропаганди постать Симона Петлюри як призвідника погромів вийшла на перший план, вони

прийняли це як факт і не збиралися ставитися до нього критично. Навіть ті лідери єврейського руху, які особисто знали С. Петлюру і не вважали його антисемітом, не побажали захистити жертву Шварцбарда на процесі, щоб не зруйнувати наперед визначеного консолідованого фронту. Мова йде передусім про такого авторитетного діяча сіоністського руху, яким був Володимир Жаботинський (Зеєв).

Однак позиція міжнародних єврейських організацій не визначалася тільки обставинами, які знаходилися на поверхні. Існували й інші, глибинні причини того, що вони солідаризувалися з радянською критикою українського національно-визвольного руху, в центрі якого стояв Симон Петлюра.

З ініціативи американської єврейської організації «Джойнт», яка разом з АРА брала участь у рятуванні голодуючих на півдні України в 1922–1923 рр., в Радянському Союзі почала поширюватися ідея єврейської сільськогосподарської колонізації малозаселених територій на півдні України і в північних районах Криму. Етнократична конструкція країни вселяла надію на перетворення групи національних районів в автономну республіку з певними, нехай тільки зовнішніми ознаками державності.

Ідея єврейської колонізації знайшла відгук у середовищі єврейської інтелігенції і пролетаризованих мас міської бідноти. Зокрема, її підтримали єврейські секції партійних комітетів РКП(б) в Росії, Україні і Білорусії. Центральне бюро євсекцій при ЦК РКП(б) виступило проти вже тоді обговорюваних проектів створення автономної єврейської області у віддалених регіонах азійської Росії, зокрема — на Далекому Сході. Політбюро ЦК РКП(б) в грудні 1923 р. утворило комісію з вивчення питання про єврейську сільськогосподарську колонізацію, яку очолив заступник голови Раднаркому СРСР О. Цюрупа. 8 лютого 1924 р. комісія вирішила створити державний комітет із землевпорядження єврейських трудящих — КомЗЄТ. Його очолили Ю. Ларін і П. Смідович. Проект аграризації пролетаризованої єврейської людності активно підтримали члени політбюро ЦК РКП(б) Л. Троцький, Л. Каменєв, М. Бухарін. Радянські політичні діячі підходили до ідеї єврейської сільськогосподарської колонізації під кутом зору міжнародних відносин. Створення єврейської республіки в СРСР

вони розглядали як альтернативу утворенню Ізраїлю у заселеній арабами Палестині⁹⁸⁴.

КомЗЕТ розпочав переселення єврейської бідноти в північні райони Криму з прицілом створити у майбутньому на півострові національну єврейську республіку. Для колонізації виділялися вільні землі у Джанкойському та Євпаторійському районах Криму. Президія ЦВК СРСР по доповіді М. Калініна на початку 1926 р. схвалила розроблений Комзетом план землевлаштування протягом 10 років 100 тис. єврейських сімей⁹⁸⁵. Ці грандіозні плани з великим інтересом обговорювалися лідерами міжнародного сіонізму. У випадку створення Кримської єврейської республіки із залученням до неї європейських євреїв вони обіцяли вождям РКП(б) колосальні валютні дотації.

Для фінансування переселень уже в 1926 р. були організовані дві міжнародні спілки: АгроДжойнт і Єврейське колонізаційне товариство. Однак створення автономної республіки у північному Криму і Приазов'ї від початку загальмувалося через небажання дрібних торговців і ремісників у єврейському середовищі займатися сільськогосподарською працею. Навіть в Криму серед євреїв знайшлося мало бажаючих переселитися з міст і докорінно змінити свій спосіб життя. Переконавшись у нереальності переселенських планів, Президія ЦВК СРСР у березні 1928 р. повернулася до первісного, значно скромнішого за масштабами проекту: заселяти радянськими євреями територію на берегах Амура в районі Біробіджана⁹⁸⁶.

Плани організації в СРСР Єврейської національної республіки, які обговорювалися в 1924–1927 рр., зблизили між собою керівників РКП(б) і міжнародні єврейські організації. Є підстави вважати, що вагомою причиною альянсу радянських чекістів і міжнародних єврейських організацій на Паризькому процесі було сподівання сіоністів на створення єврейського національного

⁹⁸⁴ Смолій Валерій, Кульчицький Станіслав, Якубова Лариса. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь. Київ, 2016. С. 432.

⁹⁸⁵ Там само.

⁹⁸⁶ Нариси з історії та культури євреїв України. Упоряд.: Леонід Фінберг і Володимир Любченко. Київ, 2005. С. 146.

Останній президент ДЦ УНР Микола Плав'юк передає новообраному президенту України Леоніду Кравчуку атрибути державної влади — клейноди гетьмана Івана Мазепи

вогнища в Криму. Саме через це комітети захисту С. Шварцбарда прийняли радянську версію єврейських погромів в Україні після розпаду Російської імперії.

Цієї версії сучасні міжнародні єврейські організації дотримуються за інерцією і сьогодні, попри все те, що трапилося пізніше, в останні місяці життя Сталіна, коли чекісти були на один крок від депортації всіх радянських євреїв в район Біробіджану. Варто замислитися, чи не треба в наші дні переглянути створену чекістами на Паризькому процесі наскрізь брехливу версію єврейських погромів з постаттю С. Петлюри в їх центрі. Цього вимагає елементарна об'єктивність в оцінці історичних фактів.

Після вбивства С. Петлюри головою Державного центру УНР в екзилі (від 1941 р. — президентом) став Андрій Ливицький. У березні 1954 р. йому на заміну прийшов Степан Витвицький, а в березні 1967 р. — Микола Ливицький. В грудні 1989 р. президентом ДЦ УНР в екзилі був обраний Микола Плав'юк.

24 серпня 1992 р. в Маріїнському палаці Києва відбулася урочиста подія: останній президент ДЦ УНР Микола Плав'юк передав новообраному президенту України Леоніду Кравчуку атрибути державної влади — клейноди гетьмана Івана Мазепи. Одночасно Л. Кравчук отримав Грамоту про припинення повноважень ДЦ УНР, оскільки він вичерпав свою історичну місію. Мрія Симона Петлюри про незалежну, самостійну і соборну Україну стала реальністю.

Нове покоління українців успадкувало від радянського минулого немало важких проблем. Та разом з ними воно дістало у спадщину закладені Симоном Петлюрою історичні традиції визвольної боротьби.

ПІСЛЯМОВА

На науковій конференції під грифом Українського вільного університету (Мюнхен), що відбулася в травні 1976 р. в Парижі, багаторічний співробітник україномовної американської газети «Свобода», віце-президент НТШ в Америці Іван Кедрин-Рудницький виступив з доповіддю «Культ Симона Петлюри». Визначаючи місце свого героя, під командуванням якого він воював в республіканській армії, після чого був удостоєний найвищої нагороди ДЦ УНР в екзилі — Хреста Симона Петлюри, Кедрин зауважив: «Москва здавна мала дивний нахил називати український самостійницький рух іменами провідників: так було з «мазепинцями», згодом з «петлюрівцями», в часи Другої світової війни — з «бандерівцями»⁹⁸⁷.

Мабуть, таку практику варто було б назвати не дивною, а цілком раціональною. Адже вогонь зосереджувався на тій дійовій особі, яка найбільш послідовно боролася з російським імперіалізмом, згуртовуючи навколо себе таких же безкомпромісних патріотів.

Батьками-засновниками УНР були три історичні особи: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко і Симон Петлюра. Кожний з них проходив свій пік популярності у власному суспільстві, але завжди був позначений одним маркером небезпеки в оцінці кремлівських вождів та їх підголосків з табору

⁹⁸⁷ Симон Петлюра. Збірник документів наукової конференції в Парижі (травень, 1976). Статті, замітки, матеріали. Під ред. Володимира Косика. Мюнхен ; Париж, 1980. С. 212.

Фоторепродукція портрета Симона Петлюри роботи поетки і скульпторки Оксани Лятуринської. 1936 р.

звичаєм Москви, утворив фікцію незалежної держави української і проклямував був самостійну Советську Українську Республіку. Не маючи змоги здавити волі народної до незалежності державної, уряд московський сподівався в такий спосіб приспати націю українську і заспокоїти святий гнів народній»⁹⁸⁸.

Надаючи радянській Україні різноманітні конституційні переваги, кремлівські вожді одночасно тримали її в силовому полі диктатури з пануючою в ньому жорсткою репресивною складовою. Втім, вони завжди боялися, що знайдуться петлюрівці, налаштовані на підриг силового поля. Петлюрівцем для них ставав навіть М. Грушевський в його активній фазі боротьби з Москвою. Єлисаветградська округова газета «Червоний шлях» 20 квітня 1924 р. помістила на першій сторінці портрет Грушевського, супроводжуваний такою підтекстівкою: «Проф. М. С. Грушевский, когда-то активный петлюровец, теперь рассказавшийся и ведущий большую научную работу».

⁹⁸⁸ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. I. С. 291.

українських колаборантів. Ми вже бачили, з яким пієтетом ставився С. Петлюра до М. Грушевського, коли запрошував його до співробітництва в журналі «Украинская жизнь». Та пройшли роки, лідери Української революції заснували демократичну республіку, але не змогли відстояти її незалежність у визвольних змаганнях. Замість задушеної УНР російські більшовики створили її ерзац — радянську Україну. Звертаючись до українського народу з приводу п'ятирічного ювілею IV Універсалу Центральної Ради, С. Петлюра і А. Лівіцький 22 січня 1923 року вказували: «Під потужним натиском боротьби народної уряд большевицький, вірний підступним

звичаям Москви, утворив фікцію незалежної держави української і проклямував був самостійну Советську Українську Республіку. Не маючи змоги здавити волі народної до незалежності державної, уряд московський сподівався в такий спосіб приспати націю українську і заспокоїти святий гнів народній»⁹⁸⁸.

звичаєм Москви, утворив фікцію незалежної держави української і проклямував був самостійну Советську Українську Республіку. Не маючи змоги здавити волі народної до незалежності державної, уряд московський сподівався в такий спосіб приспати націю українську і заспокоїти святий гнів народній»⁹⁸⁸.

Надаючи радянській Україні різноманітні конституційні переваги, кремлівські вожді одночасно тримали її в силовому полі диктатури з пануючою в ньому жорсткою репресивною складовою. Втім, вони завжди боялися, що знайдуться петлюрівці, налаштовані на підриг силового поля. Петлюрівцем для них ставав навіть М. Грушевський в його активній фазі боротьби з Москвою. Єлисаветградська округова газета «Червоний шлях» 20 квітня 1924 р. помістила на першій сторінці портрет Грушевського, супроводжуваний такою підтекстівкою: «Проф. М. С. Грушевский, когда-то активный петлюровец, теперь рассказавшийся и ведущий большую научную работу».

Фото Грушевського з означенням його як активного петлюрівця, розміщене в газеті «Червоний шлях» (Єлисаветград). 20 квітня 1924 р.

звичаям Москви, утворив фікцію незалежної держави української і проклямував був самостійну Советську Українську Республіку. Не маючи змоги здавити волі народної до незалежності державної, уряд московський сподівався в такий спосіб приспати націю українську і заспокоїти святий гнів народній»⁹⁸⁸.

Надаючи радянській Україні різноманітні конституційні переваги, кремлівські вожді одночасно тримали її в силовому полі диктатури з пануючою в ньому жорсткою репресивною складовою. Втім, вони завжди боялися, що знайдуться петлюрівці, налаштовані на підриг силового поля. Петлюрівцем для них ставав навіть М. Грушевський в його активній фазі боротьби з Москвою. Єлисаветградська округова газета «Червоний шлях» 20 квітня 1924 р. помістила на першій сторінці портрет Грушевського, супроводжуваний такою підтекстівкою: «Проф. М. С. Грушевский, когда-то активный петлюровец, теперь рассказавшийся и ведущий большую научную работу».

звичаям Москви, утворив фікцію незалежної держави української і проклямував був самостійну Советську Українську Республіку. Не маючи змоги здавити волі народної до незалежності державної, уряд московський сподівався в такий спосіб приспати націю українську і заспокоїти святий гнів народній»⁹⁸⁸.

Надаючи радянській Україні різноманітні конституційні переваги, кремлівські вожді одночасно тримали її в силовому полі диктатури з пануючою в ньому жорсткою репресивною складовою. Втім, вони завжди боялися, що знайдуться петлюрівці, налаштовані на підриг силового поля. Петлюрівцем для них ставав навіть М. Грушевський в його активній фазі боротьби з Москвою. Єлисаветградська округова газета «Червоний шлях» 20 квітня 1924 р. помістила на першій сторінці портрет Грушевського, супроводжуваний такою підтекстівкою: «Проф. М. С. Грушевский, когда-то активный петлюровец, теперь рассказавшийся и ведущий большую научную работу».

⁹⁸⁹ Єфремов Сергій. Щоденники 1923–1929. С. 614–615.

боротьби. «Якщо не візьмемося тепер же за виправлення становища на Україні, — підкреслював він, — Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дремає, і його агентура на Україні багатократно сильніша, ніж думає Реденс (голова ДПУ УСРР. — *Авт.*) або Косіор (генеральний секретар ЦК КП(б) У. — *Авт.*). Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тис. членів, хе-хе) знаходиться не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті — прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть гірші, ці елементи негайно відкриють фронт всередині (і поза) партії, проти партії»⁹⁹⁰.

Генсека особливо турбувало те, що радянська Україна межувала з другою Україною — у складі Польщі Ю. Пілсудського. Тим часом в кордонах РСФРР виникала й третя Україна з перспективою її майбутнього возз'єднання з УСРР, що неприємно вражало керівників ВКП(б). 14 грудня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило таємну постанову про хлібозаготівлі на Північному Кавказі, у якій українізація уперше була офіційно поділена на два різновиди — більшовицький і «петлюрівський»⁹⁹¹. Українізація поза межами УСРР припинялася назавжди. Від політики українізації в УСРР влада відмовитися не могла, тому що українці як титульна нація союзної республіки повинні були мати зовнішні ознаки суверенності. Однак, щоб попередити переростання офіційної українізації в «петлюрівську», очільники Кремля розгорнули в УСРР масштабний погром національної інтелігенції.

Восени 1932 р. Сталін надіслав в основні зерновиробні регіони країни хлібозаготівельні комісії, наділені надзвичайними повноваженнями: 22 жовтня — в УСРР (на чолі з головою Раднаркому СРСР В. Молотовим) і на Північний Кавказ (керівник — секретар ЦК ВКП(б) Л. Каганович), 28 листопада — в Нижньо-Волзький край (керівник — секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев). 27 листопада генсек скликав спільне засідання політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б) для розгляду питання про керівних діячів російського уряду О. Смирнова, В. Толмачова і М. Ейсмонта, які розглядали

⁹⁹⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936. Москва, 2002. С. 273–274.

⁹⁹¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків мовою документів. Київ, 1990. С. 292–294.

генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозову для партії та країни.

Заперечуючи особисту відповідальність, Сталін звинуватив у провалі хлібозаготівель «антирадянські елементи», які просочилися в колгоспи «з метою організації шкідництва і саботажу». «Було б нерозумно, — підкреслив він, — якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом». У цьому виступі вираз «нищівний удар» («сокрушительный удар») не конкретизувався. Як показали дальші події, йшлося про вилучення під виглядом хлібозаготівель всіх продовольчих продуктів в селянських господарствах, ізоляцію селян в місцях їх проживання і створення інформаційної блокади. Сталін назвав лише напрям «нищівного удару»: регіони, до яких рішенням політбюро ЦК ВКП(б) були надіслані назвичайні хлібозаготівельні комісії. Були названі й конкретні вороги: в Україні — «петлюрівці», на Північному Кавказі — «білогвардійці»⁹⁹².

Надзвичайні хлібозаготівельні комісії являли собою органи диктаторської влади Кремля, створювані у конкретному регіоні на конкретний час. «Вибиваючи» хліб, вони користувалися місцевими апаратами — партійним, радянським і чекістським. Обов'язкові до виконання розпорядження оприлюднювалися від імені місцевих органів влади. Протидії хлібозаготівлям надавався широкий розголос за допомогою засобів масової інформації. Особливою популярністю користувалися сюжети про знахідки в колгоспах «чорних комор», тобто прихованих від державного обліку запасів зерна, а також про знайдені на селянських подвір'ях ями з прихованим зерном. Так влада вбивала клин між виробниками хліба і напівголодними споживачами у місті.

Безпосередніми організаторами вилучення наявного продовольства були органи державної безпеки. Не звільняючи Балицького від посади заступника голови ОДПУ, Сталін надіслав його у листопаді 1932 р. в тодішню столицю УСРР Харків як особоуповноваженого по ДПУ УСРР і поставив перед ним завдання, які той незабаром озвучив в оперативному наказі № 1

⁹⁹² Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б). 1923–1938 гг. В 3-х т. Т. 3: 1928–1938 гг. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 589, 657, 658.

від 5 грудня 1932 р. Наказ починався з тверджень про те, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Перераховуючи все це, Балицький робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським Генеральним штабом». Закінчувався наказ № 1 формулюванням завдання: «Основне та головне завдання — нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі»⁹⁹³.

Сталіну йшлося про те, щоб зробити компартійно-радянську номенклатуру УСРР, на той час в основному вже українізовану, слухняним знаряддям у здійсненні спрямованого проти непокірного селянства терору голодом. З цією метою чекісти зайнялися звичною для себе практикою створення фіктивних організацій з опозиційно налаштованих громадян, про яких дізнавалися завдяки добре поставленій роботі сексотів, а також з представників номенклатури, які не бажали перетворюватися на знаряддя людиноненависницької політики Кремля. Звіт про виконання поставленого генсеком завдання був озвучений в оперативному наказі № 2 по ДПУ УСРР від 13 лютого 1933 р.

Створена чекістами ударно-оперативна група «викрила» контрреволюційне підпілля, яке охоплювало до 200 районів, тобто більшу частину території республіки. Балицький заявляв, що чекістам вдалося попередити негативний розвиток подій, якого побоювався Сталін: «Аналіз ліквідованих за цей час справ говорить за те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні навесні 1933 р. з метою повалення Радянської влади і встановлення

⁹⁹³ Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. Київ, 2002. С. 189.

капіталістичної держави — так званої Української незалежної республіки»⁹⁹⁴.

С. Петлюра сподівався, що новий сплеск національно-визвольної боротьби станеться тоді, коли визріє наступне покоління українських громадян — покоління його дітей. Однак голод 1932–1933 рр., поєднаний з терором 1937–1938 рр. і новою світовою війною 1939–1945 рр., яка дала друге дихання ленінсько-сталінському режиму, на багато десятиліть подовжили його існування. Тоталітарний лад розвалився під вагою власних нерозв'язних проблем тільки на переламі 1980–1990-х рр. Незалежність здобули громадяни, виховані від народження (за винятком західних областей) радянською владою. Їм були невідомі традиції національно-визвольної боротьби, відгомін яких зберігався тільки у західних областях та у відділеному від них «холодною» війною еміграційному середовищі. Тому утвердження цих традицій в національній пам'яті українського народу відбувалося дуже повільно, паралельно з відродженням цілком знищеного в радянські часи громадянського суспільства.

Звільнившись від силового поля та ідеологічного пресу КПРС, російська компартійно-радянська номенклатура поспішила забронити на певний час ту партію, в якій сформувалася, після чого із великим задоволенням затвердила в якості державного прапора імперський триколір. Українській номенклатурі, яка йшла її слідом, щоб зберегти владу і контроль над «загальнонародною» власністю, що раптом стала нічийною, не залишалося нічого іншого, як визнати спадкоємність незалежної України з Українською Народною Республікою.

Музична редакція гімну УНР (композитор Михайло Вербицький) була ухвалена Гімном України Президією Верховної Ради 15 січня 1992 р. Текст гімну «Ще не вмерла України і слава, і воля» (поет Павло Чубинський) Верховна Рада України наважилася затвердити тільки 6 березня 2003 р.(!)

28 січня 1992 р., коли розпочала роботу п'ята сесія Верховної Ради XII скликання, синьо-жовтий прапор УНР був затверджений як Державний прапор України. Ця ж сесія, але тільки після тривалих дебатів, затвердила 19 лютого Герб України у вигляді

⁹⁹⁴ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. Кінгстон (Канада), 2005. С. 297.

золотого тризуба князя Володимира Великого на синьому щиті. Отже, і державний герб УНР дістався у спадок незалежній Україні.

Як утверджувалися в офіційній політиці і національній пам'яті батьки-засновники Української Народної Республіки? Це залежало насамперед від того, як вони ставилися до Росії.

Така закономірність була пов'язана з тим, що за сім з половиною десятиліть радянська (совецька чи совітська — за термінологією емігрантів) Україна стала русифікованою. Треба віддати належне російським більшовикам: на відміну від царизму, вони визнали наявність єдиного з росіянами в часи давньої Русі, але в ХХ столітті окремо існуючого українського народу, і наділили його власними державними атрибутами — гімном, гербом і прапором. Після того, як з українського населення чекісти зовсім вибили повстанський дух (за винятком ще не радянیزованих західних областей), радянській Україні було дозволено увійти в коло держав-засновниць ООН, створити постійне представництво при цій міжнародній організації й відповідно — власне ерзац-міністерство закордонних справ.

Голова Центральної Ради Михайло Грушевський, як і всі інші «поворотівці», не уникнув репресій, але в радянські часи його вважали «петлюрівцем, який розкався». Всі політичні сили незалежної України беззастережно визнали його своїм предтечею. Тим більше, що він небезпідставно вважав себе скоріше вченим, ніж політиком. Портрет Грушевського з'явився на грошових купюрах. 1 грудня 1998 р. в Києві було урочисто відкрито пам'ятник засновнику УНР, споруджений на властивому місці: праворуч від Будинку вчителя на Володимирській вулиці, який в 1917–1918 рр. став резиденцією Центральної Ради.

Незалежна Україна в її перші десятиліття залишалася переважно радянською. Компартійно-радянська номенклатура, яка контролювала її політично, так само як великий відсоток виборців, що наділяли парламентськими повноваженнями представників лівих партій, більш-менш толерантно поставилися до Володимира Винниченка, який дотримувався лівих поглядів. Чи варто дивуватися, що ця все ще радянська, тобто русифікована Україна на дух не переносила Симона Петлюри?

Письменник і публіцист Микола Рябчук слушно зауважив у 2000 р., що питання про ставлення до таких постатей, як Мазепа, Петлюра і Бандера драматично ділять українське суспільство практично за всіма параметрами: Захід-Москва, «капіталізм»-«комунізм», українізація-русифікація, незалежність-«Союз»⁹⁹⁵.

У перші десятиліття незалежності зусиллями багатьох патріотично настроєних істориків ім'я С. Петлюри знайшло гідне місце у підручниках для середніх і вищих навчальних закладів. З'явилося чимало присвячених йому публікацій, особливо у зв'язку з 70-ми роковинами вбивства і 120-ою річницею народження. Політики, як правило, відмовчувалися. Тільки навесні 2004 р., напередодні 125-ої річниці народження, народні депутати М. Жулинський, М. Кульчинський, І. Курас, П. Мовчан, К. Ситник, В. Червоний та ін. представили у Верховну Раду законопроект «Про відзначення 125-річчя від дня народження видатного державного та громадсько-політичного діяча Симона Петлюри».

У цьому законопроекті були враховані заходи, які здійснювалися в Україні для популяризації імені С. Петлюри в попередні роки. У п'яти пунктах накреслювалася системна державна програма дальших заходів:

«1. Рекомендувати Кабінетові Міністрів України у двотижневий термін утворити Організаційний комітет з підготовки та проведення заходів, присвячених вшануванню пам'яті Симона Петлюри, затвердити план зазначених заходів та забезпечити їх фінансування в установленому порядку, передбачивши зокрема:

проведення в місті Києві у приміщенні міського Будинку вчителя урочистих зборів представників державних та громадських організацій, Верховної Ради України, Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, гостей столиці України;

випуск ювілейної пам'ятної медалі, ювілейної монети, поштової марки та конверта із зображенням Симона Петлюри;

видання наукової літератури та збірників документів, присвячених участі Симона Петлюри у національно-визвольному русі початку 20-го століття та його ролі в новітній історії України;

⁹⁹⁵ Рябчук Микола. Дилеми українського Фауста. Громадянське суспільство і «розбудова держави». Київ, 2000. С. 189.

здійснення заходів зі збереження та реставрації об'єктів, пов'язаних з ім'ям Симона Петлюри, проведення упорядження вулиць, яким присвоєно його ім'я;

підготовку і проведення наукової конференції, виставок, музейних та архівних експозицій, присвячених життю та діяльності Симона Петлюри, його внеску у становлення української державності; проведення у навчальних закладах України заходів, присвячених пам'яті Симона Петлюри.

2. Рекомендувати Державному комітету телебачення і радіомовлення України забезпечити висвітлення у засобах масової інформації заходів, присвячених вшануванню пам'яті Симона Васильовича Петлюри.

3. Рекомендувати Національній телерадіокомпанії України забезпечити створення програм для висвітлення життя та діяльності Симона Петлюри.

4. Рекомендувати Міністерству закордонних справ України організувати відзначення вшанування пам'яті Симона Петлюри в Польщі та Франції, вжити заходів для упорядкування могили Симона Петлюри в Парижі.

5. Запропонувати Київській міській раді та Київській міській державній адміністрації:

підтримати ініціативу громадськості і визначити місце для спорудження пам'ятника Симонові Петлюрі в місті Києві на розі вулиць Пушкінської та Богдана Хмельницького. У травні 2004 року провести урочисте закладення каменю на місці майбутнього пам'ятника;

встановити меморіальну дошку на колишньому будинку Колегії Галагана (вул. Б. Хмельницького, 11, Державний музей літератури України), де в 1917 році розташовувалося секретарство військових справ Генерального секретаріату Центральної Ради, яке очолював Симон Петлюра;

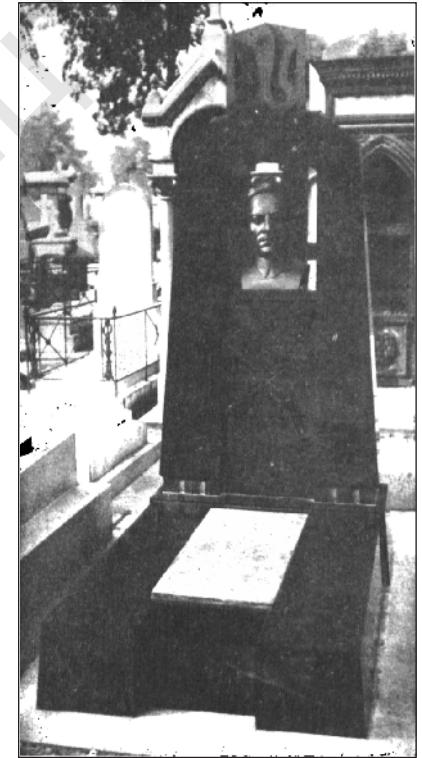
розглянути в установленому порядку питання про присвоєння одній з вулиць міста Києва імені Симона Петлюри;

підтримати підготовку і проведення виставки в Музеї гетьманства України про життя і діяльність Симона Петлюри»⁹⁹⁶.

⁹⁹⁶ Проект Постанови про відзначення 125-річчя від дня народження видатного державного та громадсько-політичного діяча Симона Петлюри // сайт

Проф. В. Верстюк, коли працював заступником голови Українського інституту національної пам'яті, зауважив, що керівник науково-експертного управління Верховної Ради А. Мацюк підписав позитивний висновок до цього законопроекту. У висновку йшлося про те, що С. Петлюра своєю діяльністю справді зробив вагомий вклад у боротьбу за незалежність України та становлення української державності, а також про те, що частина населення України, особливо та, яка народилася і виховувалася в радянські часи, ще й досі має неповні або спотворені уявлення про особу Головного отамана. Тому відзначення цієї дати буде гідним ушануванням його пам'яті і сприятиме відновленню історичної справедливості щодо цієї постаті⁹⁹⁷.

Проте цей законопроект так і не був винесений у Верховну Раду для обговорення: комуністи цього не допустили. Окремі елементи передбачених у ньому заходів реалізовувалися місцевою владою та громадськістю. Найменше перешкод у цьому чинили у західних областях, тобто в регіоні, де частина населення народилася та виховувалася в до-радянські часи. Перший пам'ятник С. Петлюрі у вигляді погруддя

Пам'ятник на могилі Симона Петлюри, відкритий 23 травня 1953 р.

Верховної Ради України: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5287&skl=5

⁹⁹⁷ Верстюк Владислав. Симон Петлюра в історичній свідомості українського суспільства // Симон Петлюра в історії та національній пам'яті. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (20–22 травня 2009 року). Київ, 2009. С. 12.

Пам'ятник Симону Петлюрі у Вінниці

цію Пекла стосовно Петлюри в 125-ту річницю його народження і звернулися до міськради із заявою, в якій вказувалося: «Симон Петлюра був найвидатнішим борцем за державність і незалежність України. Адже саме при Петлюрі Кам'янець з червня до листопада 1919 р. був столицею (хоч і тимчасовою) Української Народної Республіки. Симон Васильович провів у Кам'янці в невтомній праці загалом понад 100 днів. Настала пора втілити владою міста Кам'янця-Подільського у дійсність цю ідею на 14-му році існування державності й незалежності України». Однак сесія міськради 27 жовтня 2004 р. відмовила у встановленні монумента⁹⁹⁸. Пам'ятника С. Петлюрі в Кам'янці-Подільському немає і досі.

⁹⁹⁸ Верстюк Владислав. Симон Петлюра в історичній свідомості українського суспільства // Симон Петлюра в історії та національній пам'яті. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (20–22 травня 2009 року). С. 13–14.

був урочисто відкритий 14 жовтня 2001 р. в Рівному.

Перша спроба встановити пам'ятник С. Петлюрі в Кам'янці-Подільському відбулася напередодні Помаранчевої революції. 2 липня 2004 р. газета «Кам'янець-Подільський вісник» опублікувала статтю голови місцевої організації спілки архітекторів України Василя Пекла про доцільність встановлення в місті пам'ятників С. Петлюрі та І. Огієнку. Партійні і громадські організації підтримали пропози-

14 жовтня 2017 р. в ознаменування 100-річчя української революції у Вінниці відкрили пам'ятник С. Петлюрі, який відтворював загальновідому фотографію, зроблену у 1919 р. в Кам'янець-Подільському. Пам'ятник розміщувався на вулиці С. Петлюри біля будинку колишнього міністерства пошт і телеграфів УНР. На цю подію відгукнувся В. Путін у виступі на засіданні міжнародного дискусійного клубу «Валдай»: «Сейчас установили памятник Петлюре — это человек нацистских взглядов, который истреблял евреев во время войны. Кроме Сионистского конгресса еврейского все молчат»⁹⁹⁹.

У Тернополі (так само як у Рівному в 2001) пам'ятник С. Петлюрі на бульварі його імені був відкритий 24 серпня 2018 р. без будь-яких скандалів.

10 листопада 2020 р. в Скерневіцах (Польща) була відкрита чотирифігурна композиція, яка відтворювала один з епізодів, що передували Варшавській битві 1920 р. На пам'ятнику, присвяченому 100-річному ювілею «Дива на Віслі», зображені скульптурні фігури Юзефа Пілсудського, Симона Петлюри, Пала Телеки (угорського прем'єр-міністра) і Шарля де Голля.

Пам'ятник С. Петлюрі у Києві має довгу і досі не завершену історію. Відносно місця для нього суперечок не виникало: монумент мусить знаходитися з лівого боку Будинку вчителя (праворуч споруджено пам'ятник М. С. Грушевському), там же тепер знаходиться анотаційна дошка. Рішення про спорудження пам'ятника приймалося указами президента В. Ющенка у 2006 р. і президента П. Порошенка в 2017 р. Проте в Україні, мабуть, існують невідомі сили, які не зважають на укази всенародно обраних президентів...

Однак час працює на Симона Петлюру, на обраний ним євроатлантичний шлях розвитку українського народу. З 2014 р. Російська Федерація веде «гібридну війну», аніскільки більше не криючись, що її кінцевою метою є навіть не завоювання, а поглинення України. Тепер вже можна не погоджуватися з надто песимістичним висновком Миколи Рябчука, зробленим у 2000 р., відносно того, що українське суспільство дотримується двох різних історичних наративів і живе у двох різних країнах. Він сам,

⁹⁹⁹ Сегодня (КИЕВ). 2017, 20 октября.

в останньому рядку своєї монографії, яка побачила світ у 2019 р., заявив:

«Російська агресія стала поважним викликом для єдності української нації, проте вона стала також шансом для національної консолідації на основі захисту спільних цінностей та акумульованого у спільній боротьбі капіталу солідарності і взаємодовіри»¹⁰⁰⁰.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

¹⁰⁰⁰ Рябчук Микола. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки. Київ, 2019. С. 229.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА	7
<i>Розділ 1. В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІ РОКИ</i>	<i>11</i>
1. Роки навчання	13
2. Діяльність в Революційній українській партії	18
3. Редактор «Украинской жизни»	39
<i>Розділ 2. У ПРОТИСТОЯННІ З ТИМЧАСОВИМ УРЯДОМ... ..</i>	<i>57</i>
1. Початок революції	59
2. Різновиди соціалізму в Російській революції	71
3. Український рух в колишній царській армії	79
4. В уряді Центральної Ради	92
5. Армія після корніловського путчу	128
<i>Розділ 3. У ПЕРШІЙ ВІЙНІ З ЧЕРВОНОЮ РОСІЄЮ</i>	<i>153</i>
1. Протистояння з Раднаркомом	155
2. Укладення перемир'я з Німеччиною та її союзниками	175
3. Наступ російських військ	194
4. Ар'єргардні бої	219
<i>Розділ 4. В ГЕТЬМАНСЬКІЙ УКРАЇНІ</i>	<i>249</i>
1. Специфіка гетьманського режиму	251

2. На чолі Всеукраїнського земського союзу	258
3. Виникнення Українського національного союзу	269
4. Утворення Директорії	282
5. Повалення гетьманського режиму	303
<i>Розділ 5. У ПОВТОРНІЙ БОРОТЬБІ З ЧЕРВОНОЮ РОСІЄЮ</i>	<i>317</i>
1. Друга версія «гібридної» війни	319
2. Організація влади	328
3. Акт злуки	337
4. Наступ російських військ	352
5. Об'єднання з Українською галицькою армією	383
6. Взаємовідносини з відродженою Польщею	402
<i>Розділ 6. У ВІЙНІ З БІЛОГВАРДІЙСЬКОЮ РОСІЄЮ</i>	<i>423</i>
1. Похід на Київ	425
2. Наступ білогвардійців	441
3. Єврейські погроми	458
4. Листопадова катастрофа	470
5. Орієнтація на Польщу	483
<i>Розділ 7. СОЮЗ Ю. ПІЛСУДСЬКИЙ – С. ПЕТЛЮРА... ..</i>	<i>497</i>
1. Організація державного життя в еміграції	499
2. Напередодні радянсько-польської війни	510
3. Варшавський договір	517
4. Хід війни	529
5. Наодинці з червоною Росією	554
<i>Розділ 8. В ЕМІГРАЦІЇ</i>	<i>575</i>
1. Державний центр УНР в екзилі	577
2. Бойові дії через кордон	594
3. В Париж!	606
4. Про майбутнє України	613
5. Про соборність України	622
6. Паризька трагедія	625
ПІСЛЯМОВА	649

Науково-популярне видання

Серія
«Політичні портрети»

Заснована в 2018 році

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав

СИМОН ПЕТЛЮРА:
«Я вірю і певний, що Україна як держава буде!»

Наукове редагування *Ю. І. Шаповала*

Редакційна підготовка *Т. Ю. Дяченко*

Художнє оформлення *І. В. Женченка*

Технічне редагування та комп'ютерна верстка
О. П. Хлопової

Підписано до друку 27.08.2019.
Формат 60×90/16.
Ум. друк. арк. . Обл.-вид. арк. .
Тираж 1500 прим. Вид. № . Зам. № 9-

Державне підприємство —
Видавництво Верховної Ради України
(Парламентське видавництво)
04053, м. Київ-53, Несторівський провулок, 4
тел. 272-05-83, факс 272-10-18
E-mail: radabook@gmail.com

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 2759 від 07.02.2007 р.

ФОП Гудзинський В. Є.

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
ХК № 269 від 23.11.2010 р.

Парламентське видавництво